

Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies

Ricard Pié, editor

DESEMBRE 1996

13

Manuel de Solà-Morales

GENER 1997

17

Albert Vilalta

FEBRER 1997

7

Oriol Bohigas

FEBRER 1997

28

Pilar Riera

MARÇ 1997

21

Emili Donato

ABRIL 1997

11

Josep M. Carreras,
Jordi Bernat

MAIG 1997

9

Juli Esteban

MAIG 1997

23

Antonio Font

JUNY 1997

13

Josep M. Camarasa

JULIOL 1997

3

Joan Busquets

OCTUBRE 1998

15

Christiane Crasemann Collins

OCTUBRE 1998

16

Eduardo Leira

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
SOCIETAT CATALANA D'ORDENACIÓ
DEL TERRITORI

AGRUPACIÓ D'ARQUITECTES
URBANISTES DE CATALUNYA

AAUC

**Aportacions catalanes
en el camp de la urbanística
i de l'ordenació del territori,
des de Cerdà als nostres dies**

Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies

Ricard Pié, editor

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
SOCIETAT CATALANA D'ORDENACIÓ
DEL TERRITORI

AGRUPACIÓ D'ARQUITECTES
URBANISTES DE CATALUNYA

AAUC

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

**Aportacions catalanes en el camp de la urbanística
i de l'ordenació del territori des de Cerdà als nostres dies**

Textos en català, anglès i castellà. — Bibliografia

ISBN 978-84-7283-928-1

I. Pié i Ninot, Ricard, ed.

II. Societat Catalana d'Ordenació del Territori

III. Agrupació d'Arquitectes Urbanistes de Catalunya

1. Urbanisme — Catalunya — Història — S. XIX

2. Urbanisme — Catalunya — Història — S. XX

3. Ordenació del territori — Catalunya — Història — S. XIX

4. Ordenació del territori — Catalunya — Història — S. XX

711(467.1)"18/19"

© dels autors de les ponències

© Societat Catalana d'Ordenació del Territori,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: octubre de 2007

Tiratge: 1.000 exemplars

Disseny gràfic: Enric Satué

Imprès a Limpergraf, S. L.

ISBN: 978-84-7283-928-1

Dipòsit Legal: B. 48588-2007

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Índex

Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies	9
Ricard Pié, editor	
El Pla Cerdà: el naixement d'una disciplina	35
Manuel de Solà-Morales	
Pere Garcia i Fària: sanejament i construcció de la ciutat	53
Albert Vilalta	
Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema	93
Oriol Bohigas	
La divisió territorial de Catalunya de 1936: l'organització del territori	111
Pilar Riera	
La Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC.	155
Una aportació catalana al model urbanístic de la Ciutat Funcional	
Emili Donato	
El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana: infraestructures i ordenació territorial	191
Josep M. Carreras, Jordi Bernat	
Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976	241
Juli Esteban	
L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat	283
Antonio Font	
El <i>Llibre blanc de natura</i>: el reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori	305
Josep M. Camarasa	
El projecte olímpic: la construcció de la ciutat qualitativa	339
Joan Busquets	
Cebrià de Montoliu (1873-1923): interpreter of modern urbanism	373
Christiane Crasemann Collins	
Influencia catalana en el urbanismo en España. ¿Una 'escuela'?	389
Algunas reflexiones intencionalmente personales de un madrileño de origen catalán, en términos disciplinares	
Eduardo Leira	

Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies

Ricard Pié, editor

1. La construcció de la Urbanística. Aportacions catalanes

Fa deu anys, la Societat Catalana d'Ordenació del Territori (SCOT) va organitzar un seminari de recerca sobre les "Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori". Aquest seminari formava part dels treballs que va promoure la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) per avaluar un segle de filosofia i ciències socials als Països Catalans. El canvi de mil·lenni, lligat a la convicció de que s'havia acabat un cicle històric, va propiciar aquesta iniciativa i la celebració del seminari, en el qual es va estudiar el que s'havia fet a Catalunya en relació a la construcció teòrica de la urbanística i les ciències d'ordenació del territori a escala internacional.

Per organitzar el Seminari es va constituir un Comitè Acadèmic, format per tres membres de la Junta de la SCOT –Ricard Pié, arquitecte i president, que va actuar de coordinador; Oriol Nel·lo, geògraf i vicepresident, i Robert Vergés, enginyer de Camins i secretari– i dos membres de l'IEC –Enric Lluch, geògraf i membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials i Manuel Ribas Piera, arquitecte i president de la Secció de Ciències i Tecnologia–. El Comitè va ser l'encarregat d'establir quin havia d'ésser el període d'estudi, els episodis a avaluar, els ponents i el mètode d'anàlisi a aplicar.

Tot i que la intenció de l'IEC era circumscriure la recerca a les actuacions desplegades al llarg del segle vint, tenint en compte que els inicis de la urbanística moderna van tenir lloc en els primers anys d'aquest segle –en els debats que es duen a terme en els congressos i exposicions internacionals i en les primeres accions legals i iniciatives per afrontar els problemes de l'habitatge i el sanejament de les ciutats–, a Catalunya no es pot parlar dels inicis de la urbanística moderna si no es comença per l'estudi de l'Eixample de Barcelona.

En un treball sobre les aportacions catalanes a la Urbanística, el projecte d'Ildefons Cerdà és seminal i indiscutible, una peça única que forma part de la his-

tòria d'aquesta disciplina per mèrits propis. Acabar l'estudi amb el projecte de la Barcelona Olímpica és una bona manera de tancar la reflexió, perquè es pot explicar com el punt final del projecte de l'Eixample, un segle i mig més tard, o com l'inici d'una altra manera de pensar la ciutat a finals del segle XX a través d'un gran projecte-celebració que ha emplaçat Barcelona en el mapa de les ciutats globals.

La tria dels episodis fou relativament senzilla, tot i l'amplitud i abast dels continguts propis de la disciplina i que no hi ha un coneixement suficient del procés d'urbanització de Catalunya. En el camp de la construcció del territori, encara no hi ha una bona història de les infraestructures ni un estudi complert sobre la gènesi i configuració del sistema urbà, i en el camp de la planificació, tot i que hi ha una bona cronologia –perquè es produeix en funció de les iniciatives legals que hi ha en l'ordenació del sol i l'urbanisme–, i manquen estudis detallats sobre els seus efectes i desenvolupament.

Els ponents es van escollir en funció de la naturalesa de cada episodi, convidant aquells que tenien un coneixement general del tema per davant dels especialistes, per evitar que l'excessiva proximitat a un episodi concret portés a sobrevalorar algunes de les aportacions. Des d'un punt de vista metodològic, les preguntes que es van formular van ser:

- quin era l'estat de la disciplina quan es produeix un episodi;
- quines són les innovacions que aporta aquest episodi al debat urbanístic, i
- quina és la seva influència en diferents àmbits territorials: Catalunya, Espanya i els països econòmicament avançats.

Finalment, el 1998 es van organitzar unes Jornades per valorar el resultat final del Seminari. En aquest llibre es recullen les ponències de Christiane Crasemann Collins, que va girar entorn a la figura de Cebrià de Montoliu en relació a les Exposicions de Berlín i Düsseldorf i la seva estada als Estats Units, i Eduardo Leira, que va parlar de la influència del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona en el planejament urbanístic espanyol; dues aportacions que es poden equiparar a les del Seminari.

En qualsevol cas, es tractava d'estudiar deu episodis per fer un balanç crític sobre el desenvolupament del pensament urbanístic català al llarg d'un segle i mig, passant aquestes experiències pel sedàs de la història de la disciplina i per una avaluació crítica en relació a les innovacions i influència que havien pogut tenir en la renovació del pensament urbanístic posterior. És possible que aquesta proposició sigui excessiva, tal com assenyala Eduardo Leira en les Jornades, ateses les condicions generals de Catalunya al llarg d'aquests cent cinquanta anys que abasta aquesta investigació –precarietat política, social i econòmica–, però també és cert que més enllà del que pogués resultar del Seminari i el que ha esdevingut la urbanística a

Catalunya en aquest temps, hi ha dos episodis que formen part dels coneixements de la urbanística moderna: l'Eixample de Barcelona i el projecte de la Barcelona Olímpica, que justifiquen el propòsit del Seminari i la consideració de Barcelona i Catalunya com un laboratori avançat de l'urbanisme.

2. Els episodis a estudiar

El Comitè científic va triar els deu episodis prenent en consideració qüestions de naturalesa molt diferent: obres, projectes, plans, manifestos, llibres, conferències o moviments civils; qualsevol proposició referida a l'urbanisme i a l'ordenació del territori que hagués tingut algun efecte rellevant. Per al Comitè, la Urbanística no s'ha alimentat exclusivament del planejament –la pràctica disciplinar per excel·lència–, sinó també de molts altres materials. Aquesta diversitat reflexa tant la diversitat teòrica de la disciplina com la variada naturalesa dels fets històrics amb els quals es construeixen la ciutat i el territori.

La tria dels episodis va començar amb la confecció de llistats per matèries i disciplines. Quant a les ciències socials, des de l'enciclopèdia de Carreras Candi a la de l'editorial AEDOS; dels mapes geològics de Mossèn Almera a la tasca de l'Institut Cartogràfic de Catalunya; de les lleis d'eixample a la *Ley del Suelo* de 1956; dels memorials de la *Cámara de industria y navegación* als estudis del preu del sòl promoguts per Ernest Lluch; dels escrits de Pere Felip Montlau a la revista del *Centro de estudios urbanísticos, municipales y territoriales* (CEUMT), pel que fa a les proclames de denúncia o els moviments urbans reivindicatius, o dels programes docents d'Urbanologia als de les 'Formes de creixement' de l'ensenyament de l'urbanisme a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

En el camp del planejament i la urbanització, els llistats recollien des dels plans d'eixample de les ciutats de la corona metropolitana de Barcelona als plans morfotipològics de les ciutats mitjanes catalanes, passant pels plans de *zoning* dels anys seixanta; de la delimitació del Parc Natural d'Aiguestortes a les ocupacions dels aiguamolls de l'Empordà; de les recerques arqueològiques d'Empúries a les reinterpretacions del barri Gòtic de Barcelona. Pel que fa a l'obra pública, des del *Plan de infraestructuras de la Costa Brava* al túnel de Vallvidrera; de l'obra hidràulica als projectes de potabilització de l'aigua de boca; de les actuacions en el litoral als plans de sanejament de la costa; de la construcció de fonts d'aigua potable i les xarxes d'il·luminació elèctrica a la urbanització dels passeigs i carrers, o de les xarxes de tramvies a la del Metro.

En el camp de l'arquitectura, la recerca d'episodis significatius va anar des de les cases barates a la Casa Bloc; del barri de Congrés Eucarístic al barri de Montbau; de

les places neoclàssiques als espais públics projectats pels ajuntaments democràtics; dels passeigs marítims a les Rondes de Barcelona; de la Pedrera a l'ordenació oberta de l'illa del carrer Escorial; dels teatres promoguts per les societats i casinos de finals del segle XIX a la Universitat Laboral de Tarragona, o de la Ciutat del Repòs a S'Agarò i els primers hotels de les poblacions balneari.

En aquests llistats es van deixar de banda projectes i actuacions que han tingut un gran pes en la construcció del territori, però que no han aportat cap innovació teòrica, com el projecte i construcció de la xarxa ferroviària, les autopistes o el front portuari; les urbanitzacions de segona residència de baixa densitat o la densificació de la primera línia de mar; el Decret de les ACTURS i els projectes de ciutat de Riera de Caldes, i la construcció de les centrals tèrmiques o les nuclears.

El llistat final sobre el qual es va treballar –que es va confeccionar amb l'objectiu d'abastar el màxim nombre de camps disciplinaris i després d'estimar la seva transcendència– es pot ordenar en relació a tres períodes històrics. El primer, des de mitjan segle XIX al començament del XX, està presidit per les dificultats de modernitzar la societat i per l'inici de la revolució industrial. El segon, que gira entorn dels anys trenta del segle XX, es desplega en un període de gran efervescència política i social, que acaba amb la guerra civil. El tercer es pot dividir en dos: el primer, dels anys seixanta als setanta, de crítica i denúncia de la corrupció i el malbaratament del país de l'època franquista, i el segon, des dels anys vuitanta a finals de segle, de recuperació de les llibertats i la democràcia municipal. El primer període és d'eclòsió del fenomen urbà a través dels projectes d'extensió de la ciutat. El segon seria de reflexió i formulació de les bases per a l'ordenació i administració territorial i urbana. Finalment, el tercer passaria primer per la posada en valor de la qüestió urbana i, en un segon estadi, per l'actuació en la realitat i el compromís directe de l'urbanisme amb la recuperació de la democràcia.

3. La qüestió de la ciutat industrial

A Espanya, el trànsit de l'Antic Règim a la societat industrial va ser difícil, i la modernització de la societat, un fracàs. Durant el segle XIX, l'obra pública va avançar a batzegades, amb iniciatives significatives durant els períodes liberals i amb aturades i retrocessos importants en els períodes conservadors. L'obra d'infraestructura més important d'aquest segle va ser la construcció de la xarxa ferroviària, executada a través de concessions, sense un pla de conjunt. Com diu Josep Fontana, la revolució industrial espanyola va ser demogràfica, i per això els projectes urbanístics de més interès es van produir a l'entorn de la qüestió urbana. Catalunya tenia una

xarxa de poblacions que havia madurat al llarg de quatre segles, des de la crisi demogràfica i política del segle XIV fins al despertar econòmic del XVIII. Durant la segona meitat del XIX, els fets urbanístics més remarcables estant relacionats amb el creixement urbà.

Els projectes d'extensió de les ciutats catalanes de grandària mitjana es resolen de dues maneres diferents, en funció de la naturalesa econòmica de la seva indústria: en les ciutats situades a l'entorn de Barcelona i que viuen la revolució del tèxtil –com Vilanova i la Geltrú, Terrassa, Sabadell o Mataró– es realitzen projectes d'eixamples suburbans. En les poblacions d'economia bàsicament agrària, per la seva banda, es dona pas a l'obertura de rambles i passeigs de circumval·lació –com el cas de Reus–, sobre les traces de la muralla –com a Sant Feliu de Guíxols– o com el carrer a l'estació –els casos de Vic o Valls–. El fet urbà madura ràpidament i, començant per Barcelona, els pobles més dinàmics fan un esforç per assolir equipaments i serveis propis de la ciutat. No només es construeix la xarxa de clavegueram o d'aigua potable, també les de gas i enllumenat públic, mentre que diverses societats cíviqes obren casinos, teatres, hospitals i escoles.

Un altre esdeveniment remarcable, a escala territorial, és la construcció de les colònies industrials, un període que es pot situar entre 1859 i 1892, anys en què es van construir la Colònia del Rosal i la Colònia Vidal, respectivament. Aquests projectes, que es desenvolupen en paral·lel a l'arribada del vapor a la indústria catalana (Bonaplata, 1832), causen la més gran transformació territorial a l'interior del país, amb una fórmula que copia l'experiència anglesa, però que per les seves dimensions és exemplar.

En resum, la revolució industrial, que fracassa en els temes polítics i socials a Espanya a Catalunya se centra en la qüestió urbana. Deixant de banda els antecedents il·lustrats de denúncia de les condicions de salubritat pública de Pere Felip Monlau, els projectes per excel·lència són l'Eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà i el Projecte de Sanejament de Barcelona de Pere Garcia i Fària. Del primer podem reconèixer algunes de les aportacions més importants, com la racionalitat del projecte, la capacitat d'adaptació a la realitat del Pla de Barcelona, la preocupació social o la proposició d'un mètode de gestió –la reparcel·lació física–, que esdevindrà la pedra angular del que serà la legislació urbanística espanyola fins als nostres dies. Del Projecte de Sanejament, ressaltarem el valor del projecte com a condició necessària per fer possible l'Eixample i la seva sincronia amb el que està passant a les grans ciutats europees.

Davant d'aquests dos esdeveniments, els eixamples de les ciutats intermèdies o els equipaments que es construeixen en un gran nombre de poblacions no es poden considerar quelcom disciplinàriament avançat, sinó una prova dels dinamisme de la

societat catalana i, per comparació amb la resta del país, una prova del decalatge econòmic, social i polític que existia en aquell període entre les dues comunitats. Per això, és justificable que els dos primers episodis que es proposin avaluar siguin l'Eixample i el Projecte de Sanejament, perquè ambdós associen la idea de ciutat moderna amb infraestructura, una idea que Cerdà proposa en el seu pla i que Pere Garcia i Fària materialitza cinquanta anys després.

4. Repensar la ciutat i endegar el territori

A les portes del segle XX, el debat sobre Barcelona se centra en el problema de la reforma interior de la ciutat anterior a l'Eixample i en l'articulació dels pobles del pla amb la nova escala de la ciutat que defineix l'Eixample. Tot i que el Pla Cerdà està aprovat i en disposició d'executar-se, el creixement continua produint-se majoritàriament en el nucli històric –per substitució i densificació dels teixits existents– i en els pobles del pla, entorn a la indústria tèxtil que s'havia situat fora muralles.

En aquest context, el projecte de reforma interior de Barcelona, que impulsa Àngel Baixeres, és sobretot un intent de recuperació de les plusvàlues de centralitat que manté la ciutat vella. El projecte d'ordenació del conjunt dels pobles del pla –el Pla d'Enllaços–, que neix com a conseqüència de la seva absorció municipal, respon a la necessitat d'articular la lògica de la quadrícula amb les traces d'un territori que cada cop està mes ocupat. La reforma interior que es tira endavant es redueix a l'obertura de la Via Laietana –no hi ha capacitat ni estratègia per afrontar el projecte en tota la seva extensió–, buscant la connexió directa entre el port i l'Eixample ric que s'havia desenvolupat gràcies a l'Exposició Universal de 1888. El Pla d'Enllaços és monumentalista en la forma, però conservador en les proposicions. Per un costat, nega l'Eixample Cerdà, trencant continuïtats de la trama i introduint-hi diagonals, i, per un altre, és contemporitzador i temorós amb les traces que han de relligar el pla. Ambdós projectes beuen de la tradició *Beaux arts*, de la preocupació pel gest, la perspectiva i les particularitats de cada lloc.

Les dues reflexions urbanístiques més innovadores d'aquest període vénen de la mà de certs tècnics i intel·lectuals relacionats amb els moviments europeus de renovació urbana: els amics de la Ciutat Jardí i els que participen en la discussió de la Ciutat Funcional. La Societat Cívica Ciutat Jardí, que impulsa Cebrià de Montoliu, és la plataforma catalana que promou un canvi en el model d'extensió territorial, d'acord amb les teories d'Ebenezer Howard. Aquest interès es plasma en la traducció i divulgació d'aquestes propostes i en el suport d'algunes promocions. El Parc Güell, el projecte que redacta Antoni Gaudí per a la finca de Muntaner de Dalt per

al compte Güell, és una resposta singular que escapa de qualsevol classificació, però que respon als mateixos supòsits i proposicions, que més tard quallaran amb la formulació de la casa i l'hortet del president Macià.

La participació catalana en el debat de la Ciutat Funcional és més entusiasta i està encapçalada per arquitectes joves connectats amb la intel·lectualitat europea, que en un moment d'efervescència social, cultural i política utilitzen Barcelona com un cas d'estudi, com una plataforma d'experimentació i de reflexió combativa en pro d'una ciutat moderna radical. El valor diferencial d'aquesta participació en el debat internacional és la proposta de la Ciutat del Repòs, com la primera resposta a les necessitats de lleure de les classes populars abans d'aconseguir el dret a les vacances pagades, que donaran una empenta definitiva al turisme massiu.

Paral·lelament a aquests dos episodis clarament urbanístics, cal destacar dos treballs de caràcter territorial, que com els anteriors no tindran transcendència posterior per culpa de la guerra civil. Tots dos, la divisió territorial de Catalunya i el Pla d'Obres Públiques, es gesten des de les noves institucions d'autogovern català. El primer serà un projecte per reorganitzar el país des d'un punt de vista territorial i reconsiderar les divisions provincials de Javier de Burgos. A l'organització igualitària i volgutament homogeneïtzadora del projecte provincial, s'hi contraposa una divisió pensada des de l'anàlisi dels sistemes territorials, que s'articulen principalment entorn dels mercats. Davant d'una organització administrativa abstracta, es proposa una divisió d'acord amb una realitat construïda al llarg dels darrers temps. El segon projecte, el Pla d'Obres Públiques, és el primer document espanyol que pensa les infraestructures d'un país de forma global. El pla de la Generalitat republicana és un referent, que posteriorment –després de la guerra civil–, amb caràctules noves, s'utilitzarà com a base per a l'execució de la majoria de les obres hidràuliques que es desenvolupen en els Pirineus.

En resum, del segon període es proposa l'avaluació de quatre episodis, que estan en sintonia amb els debats internacionals del moment. Quatre episodis en els quals Catalunya es posa al dia en relació al pensament urbanístic modern i en els quals es fa una reflexió àmplia sobre els models d'ordenació de Barcelona, des de les contradiccions entre el camp i la ciutat –tal com planteja en el projecte de la Ciutat Jardí– o des de l'eficiència de la ciutat moderna, i de Catalunya en el seu conjunt, a través de la seva organització i l'estudi de les infraestructures.

5. De l'urbanisme crític a la reconstrucció de la ciutat

La guerra civil acaba amb totes aquestes propostes i, després del període autàrquic, l'especulació urbana es converteix en un dels motors del desenvolupament econòmic del país. El creixement de Barcelona, empès per la immigració, desborda el marc municipal i dona forma a una àrea metropolitana. El descontrol, tan útil per al diner fàcil, crea fortes *deseconomies* urbanes, que l'administració franquista intenta afrontar –un cop aconseguit un cert grau de desenvolupament econòmic– amb algunes accions formals de legislació i planejament. La ciutat, com a espai de residència i de treball, ja no és suficient per a una societat que ha superat l'economia de la misèria. El dret a la ciutat, la ciutat per viure, es veu ofegat per l'especulació. L'ordenació de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, en aquest context, és el problema que presidirà el debat urbanístic de la segona meitat de segle.

L'any 1953 s'aprova el Pla comarcal de Barcelona, un document molt simple i esquemàtic en què es delimita per primer cop allò que s'anomenarà la Comarca de Barcelona i, actualment, l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Tanmateix, el *boom* econòmic i especulatiu posterior condemna aquest pla al fracàs. A la dècada dels seixanta, l'Administració impulsa els primers treballs per delimitar i ordenar el que ara és la Regió Metropolitana de Barcelona, generant-se una sèrie de documents d'enorme valor disciplinari, que per raons polítiques queden en no res.

El pla que capgira aquesta situació és el Pla General Metropolità (PGM), aprovat el 1976 i redactat per tecnòcrates progressistes, que aprofiten la crisi política per redactar i aprovar un document de contenció i equipament, sobre el qual s'endegarà la recuperació urbanística posterior. El PGM no és una casualitat, sinó el resultat d'una maduració col·lectiva de tècnics i ciutadans, de tècnics formats en la urbanística crítica i una població que veu que sense democràcia no és possible recuperar la ciutat.

L'aprovació del PGM és una victòria d'aquest urbanisme i dels moviments veïnals reivindicatius; crítica i moviments que es tradueixen en debats i proposicions molt diverses: els manuals municipals i urbanístics del CEUMT, que s'inspiren en la nova sociologia urbana; els debats sobre la macrocefàlia de Barcelona, la divisió territorial de Catalunya o la marginació de les comarques interiors, que organitza entorn del Congrés de Cultura Catalana; l'ensenyament a les escoles d'arquitectura de Barcelona i del Vallès, en les quals es passa d'un urbanisme estrictament crític a un urbanisme proposant, o en les reflexions dels naturalistes contingudes en el *Llibre blanc de la natura*, primer balanç general de l'estat del medi ambient i primer acte del nou paper que esperen fer els naturalistes.

De tots aquests episodis –als quals n'hi podríem sumar alguns de caràcter més polític, com ara la fundació de la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona o

l'actuació de l'Assemblea de Catalunya—, podem destacar-ne dos per la seva transcendència disciplinària: l'ensenyament de la urbanística i la redacció del *Llibre blanc de la natura*. El primer, perquè explicarà l'èxit d'una manera de fer urbanisme que s'imposa en la planificació i en els projectes d'espai públic dels primers ajuntaments democràtics, i el segon, perquè és el primer pas d'un col·lectiu que esdevindrà la consciència crítica de l'urbanisme i l'ordenació del territori de finals del segle XX.

El projecte olímpic de Barcelona és el darrer episodi que cal considerar. L'avaluació de la construcció de la ciutat qualitativa —i en la ciutat de Barcelona, com a exemple de l'actuació dels ajuntaments democràtics— serveix per considerar el pes i la importància d'un urbanisme que es presenta com la demostració del canvi, de la dictadura a la democràcia.

L'episodi olímpic posa sobre la taula qüestions disciplinàries innovadores, encara que a vegades s'utilitzen formes i instruments clàssics. Les més importants són la recuperació de l'espai públic com a articulador de la ciutat i l'amor propi com a factor de cohesió social i base per a la reconstrucció urbana. Per una altra banda, els Jocs Olímpics també obren el debat sobre la ciutat 'celebradora' i el gran esdeveniment com a condició per situar Barcelona en el mapa global.

En resum, el Comitè Científic proposa avaluar quatre episodis: la crisi i l'ordenació de l'Àrea Metropolitana de Barcelona com a compendi de situacions, denúncies, crítiques i proposicions al voltant del fenomen urbà més important de Catalunya; l'ensenyament de la urbanística com la demostració d'un canvi que per primer cop, després de molts anys de crítica i marginació, confia en la capacitat per influir en la història de l'urbanisme català; l'edició del *Llibre blanc de la natura* com a reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori, i el projecte olímpic de Barcelona com a excusa per a la construcció de la ciutat qualitativa.

6. Els deu episodis

Els deu episodis i ponents escollits van ser:

“El Pla Cerdà: el naixement d'una disciplina”, per Manuel de Solà-Morales.

“Pere Garcia i Fària: sanejament i construcció de la ciutat”, per Albert Villalta.

“La Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema”, per Oriol Bohigas.

“La divisió territorial de Catalunya: l'organització del territori”, per Pilar Riera.

“La Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC. Una aportació catalana al model urbanístic de la Ciutat Funcional”, per Emili Donato.

“El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana: infraestructures i ordenació territorial”, per Josep M. Carreras i Jordi Bernat.

“Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976”, per Juli Esteban.
“L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat”, per Antonio Font.
“*El Llibre blanc de la natura*: el reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori”, per Josep M. Camarasa.

“El projecte olímpic: la construcció de la ciutat qualitativa”, per Joan Busquets.

En les Jornades finals es van afegir dues noves reflexions, la de Christiane Crasemann Collins sobre Cebrià de Montoliu –complementària a la d'Oriol Bohigas– i la d'Eduardo Leira, que podria llegir-se com una anàlisi transversal sobre diversos temes –la crisi metropolitana, l'ensenyament de l'urbanisme o la ciutat olímpica– feta des de la pràctica professional a Madrid.

En qualsevol cas, al marge de l'encert d'aquesta relació, les aportacions més importants van venir de la mà dels ponents, que no només van respondre a les qüestions que se'ls havia plantejat, sinó que també van aportar altres consideracions d'interès: el valor de la sincronia entre el que es feia aquí i a escala internacional; el reconeixement tardà d'alguns valors; la influència d'alguns episodis a escala estatal, de Barcelona sobre la resta de Catalunya, o la importància de cada episodi com a part de la història de la nostra disciplina.

El Pla Cerdà: el naixement d'una disciplina

En la seva ponència, Manuel de Solà-Morales va reivindicar Cerdà per la bondat de l'obra construïda –l'Eixample–, per la seva capacitat d'adaptar-se i resoldre les múltiples qüestions urbanes que s'han produït al llarg dels seus cent-cinquanta anys de vida. No tots els estudis han ressaltat aquest fet; alguns (Tarragó, Serratosa o Estapé) han valorat la figura de Cerdà com la d'un home excepcional, com un profeta del seu temps, com una persona de mèrit. Per a aquests estudiosos, Cerdà és un home recte i incansable que lluita per les seves idees. Adolf Florença és el primer que l'any 1959, en el centenari del Pla, va fer la glosa de Cerdà i el primer que inicia una lectura heroica del personatge, que altres han continuat amb molt d'èxit (Exposició del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports).

Una altra interpretació, que no és contradictòria amb l'anterior, situa Cerdà com un dels primers teòrics de la ciutat industrial (Soria, Choay). Per a ells, *La teoría general de la urbanización* és una aportació extraordinària i un tractat pioner en relació als manuals de finals de segle i principis del XX (Bausmeister, Stübben, Eberstadt o Sitte). Desgraciadament, aquesta obra va passar desapercebuda, no només perquè és combatuda pels seus contemporanis catalans o perquè va estar escrita a Barcelona i no a Londres, sinó també perquè és una reflexió general de la

ciutat, que va més enllà del caràcter pràctic d'aquells manuals.

La gran aportació de Cerdà, segons el ponent, és l'obra realitzada. Si això no fos així, Cerdà seria un desconegut, un altre visionari dels que hi havia en aquell temps. La reflexió teòrica i els materials de la Memòria del projecte o els articles que publica en la premsa són arguments i manifestos per tirar endavant el Pla i superar els problemes que anaven sorgint. L'encert del Pla no és una casualitat, sinó el resultat d'un estudi sobre la situació de la ciutat i la seva població; el coneixement detallat de l'espai on es desplega; l'anàlisi d'altres projectes d'extensió d'altres ciutats (Washington, Buenos Aires, Torí o Edimburg); la recerca de l'element tipus, de la regla (la *mansana* de 113 x 113), i una investigació sobre les sèries mètriques i d'ordre geomètric (5 x 113; 2 x 5 x 113; etc.) o del traçat de la cantonada. En resum, el Pla és el resultat del treball d'un projectista que busca unes bases sòlides sobre les quals fonamentar la seva obra.

L'Eixample de Barcelona, per a Solà-Morales, és el projecte de ciutat de nova planta més perfecta feta a Europa a cavall dels segles XIX i XX. La seva influència és molt important en els projectes d'extensió de les ciutats espanyoles i en els eixamples menors de les ciutats catalanes, a les quals subministra les eines necessàries per al seu projecte. Actualment, hi ha alguns projectes que fan referència a les geometries de Cerdà sense entendre quines han estat les seves innovacions. Els projectistes barrocs i alguns arquitectes contemporanis dibuixen la ciutat dibuixant les cases. Cerdà projecta l'Eixample dibuixant el terra, traçant les línies que ordenen els carrers i l'edificació, fent possible amb aquest mètode totes les ciutats que l'Eixample ha estat capaç de contenir.

Pere Garcia i Fària: sanejament i construcció de la ciutat

Albert Vilalta situa el projecte de sanejament de Pere Garcia i Fària com el punt final del projecte de Cerdà. Vilalta entén que ambdós tècnics pensaven que el projecte de la ciutat moderna passava pel projecte de les seves infraestructures. No hi ha ciutat sense serveis. És aquí on rau la força i interès d'aquest projecte, així com en el fet d'esdevenir el punt de partida de totes les obres de sanejament de Barcelona. A partir d'aleshores, totes les obres posteriors s'avaluaran en relació a aquest pla; en alguns casos, per discutir-lo per excessiu i, en d'altres, com l'única fórmula per resoldre les necessitats més urgents. El Pla Vilalta de 1975 es valorarà perquè el recompon i amplia a l'escala d'una Barcelona que està en plena expansió i el projecte de Ramon Arandes de 1988 per a la ciutat olímpica perquè resol el binomi depuració-costa que Garcia i Fària encara no es planteja.

El sanejament és el servei més característic del procés urbanitzador. Els carrers no són espais públics únicament per accedir a unes cases autosuficients que hi donen front, sinó que són portadors dels serveis sanitaris –aigua o clavegueram– i espais per a la relació social. En la ciutat moderna, els edificis no són una façana, sinó uns espais tridimensionals relacionats amb les infraestructures que transporta el carrer.

Vilalta resumeix l'aportació de Cerdà i Garcia i Fària afirmant que el primer va planificar la ciutat en tota l'extensió de la paraula i el segon en va detallar la seva construcció. El *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona* és un projecte complet, amb informació exhaustiva de tots els aspectes que afecten el sanejament –morbidity, demografia, topografia i usos–, en el qual s'estudia fins al darrer detall: el manteniment i neteja de la xarxa, el reciclatge, la seguretat del personal de manteniment, les normes d'utilització, la normativa de construcció, les condicions i els materials de fabricació de les obres o el seu finançament. És el projecte d'un tècnic que coneix el que s'està fent arreu d'Europa: la creació del *Board of Health* i aprovació de la *Public Health Act* el 1848 a la Gran Bretanya o els projectes de sanejament de Frankfurt i Hamburg de 1860, Belgrad i París de 1865 o Berlín de 1873.

Vilalta defensa, per tant, el valor del projecte de sanejament de Garcia i Fària com l'obra d'un home del seu temps, que tot i no transcendir internacionalment posa les bases del sanejament de Barcelona i incorpora alguna innovació, com la del cicle continu, que no s'establirà a París fins al 1894 (*tout à l'égout*).

La Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema

Oriol Bohigas fa una lectura molt crítica de la importància de Cebrià de Montoliu i de la Societat Cívica Ciutat Jardí, oposada a la que fa Christiane Crasemann Collins en aquest mateix llibre. A principis del segle XX fins a la Guerra Europea, a Catalunya hi conviuen dos moviments culturals contradictoris, el modernisme i el noucentisme. Dos moviments a través dels quals hi transiten alguns personatges eclèctics i molt més decisius que Cebrià de Montoliu, com Puig i Cadafalch. Tot i les diferències que hi ha entre un i altre moviment, tots dos coincideixen en una oposició frontal al Pla Cerdà.

Entre els anys 1910 i 1918 no hi cap arquitecte que estigui d'acord amb l'ordre geomètric de l'Eixample, un tauler d'escacs igualitari i repetitiu que nega els valors de varietat i jerarquia propis de qualsevol trama urbana, el lloc de l'edifici públic i la possibilitat d'embellir la ciutat; en definitiva, una idea de ciutat oposada al que mig segle abans havia projectat Ildefons Cerdà. Encara que no hi ha cap projecte urbanístic propi d'aquells moviments –a excepció del condicionament de la Via

Laietana, el Parc Güell o l'Hospital de Sant Pau–, l'acció urbanística més significativa serà el Pla d'Enllaços de Barcelona de 1903, que projecta l'arquitecte Jaussely, a qui Puig i Cadafalch dóna suport.

El Pla d'Enllaços és un manifest en favor d'un urbanisme en el qual la ciutat s'ordena de forma jerarquitzada, significant cadascuna de les seves parts; en què es busca la integració dels territoris i poblacions que van quedar fora de l'Eixample; on es reconeixen les identitats fragmentades que formen la ciutat; en el qual s'introdueixen criteris de qualitat i varietat arquitectònica i d'adequació al projecte polític que té la burgesia catalana –la Catalunya Ciutat–, la idea de definir la ciutat com l'espai propi de la societat industrial. El moviment entorn a la Ciutat Jardí té en comú amb els dos moviments anteriors el posicionament anti-urbà, anti-Cerdà per a aquells, i de síntesi entre el camp i la ciutat en el moviment de la *Civitas* Ciutat Jardí.

Deixant de banda les crítiques al model que suposa la Ciutat Jardí, el ponent reivindica per al moviment encapçalat per Cebrià de Montoliu una aportació que ha estat fonamental per a la ciutat de Barcelona a través de l'obra de l'arquitecte Rubió Tudurí: la protecció de la serra de Collserola i del Delta del Llobregat. Oriol Bohigas considera que l'aportació de la Societat Cívica Ciutat Jardí no és significativa des del punt de vista disciplinari. Tanmateix, valora la manera diferent de fer urbanisme que defensen figures com Puig i Cadafalch, una fórmula que fuig de la simplificació amb la qual alguna vegada s'ha llegit l'Eixample Cerdà o l'urbanisme del *zoning*, que es preocupa de les particularitats i la forma i entén la ciutat com un organisme complex; un urbanisme que Oriol Bohigas considera que té certes similituds amb el que ell va defensar en la seva etapa de coordinador de l'urbanisme municipal de Barcelona.

La divisió territorial de Catalunya: l'organització del territori

Pilar Riera va voler ser extremadament rigorosa en el judici sobre el Projecte de divisió territorial de Catalunya, situant-lo en el seu context i acceptant que per les circumstàncies polítiques del moment no va poder confrontar-se amb altres treballs internacionals que perseguien els mateixos objectius, motiu pel qual el seu reconeixement ha estat més polític que disciplinari.

L'any 1931, el govern de la Generalitat va crear la Ponència, presidida per Pau Vila, que havia d'estudiar una nova divisió territorial de Catalunya. Aquesta divisió havia d'ésser equilibrada i amb pocs nivells administratius, havia de respectar les funcions administratives que tenien algunes poblacions i havia d'assegurar que tothom pogués anar i tornar a peu i en un sol dia des de qualsevol punt de la comarca a la capital.

El projecte que redacta la Ponència s'inscriu en la tradició de l'escola possibilista francesa, iniciada per Paul Vidal de la Blache (1845-1918), en la idea de la regió econòmica –evolució de la idea de regió natural–, ultrapassant allò que es proposava en els debats polítics que es produeixen a Catalunya des de finals del segle XIX (les Bases de Manresa de l'Assemblea de la Unió Catalanista celebrada l'any 1892). Per a la Ponència, les comarques han de reflectir la realitat econòmica, essent necessari superar les visions estrictament històriques o naturalistes defensades per certs moviments, que contraposaven la comarca 'natural' a 'l'artificialitat' de la divisió provincial espanyola de 1833.

Des del punt de vista metodològic, aquesta preocupació es fa evident en algunes de les preguntes de l'enquesta enviada a tots els municipis sobre a quin mercat van, amb la que es resumeixen les tres preocupacions fonamentals de l'estudi: la delimitació de les comarques a partir del sistema de comunicacions, la consideració de l'activitat econòmica com a criteri de partida i les ciutats com a sistema de poblament.

Per a la Ponència, les noves comarques havien de tenir una estructura bàsicament nodal; una preocupació provinent de l'escola francesa, que coincideix amb la de Walter Christaller en els seus treballs per a la reforma de l'administració del *III Reich*, d'acord amb la seva teoria sobre el lloc central; o amb els treballs de Williams J. Reilly de 1931, als Estats Units, en els quals s'estudien els àmbits d'influència de les ciutats a partir d'un model de gravitació del comerç, que relaciona l'àrea d'influència amb la distància i grandària a la ciutat central.

No se sap si els treballs de la Ponència eren coneguts en els fòrums acadèmics del moment, però és evident que hi ha una coincidència molt remarcable. Tanmateix, tot i que la influència del Projecte es pot considerar menor i circumscrita a alguns cercles acadèmics (Soler i Ribes, Casas Torres), aquí jugarà un paper polític important com una de les reivindicacions dels moviments antifranquistes i com un punt de partida, ja en democràcia, per a una organització administrativa més eficaç del territori català.

El GATCPAC: la Ciutat Funcional

Emili Donato admet la gran influència de Le Corbusier en les idees i propostes del grup de joves arquitectes catalans que funda el GATCPAC, però reclama per a ells un reconeixement que fins ara els ha estat negat pel que fa a algunes de les qüestions debatudes entorn a la Ciutat Funcional. Mentre que en aquest període la Catalunya 'oficial' continua centrada en la qüestió noucentista, el debat urbanístic

europèu passa per la Unió Soviètica i els països alemanys, per les expectatives que desperta la revolució russa i les polítiques que realitzen els governs socialdemòcrates centreeuropeus d'entreguerres.

Durant els anys vint, el debat urbanístic dels arquitectes moderns està relacionat amb la recerca d'una ciutat eficient, maquinista, que si bé Le Corbusier formula per a la societat soviètica (*La Ville Radieuse*, publicada el 1932) està inspirada en la cultura tècnica i econòmica nord-americana; és a dir, Nova York, Manhattan, Wall Street o la producció en sèrie i les cadenes de muntatge.

L'entrada i promoció d'aquestes idees a Espanya es produeix a finals dels anys trenta, quan Mercadal convida a Madrid els arquitectes més importants del Moviment Modern europeu i funda el GATEPAC amb Josep Lluís Sert, del qual sorgeix la secció catalana del GATCPAC. La relació que s'estableix entre Sert i Le Corbusier, arrel d'aquestes circumstàncies, fa possible que l'any 1932 es reuneixi a Barcelona el Comitè Internacional per a la Realització dels Problemes de l'Arquitectura Contemporània (CIRPAC) per preparar el IV Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna (CIAM) sobre la Ciutat Funcional.

Tot i que estava previst realitzar aquesta trobada l'any següent a Moscou, per dificultats polítiques de darrera hora es trasllada a Grècia a bord del vaixell *Patris*, en el qual es debat la "Carta de planificació de la ciutat". Els resultats d'aquest Congrés es publiquen en dues versions diferents. Josep Lluís Sert, per encàrrec del Congrés següent, publica les conclusions el 1942 a Cambridge (EUA) sota el títol *Can our cities survive?* Un any després, es publica una altra versió en francès, dirigida per Jean Giraudoux, inspirada per Le Corbusier i titulada *La Carta d'Atenes*.

Més enllà d'aquesta circumstància, l'aportació del grup estaria relacionada amb dos projectes emblemàtics: el Pla Macià i la Ciutat Obrera de Repòs i Vacances (CORV). El primer, tal com diu Donato, és un manifest que tradueix esquemàticament les idees de Le Corbusier a la ciutat de Barcelona; unes propostes que poc després el grup contradirà amb un altre document, el Pla de Sanejament del Districte V; el segon és un projecte molt més sòlid, que s'inicia el 1931 i acaba amb el propi grup l'any 1937.

La CORV és deutora de les propostes que pocs anys abans havia fet Rubió i Tudurí per a la Gran Barcelona i, a escala internacional, del Parc de Cultura i Repòs de M. Kirov, redactat a Moscou el 1929, o la Ciutat Verda, proposada per M. Ginzburg i Barsh el 1930. Tanmateix, el punt de partida respecte a aquests projectes és oposat. Davant de les seves teories desurbanistes, la CORV es proposa com una peça més de la Ciutat Funcional. Un projecte els principis del qual es recullen en les conclusions del IV CIAM, en l'apartat sobre "les zones de Salut Pública".

Per a Donato, l'aportació del grup del GATCPAC serà pionera –pel que fa a la reflexió sobre l'oci i el temps lliure en el manifest de la Ciutat Funcional– i la figura de l'arquitecte Josep Lluís Sert serà remarcable, tant pel seu paper l'organització dels CIAM com per la seva obra personal posterior.

El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana: infraestructures i ordenació territorial

Josep Maria Carreras i Jordi Bernat consideren que el Pla General d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya de 1935 és un document poc conegut i mal valorat. Durant la preparació de la ponència, gràcies a les orientacions del redactor d'aquell Pla –l'enginyer Victoriano Muñoz Oms (1900-2000)–, els ponents van poder accedir a una part dels documents originals, que fins aleshores no havien sortit a la llum, i avaluar el Pla en la seva totalitat.

Aquesta circumstància els permet afirmar que el Pla és una de les fites més importants de la història de la planificació territorial catalana, comparable a les actuacions que es duïen a terme en altres països més desenvolupats, en els quals s'utilitza l'obra pública com una manera d'incentivar l'activitat econòmica i modernitzar el país. Els anys 1923 i 1927 es funden la *Regional Planning Association of America* i el *Greater London Regional Planning*, respectivament. L'any 1933 el *Tennessee Valley Authority* inicia els plans per abordar l'ordenació de 100.000 km² d'una de les regions més pobres d'EUA. A Espanya, la planificació de grans infraestructures havia començat a la segona meitat del segle XVIII, però no s'acceleren fins a finals del XIX, arrel de les proclames formulades per alguns moviments –com el liderat per Joaquín Costa– en favor de les obres públiques per treure el país del seu endarreriment. L'encàrrec del Pla respon a aquestes preocupacions, però es promociona des d'una institució, la Generalitat de Catalunya, que no té les competències ni els recursos per materialitzar-lo.

Des d'un punt de vista metodològic, el Pla es pot considerar innovador en molts aspectes, tant pel volum i les característiques de la informació utilitzada, com pel seu tractament; el càlcul de les necessitats i els costos; l'estimació dels possibles ingressos; l'establiment de fórmules de cooperació entre administracions, o la definició d'etapes i finançament. En clara oposició a la pràctica habitual d'aquells moments, el Pla introdueix una racionalitat en l'elecció i distribució de les inversions, basada en la mesura objectiva de les necessitats, els beneficis i la col·laboració dels afectats.

Tot i que el Pla no proposa explícitament el model territorial, que una anys abans s'ha fet a través del *Regional planning*, hi ha molts elements que poden portar a definir-lo. El Pla vol millorar la cohesió del territori per mitjà de l'augment de l'accessibilitat; potencia no únicament la connexió de la xarxa urbana bàsica, sinó

també la de tots els nuclis habitats d'una certa dimensió i la de tots els llocs rellevants del territori. Des del punt de vista territorial, el Pla és clarament reequilibrador. Vol potenciar el desenvolupament econòmic –producció elèctrica, regadius, comunicacions o autopistes– i, al mateix temps, establir un grau bàsic de benestar social basat en les infraestructures.

Passats més de seixanta anys des de la seva redacció, els ponents reivindiquen la 'modernitat' del Pla, que es fa palesa per la permanència dels seus objectius i perquè part d'aquelles obres es van dur a terme –dirigides pel mateix redactor del Pla– durant el franquisme.

Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976

Entre els anys 1953 i 1976 no es va produir cap episodi rellevant des del punt de vista urbanístic, però es en aquest període quan es posen les bases tècniques i polítiques que faran possible els èxits urbanístics dels primers anys de la democràcia, tal com explica Juli Esteban. En aquest període es redacten tres plans urbanístics fonamentals: el *Plan comarcal de ordenación urbana de Barcelona* de 1953 (El Pla comarcal del 53), el *Plan Director del Área Metropolitana de Barcelona* de 1966 i el *Pla General Metropolità de Barcelona* de 1976 (PGM).

Del Pla comarcal del 53 s'hereta la delimitació i constitució de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, per planificar i gestionar l'urbanisme d'aquest àmbit de forma unitària; la *Ley del régimen del suelo y ordenación urbana* de 1956, que estableix el corpus legal sobre el qual s'ha desenvolupat l'urbanisme espanyol del segle passat, i es formalitza la protecció de la serra de Collserola i el Delta del Llobregat, que anys abans havia proposat Rubió i Tudurí. Del Pla director s'hereta una generació de tècnics que lideraran l'urbanisme del període democràtic, així com una sèrie de debats disciplinaris entorn a la qüestió de la ciutat-territori i l'ordenació de l'espai metropolità. Del PGM ens arriba el protagonisme social i polític del planejament urbanístic, la consolidació d'alguns dels principis que regeixen l'urbanisme espanyol actual i un instrumental tècnic que ha marcat la forma de fer de tot el planejament urbanístic català.

El Pla comarcal del 53 és un document menor davant dels altres dos. El Pla director, tal com diu Esteban, va ser un seminari de formació per als redactors del Pla i l'excusa per conèixer i incorporar en el planejament català els debats que es produïen en els països més avançats. La discussió sobre el model a seguir –taca d'oli, en estrella, lineal, etc.– obre la qüestió de la ciutat-territori, i els treballs inicien un debat sobre les aportacions i mètodes d'un planejament fet de forma pluridisciplinà-

ria. Tot això dóna peu a diverses confrontacions teòriques, que transcendeixen el document final: el pla com una proposta de traçats i actuacions en la tradició urbanística pròpia dels arquitectes i enginyers davant del pla com un sistema dinàmic, múltiple i continu defensat pels geògrafs; o el pla com una construcció física del territori davant del pla com una proposta estructural que lidera Manuel Ribas Piera.

El ponent destaca la importància del PGM com a plataforma de formació de tècnics i en el fet d'haver-se convertit en el manual del planejament urbanístic posterior: la confiança dels redactors en la racionalitat tècnica, com l'argument per defensar les seves propostes; la importància del PGM com el primer gran assaig de participació ciutadana (32.000 al·legacions); la consideració del planejament com la garantia de la riquesa urbana de les ciutats i el reglament per al joc econòmic dels propietaris i promotors, i la normalització del mercat gràcies al discerniment i clarificació sobre el que significaven els règims del sòl, les zones i els sistemes i els estàndards urbanístics a complir. Des d'un punt de vista disciplinari, el PGM qualifica el sòl en funció dels processos urbanístics en curs, codifica els sistemes d'ordenació d'acord amb les relacions que hi ha entre el disseny del sòl i l'edificació i, finalment, fa les reserves de sòl per a dotacions públiques i de xarxa viària, que s'han demostrat vàlides per afrontar els canvis i evolució que ha viscut la ciutat i el territori Metropolità.

Juli Esteban valora aquest període com un temps de formació i reflexió sobre el fenomen Metropolità, que si bé no tindrà cap transcendència des del punt de vista disciplinari, posarà les bases per als canvis posteriors i marcarà una forma de fer planejament urbanístic, que anirà més enllà del territori català.

L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat

Antonio Font es pregunta sobre les aportacions fetes en l'ensenyament de l'Urbanisme en l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, a partir de l'anàlisi de la situació de la disciplina en aquells anys. Per a ell, hi ha dues contribucions fonamentals: la de Manuel Ribas Piera, que transforma l'ensenyament de l'urbanisme de l'Escola en un ensenyament de "l'urbanisme per als arquitectes", passant d'un ensenyament genèric a un altre centrat en la tasca que realitzen aquests professionals; la segona, la formulació que fa el Laboratori d'Urbanisme de Barcelona sobre les "formes de creixement", com una teoria de la forma urbana projectada, des d'una lectura estructural dels processos urbans.

El ponent defensa que la Urbanística és la història del compromís –en una societat determinada– d'uns coneixements sobre l'ordre social existent i la seva participació en la construcció de la ciutat. Aquesta manera d'entendre la disciplina dóna lloc

a diversos enfocaments disciplinaris i models docents. Des del punt de vista disciplinari, hi ha qui entén que la complexitat i hetereneïtat (heterogeneïtat) dels problemes urbans només es pot afrontar des d'una visió interdisciplinària, des d'una ciència múltiple i complexa feta des de la síntesi i juxtaposició de coneixements. D'altres denuncien el caràcter mistificador de la disciplina i qualifiquen el planejament urbanístic d'instrument reproductor del sistema. Un tercer grup defensa la necessitat d'establir una nova disciplina, que sigui quelcom més que la suma de les diferents aproximacions disciplinàries.

Antonio Font explica que a escala universitària, la resposta és diferent en cada país en funció dels problemes urbans, la organització administrativa i el caràcter professional dels tècnics que treballen en aquest camp. A l'Europa central, Anglaterra o Estats Units el sòl –com a factor de producció– ha estat valorat fonamentalment en termes *locacionals*, de qualitat funcional. En aquells països on el procés d'industrialització ha estat més tardà –com Espanya–, la pugna entre propietaris del sòl i capitalisme industrial ha estat molt diferent; l'especulació del sòl ha prevalgut sobre el seu paper urbà. Aquestes diferències han tingut conseqüències transcendents en les formes de creixement de cada país i en el model docent aplicat a la formació dels professionals de l'urbanisme.

En els primers, l'activitat professional, l'ensenyament tipus i l'administració de l'urbanisme han donat lloc a la creació d'instituts com el *Town Planning Institute*. En aquests països, els professionals treballen de forma general, amb una visió de conjunt i una voluntat reformista de la realitat. A Espanya, per contra, s'ha donat una forta professionalització al marge de la universitat. Els arquitectes, mitjançant les seves corporacions, han treballat en l'urbanisme des de l'exercici liberal de la professió. Això explica gran part de les característiques específiques de l'estructura acadèmica i docent espanyola. En l'ensenyament espanyol existeix una diferència entre allò que és la formació de "l'urbanisme professional" dels arquitectes, enginyers, puntualment advocats i economistes, i la de "l'urbanisme acadèmic"; és a dir, els estudis urbans –orientats cap a la pràctica– en què hi ha molt poca reflexió teòrica i els universitaris, de reflexió crítica, bàsicament teòrica.

En aquest marc, l'opció defensada a principis dels anys setanta per Manuel Ribas Piera –de replegament disciplinari– i redefinida per Antonio Font l'any 1983 com "l'urbanisme dels arquitectes", explorarà la possibilitat d'un nou enfocament sintètic a partir d'una progressiva auto-definició disciplinària, de convergència entre allò pràctic i la reflexió teòrica. Les "formes de creixement" –com una teoria estructural que relaciona els elements del teixit urbà i els fets socials subjacents– és una proposició que neix d'aquell replegament, amb l'objectiu de transcendir a la reflexió estrictament arquitectònica i esdevenir una instrumental adequat per renovar l'ac-

tuació urbanística, un propòsit la transcendència del qual es va posar de manifest pocs anys després en el planejament urbanístic municipal que es produeix amb l'arribada dels primers ajuntaments democràtics i en l'ordenació de l'espai públic iniciat a Barcelona i traslladat posteriorment per a tot arreu.

El *Llibre blanc de la natura*: el reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori

El dia de Sant Jordi de 1976 es va presentar a Barcelona el *Llibre blanc de la natura*, en un moment en el qual es vivia una forta crisi provocada per diversos accidents marítims de grans petrolers i per la mort del dictador. Tal com assenyala Josep Maria Camarasa, *El Llibre blanc*, que acabava de sortir, estava en sintonia amb la descoberta social i científica del 'medi ambient' a Catalunya –que a escala internacional s'inicia amb els llibres *Silent spring*, de Carson (1963) i *Small is beautiful*, d'E. F. Schumacher (1972)– i és un primer reconeixement del mestratge que exercia Ramon Margalef, el primer catedràtic d'ecologia de l'estat espanyol i un dels pares de l'ecologia moderna, gràcies a l'aplicació de la teoria de la informació en aquest camp.

El *Llibre blanc* és obra d'un grup de naturalistes que pren consciència de la possibilitat d'influir en l'ordenació del territori, gràcies al fet que el medi ha esdevingut una qüestió a consideraren el planejament. El *Llibre blanc* apareix en un moment polític en el qual és necessari el compromís de tothom, de forma especial del món científic. Per això, la dedicatòria diu: “Al país, amb l'esperança d'ésser-li útils”.

El *Llibre blanc* anticipa –inconscientment– el concepte de desenvolupament sostenible i els informes sobre l'estat ambiental d'un territori o país, que tant han proliferat posteriorment. L'aportació principal del text és fer entendre a tothom que el territori és quelcom més que una superfície a urbanitzar; un espai en el qual hi resideixen uns valors que no per intangibles o gairebé imperceptibles són menys importants.

Les aportacions del llibre i l'evolució del pensament científic en aquest camp són evidents si es comparen les edicions de 1976 amb la de 1988. Tal com diu Ramon Folch, en el pròleg de la segona edició, tot i els excessos i flaqueses de la primera, en la segona es manté el cos doctrinal que va redactar Ramon Margalef en “Bases ecològiques per a una gestió de la natura” i s'amplien les restants aportacions gràcies als avenços científics en diversos camps i la participació de nous col·laboradors. L'inventari i avaluació del apartats “Característiques i problemes generals de la natura als Països Catalans” i “Espècies i sistemes naturals amenaçats o conflictius”

substitueix el “d’Espècies o grups amenaçats”, que s’havia plantejat en la primera edició. En l’apartat final –“Per una gestió de la natura als Països Catalans”– es noten els canvis socials i polítics en relació al medi, especialment pel que fa a l’aparició de nous instruments legislatius per a la seva protecció, que es despleguen en els propers anys de la democràcia.

L’aportació disciplinària més important del *Llibre blanc* és haver introduït la idea de gestió de la natura, anant molt més enllà del que significava *aménagement du territoire* en francès o *wildlife management* en anglès. Tot i que la primera edició conté excessos que actualment són totalment inacceptables –en algun moment es diu que en l’espai urbanitzat no hi ha natura–, el *Llibre blanc* ha esdevingut un punt de referència per a moltes iniciatives polítiques, socials i científiques i un punt d’arrencada, implicació i reconeixement dels ecòlegs en les qüestions d’ordenació del territori i l’urbanisme.

El projecte olímpic: la construcció de la ciutat qualitativa

Per a Joan Busquets, l’aportació fonamental de l’experiència urbanística de la Barcelona democràtica és la construcció de la ciutat qualitativa, la culminació d’un procés deutor de les crítiques a les idees post-funcionalistes de la ciutat, que es concreta en els anys vuitanta en la projecció del que ell anomena “l’Urbanisme Urbà”. En el període de transició democràtica, Barcelona es troba en una situació urbanística difícil. L’herència del franquisme és un gran handicap: desplegaments urbanístics abusius, una densificació especulativa que afecta àrees consolidades i zones de creixement, grans dèficits urbanístics i un incompliment reiterat de les obligacions de cessió i urbanització dels privats.

El programa de relançament urbà de Barcelona respon, en un primer moment, a les demandes dels moviments veïnals, que havien estat molt actius en els darrers anys del franquisme, i posteriorment, a la reconsideració i racionalització de les formes d’actuació urbanística. La idea de projecte urbà –que es formula com una superació de la dissociació entre el pla urbanístic i el projecte d’arquitectura–, la definició de la peça urbana –com la unitat que integra totes les consideracions sectorials i urbanes del projecte– o el debat sobre l’escala intermèdia –que es pren com la forma per poder comprovar la bondat del que es proposa a totes les escales– són algunes de les noves maneres que pren el discurs disciplinar.

La idea mare d’aquell relançament és recuperar la ciutat, primer a partir de petites actuacions i posteriorment passant a escales de barri. La nominació olímpica de Barcelona és decisiva –tal com diu el ponent– i servirà per arribar molt més enllà

del que es proposava el programa inicial, tot i que les bases del projecte olímpic es posen abans de la nominació. La requalificació de la ciutat passa per repensar la ciutat des d'ella mateixa, des de la seva realitat.

El programa es desplegarà en dues línies: els plans sectorials i la reestructuració urbana. La rehabilitació urbana a través de la recuperació d'instal·lacions obsoletes com a espais públics –parcs, places, jardins i eixos urbans–, que el PGM havia reservat i l'Ajuntament de la transició havia anat adquirint, i les actuacions de barri, especialment intenses en quatre àrees –Ciutat Vella, en què s'eliminen les velles afectacions viàries que des de finals del segle XIX havien estat l'única política urbanística que es proposava per a la seva recuperació; els barris tradicionals, maltractats pel planejament urbanístic; la rehabilitació dels barris marginals autoconstruïts, i la protecció de l'Eixample, amenaçat per una terciarització excessiva.

La reestructuració urbana es formula a través de la reorganització de la xarxa viària, que contempla totes les seves dimensions urbanes –eficiència circulatòria, integració urbana, compatibilitat d'usos, etc.– i la programació d'àrees de nova centralitat. Els debats sobre el futur del centre metropolità, tal com diu el ponent, molt sovint es confonen amb la creació de centres duals, fora de la ciutat. La dinàmica urbana barcelonina, per una altra banda, només semblava interessada en l'especialització terciària de l'Eixample central. La promoció de noves àrees de centralitat des de l'administració és un programa a mig termini que proposa repartir aquelles demandes per al conjunt de la ciutat per qualificar aquesta estratègia gràcies al projecte olímpic va servir per anar més enllà i plantejar-se operacions com l'obertura de Barcelona al mar des de pressupòsits teòrics i tècnics molt diferents als formulats vint anys abans pel Pla de la Ribera, i construir grans infraestructures que restaven pendents, com les Rondes i algunes connexions més enllà del terme municipal de Barcelona.

L'aportació central de Barcelona en el debat urbanístic internacional és haver actuat com un gran laboratori urbanístic, que ha comptat amb un recolzament polític total, una estructura organitzativa *ad hoc* i una energia cultural, política i social irrepetible. Els trets propis de l'anomenat “mètode” que algunes ciutats han intentat repetir són l'èmfasi en la qualitat i l'espai públic, la recuperació del rol de l'administració municipal, la visió de la ciutat des de la seva complexitat econòmica i administrativa, les fórmules de concert entre públic i privat, la integració de les infraestructures en la forma urbana més general i la recuperació de la idea de projecte en les diferents escales en què la ciutat es pensa i es decideix.

De la ciència cívica a l'urbanisme urbà

Quinze mesos més tard, es van organitzar les Jornades per fer balanç del que havia estat el Seminari. En aquestes jornades, a mes d'un primer resum fet pel que signa aquesta introducció, es va convidar Christiane Crasemann Collins, una estudiosa de la gènesi teòrica de la urbanística moderna, i Eduardo Leira, arquitecte urbanista i director de la revisió del Pla General de Madrid durant el mandat de Tierno Galván, per considerar alguns aspectes del que s'havia discutit en el Seminari.

Collins, tal com ja s'ha avançat en el resum de la intervenció d'Oriol Bohigas, va voler reivindicar la figura de Cebrià de Montoliu com un dels “*invisible planners*” de principis del segle XX, com un d'aquells intel·lectuals que –des de posicions perifèriques als cenacles en què es produeix el debat sobre el que és el “*city planning*”– van fer una tasca de divulgació molt important i algunes intervencions d'interès.

Collins havia descobert la figura de Cebrià de Montoliu quan estudiava les repercussions internacionals que havien tingut la *City Planning Exhibition* de Berlín i Düsseldorf de 1910 i el projecte de ciutat Fairhope a Alabama. Montoliu publica el 1913 un magnífic resum d'aquelles exposicions, *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica De Berlín*, en què es proposa fer un compendi de la “*nueva disciplina cívica, cuyos fecundos ensayos e investigaciones son, desde algún tiempo, objeto de un intenso cultivo por parte de los espíritus más selectos de la sociedad mundial contemporánea*”.

Per a Collins, la gran aportació de Montoliu és haver participat en els debats d'aquells anys com a corresponsal, divulgador i teòric local en allò que serà la nova disciplina, la “ciència cívica”, la resposta científica al *civic art* que havia predominat a finals del XIX. El paper de Montoliu en la Societat Cívica Ciutat Jardí –o el projecte de la ciutat de Fairhope basada en la *single tax*– forma part de les preocupacions d'un pioner que va entendre que la ciutat moderna havia de ser estudiada científicament, a través de propostes concretes com la Ciutat Jardí o la ciutat orgànica, que promoció a EUA.

Eduardo Leira afronta l'encàrrec des d'una certa sorpresa i un reconeixement sincer al paper que juguen certs debat català en la reconstrucció de la ciutat democràtica espanyola. Sorpresa, per la qüestió que es planteja en el Seminari i per l'autocomplença –“xovinisme”, en les seves paraules– que suposa la seva simple formulació; i reconeixement pel paper aconseguit pel Laboratori d'Urbanisme de Barcelona i Oriol Bohigas en la formulació dels projectes de recuperació de l'urbanisme de la ciutat democràtica. Més enllà del paper que s'atribueix ell mateix com a divulgador d'aquests coneixements, el ponent ressalta dos temes. El *Contraplán de la Ribera*, que

Antonio Font cita en la seva ponència, és un projecte alternatiu al projecte d'*urban renewal* promogut pels industrials del front marítim del Poble Nou durant els anys setanta, que dona peu al primer moviment veïnal a Barcelona. El segon és el debat que el ponent manté amb Oriol Bohigas sobre el “no Pla”, en una controvèrsia entre la reconstrucció de Barcelona i la redacció del Pla de Madrid, que Eduardo lidera.

El *Contraplán de la Ribera* és un exercici en què es busca la síntesi entre la crítica política radical –que presideix els debats urbanístics del moment–, l’anàlisi específica de la ciutat i els seus mètodes de producció, implantació i transformació i el projecte d’intervenció urbanístic. Aquest pla és el referent teòric i metodològic d’un cert urbanisme i l’estendard d’una certa escola, que Manuel de Solà-Morales definirà uns anys més tard com la de “l’urbanisme urbà”; una escola que alimenta teòricament la renovació urbanística de les ciutats mitjanes catalanes i que el Pla de Madrid s’encarregarà de divulgar.

L’altra gran aportació, formulada com a contrapunt al que Eduardo Leira està fent a Madrid, és la definició del programa d’actuació urbana per Barcelona com un “no Pla”, tal com va proclamar Oriol Bohigas. Bohigas contraposa els projectes urbans al pla –projectes contra pla– a partir d’una crítica radical al planejament urbanístic, per buròcrata i legalista. Aquesta crítica és justificada a Barcelona perquè des de 1976 compta amb un Pla general urbanístic aprovat, que –com diu Juli Esteban– posa les bases urbanístiques per al futur. L’èxit del “no Pla” és no caure en la revisió d’aquest Pla i no anomenar “Pla” a les actuacions estratègiques i estructurals que es despleguen en el projecte olímpic. El “no Pla” no només planteja una crítica radical al planejament burocràtic, sinó també a la il·lusió *omnicomprensiva* que emmiralla els nous ajuntaments democràtics, a la vegada que reivindica el projecte com la manera de construir ciutat a través de l’acció directa i com a factor multiplicador de la millora urbana.

7. Resum i conclusions

En primer lloc, s’ha confirmat el valor indiscutible de l’obra de Cerdà i del projecte olímpic de Barcelona. Sobre Cerdà, la importància de l’obra feta per davant de l’interès en el personatge i les seves reflexions teòriques; sobre el projecte olímpic, la importància del mètode, del projecte. La celebració d’un gran esdeveniment internacional per construir i reconstruir una ciutat, Barcelona.

En segon lloc, s’ha destacat la importància de dues figures, que han passat el camp específic de la urbanística i han esdevingut referents en el món de l’arquitectura i l’ecologia: Josep Lluís Sert, impulsor i protagonista del Moviment Modern, i

Ramon Margalef, introductor de l'anàlisi sistèmica i la informació en l'estudi dels sistemes ecològics.

En tercer lloc, la controvèrsia sobre la figura de Cebrià de Montoliu, que més enllà del seu valor planteja diversos interrogants sobre un període, el debat post-Cerdà, a cavall entre dos moviments culturals –modernisme i noucentisme– i la qüestió de la gran ciutat.

Finalment, en quart lloc, s'han de valorar la capacitat i l'interès d'un país per estar al dia en qüestions que es debaten a escala internacional: la qualitat tècnica dels projectes de sanejament de Garcia i Fària; les coincidències en el debat sobre l'organització (divisió) territorial de la societat industrial; l'avantguardisme del Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana; la importància de la reflexió professional i universitària en períodes grisos per poder afrontar el demà; la consideració del medi en el debat urbanístic, o el valor exemplar de certs treballs com a punt de partida per a la renovació del planejament urbanístic en democràcia.

Deu anys després de la celebració d'aquell Seminari, s'han confirmat aquelles consideracions i l'interès del debat que es proposava, certificant el bon treball del Comitè Acadèmic i el valor de les reflexions presentades pels ponents.

8. Agraïments

En la preparació del seminari i el recull del material, han col·laborat Isabel Clos, geògrafa, i Jaume Blancafort, arquitecte. En la correcció i edició dels textos, Juli Martí i Sergi Obon, filòleg. El muntatge gràfic d'aquest llibre és obra d'Enric Satué. També s'ha comptat amb la col·laboració dels Serveis administratius i lingüístics de l'Institut d'Estudis Catalans. A tots ells, agrair el seu interès i treball. S'ha d'estendre aquest agraïment a Clara Gilibets, que al llarg d'aquests anys ha estat qui ha permès mantenir el document fins a la seva publicació. L'edició del seminari és obra de la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, amb l'ajut de l'Institut d'Estudis Catalans, i la participació de l'Agrupació d'Arquitectes Urbanistes de Catalunya.

PLANO
 DE LOS
 ALREDEDORES DE LA CIUDAD
 DE
BARCELONA
 PROYECTO
 de su
 REFORMA Y ENSANCHE

1

El Pla Cerdà: el naixement d'una disciplina

Manuel de Solà-Morales

Manuel de Solà-Morales i Rubió (Barcelona, 1939) és doctor arquitecte i urbanista, *Master in City Planning* per la Universitat de Harvard, llicenciat en Ciències Econòmiques i catedràtic d'Urbanisme de l'ETSAB, de la qual en va ser director. Ha impartit cursos de disseny urbà a les Universitats de Cambridge, Nova York, Santiago de Chile, Harvard, Lisboa, Nàpols, Caracas, Coïmbra o París. Va fundar i dirigir el Laboratori d'Urbanisme de Barcelona i la SCOT. Membre de l'equip redactor del Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, també ha estat autor de plans a Tolosa, Alcoi, Aranjuez (amb Rafael Moneo), Olot, Banyoles, Badalona o Terrassa. En el camp de la construcció, es poden destacar l'Illa Diagonal (amb Rafael Moneo), la renovació del Poble Nou o el Moll de la Fusta, a Barcelona. També ha realitzat projectes a Berlín, Salzburg, Nàpols, Rotterdam, Salònica o Amberes, i més recentment, a Nantes, Porto o la Haia. Ha rebut els premis *March a la investigació* (1970), Puig i Cadafalch (1981), *Nacional de Urbanismo* (1983), Ciutat de Barcelona (1986), *Bienal de Arquitectura española* (1994), FAD (1995), *Iber FAD* (1999), Narcís Monturiol (2000) o *Grand Prix d'Urbanisme, Europe* (2000). La seva tasca com a escriptor i editor de col·leccions sobre urbanisme és molt extensa, amb un gran nombre de llibres i articles publicats a *Lotus*, *Casabella*, *Perspecta*, *Archis*, *UR* o *Daidalos*.

TEORÍA
de la
CONSTRUCCION DE LAS CIUDADES
APLICADA AL PROYECTO
DE
REFORMA Y ENSANQUE
de
BARCELONA
por
D. ILDEFONSO CERDÀ
Ingeniero de caminos canales y puertos.
Barcelona abril de
1859.

1. Les interpretacions de l'obra i la figura de Cerdà

Cerdà va ser un dels primers temes als quals em vaig dedicar com a estudiós i professor en el marc del Laboratori d'Urbanisme de la Universitat, a principis dels anys setanta (anys 1971, 1972 i 1973). Allí vam atacar algunes reflexions sobre la formació metropolitana de Barcelona i vam analitzar una sèrie d'assumptes, entre els quals, la qüestió social en els creixements marginals a Barcelona, les grans infraestructures o l'Eixample pròpiament dit. Si bé és veritat que aleshores encara no se'n parlava gaire, avui és una satisfacció veure que si tinc alguna dificultat en parlar d'aquest tema, més aviat és la de no anomenar llocs comuns ni repetir coses que tots vosaltres sabeu. Entenc que no és qüestió d'explicar una vegada més qui era Cerdà, què és el Pla Cerdà, què és l'Eixample o quina és la seva excepcionalitat, sinó d'avançar un pas més en la intenció dels organitzadors d'aquest cicle de ponències i acotar quines són les preguntes fonamentals que ens podem fer avui dia sobre Ildefons Cerdà i les seves feines.

Crec que aquest no és el moment d'explicar la història dels personatges o els episodis que hi ha relatats en aquesta llista, sinó de comentar els problemes d'interpretació teòrica –o fins i tot cultural– que podem plantejar actualment després d'uns quants anys d'estudis sobre Cerdà; deu haver dos centenars d'articles publicats en els darrers vint anys. Aquí en tenim un resum, que no sé si és el que jo hagués triat, però en tot cas, segur que ens val.

L'any 1976 vaig anar per primera vegada a l'estranger a parlar del Pla Cerdà. Jo era aleshores un jove professor acabat d'arribar d'Amèrica que començava a donar classes a l'Escola d'Arquitectura. Tenia una certa relació personal amb Gabriel Alomar –el conegut urbanista mallorquí–, a causa de la meva afecció mallorquina. En aquell moment, Alomar era president de l'Associació Europea de Conservació de Centres Històrics, una associació amb un enfocament cultural bastant ampli, que es començava a preocupar de les ciutats europees com a seu o lloc d'un patrimoni arquitectònic i urbanístic. Ell, que amb aquestes qüestions era molt gelós, em va proposar si volia ajudar-lo; així, em va demanar si el volia acompanyar en la seva feina de renovador cultural a Europa, com aquests amics de les ciutats històriques (que es deien aleshores), que després han donat lloc a institucions de molta més envergadura i potència. Jo li vaig dir: "Mira, per què no pensem que les ciutats històriques no són només les ciutats gòtiques i les ciutats renaixentistes de les quals parlem justament, i de les ciutats italianes, o les ciutats centroeuropees? L'Eixample de Barcelona és un patrimoni, un teixit i una mostra d'un gran fet, que moltes vegades ens mirem com una realitat quotidiana, com un fet actual, fins i tot com un fet modern, però que també té un valor excepcional; per altra part, té

un valor patrimonial, un valor històric i monumental, no pas necessàriament pels seus edificis i els seus elements, sinó fins i tot com a llegat urbanístic en sí mateix.” Va ser així com ell em va encoratjar perquè presentés una exposició sobre l'Eixample a la ciutat d'Estocolm, on es feia un congrés. D'aquesta manera, vaig començar un esforç de documentació i de teorització sobre el que era l'Eixample, a la vegada que el defensava, diguem, en els seus elements, no només en la seva idea. També vaig començar a comprendre la dificultat de fer entendre aquests aspectes a la gent de fora, ja que tenien molt poca informació prèvia i en molts dels cercles preocupats per aquestes coses privaven la visió monumental o la teoria de la ciutat. A més, en aquells anys setanta, el punt de vista econòmic –sobretot– i el de planificació eren dominants en el món anglosaxó, que no estava molt interessat en aquest tipus d'exemples.

Avui, després de vint anys, afortunadament això no és així i l'atenció i el reconeixement a Cerdà i el seu pla són molt més estesos. A la vista d'això, a mi em sembla que és l'interès d'aquesta ponència esbrinar una mica quines claus o, com deia Enric Lluch, quines qüestions queden encara pendents sobre aquest tema. La primera distinció que em sembla que cal fer –i entenc que part de la meua feina serà esbrinar-ho– és aquest enteniment de la pròpia figura d'Ildefons Cerdà; com s'ha de valorar, si és que aquí s'està intentant. Em sembla molt encertat construir un primer resum de personalitats, feines o moments –de qualitat singular en l'urbanisme català de l'últim segle–, en els quals Cerdà és tan important.

Hi ha un grup de gent, d'entre els que els darrers anys s'han dedicat a això, que han valorat sobretot la figura, diríem personal, heroica i gairebé profètica d'Ildefons Cerdà; han destacat aquesta excepcionalitat principalment per un mèrit de la persona, que va dedicar-se durant bastant de temps –en unes condicions de poca informació i escassa atenció per part dels poders públics– a l'estudi de la ciutat, a la redacció de la seva teoria general, a la proposta i defensa d'un pla i, finalment, a la seva execució, recorrent a l'ajuda d'altres feines i ciutats (sobretot de Madrid), en qüestions de vialitat o d'enginyeria. Aquesta és una interpretació que va començar concretament l'any 1959 Adolf Florensa –aleshores arquitecte municipal responsable del patrimoni i director d'alguna publicació–, que va constituir la primera aportació interessant d'estudi de Cerdà. Era el Centenari del Pla Cerdà (1859-1959) quan va publicar una sèrie d'articles sobre qui era Cerdà, que avui encara són bàsics: va exaltar la figura del propietari de Centelles, que va estudiar a Madrid, que va entrar en contacte amb la nova enginyeria de camins –de la qual n'aprengué el seu caràcter progressista–; va destacar la seva aposta per la nova tecnologia, el seu compromís social per la higiene i la salut de la classe treballadora i, que en contacte amb aquesta onada del que representava la nova professió dels enginyers de camins,

va emprendre una campanya gairebé personal en defensa d'aquesta nova disciplina que ell descobreix, que és l'estudi de la ciutat i l'anàlisi de la seva lògica.

Més endavant, aquesta línia ha tingut altres aportacions, com la del Col·legi d'Enginyers de Camins –que va recolzar els treballs de Salvador Tarragó– i d'altres, que van desenvolupar fortament aquesta visió, a més d'una sèrie d'exposicions, que van ser àmpliament repartides o difoses després. Aquesta va ser una imatge molt estesa, que jo crec que és atractiva, una representació del personatge que ha tingut prou “ganxo”, amb els seus “bigotis” i el seu plànol a la mà, representada per aquell gran retrat de Cerdà que hi ha a l'Ajuntament de Barcelona. Amb aquesta actitud, diguem generosa però també molt combativa, va donar molts dels seus anys, va lluitar, es va barallar amb ministres i alcaldes i va perdre la seva fortuna defensant aquesta postura.

Fabià Estapé, en ajornar cinc o sis anys la reedició de les obres de Cerdà, abunda en aquesta visió, diguem hagiogràfica, de valorar l'obra de Cerdà per la seva persona i els seus mèrits com a tal, fent un estudi molt més detallat de la seva vida, les seves relacions familiars, la partida de la seva néta a les Filipines i com es distribueix el seu patrimoni. D'aquesta manera, als ulls de l'opinió pública presenta un concepte encara molt més emfàtic i exemplar, que ell aprofita per contrastar i treure les actituds de certa progressió catalana de mitjan segle passat i les actituds més conservadores de certa propietat del sòl, així com les de certes forces polítiques, sobre les quals Cerdà hagué de lluitar abastament. Podríem dir que aquesta és una línia d'interpretació prou potent (potser no és la que a mi m'interessa més), que arriba fins avui dia. Em sembla que les darreres exposicions fetes sobre Cerdà –dirigides sobretot per Albert Serratosa, el propi Salvador Tarragó i d'altres– estarien en aquesta mateixa línia; serien l'última versió, naturalment, cada vegada més complexa i més rica d'elements, que interpreta el paper de Cerdà com a autor internacional.

Hi ha una altra interpretació de Cerdà i de la seva obra que no és pas contradictòria amb l'anterior (Cerdà va ser un enginyer esforçat, utòpic; tot això no es posa pas en dubte), que diu que el que és veritablement important de Cerdà és el seu paper com a teòric de l'urbanisme; el seu document –*Teoria general de la urbanització*– és una aportació extraordinària a la història del pensament urbanístic i un document excepcional, que per raons conjunturals –pel fet que està escrit aquí i no està escrit a Londres– no ha sigut conegut. La seva difusió, fins i tot dins d'Espanya, ha estat escassa, el que ha provocat el seu oblit. En bona part, aquest fet seria culpa dels propis catalans, que durant molts anys van estar en contra de Cerdà. En certs moments, hi ha hagut sectors de la cultura catalana que no veien pas bé ni les idees contingudes a l'Eixample i a la teoria general ni el procés polític a través del qual el pla s'havia imposat a la voluntat de l'Ajuntament de Barcelona. Per tant, aquest

silenci sobre l'obra de Cerdà ha fet que alguna cosa que hagués pogut ser un moment, un document prioritari de la cultura internacional, no ho hagi estat. Arturo Soria –nét d'Arturo Soria i Mata– i Françoise Choay –una professora d'història de l'art i crítica d'arquitectura molt important de l'Institut de França–, entre d'altres, són els que d'una manera més directa han sostingut i sostenen que el que més interessa són els dos volums de Cerdà. Certament, són pesats, feixucs i molt difícils de seguir, però són el primer tractat d'urbanisme modern; i aquesta és una qüestió fonamental.

Tot això vol dir que hi ha un cert consens en pensar que potser és veritat que de ciutats se n'ha construït sempre, inclús en alguns moments han sigut molt conscientment edificades –fruit de projectes, plans, traçats i, fins i tot, de principis de construcció de ciutats–, però hi ha un cert moment (que es podria situar aproximadament entre mitjan segle XIX, segons uns, i finals del mateix XIX i principis del XX, segons d'altres), en què aquesta activitat, art o pràctica de construir ciutats pren molt de cos i adquireix un cert raonament teòric propi. Aquest fet es manifesta sobretot per l'aparició d'una sèrie de tractats sobre la construcció de ciutats apareguts als principals països europeus a cavall d'aquestes dates, entre 1870 i 1910.

El tractat de Baumeister, urbanista de Berlín, és tradicionalment conegut com un dels primers estudis d'urbanisme modern; el seu tractat sobre l'extensió urbana i els seus principis tècnics legislatius i econòmics van ser publicats cap a l'any 1876. Més endavant, diferents autors van fer tractats sobre la construcció de ciutats, com ara Stübben, després Eberstadt o la famosa publicació *Der Städtebau* a Alemanya. En aquells anys, aquests treballs donen solidesa a una pràctica que hi ha als ajuntaments i les ciutats –molt de la mà del progrés de l'enginyeria urbana–, moguda per la preocupació creixent per la sanitat de les ciutats i, per tant, pel sanejament i les xarxes urbanes, elèctriques i de subministrament d'aigua. Això obliga a unes obres que, necessàriament, han de tenir una visió sintètica i global del territori urbà i, en conseqüència, porten per força a un raonament d'una certa potència intel·lectual que els coordini.

En paral·lel a aquests tractats que es publiquen a Alemanya en surten d'altres, com ara el famós estudi de Camillo Sitte sobre l'art de construir ciutats segons principis artístics, que reclama tot l'altre vessant més artístic, moltes vegades més monumental, pintoresc i arquitectònic de l'espai urbà; de les característiques dels carrers, les places, els llocs de convivència, els monuments, els mercats, les esglésies o el Bultz. Succeeix el mateix amb l'art cívica a Bèlgica o l'Eberstadt sobre l'habitatge i els problemes de la parcel·lació del sòl; és a dir, hi ha tota una sèrie de tractats que han estat tinguts per molts (això ha estat teoritzat i escrit en llibres actualment) com l'origen de l'urbanisme, en tant que corpus teòric. Davant d'aquesta

visió fortament acadèmica, aquests altres *cerdanistes* diuen: “Ep! Ildefons Cerdà ja tenia visió teòrica anterior!” En efecte, Cerdà ja feia una teoria de la ciutat l’any 1860, abans que els alemanys —que són tinguts pels primers—; després vindran els francesos al cap del segle XIX i els anglesos a principis del segle XX. Cerdà ja s’havia posat en aquest tema; no és pas el mateix, deia coses molt diferents, però ja s’hi havia posat.

Segurament, aquest fet és completament cert. De totes maneres, a mi també em sembla que cal destriar fins a quin punt això és el que més ens ha d’interessar. El tractat de Cerdà, del qual tots en parlem i pocs el coneixen —jo no puc pas dir que el conec, tant anys que m’hi dedico—, és realment tan feixuc i tan llarg, que és difícil de dir que el domines.

El tractat té una primera part que és un estudi de la urbanització, procés a través del qual els territoris es converteixen en ciutat, s’urbanitzen. Aquesta part és una llarga i parsimoniosa explicació de tipus històric, de com la *civilización pedestre*, la *civilización rodada* i la *civilización de la máquina* van tenir la seva ciutat i de com això provoca un procés de concentració —o com diu Cerdà, “un procés d’urbanització”—, com havia fet certa geografia històrica. Cerdà havia inventat noves paraules i nous termes, amb una visió molt densa sobre què volen dir; això és el que el fa atractiu, malgrat ser tan carregós.

El tractat té un segon llibre, que és l’anàlisi de la ciutat pròpiament dita, quines són les parts de la ciutat, què són les vies, les intervies, els elements, les cases o els edificis. Es tracta d’una dissecció de la ciutat en abstracte, no pas de la ciutat de Barcelona: és com una definició de la ciutat.

La tercera part del tractat és una discussió estadística sobre el tema de la densitat. Finalment, la quarta part és una discussió sobre com han de ser els mitjans de locomoció per a la nova ciutat. Moltes vegades, ha sigut aquesta quarta part la que més ha caracteritzat l’obra de Cerdà. S’ha fet una mica de fantasia en comentar alguns aspectes, com per exemple, les necessitats futures del trànsit, el fet de pensar els xamfrans per a les locomotores, el dimensionament de les voreres en 5 m perquè dues persones es puguin creuar i entremig una pugui parlar amb els amics, etc. Tot això abundaria en la interpretació de Cerdà com a científic positiu, com a previsor tecnològic i, per tant, en la seva visió futurista.

En canvi, la interpretació de Cerdà que fan Choay i Soria diu —d’acord amb tot això— que aquest aspecte no és pas important, perquè tampoc és en això que es demostra que Cerdà tenia raó, sinó en la seva reflexió sobre la ciutat; no com a teòric de l’urbanisme, sinó com a teòric de la ciutat. A través d’aquest estudi de la ciutat i la seva actitud de mètode, analitza un fet com la urbanització, que li és nou —un fet social i un fenomen—, i és capaç de categoritzar-lo i donar-li noms i classifi-

cacions. Amb tot això, arriba a certs principis molt generals, però certs principis d'actuació; com un esforç, primer taxonòmic i després de filosofia política o de sistema d'actuació, cosa que hem vist moltes vegades metodològicament (tot i que més amb el dret i les ciències socials que no pas amb el tecnològic).

En aquest sentit, en aquesta atenció de Cerdà per la ciutat s'hi reconeix quelcom que el separa molt del que és el naixement de l'urbanisme, tal com ve entès en els primers tractats sobre com construir ciutats. Aquests tractats inicials citats anteriorment, com els dels alemanys o el d'Eugène Hénard sobre París –que estudia tots els sistemes del viari d'aquesta ciutat–, extreuen una teoria general de la ciutat; inclús el posterior tractat de Howard a Anglaterra o el de Tony Garnier a Lió no fan teoria de la ciutat, sinó que ofereixen un repertori de solucions concretes per aplicar a les ciutats. En el fons, són un manual, el recull escrit d'una sèrie de pràctiques establertes, més o menys recomanades de com intervenir. Succeeix el mateix amb els tractats de Sitte o Wulz, que discuteixen com fer les ciutats boniques: “Alerta! No us feu pesats, alerta! Feu els carrers una mica corbs, no sempre rectes, perquè això és molt avorrit; encara que els enginyers ens diuen que no ho fem tort, allargueu la longitud del recorregut en totes les corbes de Praga. Resulta que l'allargament de la longitud de només un 10% respecte a la seva forma recta comporta una gran satisfacció, en veure un campanar i una església quan gires. I això ho tens gràcies a la corba”.

Aquest tipus de discussions –que estan molt a l'abast de qui vol crear uns principis– són més aviat debats sobre solucions alternatives. Això és el que la *manualística* de la qual neix la urbanística (és correcte dir-ho així, si estem pensant en la urbanística com a pràctica professional), condueix per una sèrie de principis o, si m'apureu, de receptes. Tot i que la teoria general de Cerdà és una teoria que certament no dóna cap recepta, sí que fa una elaboració general del que les ciutats han estat o com s'han format i, per tant, de com ha de ser la ciutat amb majúscula. En aquest aspecte no té cap precedent, ja que Alberti i els teòrics del Renaixement definien els criteris i la forma de la ciutat d'una manera deductiva, des de principis de raó o de forma per si mateixa.

Per altra part, els grans tractats d'edificació d'Alberti tampoc estarien tan lluny del que Cerdà deia, ja que en moltes de les seves afirmacions hi ha la lògica dels vents i la col·locació dels traçats dels carrers respecte als vents, la jerarquia dels edificis públics respecte a les cases dels ciutadans o, fins i tot, problemes més concrets sobre el sanejament o el límit de la ciutat. A mi em sembla que el valor de Cerdà i la seva teoria general incideix més en una sèrie de llarga durada, que efectivament aniria des dels tractadistes del renaixement (sobretot Alberti) fins a Cerdà mateix, i que ja no en trobaria cap altre fins a Le Corbusier i la *Carta d'Atenes*, on es plante-

gen els problemes dels usos de les ciutats, no com s'han de solucionar. Davant d'aquesta sèrie, em sembla que els tractadistes del naixement de l'urbanisme constitueixen un filó més concret, potser més ric en altres aspectes, però amb el qual la comparació amb Cerdà és una mica espúria i malaguanyada per a Cerdà, perquè davant d'això sempre hi perdrà, pel fet que no ha estat difós en alemany, ni anglès, ni francès (sobretot en alemany i anglès; fins fa poc, les llengües de l'urbanisme). Encara que hagués estat escrit en anglès, potser ningú se l'hagués llegit tant com als altres, ja que no oferia solucions ni servia per copiar, i això automàticament el col·loca en un altre prestatge, en un d'aquells que hi ha molt a dalt, amb els llibres que només es treuen de tant en tant. Des d'un punt de vista cultural, en canvi, li dona una possibilitat de gran importància.

2. El valor central de l'aportació de Cerdà: l'obra realitzada

Contràriament, a mi em sembla que si avui analitzem el ressò que tenen en tot el món el nom d'Ildefons Cerdà, la seva obra i l'Eixample de Barcelona, haurem de coincidir que no és pas fruit directe del reconeixement del mèrit heroic de la persona d'Ildefons Cerdà ni de la força de convenciment que ha tingut la seva teoria general, sinó sobretot de la seva obra realitzada: l'Eixample de Barcelona i el descobriment del que hi ha darrera d'aquesta obra. És probable que si l'Eixample de Barcelona no s'hagués construït, Cerdà fóra un personatge poc conegut, curiós i simpàtic, com aquell utòpic que va anar a fundar la ciutat de Utah i va escriure uns tractats enormes. Això no vol dir que l'únic que interessi de Cerdà sigui la seva obra material, però segurament la relació de l'obra material amb el que hi ha darrere és el que el fa únic; és a aquesta correlació a la qual hauríem de donar-hi més importància.

En la pròpia obra de Cerdà voldria assenyalar alguns punts que ja avancen aquesta hipòtesi del seu valor com a urbanista; és a dir, com a persona que es preocupa d'una intervenció pràctica, però que vol fonamentar-la amb uns principis el més sòlids possibles. Per tant, aquesta conversió de la pràctica en ciència es lliura a una feina de reflexió i de crítica moltes vegades més polèmica. Hi ha alguns elements en el propi text que no són els més metodològics ni els més teòrics, en el sentit que Choay o Soria han destacat, però que a mi em semblen importants. Aquesta actitud és molt pròpia dels enginyers del segle XIX i de molts del segle passat: persones convençudes que a través d'un procés de reflexió teòrica i d'avançament científic es justifica una intervenció pràctica molt concreta, com pot ser construir carreteres o ferrocarrils. Aleshores, però, construir carreteres no era producte de fórmules establertes, sinó una qüestió de gran reflexió; amb això es feia quelcom molt semblant a

la preocupació i l'actitud de Cerdà davant de les ciutats. Tanmateix, en el propi text hi ha elements que a mi em sembla que ja són participatius d'aquesta actitud de dialèctica, si voleu, o de fertilització mútua entre un esforç d'aplicació pràctica –que tantes vegades obliga a una transacció– i a un inequívoc embrutar-se les mans, una certa mistificació i una voluntat teòrica important. Aquesta actitud es manifesta en la importància que Cerdà dóna al mètode comparatiu.

En els textos de la teoria general i, sobretot, en els últims documents recollits en la darrera publicació general que s'ha fet de tota l'obra anterior de Cerdà hi apareix una qüestió que fa referència a la seva manera –molt il·lustrativa– de treballar: la manera com ell arriba a proposar el traçat de la ciutat de Barcelona. Hi arriba per moltes entrades, però una de les principals és aquesta del mètode comparatiu. Ell presenta tot l'estudi que havia fet dels plànols de Washington, Buenos Aires, Torí i, sobretot, Lió i Edimburg (i encara me'n deixo algun altre, potser set o vuit ciutats), per veure com aquestes poblacions havien resolt el seu problema de creixement. Avui, això ens pot semblar una mica obvi, però no ho era gens l'any 1850, quan aquesta informació no existia, ni existia pràcticament el correu, ni les postals de turisme, ni els llibres de ciutat; únicament existien alguns plànols en alguna cartoteca reial i alguna biblioteca parisina. La informació de com eren les ciutats només es podia obtenir a partir de les explicacions dels viatgers: les explicaven amb paraules i algun que altre dibuix perspectiu. Però, és clar, plantes de ciutat no és que no n'hi haguessin –les tenim en els museus i sabem que hi havia cartografia militar per atacar i defensar les ciutats–, però calia molta decisió per aconseguir conèixer com eren les ciutats (com Torí havia decidit quinze anys enrere, amb una quadrícula que s'estengués fora muralles). Aquest procedir per exemples, per comparació, diríem que per experimentació comprovada, és una actitud molt científica de Cerdà. A la meua manera d'entendre, però, és diferent del valor científic que se li atribueix a vegades, quan s'entén per científic l'haver produït un corpus general del qual es desglossarien deductivament una sèrie de principis d'actuació. A mi em sembla que l'Eixample de Barcelona realment no surt de la teoria general, ni al revés. Sembla que parli de dos móns diferents; tot i que segur que no era així en el seu cap, succeïa d'aquesta manera. Un era com l'argumentació més epistemològica de la seva feina; l'altre, el mètode de treballar que era molt més –en aquest sentit de ciència experimental– que comparar i treure conclusions.

L'altre aspecte que apareix en la teoria general és la definició de l'element tipus d'organització, i aquest sí que és com un principi científic (trobar l'embrió que s'ha de repetir); en el cas de l'Eixample és la definició de l'illa tipus, que és molt important en la memòria del pla de Barcelona. Totes les pàgines es dediquen a teoritzar sobre com Cerdà arriba a definir aquesta illa de 113 m x 113 m, amb carrers de 20 m. Hi ha una

sèrie d'extenses disquisicions geomètriques sobre les grosses, les petites, la quantitat de façana i la quantitat de pati; elements que alguns que estudiàvem havíem descobert sempre com a temes i que després s'ha vist que ell els havia tractat abastament. Tant si eren més allargades –com les d'Edimburg o les de Manhattan– o eren més quadrades –com les de Buenos Aires o Berlín– (les de Buenos Aires les més grosses del món, les de Barcelona gairebé tan grosses com les de Buenos Aires), el que ell en deia el premi a la quadratura –és a dir, una *mansana* que és quadrada– té premi en la seva forma: un òptim que arriba a definir i concretar en 113 m. Quan és quadrada és molt millor, perquè pot treballar, diríem; és isòtropa, totes les cares poden tenir les mateixes possibilitats d'edificació, els carrers que donarà es trobaran a la mateixa distància i això dona una regularitat de cruïlles, etc. Més endavant, però, si un treballa sobre l'Eixample de Barcelona i veu que té aquella regla de carrers, que la *mansana* està a 113 m i que cada 5 carrers varia i en posa un de més ample, et sorprèn molt que 5 *mansanes* d'aquestes siguin exactament l'amplada del casc antic de Barcelona; que entre la via Laietana i el carrer d'Urgell hi hagi exactament 5 vegades 113; que després del passeig de Sant Joan fins a la plaça de les Glòries hi hagi 2 vegades 5 vegades 113, o sigui, 10 vegades exactament 113, i que entre el baluard de Tallers i el baluard de Sant Pere hi hagi 3 vegades aquesta distància.

És a dir, hi ha una sèrie de mètriques que dius: “bé, o molta casualitat o s'han pensat totes les coses alhora, perquè...”. Em sembla que aquesta és la part més atractiva, poderosa i més exemplar de Cerdà per als professionals que ens dediquem a això, perquè descobrim aquest doble vessant, que li dona una condició única en el panorama del que era i el que ha estat la construcció de ciutats i la teoria de la construcció de les ciutats en aquests anys. Crec que la regularitat és el que fa que Cerdà sigui tan modern; veiem que fa un mòdul que l'ha de definir amb tota la força de ser l'òptim i acaba amb la fórmula de la qual en surt el 113. En el primer plànol de Cerdà hi ha gairebé un miler de *mansanes*; per tant, ell no podia llençar una mida i dir: “aquesta està bastant bé, feu-la mil vegades”; havia de justificar-ho. Després, però, veus com la distribució i la periodicitat no busquen la perfecció en aquesta regularitat, ja que, per exemple, la rambla de Catalunya és torçada i dona diferents gruixos a les *mansanes*; així, cada cinc carrers n'hi ha un de més ample, que canvia les fondàries de les intervies. Al passeig de Gràcia no li tocava pas allà on és i els xamfrans són diferents a la plaça Letamendi i a la plaça Tetuan, mentre que a la Creu Coberta són més grossos que els demés. Tota aquesta capacitat d'absorbir les variacions i les excepcions és el que fa forta la regla, i aquest sí que em sembla que és un principi molt i molt modern, que busca la seva perfecció; no la regularitat d'una norma, sinó la capacitat d'una norma en admetre el seu contrari, en admetre la seva pròpia negació. Aquesta és una part molt bonica del procés de l'Eixample i

del pensament de Cerdà; per tant, són coses que ja estan en els llibres, però és la part dels textos a la qual potser no se li dóna tanta importància de vegades. Jo crec que tindria interès donar-n'hi.

3. Què va aportar Cerdà a la cultura urbanística de la seva època?

Vist tot això, podem passar a la pregunta definitiva: què és el que Cerdà va aportar d'important a la cultura urbanística europea? Sens dubte, l'Eixample i la teoria de la més perfecta ciutat de nova planta feta a Europa en el segle XX; perquè Barcelona és una *New town* per excel·lència i una ciutat feta nova seguint el Pla amb una gran observança. Encara que hi ha qui recrimina sovint (amb justícia) totes les transgressions al Pla Cerdà, jo sempre dic que no conec cap llei en aquest país –que ha canviat cinc vegades de constitució i no sé quantes de monarquia i de govern– que hagi continuat més immutable que les ratlles de Cerdà. Ha passat més d'un segle i l'Eixample es manté, no dic que totalment fidedigne al plànol que ell va dibuixar, però no conec cap altre cas de totalitarisme impositiu tan gros. Per tant, Cerdà ens ha deixat aquest monument, que és la ciutat de nova planta més grossa i més perfecta que hi ha a Europa en aquest segle.

En canvi, la seva teoria urbanística potser era important com a llibre, però no va ser coneguda; per tant, no va influir en termes de cultura urbanística. Potser com a persona era un personatge fantàstic, però va morir sense veus; només al cap de cent anys s'ha reconegut que va ser tan fabulós. Així, realment ha tingut influència o és una perla única que tenim aquí? Jo crec que sí que va tenir molta influència, però no a la manera dels tractadistes que van escriure un llibre que va ser llegit per moltes persones –hi havia molts arquitectes municipals i molts enginyers municipals a Alemanya que llegien els tractats de Stübgen i de Baumeister i, per tant, tenien una influència; o llegien Sitte, parlaven d'ell i es traduïa al francès i l'anglès, i deien que la ciutat havia de ser artística–. Cerdà no va produir aquests efectes (potser els té avui en segona derivada), però en canvi, sí que va tenir una influència molt directa sobre el seu entorn immediat; és a dir, la configuració de les lleis d'eixample i el seguiment d'altres eixamples dins i fora de la Península. És ben sabut que a redós de Cerdà, primer de tot Madrid aprovava el seu pla d'eixample un any després que Barcelona; dos anys després, el 1863, va ser Bilbao, i el 1865 va ser Sant Sebastià. Aquell mateix any, aquí s'aprovà el Pla Molina de Sabadell.

Daniel Molina era coetani de Cerdà –també es presentà al concurs d'eixample de Barcelona–, era l'arquitecte de la Diputació i autor d'una sèrie de projectes i plans d'eixample prou importants –com el de Sant Boi, mai realitzat però un exemple

prou interessant de com l'eixample s'enfila a la muntanya; en canvi, sí que es va realitzar el de Sabadell-. Sabadell és avui l'Eixample Molina; a Terrassa, el Pla Coret va venir quinze anys més tard. Després, van venir els eixamples de Llevant, fonamentals: Elx, Alcoi i València –el de València el més tardà, gairebé ja al tombant de segle–, tres exemples bàsics d'elements sobre els quals la cultura urbanística catalana va tenir una influència derivada inqüestionablement de la feina i les idees de Cerdà. Això ha configurat un sistema de creixement de la ciutat no sempre bo –quan s'ha estirat en aquest segle–, però que en un principi va donar al cor d'aquestes ciutats una duplicació del casc històric, que els ha permès convertir-se en ciutats pròsperes i modernes amb un sistema fàcil, econòmic, senzill i relativament simple d'administrar; amb cessió de vials; una delimitació molt clara d'espai públic i d'espai privat; un sistema d'expropiació bastant inqüestionable, i una economia de xarxes de serveis i de claredat de circulació. Aquests trets han permès que nuclis mitjans o a vegades grossos (com València, Bilbao o Sant Sebastià), que es reclamen inqüestionablement seguidors del model de Cerdà, poguessin doblar i conservar els seus cascals antics i, a la vegada, tenir molt al costat una ciutat nova en la qual han viscut gairebé un segle de fàcil evolució urbana.

A mi em sembla que aquesta és una qüestió molt important per valorar la influència de Cerdà, que passa a través de tots aquests exemples a un mecanisme d'influència més gran a l'àrea del mediterrani (i ara no estic fent colonialisme cultural). Però és veritat: Cerdà devia interessar, ja no d'una manera tan directa –sense conèixer ni les idees ni el nom d'Ildefons Cerdà–, ni potser coneixent un sistema d'urbanització que després han seguit ciutats italianes, del sud de França o del nord d'Àfrica. Els francesos sí que l'han seguit molt. Tot i que no podem pas dir que hagin estat copiant Cerdà, en algunes ciutats franceses hi conflueixen la influència i l'exemple de les experiències d'aquestes ciutats mediterrànies nostres.

Aquestes experiències mostren que les ciutats poden créixer amb un sistema d'urbanització diferent del que hi ha hagut en d'altres ciutats amb una extensió més radial o un estirament de l'estructura del nucli de la ciutat, com és característic de les ciutats centreeuropees o nòrdiques. No hi ha dubte que els exemples que es van derivar de l'obra de Cerdà –d'aquest mecanisme de l'eixample com a ciutat paral·lela, com a ciutat dual– han estat influents en d'altres. Des del punt de vista de la història de la cultura urbanística dels últims cent o cent-cinquanta anys, cal veure la qüestió de la influència exterior en aquest sentit, perquè la influència directa –sigui del llibre o sigui de la persona– ha estat gairebé nul·la i no cal buscar-la perquè no existeix, no es trobarà.

Una altra cosa és el que hi hagi avui sobre coneixement del nom, el pensament i els exemples de l'obra de Cerdà; aquest és un altre front. A més, la influència no és

sempre beneficiosa, perquè moltes vegades es tradueix en mimetismes (per exemple, a Madrid s'ha fet últimament l'*Ensanche de Madrid Sur*). Llavors, fer literalment un eixample avui dia, quan es construeix molt més de cop i on el sistema de la propietat és diferent, dóna una espècie de caricatura, que no dic que sempre estigui malament, però moltes vegades és una mica carrinclona i no sempre resulta encertada. A França, aquest sistema de teixit com d'eixample també està tenint una aplicació (en aquests moments bastant regressiu). En alguns aspectes de Ricard Bofill, sense voler fer polèmica familiar, hi ha com una mica de rebullit, que és la versió menys positiva de la popularització de l'eixample i de Cerdà com a tal. En canvi, hi ha altres versions actuals que van més al fons de la qüestió, amb molta més virtualitat des del meu punt de vista: quin és el paper de la infraestructura respecte al que és el creixement pròpiament dit?, o quina és la relació amb el territori, que era un altre dels elements evidents del pensament de Cerdà?

Aquesta invenció dels eixamples, si s'ha d'atribuir a algú és a Ildefons Cerdà. En bona part, cal entendre que és l'aportació fonamental de Cerdà a la història de l'urbanisme europeu; pot ser que no sigui exclusiva de Cerdà pel fet que l'autor d'una obra realitzada –i més si parlem d'una obra d'aquesta magnitud– té una sèrie d'influències i autories molt més variades, però no hi ha dubte que el pensament original és seu. Aquest valor històric, aleshores, sí que em sembla un moment fonamental de la història de la urbanització europea i, sobretot, de la urbanització mediterrània; una categoria de forma o de projecte de ciutat que no trobarà altra comparació equiparable fins a les *New towns* angleses dels anys trenta i quaranta, que seran una altra aportació amb una idea, una forma més o menys precisa, una actuació i uns resultats.

La transformació de les *New towns* ha estat un altre moment important de la història de l'urbanisme, perquè inclou un problema de reflexió, concepció, instrumentació tècnica, execució i, després, un problema d'utilització. En un altre sentit, hem definit el concepte de casc o centre històric tal com ha estat establert, utilitzat, conservat i planificat a partir dels anys setanta (una altra creació de la urbanística), que no es distingia fins aleshores. D'aquesta mateixa manera, sí que em sembla que els eixamples –el de Barcelona, no cal dir-ho, de manera paradigmàtica– representen un moment d'influència que va més enllà del seu naixement. Per tant, és indiscutible que els eixamples i, sobretot, la figura de Cerdà portaran –en el bo i el dolent– l'exemple de l'Eixample de Barcelona al capdavant; són uns elements d'enorme influència en l'enteniment del que són les ciutats a Europa.

Sobre les modificacions del Pla Cerdà hi ha gent que veu l'ampolla mig plena i d'altra mig buida. Jo sóc dels que la veu mig plena: m'impresiona i m'admira tot el que hi ha de fidel a la idea original. Tampoc crec, però, que la formalització de les

edificacions fos una contribució important del pla ni una intenció molt clara de l'autor. La prova és que aquestes configuracions –fins i tot en planta– les va modificant en les seves diferents versions; però també el fet que si Cerdà hagués tingut una configuració específica i l'hagués repetit un miler de vegades, hauria donat una ciutat d'un avorriment infinit. Algunes de les recreacions imaginades del que hauria estat la ciutat projectada de Cerdà fan esgarrifar (s'han presentat a algunes exposicions, a vegades amb una certa intenció de denúncia: l'Eixample hagués hagut de ser així, amb tots els patis lliures i amb totes les cases d'igual alçada). Perquè dius: quina vida es produeix en aquests espais? Ja no parlo de quina conservació, ni quina seguretat, ni d'altres coses; sinó del fet que la ciutat no es fa d'espais buits repetits de manera sistemàtica. Si això estava en el cap del Cerdà o no segurament ningú ho pot saber, però millor pensar que no hi estava i que allò que el preocupava no era exactament això, sinó l'ordenació del sòl, que és l'aspecte en el qual ell va ser clarament innovador.

A diferència d'Alberti –que configurava cases– i els barrocs –que dibuixaven la ciutat a partir de dibuixar les cases–, Cerdà va comprendre que la ciutat es podia projectar dibuixant només el terra. Aquest concepte és vital; aquest és el progrés que donen els eixamples i aquesta és la seva contribució fonamental. Més endavant, la *Carta d'Atenes* va donar un altre pas històric en el progrés del projecte de la ciutat, ja que va plantejar que s'han de considerar, a més a més, els usos del terra, cosa que Cerdà encara no havia fet. Des del punt de vista del mètode, l'aportació fonamental de la idea d'eixample és dibuixar la forma del terra; en canvi, no inclou una gran especificitat sobre la configuració. No hi ha dubte que algunes de les deformacions que ha tingut el Pla Cerdà –excessos de densitat o d'utilització de l'espai– han estat negatives, però moltes de les transgressions o infidelitats que ha tingut el Pla Cerdà han estat enriquiments. Abans es comentava la capacitat del Pla d'absorbir les seves excepcions (aquesta és la gran riquesa d'un bon projecte general). No es tracta de recórrer al terme clàssic agustiniana de la unitat en la diversitat, però quelcom hi ha d'això; la famosa *mansana* de la discòrdia n'és l'exemple més paradigmàtic. La fidelitat al dibuix planimètric de Cerdà –el que mostrava totes les cases iguals– no hagués pas donat una ciutat millor que la que tenim. L'excés de densitat té certs inconvenients i presenta uns abusos socials, però també diríem que la repetició *at infinitum* d'una mateixa fórmula tampoc va implícita en el gran concepte territorial que hi ha en el Pla Cerdà.

La composició de la casa, amb un principal una mica aixecat i d'altura important; un segon pis, i successivament pisos més petits és una composició bastant uniforme a Europa, que es fa a Barcelona sobretot a partir de les transformacions de París. Barcelona és molt tributària de París en molts elements de la seva construcció –com

són els carrers, les cases o les botigues—, no només a partir de l'Eixample, sinó que ja venia d'abans. Si Barcelona ha copiat alguna ciutat, aquesta és París; perquè l'han copiat els barcelonins, els constructors, els arquitectes, els administradors, els polítics i els diaris. Aquesta disposició de les cases va aparèixer amb les transformacions de Haussmann, però no és exclusiva de París. En canvi, el Rhin de Viena, que és una transformació d'aquella època, ja no té aquesta disposició tan clarament; és més dual, té un pis bo i quatre de petits. A París, per la seva banda, aquest esglaonat hi és present; més endavant —una mica romànticament—, s'ha dit que si això de tots en una mateixa escala eren les classes socials. Quelcom hi ha de cert, potser hi havia una idea d'integració social que avui funcionaria poc. Per bé que no és exclusiva de Barcelona, apareix a l'eixample central.

Em sembla apreciable i molt destacada l'actitud oberta i de curiositat intel·lectual de Cerdà. Per exemple, el seu esforç sobre la documentació topogràfica dóna com a resultat el primer topogràfic (amb corbes a cada metre) que es fa del pla de Barcelona. Això vol dir, per a una àrea urbana tant grossa, que ell no s'hi posava sense la seva estadística sobre l'ocupació del casc antic i el seu interès per la higiene i l'administració dels recursos, sobretot de l'aigua.

En la teoria general, després d'haver definit la *mansana* tipus, d'haver dit com s'ha de circular i d'haver enunciat tota la disposició general hi ha quelcom al final que és una espècie de resum del que ell considera com la mesura per definir com és de bona una ciutat, una qüestió que ell xifra concretament en la densitat. Resulta molt curiós que el raonament de Cerdà acaba tancant-se sobre una qüestió de densitat; en el fons, de no tenir les altes densitats del casc antic i de fixar un estàndard per a aquesta densitat, quelcom tan modern com això quant a criteri. En altres paraules, tindrem una bona ciutat quan tinguem un estàndard de densitat homogèniament repartit. És per això que diem com han de ser els carrers, com han de ser les illes i com han de ser els patis; no perquè ens agradi així o perquè vulguem que se circuli millor, sinó perquè volem que la gent visqui amb unes bones condicions de densitat. Aquest argument em sembla essencial i enormement avançat en el seu temps, perquè és com establir un criteri abstracte de qualitat urbana, d'urbanitat; com pretendre arribar ja des d'allà al que després n'hem dit el dret a la ciutat. El fet que cadascun dels ciutadans tingui dret a la ciutat és tenir dret a un bon estàndard de ciutat, que ell mesura en la condició més polèmica i més sagnant d'aquell moment: la densitat d'ocupació. A mi això em sembla que té molt a veure amb aquesta visió molt més àmplia (gairebé de filosofia social) sobre el que és la ciutat, que depassa els valors pròpiament tècnics i —fins i tot— els instrumentals de la seva proposta.

Materials propis de Cerdà

CERDÀ, Ildefons. *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona. Prólogo de la edición facsímil por Antonio Barrera de Irimo; bibliografía por Fabián Estapé. Facsímil de la 1a ED., Madrid, Imprenta Española, 1867.* Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1968-1971.

Bibliografía

BUSQUETS, Joan [et al.] *Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample a Barcelona.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992.

FLORENSA, Adolf: *Ildefonso Cerdà. El hombre y su obra.* Edición de homenaje del Ayuntamiento de Barcelona con motivo de la aprobación del proyecto de ensanche de la ciudad. Barcelona: Gráficas Raiclan, 1959.

LUB. *El Ensanche: exposición del estudio del ensanche de Barcelona.* Resum del treball “Estudio del Ensanche Cerdà”, realitzat per un grup de treball del Laboratori d’Urbanisme de l’ETSAB. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. MOPU. Dirección General de Acción Territorial y Urbanismo. DL 1984.

MAGRINYÀ, Francesc; TARRAGÓ, Salvador. *Cerdà, urbs i territori: una visió de futur.* Catàleg exposició Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca. Madrid: Electa España, DL 1994.

SOLÀ-MORALES, Manuel de. “Querido León, ¿y por qué 22 x22?” *Arquitectura bis*, núm. 20, 1978.

SORIA, Arturo (compilador). *Cerdà: las cinco bases de la teoría general de la urbanización. Compilación, estructuración y comentario. Prólogo de Albert Serratos.* Madrid: Electa España, DL 1996.

TARRAGÓ, Salvador; SORIA, Arturo. *Ildefonso Cerdà (1815-1876). Catálogo de la exposición conmemorativa del centenario de su muerte.* Madrid: Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, 1976.

2C. *La Manzana como idea de ciudad: elementos teóricos y propuestas para Barcelona. Seminario Internacional de Arquitectura Contemporánea.* Barcelona: 2C, 1982.

Relació d’il·lustracions

1. Pla del Projecte d’Eixample de Barcelona, d’Ildefons Cerdà (1859). Pàgina 34.
2. CERDÀ, Ildefons. *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona.* Barcelona, abril de 1859. Pàgina 36.

PLANO DE CONJUNTO DEL PROYECTO DE ALCANTARILLADO

ESCALA DE 1:50,000 (1:50,000)

1

DE BARCELONA Y SUS CONTORNOS Y LLANO DEL LLOBREGAT

3

EXCMO. AYUNTAMIENTO DE BARCELONA
Unidad de Vialidad
Subunidad de Saneamiento y Alcantarillado

2

PROYECTO DE
SANEAMIENTO Y ALCANTARILLADO

PRIMERA ETAPA
FASE SEGUNDA

Ingeniero Jefe
Dr. Ingeniero de Caminos, C.y.P.
D. ALBERTO VILALTA

Obra 3203 G4.

Año 1969

Barcelona 28 de Febrero de 1891
El Ingeniero del Alcantarillado y Saneamiento

[Signature]

Pere Garcia i Fària: sanejament i construcció de la ciutat

Albert Vilalta

Albert Vilalta i González (Reus, 1933) és doctor enginyer de Camins, Canals i Ports, diplomat en Enginyeria Sanitària i tècnic Urbanístic. Va ser cap d'Unitat de Sanejament de l'Ajuntament de Barcelona, director de Serveis d'Obres Públiques, Transports, Equipaments i Serveis Metropolitans de la Corporació Metropolitana de Barcelona, director general de Transports, secretari general del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya, president del Consell d'Administració de Ferrocarrils de la Generalitat i president de la fundació privada Institut Gaudí de la Construcció. També va ser conseller de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya (1991-1996). Quant als projectes relacionats amb el sanejament i depuració d'aigües, cal destacar el *Plan Especial de Saneamiento y Alcantarillado de Barcelona*, així com els de Sabadell, Vic, Valls, Paret i l'Hospitalet de Llobregat. L'any 2000 va rebre la *Gran Cruz de la Orden de Isabel la Católica* de mans del Rei Joan Carles I. Actualment, és president de Tramvia Metropolità de Barcelona SA i de *World Trade Center Almeda Park*.

1. Garcia i Fària i Cerdà, essencials per a Barcelona

Identificar simplement Cerdà amb el Pla d'Urbanisme de Barcelona i Garcia i Fària amb el projecte de sanejament que desenvolupa el Pla Cerdà seria insuficient i, fins i tot, injust. Injust, perquè el Pla d'Ildefons Cerdà arriba a tal punt de desenvolupament que també inclou previsions d'urbanització, sanejament, rasants, perfils transversals i serveis; perquè el projecte de sanejament de Garcia i Fària (Garcia i Fària 14, p. 226) és molt més que un projecte de sanejament, també és un manual per construir i fer funcionar una ciutat; insuficient, perquè el projecte de Garcia i Fària –a més del projecte d'urbanització de l'Eixample– el que estudia amb detall i denuncia com a greu problema és la insalubritat de la ciutat vella de Barcelona, buscant la solució en l'urbanisme: “La solució al clavegueram de Barcelona passa per la reforma Interior” (Garcia i Fària 14, p. 236). En definitiva, com diu Gómez Ordóñez, Garcia i Fària és un factor de dinamització de la reforma del casc antic.

Cerdà i Garcia i Fària són dos catalans providencials que apareixen a Barcelona en èpoques diferents, més que per resoldre problemes tècnics –que ho haguessin pogut fer altres professionals–, per canviar mentalitats i estils de vida urbana, al servei d'un ideal de progrés i de reforma.

L'ideal de millora de les condicions socials i d'habitatge de la Barcelona (intra-murs) sobresaturada de població amb condicions de vida i d'habitatge de pobra qualitat, porten Ildefons Cerdà a elaborar *La monografia de la clase obrera* el 1856, que va ésser inclosa com a apèndix a la seva *Teoría general de la urbanización*. Pas a pas, Ildefons Cerdà va anar treballant amb tenacitat el seu ideal, el seu projecte d'Eixample, creant la nova ciència de l'urbanisme i un estat d'opinió i controvèrsia durant anys, fins a la seva aprovació l'any 1859.

De manera semblant, Pere Garcia i Fària, mogut per l'ideal de millora de les condicions higièniques de la Barcelona interior, la insalubritat dels habitatges, les epidèmies sovintejades i l'alt grau de mortalitat, s'esforça primer en crear un estat d'opinió (Garcia i Fària 1), analitzar el problema amb rigor a través d'una Memòria sobre el sanejament de Barcelona (Garcia i Fària 2) i, després, en implicar-s'hi a través de l'Ajuntament de Barcelona i els altres municipis limítrofs. És, com la de Cerdà, una actuació vocacional, de lliurament total a la consecució de l'ideal: el “*Projecte de sanejament del subsòl de Barcelona*” (Garcia i Fària 2).

No va ser fàcil per a cap dels dos; com a anècdota, recordem només que la diagnosi de Garcia i Fària sobre les solucions a l'alta mortalitat de 32,5% en el període

1. Domènech i Muntaner, el 1873; Puig i Cadafalch es doctorà en Ciències Exactes a Madrid el 1888, i Prat de la Riba es doctorà en Lleis el 1894.

1880-1883 va haver de superar controvèrsies com la del Dr. Ramon Coll i Pujol, germà de Joan Coll i Pujol, que vuit anys més tard (1891) –com a alcalde– li aprovaria el projecte amb lloances.

Altres ciutats probablement no van tenir la mateixa sort que Barcelona, que va comptar amb la sinergia de dues figures amb identitat de plantejaments i la mateixa vocació i tenacitat en dues generacions consecutives. Garcia i Fària no va arribar a conèixer Cerdà, però l'admirava fervorosament i va proposar erigir-li un monument el I Congrés d'Enginyeria, l'any 1900 (Garcia i Fària 16, p. 232). Ambdós eren enginyers de Camins, professió il·lustrada, racionalista i reformadora fins al punt de ser clausurada l'Escola cada vegada que governs conservadors accedien al poder.

Tots dos eren deixebles d'una escola que entenia l'enginyeria no només com una aplicació de càlculs i instruccions, sinó des d'una concepció global –com a servei a la societat i a un territori– i honesta. Una honestedat i independència respecte a interessos estranys que porten Cerdà a fer el pla parcel·lari després del Pla de l'Eixample –per no estar condicionat per la propietat del sòl, establint amplades de 113 metres entre eixos fixos–, i a instituir-se en dipositari únic i personal del pla d'alineacions, com a garantia d'invariabilitat.

Aquesta honestedat comporta una llarga i persistent campanya de descrèdit del pensament i l'obra Cerdà, que es perllonga durant un segle. En el cas de Garcia i Fària, la seva independència respecte als interessos especulatius li costa un expedient. Insídies i manipulacions van comportar la dimissió d'un altre enginyer de Camins i poeta l'any 1879, Melcior de Palau, en confrontació contra cacics i interessos pel Pla provincial de carreteres de la Diputació de Barcelona. Eren professionals servidors del comú i no dels cacics, defensors de contractes amb publicitat i transparència, i garanties de control de qualitat tècnica i de costos.

El seu pas pel Madrid del segle XIX, més cosmopolita des del punt de vista cultural, els havia donat una dimensió més universal que també van incorporar molts dels nostres grans patricis i professionals que hi van passar.¹

Cerdà i Garcia Fària foren, doncs, professionals imposats d'una responsabilitat de regeneració, cridats a influir en l'esdevenir d'una societat egoista per conservadora i especulativa, que no els va voler acceptar, però que han esdevingut essencials per a Barcelona amb la perspectiva dels anys.

2. L'autor del projecte municipal de sanejament de 1891

Pere Garcia i Fària ha estat, fins fa pocs anys, un personatge poc conegut. Encara més desconegut que Ildefons Cerdà. L'enginyer Enric Mas, col·laborador meu a

L'Ajuntament en la responsabilitat del sanejament de Barcelona en el període 1962-1976, va descobrir casualment una Memòria del Projecte en un oblidat arxiu municipal el 1965. Aquest va ser el primer coneixement que vaig tenir de Garcia i Fària. Els treballs de recerca de Salvador Tarragó, José Luis Gómez Ordóñez i Ramon Arandes ens han permès conèixer millor la seva obra i personalitat. S'ha creat la Fundació Garcia i Fària, animada per Josep Ramon Clascà –que promogué el Museu del Clavegueram (al passeig de Sant Joan)– i, fins i tot, s'ha donat el seu nom a un carrer important de la Vila Olímpica.

En el període 1880-1890, Pere Garcia i Fària fou, sense cap mena de dubte, la figura incontestada en el camp de la higiene i sanejament a la comarca del Barcelonès, per preparació, coneixements i mèrits propis. El seu nom serà per sempre més associat a Barcelona, per haver estat l'autor del projecte de sanejament del subsòl de la ciutat aprovat per l'ajuntament el 1891; si bé aquest no és l'únic treball de sanejament a la comarca, ja que, entre d'altres, amb anterioritat havia redactat el projecte de clavegueram de Gràcia, amb Pere Pascual, que va ésser aprovat per Reial Ordre el 1888.

Dins de l'atomització municipal de la comarca és important que diferents municipis encarreguessin al mateix autor diferents projectes que havien de complementar-se necessàriament. Cal recordar que el terme municipal de Barcelona aleshores era molt petit –cap al nord només arribava fins al carrer de Provença– i que els desguassos de la vila de Gràcia abocaven a rieres que discorrien aigües avall pel terme municipal de Barcelona. Aquest és el cas del projecte de gran col·lector de la riera d'en Malla, flagell tradicional de grans riuades per a Barcelona, que recollint aigües a Gràcia, fluïen naturalment per les Rambles, que va ésser endegat fins a la plaça de Catalunya i desviat cap a les Rondes.

Pere Garcia i Fària neix a Barcelona el 1858, fill d'una família immigrada i rica que s'havia traslladat a Catalunya en esdevenir propietaris de la cartoixa d'Escala Dei al Priorat, després de la desamortització de Mendizábal (1836-1837). Desconeixem si els antecessors de Garcia i Fària, a causa de les seves atribuïdes arrels portugueses, havien tingut algun tipus de relació amb Mendizábal, que fou qui finançà l'enderrocament de la monarquia absoluta a Portugal (1833).

Va estudiar enginyeria de Camins a Madrid (1875-1880) i, en acabar, fou destinat a Barcelona, on simultàniament treballà i estudià la carrera d'Arquitectura, obtenint-ne el títol l'any 1886. Foren els anys de major plenitud en la seva activitat com a enginyer sanitari, en els quals promogué la conscienciació del calamitosos estat higiènic i sanitari de la ciutat de Barcelona, llavors encara pràcticament circumscrita al perímetre de les antigues muralles, enderrocades feia poc. Aquest fou el tema de la seva conferència a l'Ateneu (Garcia i Fària 4), del qual n'era soci i president de la secció de ciències exactes i naturals.

Nomenat secretari tècnic de la Comissió Municipal de Sanejament als 26 anys, fou l'ànima i el motor d'un document redactat per a la ponència de sanejament que aprovà l'Ajuntament de Barcelona dos anys més tard (1886). L'any següent, feu les funcions d'enginyer en cap a l'Ajuntament, càrrec que obtingué oficialment l'any 1888, nomenat per l'alcalde Rius i Tauler.

És aquell mateix any de l'Exposició Universal que l'enginyer i arquitecte Pere Garcia i Fària ofereix a l'Ajuntament el projecte d'hospital per a malalties especials, redactat per ell mateix, i el projecte de parc de Montjuïc, que rebé el guardó de la Medalla d'or de l'Exposició i que figura dibuixat en el seu projecte. Aquestes dues iniciatives personals palesen que la salut i la qualitat de vida eren la mètrica principal del jove enginyer; la lluita contra les malalties i la creació d'espais de lleure i jardins en espais com Montjuïc, que havia arribat a una extrema degradació ambiental i de censurables costums.

L'any 1889, per Reial Ordre del Ministeri de Foment i a petició de l'Ajuntament de Barcelona, Garcia i Fària passa a prestar els seus serveis al propi Ajuntament com a cap de Sanejament, abocant-se de ple en la redacció del Projecte de sanejament del subsòl, que acaba en catorze mesos.

Es tracta d'un període d'intens treball i de viatges arreu d'Europa per contrastar les teories i conèixer la realitat del sanejament a d'altres països; dos anys de treball en altres projectes connexes amb visió global del sanejament a la comarca. L'any 1889 redactà un projecte de regadius i de sanejament del pla del Llobregat, on per primera vegada trobem notícia històrica del desviament del Llobregat, que havia de ser complementat amb la utilització de les aigües depurades del terme municipal de Barcelona. El 1890 va estudiar els projectes i costos del sanejament de Sants i de Sant Martí de Provençals.

Garcia i Fària era molt conscient de la necessitat de superar uns termes municipals limitats en una conurbació que no parava d'estendre's i començava a esdevenir una sola ciutat. Per a ell, no hi havia fronteres de serveis entre Gràcia (on el 1891 s'estaven construint les clavegueres del seu projecte de 1888), Sants, Sant Martí o Barcelona.

Paradoxalment, però, l'home que tant va lluitar com a tècnic i higienista per millorar les condicions sanitàries de la comarca i que, fins i tot, va posar en perill la seva vida en l'epidèmia de còlera de 1885 –Reial Ordre 1888 d'encomanda d'Isabel la Catòlica per comportament heroic en el manicomi de Sant Boi (Garcia i Fària 9, p. 12-13)–, va ésser cessat el 1896 –quan tenia 38 anys– com a enginyer en cap de l'Ajuntament de Barcelona, després de 12 anys de serveis impecables, essent substituït per Jaume Gusta.

Era el moment de l'inici de les obres. El moment de la corrupció, del joc d'interessos; interessos inconfessables i intrigues de cacics que no podien perdonar a Garcia i

Fària que volgués adjudicar les obres per concurs públic i amb transparència.² El seu projecte fou sabotejat i, fins i tot, va patir un atemptat que per poc li costa la vida.

Sortosament, Garcia i Fària no s'havia d'ajupir; podia fer-se fort i defensar l'ètica i la seva independència, perquè sent funcionari del Cos d'enginyers de Camins torna a ingressar al Ministeri de Foment. Tanmateix, quin desencís, quina amargor i quins personatges aquells...

Trenta anys abans, el també enginyer Ildefons Cerdà, davant de la teranyina d'interessos que l'encerclava i que maldava per destruir la seva obra, va romandre a Barcelona defensant el seu pla successivament com a funcionari, com a polític (regidor i diputat) i com a empresari.³

Potser en Cerdà hi havia una major quota de messianisme i d'idealisme polític, però també hi havia el suport sense fissures del Cos d'enginyers de Camins, estretament lligat al Ministre d'Obres Públiques i a la política del Ministeri. El suport del govern era directe, entre d'altres aspectes, perquè el Pla Cerdà era plurimunicipal. Això va salvar el Pla.

Aquestes condicions no es donaven amb la mateixa intensitat al tombant del segle, quan va ésser cessat Garcia i Fària. La vida política esdevingué molt més complexa i la tutela del govern sobre els ajuntaments era menor. I encara menys sobre l'Ajuntament de Barcelona, que l'any següent (1897) s'annexionava amb tots els municipis del pla de Barcelona, menys Horta i Sarrià que ho feren més endavant.

Els temps havien canviat respecte a l'època de Cerdà: el sanejament de Gràcia encara es va aprovar per Reial Ordre del govern, però el de Barcelona l'aprovava només el municipi i no era plurimunicipal.

2. Gómez Ordóñez parla de guerres soterrades entre publicistes (servei als interessos públics) i liberals, atada pels interessos del capital, entre enginyers i arquitectes, entre administració central i local, entre el Ministeri de Foment i el de Governació.

3. El rebuig de la burgesia catalana a certs homes excepcionals l'ha palesat Alfons Quinta al diari *Avui* amb motiu de la mort de Coromines: "La conspiració sòrdida, l'esperit de capelleta, la mediocritat institucionalitzada (que continua sent mediocritat) ho havien impedit. No era el primer gran home que la patia. Ildefons Cerdà també en va ser víctima. I en el mateix terreny mossèn Antoni M. Alcover i Francesc de Borja Moll hi podrien haver dit quelcom."

I amb la mateixa efemèride Ernest Lluch: "Si a Coromines li fou negat més reconeixement pràctic és normal que hom es pugui preguntar si la societat catalana, com d'altres, no és gasiva, sovint, amb els seus grans homes."

4. Secretari de la Secció d'Higiene del Congrés Internacional de Ciències Mèdiques (1888).

Soci fundador de la Societat Espanyola d'Higiene.

Membre de la *Société de Médecine Publique et Hygiène Professionnelle*.

Membre de la *Société d'Hygiène de França* i de la *Société d'Hygiène du Québec*.

Arquitecte-enginyer de la Junta Provincial de Sanitat.

3. La personalitat de Garcia i Fària

Garcia Fària no sembla que hagués militat en política; segurament no es veié amb forces de lluitar tot sol contra la injusta decisió de la seva separació de l'ajuntament. El 1902, coincidint curiosament amb l'any de canvi per un govern municipal honest, publicà el llibret *Anarquia i caciquisme*, que parla de les condicions que van portar al seu cessament. Aquella va ser una ocasió perduda, com apunta Tarragó, de recuperar Garcia i Fària per al sanejament de la gran Barcelona.

Amb el canvi d'orientació professional, Garcia i Fària va poder abastar uns altres camps i desenvolupar una personalitat més complexa, que –per la seva especial característica de comunicador– coneixem a través de treballs i publicacions diverses que es relacionen annexes.

El que fou especialista en enginyeria sanitària i municipal;⁴ conegut internacionalment, i el primer o un dels primers ambaixadors del caràcter capdavanter de la ciutat de Barcelona en els fòrums tècnics internacionals va haver de diversificar la seva actuació. Les seves actuacions foren connexes o compatiblement simultànies amb la seva carrera administrativa⁵ en el Cos d'enginyers de Camins, Canals i Ports (fora del període 1900-1905, que deixà el Cos per actuar com a empresari privat), on arribà a cap superior d'Administració Civil i, com a tal, president de la Secció Primera del Consell d'Obres Públiques el 1919. Va romandre en aquest càrrec fins a la seva jubilació als 67 anys, dos anys abans del seu traspàs a Barcelona, el 1927. Morí capficat encara en projectes que havia iniciat anteriorment, com el túnel de connexió entre la península Ibèrica i Marroc –des d'Algesires– o en articles, com “L'enginyeria municipal i l'urbanisme” (Garcia i Fària 45), publicat el 1926.

No és objecte d'aquest treball aprofundir en les altres actuacions de Garcia i Fària, però sí assenyalar la varietat que va caracteritzar-les:

- Una vintena d'edificis com a arquitecte.⁶
- Els plans d'eixample, reforma i sanejament de Cartagena, Múrcia i Càceres, com a urbanista.
- Com a cartògraf, el plànol de la província de Barcelona (Garcia i Fària 34) i la pròpia i perfecta cartografia de la ciutat, extraordinàriament millor que la de Cerdà (1855) i que la de Garriga i Roca (1862), segons ha comprovat Arandes.
- Com a empresari privat,⁷ Enginyeria hidràulica, regadius, concessions d'aprofitaments hidroelèctrica (1902-1905) arreu d'Espanya, i estudi de solució d'inundacions (1907-1908), aprofitaments hidroelèctrics als Pirineus de Lleida (1913).
- Enginyeria portuària.⁸
- Ferrocarrils:⁹ responsable de ferrocarrils estratègics transpirinencs, estudi dels

5. Carrera administrativa de Garcia i Fària:

1858 Neix a Barcelona.

1875 Inicia els estudis d'enginyeria de Camins a Madrid, que acaba el 1880.

1880 Ingressa al Cos d'enginyers de Camins del Ministeri de Foment als vint-i-dos anys i és destinat a Barcelona, on aquest mateix any inicia els estudis d'Arquitectura, que acaba el 1886.

1884 És nomenat secretari tècnic de la Comissió Municipal de Sanejament als vint-i-sis anys.

1887 Enginyer en cap en funcions de l'Ajuntament de Barcelona.

1888 L'alcalde Rius i Tauler el nomenat oficialment enginyer en cap de l'Ajuntament de Barcelona.

1888 Rep la Reial Ordre d'encomanda d'Isabel la Catòlica per comportament heroic al manicomi de Sant Boi, després de la seva participació contra l'epidèmia de còlera de 1885.

1889 Nomenat cap de sanejament de l'Ajuntament de Barcelona per Reial Ordre del Ministeri de Foment i a petició de l'Ajuntament de Barcelona (supernumerari).

1896 És cessat com a enginyer en cap de l'Ajuntament de Barcelona i reingressa al Ministeri de Foment (Reial Ordre d'enginyeria) a Tarragona.

1900 Supernumerari, abandona temporalment la seva tasca en el Ministeri de Foment per dedicar-se a l'empresa privada.

1905 Després de cinc anys dedicats a l'empresa privada, reingressa al Cos d'Enginyers de Camins del Ministeri de Foment com a enginyer en cap a Lugo.

1906 Nomenat responsable dels estudis sobre ferrocarrils estratègics transpirinencs per Reial Ordre del Ministeri de Foment.

1908 Nomenat segon cap de la 2a *Jefatura* de FFCC.

1911 És enviat a l'estranger per realitzar tasques d'electrificació de FFCC per Reial Ordre del Ministeri de Foment.

1912 És guardonat amb la *Gran Cruz de Orden al Mérito Militar*, per Reial Ordre del Ministeri de Defensa.

1913 Ingressa a la *Jefatura de Obras Públicas* de Barcelona per Reial Ordre del Ministeri de Foment.

1915 Nomenat cap d'Administració civil de 1a classe per Reial Ordre del Ministeri de Foment.

1919 Nomenat president de la Secció Primera del Consell d'Obres Públiques. Cap Superior d'Administració civil.

1925 Es jubila als seixanta-set anys per Reial Decret del Ministeri de Foment.

1927 Mor a Barcelona als seixanta-nou anys.

6. Edificis més importants projectats per Garcia i Fària (arquitecte 1886):

La Duana (amb Enric Sagnier) 1896-1902.

La Villa Rosita, c /Príncep d'Astúries (1896, restaurat el 1915) a prop de la Casa Vicenç.

Uns vint edificis - Banc Industrial Bilbao, Av. Diagonal 405, c /Viladomat 37 (1922).

Hospital per a malalts especials a Barcelona (1888).

Hospital per a palúdics a Navalmoral de la Mata (1920).

7. Actuacions com a empresari privat (1900-1905), consta a l'expedient del cos supernumerari: concessió aprofitament aigua – hidroelèctric; Xúquer (València), Andarax i Nacimiento (Almeria) - Riera d'Osor; Tietar, Tarama, Alagón y Tajo (20 salts i navegable fins a Talavera); un embassament: (el 3r del món), Genil, Guadalquivir, Guadalimar, Miño, Tambre, Sil, Bubal (abastament H.E. i FENOSA), Almeria (aigües subterrànies) i Lugo (abastament).

8. Enginyer portuari:

Congrés Navegació París (1900); treballs sobre els ports de Bilbao, Barcelona i Melilla (1910); Arenys de Mar (1912) (donació del projecte a l'Ajuntament amb previstió de desviament de la riera); Vigo (1916).

ferrocarrils del Marroc i decidit defensor de l'electrificació i la necessitat del canvi d'amplada de via, adoptant l'amplada europea.

- Carreteres.¹⁰
- Electricitat: guanya el segon premi pel Projecte de xarxa elèctrica nacional (1905-1910).
- Parcs i jardins:¹¹ admirador del model anglès i la pedagogia de la natura, així com de les escoles-natura de Giner de los Ríos.

Es va dedicar a una extrema varietat de disciplines, entre les quals destacà certament fent aportacions valuoses, però que no li feren oblidar la seva especialitat inicial d'enginyer sanitari i d'higienista, que –de manera recurrent– anava exposant en diferents forums d'expressió;¹² també fou el representant del Ministeri de Foment el 1920 en la comissió especial de lluita contra el paludisme.

Va ser un professional extraordinàriament preparat i polifacètic, gens introvertit, optimista (Garcia i Fària 43) i sempre preocupat per fer participar als altres i divulgar tot allò que tenia l'oportunitat de conèixer. Aquest és el cas de l'àmplia ressenya de l'Exposició de París de 1900, que va visitar amb motiu de la reunió internacional de tramvies. O la divulgació de les característiques històriques, socials, econòmiques i tècniques del Marroc, que va tenir l'ocasió de conèixer a fons en el seu estudi de ferrocarrils al Marroc (1906) i en la visita ministerial a Melilla el 1910.

Recorregué Europa en diferents oportunitats, Amèrica i Marroc; tenia una visió econòmica i oberta de les relacions entre països (Garcia i Fària 23, p. 147-148); coneixedor dels idiomes francès i anglès, era admirador de la societat anglesa. Defensor de l'emancipació de la dona (Garcia i Fària 28, p. 68). Era un erudit. Una constant en tots els seus treballs, de qualsevol branca de l'enginyeria, era emmarcar el tema tècnic en una consideració global, territorial, social, històrica i econòmica del problema. Una mentalitat holística que traspua en tots els seus treballs.

Aquesta erudició també la demostrà en el camp de l'arqueologia i la història. Fou un col·leccionista notable i pagà companyes d'excavació. Publicà treballs sorprenents d'erudició com *Mitjans i vies de comunicació de la península Ibèrica en temps prehistòrics*, 1917 (Garcia i Fària 36) o bé la història de la urbanització, higiene i sanejament al món antic, 1900 (Garcia i Fària 16, p. 232) o la conferència pronunciada a l'Institut Agrícola Català de San Isidro el 1885 sobre viabilitat i agricultura (Garcia i Fària 21), que estudia les comunicacions en la història de la humanitat.

Fou sempre respectuós amb el poder polític democràtic, liberal i progressista; així com crític amb els brots anarquistes. No es troba cap paràgraf contra el catalanisme, encara que possiblement ell s'expressava en castellà. Entenia l'Estat com indivisible, però defensà la descentralització en el II Congrés d'Economia a València (1918), on hi assistí com a representant oficial del Ministeri.

Sobre totes les coses, però, fou un amant de Barcelona. La seva família mai no deixà de viure-hi, tot i que ell fos destinat a Madrid o arreu en diferents períodes. Sempre es mostrà preocupat pels problemes de Barcelona (Garcia i Fària 28, p. 71-78; 19) i les millores que necessitava.

Va ser cridat a l'ideal de regeneració sanitària de la ciutat de Barcelona (Garcia i Fària 9, p. 5); fou favorable a l'Estatut municipal i al municipalisme (Garcia i Fària 45, p. 9); crític amb el centralisme, la mala gestió municipal i les pèssimes condicions sanitàries de Barcelona, encara insalubre el 1922. Aquest és el personatge que l'Ajuntament de Barcelona es va deixar perdre per sempre l'any 1896.

4. La sanitat i la higiene a les ciutats del segle XIX

Durant el segle XIX es van consolidant importants avenços de la medicina. La major part, fruit de l'empirisme. L'observació del binomi causa-efecte porta a l'establiment de lleis de comportament i correlacions que fins llavors no havien arribat al grau de generalització. Es descobria la relació entre higiene i malaltia, que portava a

9. Enginyer ferrocarrils: Transpirinencs (1906) (ample internacional); Marroc i els FFCC (1906) i túnel ferroviari d'Algesires (1918) (1925); Carrilet a la Jonquera, ramals Manresa, Anglès i Olot; seguretat dels viatgers; Electrificació (1911) - publicació (1920); ample de via: en un article aparegut a la *Revista de Obras Públicas*, núm. 1638, titulat "*Opiniones acerca del ancho de vía normal*" (1907), deia que encara s'era a temps de solucionar aquesta qüestió; en els números 2212 i 2217 de la mateixa revista, uns anys més tard, publicà l'article "*Apuntes histórico-críticos acerca de los ferrocarriles españoles*" (1918), on va qualificar d'error històric l'adopció, el 1844, de l'ample de via espanyol; proposta al Congrés Nacional d'Enginyeria (1919).

10. Enginyer carreteres: participació en el Pla de modernització de carreteres (1915); automòbil i asfalt (visió de futur); Pla estatal (1919) com a President de Secció al Consell d'Obres Públiques.

11. Actuacions en el camp de l'urbanisme: Pla de Cartagena (aprovat el 1897). Eixample, reforma i sanejament (amb Francisco de Paula Oliver, arquitecte, i Francisco de Paula Ramos Bascuñana, coronel d'enginyers).

Pla de Múrcia (1896) i Pla de Càceres (1922).

Parcs de Montjuïc (1888), de Cartagena (1896) i de Càceres (Parcs d'Hernan Cortés i Pizarro),

12. Congrés Internacional de Demografia i 6è Congrés Internacional d'Higiene pública, a Londres l'any 1891.

Ressenya històrica de l'enginyeria sanitària al I Congrés d'Enginyeria (1900).

Deficiències de la Llei d'aigües al Congrés Nacional de la propietat urbana (1914).

Deficiències als abastaments de Barcelona i Madrid (1920), conferència dictada a l'*Ateneo de Madrid* durant el II Congrés d'Enginyeria.

13. Dades que es corresponen amb les aportades al quadre núm. 1 per científics rigorosos com Proust, Lombard, Bertillon i Alphand.

actuar de manera preventiva per evitar les causes, al mateix temps que en la recerca de la solució mèdica.

El corrent científic sanitari promovia una estreta relació i l'intercanvi intens entre científics i higienistes arreu del món. Les dades i l'enfocament dels problemes tenien una objectivitat remarcable. La insalubritat i la falta d'higiene de les ciutats era una de les causes més importants de les malalties. De les dades de mortalitat de 70 ciutats i viles d'Espanya en el període 1879-1883 es desprèn que només 10 eren inferiors al 30 ‰, 35 ciutats es trobaven entre 30 i 40 ‰, 22 entre 40 i 50 ‰ i la resta superava el 50 ‰.

La demografia sanitària comparada de 104 capitals del món publicades el 1889 en el "Boletín Oficial" de sanitat d'Espanya (Garcia i Fària 14, p. 146)¹³ situa la ciutat de Barcelona –en el decenni 1880-1889– en un índex de mortalitat de 30,92 morts per mil habitants (‰), només superada per Chemnitz 31,5 ‰, Calcuta 31,2 ‰, Madras 37,4 ‰ i Alexandria 50,4 ‰. Les epidèmies feien estralls a les grans ciutats europees: es calcula que 25.000 persones van morir a Londres a causa dels brots de còlera de 1832 i 1848.

L'anatomopatòleg Virchow (1821-1902), amb la descoberta de la relació entre les condicions de vida dels obrers teixidors i l'epidèmia del tifus de 1848 a Silèsia, donà una base científica-sanitària a les estadístiques sobre mortalitat que havien publicat Villermee –de l'*Académie Royale de Médecine* de París– el 1828, Chadwick i Farr, el 1842, en un treball sobre la situació sanitària a la Gran Bretanya, i Laureà Figuerola (1816-1904) a Catalunya, amb les estadístiques de Barcelona del període 1836-1841, que el mateix Ildefons Cerdà reforça amb la publicació de la seva monografia estadística de la classe obrera el 1856, també a Barcelona.

La mitjana de vida a Barcelona era, segons Figuerola, de 36,86 anys per a les classes benestants i de només 23,84 anys per a la classe obrera, situació que empitjorava sis anys més tard; en el treball de Cerdà, arribava a la mitjana de 19,68 per als barris obrers, confirmant que la mortalitat variava segons els barris a causa de les condicions higièniques.

Aquestes desigualtats no podien ésser amagades ni menystingudes per més temps. La població havia anat agafant consciència social dels seus drets, especialment d'ençà la revolució francesa i, d'altra banda, els científics i els higienistes publicaven i difonien sense interferència del poder polític mapes de topografia sanitària, com els que Garcia i Fària acompanya en el seu projecte per a Barcelona. S'anava fonamentant la idea que la ciutat havia de deixar d'ésser insana i, sobretot, que la nova ciutat del futur havia d'ésser una ciutat higiènica. L'urbanisme no podia ser neutre en el camp de la sanitat i de la higiene.

Malgrat la teoria i la denúncia, la major part dels barris de la Barcelona intramurs eren barris insalubres i ho continuarien sent encara durant un segle, tot i haver estat enderrocades les muralles (1854) i haver estat aprovat el Pla de reforma interior i l'Eixample d'Ildefons Cerdà (1859).

Garcia i Fària, en la seva conferència a l'Ateneu el 1883, va fer el diagnòstic de les causes de la *insània*:

- Excessiu amuntegament de la població en habitatges amb condicions sanitàries límits.
- Infecció del sòl i el subsòl per filtracions d'aigües residuals.
- Deficiència de la qualitat i quantitat d'aigua de proveïment.

No eren problemes tècnics de manca de pendent de l'antiga xarxa de desguàs, com es manifesta en el debat a l'Ateneu pel Dr. Coll i Pujol (Garcia i Fària 42), sinó problemes estructurals.

14. "Arco del Teatro.- Mortalidad relativa, 46,34.- Es, bajo todos los conceptos, una de las que peores condiciones higiénicas reúne, estrecha, tortuosa, mal orientada, poco soleada, casas grandes pero subdivididas en reducidas habitaciones en las cuales mora extraordinario número de habitantes; es el centro de muchos vicios, especialmente la prostitución; el pavimento muy malo y la alcantarilla de las peores de Barcelona. Dominan todo género de enfermedades infecciosas; son numerosos los casos de tuberculosis, pulmonías, sarampión, viruela y difteria, enfermedades tifoideas, fiebres puerperales, afecciones tetánicas, enteritis, meningitis, bronquitis, cardiopatías, apoplejías, etc. Han ocurrido cincuenta y una defunciones en el n.º 49, cuarenta en los 51 y 53, treinta y nueve en el 44, treinta y siete en el 48, treinta y una en el 39, veintisiete en el 59, veintiséis en el 57, veinticuatro en el 19, veintiuna en el 45, diecinueve en el 61, dieciocho en el 11, diecisiete en los 28, 38 y 40." Pàgina 153 del capítol XIII de la Memòria del Projecte de sanejament del subsòl de Barcelona.

15. "No reúnen las condiciones higiénico constructivas que debían hacerlos dignos del objeto a que están destinados; la distribución interior no obedece a ningún principio científico; los servicios de expulsión de los excretas, se hallan en estado primitivo; el contacto de enfermos, de dolencias transmisibles con los de enfermedades comunes es frecuente por falta del oportuno aislamiento y separación; las inmensas salas que constituyen las enfermerías, suelen a menudo contener un excesivo número de pacientes, que en ocasiones llega al extremo de dificultar los servicios y a originar causas de contagio siendo frecuente en el Hospital de Santa Cruz, entren enfermos con una sola enfermedad, siendo dados de alta después de haber padecido varias, contraídas en dicho establecimiento, dándose también el caso que el ingreso leve por objetivo la curación de una afección leve y adquiriera el individuo otra grave y hasta mortal. En la estadística de este hospital aparecen como complicación de enfermedades idiopáticas casos de septicemia quirúrgica y de septicemia puerperal que, atendido a los adelantos y recursos con que cuenta la cirugía, debieran borrarse de los cuadros nosológicos, o cuando menos ser en número tan escaso que pudieran considerarse como raros tratándose de un nosocomio." Pàgines 188 i 189 del capítol XIII de la Memòria del Projecte de sanejament del subsòl de Barcelona.

5. La insalubritat de Barcelona

Les condicions d'insalubritat dels carrers i els habitatges (Garcia i Fària 9, p. 13-15 i 21-26) de Barcelona que Garcia i Fària examina amb detall ens mostren que la mortalitat és conseqüència de causes artificials, motivades per les deficients característiques sanitàries de la ciutat.

Garcia i Fària indica que 288 carrers de Barcelona superen el 30 % de mortalitat; dels 122 carrers que descriu a la Memòria, en transcrivim –com a simptomàtic– el de l'Arc del Teatre,¹⁴ amb una mortalitat relativa del 46,34 %.

L'estreta relació entre la crítica situació sanitària dels carrers i cases de la ciutat i la mortalitat ho proven les xifres comparades de mortalitat dels nous barris de l'Eixample que començava a construir-se i les del casc antic. La mortalitat relativa força baixa dels nous barris de Sant Pere, amb 15,1 %, o de Muntaner, amb 15,4 %, i la mortalitat alta del de Santa Mònica amb 44,2 %, en són una prova. També ho corroboren les xifres de mortalitat per districtes: districte de nova construcció de la Concepció, 17,6 %, la meitat del de la Barceloneta, amb 33,49 %.

Les característiques més freqüents en les zones del casc antic de Barcelona, habitades per les famílies amb menys recursos econòmics, eren: carrers estrets –sense paviments o amb paviment deteriorat–; clavegueres –si n'hi ha– velles, petites, mal construïdes, sense pendent suficient o, fins i tot, a contrapendent i ensulsiades o trencades i travessades per canonades de serveis de gas, d'electricitat i d'aigua; cabal d'aigua insuficient per tenir velocitat d'arrossegament; canonades amb juntes deficients que podien ser contaminades per aigües del subsòl contaminat per aigües residuals, i cases antihigièniques, pisos petits, poc ventilats i amb excessiva ocupació.

La insalubritat abastava també els centres assistencials i els establiments públics, on Garcia i Fària n'explicita falles greus en les condicions higièniques de l'antic hospital civil (el de la Santa Creu, construït el 1228 i renovat el 1629) i l'Hospital Militar, ambdós construïts en barris insans i d'alta densitat.¹⁵

La mortalitat s'incrementava amb periòdiques epidèmies, a la vegada que tenia estreta relació amb la densitat de població i les condicions sanitàries precàries. La densitat de Barcelona el 1859 tenia una mitjana de 859 h./ha, amb zones concretes de fins a 1.724 h./ha. La mitjana de persones per cambra era de 3,64.

L'excessiva densitat –l'amuntegament de la població– fou la principal raó de les campanyes promogudes per Monlau el 1841 per a l'enderrocament de les muralles, que finalment es va produir el 1854. La població de Barcelona s'havia duplicat en cinquanta anys¹⁶ i la densitat mitjana de Barcelona ja era de 1.000 h./ha el 1890. El creixement era causat essencialment per la immigració i no pas pel creixement vegetatiu, que era sensiblement negatiu.

És simptomàtic constatar com, encara a l'any 1962, l'estudi de densitats per barris inclòs en el Projecte de la xarxa en alta de distribució d'aigües a Barcelona¹⁷ demostrava que extenses zones del casc antic superaven la densitat dels 1.000 h./ha. Els problemes d'insalubritat de Barcelona, especialment al casc antic, han trigat molts anys en ésser resolts. A la dècada dels seixanta del segle passat es va haver d'afrontar la solució del clavegueram de diversos carrers que s'arrossegava des del temps de Garcia i Fària. El propi Garcia i Fària escriu que Barcelona seguia sent insalubre el 1922 (Garcia i Fària 19, p. 25).¹⁸

El que fou alcalde de Barcelona el 1899, el Dr. Robert i Yarzabal, es va adonar de manera clara que les solucions preventives de la millora del clavegueram, la reglamentació i control de la higiene d'indústries, casernes, presidis, etc., trigarien molts anys en ser efectives; en el seu parlament en el Congrés de ciències mèdiques el 1888, es declarava pessimista en relació al canvi social que s'havia d'operar i considerava que la millora de la salubritat, de la salut pública de Barcelona, no podia produir-se, com seria desitjable i com ja preconitzava Montlau el 1846, per la millora de les condicions "preventives", socials i sanitàries, sinó per la via de les condicions "curatives", mèdiques i de més immediats efectes.

16.

Any	Població	Epidèmia	Morts	Mortalitat	Densitat mitjana
1821	100.639	febre groga	6.235		
1832	116.977				
1834	118.280	còlera	3.521		
1836	133.541				
1838				19,5‰	
1860	190.684	inici Eixample	859		
1864	249.106				
1865		còlera	6.419	48.32‰	
1870		febre groga	3.195		
1885		còlera	3.765		
1888	272.481			30,92‰	
1890	300.000		1.000		

17. Encàrrec conjunt de l'Ajuntament i de la Junta Administrativa del nou abastament d'aigües del Ter.

18. La mortalitat relativa de Barcelona el 1920 era de 27,6‰, el doble que li pertocaria.

6. Regeneració urbana o nova ciutat saludable

La política portada a terme a Europa com a solució més efectiva per eradicar el problema de la insalubritat, en general es basava en la regeneració urbana (la reforma interior), la renovació i actualització de les xarxes de sanejament d'aigües residuals i d'abastament d'aigua potable; l'increment de la dotació d'aigua per major cabal i millor servei del clavegueram; la reconstrucció de carrers, i la seva pavimentació i impermeabilització. Per iniciativa pública, alguns municipis que disposaven de mesures fiscals i amb normativa pròpia portaven la iniciativa privada a la responsabilitat de la millora de les condicions de salubritat dels habitatges i a la connexió amb la xarxa de clavegueram. El nou sòl per a nous habitatges es creava per esponjament i expansió connexa de la pròpia ciutat vella, lligant les zones industrials amb habitatges obrers. Els serveis i el sanejament del nou sòl urbanitzat formaven part de la ciutat vella, alhora que ajudaven a la seva solució.

En les grans ciutats de l'Europa industrial, com diu Gómez Ordóñez, el procés urbanitzador es produeix com a conseqüència del greu estat sanitari. El capital immobiliari, en no tenir normalment una alternativa exterior, inverteix en la millora de la ciutat existent i la seva extensió. A Espanya, en canvi, tret de Barcelona i part de Bilbao, la industrialització és inexistent. Els problemes sanitaris són menors. La pressió política per resoldre els focus d'insalubritat és també menor.

A Barcelona, tot i els problemes socials –d'amuntegament– i sanitaris en el casc antic amplament estudiats per Cerdà, s'opta per la construcció d'un eixample. És la mateixa decisió adoptada a Bilbao i Madrid. Una nova ciutat exterior on es crea sòl alternatiu al del casc antic. Una nova ciutat saludable.

En realitat, la voluntat política no sembla que fos la de resoldre el problema del casc antic, com si s'assumís que la magnitud econòmica i jurídica del problema els superava. Podria semblar que la fundació d'una ciutat nova (l'Eixample), el disseny urbanístic i les conseqüències especulatives sobre la propietat del sòl tenien preferència sobre la solució dels problemes socials.

En el cas de Barcelona, però, les raons de prioritzar el pla d'un eixample tenen unes característiques i justificacions pròpies importants:

a) Per decisió política preestablerta de les bases del concurs, que van sortir amb aquesta única opció. Era un tema no negociable. Era un desig generalitzat de posar en utilització les extenses zones afectades des de feia molts anys per servituds "polèmiques" de l'exèrcit, basades en la repressió i control que s'exercia sobre Barcelona des de Montjuïc. La contenció dins de les muralles de la creixent població per raons de la zona "polèmica" pot explicar les situacions crítiques de salubritat quan són enderrocades les muralles (Garcia i Fària 16, p. 216).

b) L'Eixample permetia a Barcelona créixer cap al pobles del voltant: Sant Martí, Gràcia, Sants, etc. Barcelona volia annexionar-los i els pobles també desitjaven pertànyer-hi, ésser gran ciutat al mateix temps que guanyaven sòl equipat. Cal considerar que les altres ciutats no estaven generalment envoltades per tants i tan importants pobles a tan escassa distància. Gràcia va créixer perquè Barcelona no podia créixer per raons militars. El Pla Cerdà no deixa de ser una operació d'expansió i domini de Barcelona, una trama de cosit urbà volguda pels pobles veïns i sobretot per Barcelona.

c) No hi havia legislació per poder actuar en el casc antic. Tampoc es generaven recursos econòmics per a la seva millora, perquè el creixement de la població no va anar acompanyat d'inversió en capital social al casc antic.

d) Els interessos especulatius dels propietaris del nou sòl urbà, a partir del moment en què el creixement de població (potencials compradors) arriba a nivells crítics (150.000 habitants el 1850, 300.000 habitants el 1890, 600.000 el 1915), van influir, sens dubte, en la decisió.

La nova ciutat saludable a Barcelona fou, doncs, l'Eixample Cerdà. La nova ciutat no podia néixer amb els mateixos problemes de la ciutat antiga. Ildefons Cerdà era un higienista i els principis sanitaris informen la seva planificació. Tampoc va oblidar la ciutat intramurs; va treballar en un pla de reforma interior. El seu interès polític, però, estava en l'Eixample, per això l'Eixample Cerdà no fou la solució a la insalubritat i densificació de la ciutat vella de Barcelona. Garcia i Fària, vint-i-cinc anys més tard, constata que el problema sanitari del casc antic era cada vegada més greu.

Els habitatges insans que eren abandonats per assentar-se a l'Eixample no eren derruïts, sinó que eren ocupats de nou –generalment sense millores– i sovint dividits en habitatges de superfície inferior. Es produïa un trasllat de la burgesia a l'Eixample i el casc antic anava constituint la residència de menestrals, obrers i desvagats que no es podien pagar les noves cases.

7. La planificació de la ciutat comporta la planificació del sanejament

L'organització espacial d'una ciutat, la planificació, es delimita en un pla d'alineacions que defineixen carrers. Tot i que el bon planificador ha de tenir molt en compte la topografia, i aquest fou el cas de Cerdà, el conflicte entre topografia i alineacions s'ha de resoldre amb la urbanització.

Les rieres i els cabals d'aigües pluvials de conques vessants s'han de desviar i endegar a l'interior de les alineacions del viari, per no afectar la construcció dels habitatges. Els pendents dels carrers han de permetre el desguàs de tota la superfície urba-

nitzada. La recollida de les aigües pluvials, tant les dels espais oberts com les de les teulades, s'ha de concentrar en conductes que no interfereixin la funció de servei a la mobilitat dels carrers. Són conductes que generalment s'han de soterrar per raons d'espai. Les aigües residuals que tradicionalment s'havien deixat infiltrar pel terreny o es guardaven en dipòsits que es buidaven periòdicament a cost creixent, generaven contaminació; així, cada vegada més havien de ser conduïdes per conductes subterranis a través dels carrers.

A partir del segle XIX no hi ha ciutat sense sanejament i tampoc no hi pot haver planejament de les ciutats sense planejament del sanejament.

Cerdà incorpora en el seu planejament la xarxa de sanejament, tant el de les aigües pluvials i *ramblars* com el de les aigües residuals. Defineix al pla d'urbanització dels carrers tres cotes topogràfiques: la del terreny natural, la de la rasant del paviment del carrer i la cota del col·lector que no havia de portar aigües sanitàries.

El sanejament és encara avui el servei més característic del procés urbanitzador; segons el propi Ildefons Cerdà, “el clavegueram s'ha de considerar com la primera obra d'utilitat pública de la població”.

8. No hi ha ciutat sense serveis

Les condicions d'higiene exigides i assolides al segle XIX comporten el servei de subministrament d'aigua potable als habitatges per a beguda i ús domèstic. Eliminades les fosses d'aigües residuals, la seva connexió al clavegueram és un altre servei essencial. El subministrament d'aigua a l'interior de l'edifici ha de ser diversificat perquè pugui vehicular totes les aigües residuals, siguin de cuina, de neteja o sanitàries. La qualitat de vida va millorant amb les noves tecnologies, el subministrament de gas i, més tard, d'electricitat; aquests serveis entren a les cases des del carrer.

El carrer i les edificacions esdevenen un tot relacionat. El carrer és quelcom més que l'accés de la mobilitat de les persones; és, a més, el vehicle de difusió de serveis comunitaris als habitatges. Com diu Gómez Ordóñez, els carrers ja no corresponen al concepte medieval d'espai on afronten les façanes de les cases, edificacions autosuficients en sí mateixes, sinó que esdevenen espais complexos portadors de serveis sanitaris comunitaris (aigua, clavegueram) i portadors de relació social.

Els edificis deixen de ser façana per esdevenir espai tridimensional, on els beneficis per a la salut, l'asolellada, l'aireig, la netedat, l'espai habitable suficient per persona i els serveis sanitaris són presents en el disseny de cada un dels espais de la casa. Els propis carrers han de ser asolellats, han de disposar de zones arbrades i jar-

dins comunitaris. Les aigües pluvials s'han de dominar i conduir. Els carrers, per raons de salut, incorporen la construcció de paviment (Londres).

La construcció i disponibilitat de serveis, com ho és també el sanejament, equival a la construcció de la ciutat. Altrament és suburbi, és “no ciutat”.

9. Garcia i Fària: el sanejament i la construcció de la ciutat

El projecte de sanejament del subsòl de Barcelona redactat per Garcia i Fària és un projecte global de serveis. No és només un projecte de sanejament. Per això podem definir-lo com un projecte emblemàtic de la construcció de la ciutat de Barcelona. Si Cerdà va planificar la ciutat en tota l'extensió de la paraula, Garcia i Fària en va detallar la seva construcció en sentit global.

El projecte de Garcia i Fària estudia el sanejament de les aigües pluvials, domèstiques, sanitàries i de teulats. És un projecte pensat en la salubritat: el drenatge de les aigües subterrànies que afecten la construcció dels edificis i que estan contaminades per les filtracions; la solució a l'extracció i transport de les escombraries; el pas de conductes de subministrament d'aigües, i la ventilació de la xarxa de sanejament i dels aparells sanitaris.

És un projecte pensat per al reciclatge, que s'avança cent anys: reciclatge de les aigües residuals utilitzant-les per a regadiu i adob de nous camps de cultiu de terrenys improductius i reciclatge de les deixalles domèstiques també utilitzades per a adob.

No deixa cap detall per considerar: el manteniment i neteja de la xarxa, la seguretat del personal de manteniment amb xarxa telefònica a l'interior de les galeries, les normes d'utilització, la normativa de construcció, condicions i materials de fabricació de les obres i el finançament. És un projecte total de construcció de tota la ciutat, Eixample i casc antic, donant també solució al problema dels serveis individualment a cada casa. El projecte inclou informació exhaustiva de tots els aspectes de major rellevància: morbiditat, demografia, topografia, usos de la ciutat. A més, no podia deixar d'estar ser emmarcat en la globalitat de la història del sanejament de la ciutat, de les condicions meteorològiques, dels avenços del tractament i la història de les malalties.

Aquesta és la raó per la qual el segon episodi lliga Garcia i Fària amb el sanejament i la construcció de la ciutat. La construcció de la nova ciutat està íntimament lligada al desenvolupament de la nova xarxa de sanejament.

La ciutat tendeix a construir-se més ràpidament allà on ja existeixen serveis de sanejament construïts; la solució donada per Garcia i Fària de conducció de les aigües cap al Prat a través del carrer Diputació i la Gran Via i l'endegament de les rieres que pro-

cedien de Gràcia van fer que aquells primers col·lectors fossin els que prioritzessin la construcció dels nous habitatges abans que no pas a la resta de l'Eixample.

A Barcelona, aquesta és una constatació de com el desenvolupament dels serveis es pot transformar en motor i, al mateix temps, condicionar la urbanització.

10. Interès urbanístic del projecte de Garcia i Fària

El projecte Garcia i Fària, en adaptar-se exactament al projecte d'Ildefons Cerdà, el potencia. La simbiosi d'ambdós projectes i la seva qualitat fan que el projecte d'urbanització de Cerdà sigui menys vulnerable, perquè els serveis del projecte Garcia i Fària el fan possible i l'activen.

En realitat, les alineacions del Pla Cerdà s'han complert:

Per la tossuderia messiànica de Cerdà, que va lluitar per al seu manteniment des de l'Ajuntament, el Govern Civil, el Ministeri de Foment i la societat civil (*Sociedad de Fomento del Ensanche*).

Perquè els pobles del voltant no pertanyien a Barcelona i, per tant, el seu pla —que englobava Gràcia, Sant Martí, les Corts, Sants, etc.— com a pla plurimunicipal depenia del govern de l'Estat i no podia ser modificat pels interessos polítics i econòmics de Barcelona.

Perquè els serveis i el clavegueram, conseqüència del projecte Garcia i Fària, s'han instal·lat en el viari Cerdà i no en un altre viari. És de destacar que, sortosament, l'aprovació del projecte Garcia i Fària es va fer amb les conclusions i propostes (16-06-1891) de dues comissions de l'Ajuntament de Barcelona, la de *Fomento* i la del *Ensanche*.

D'altra banda, el projecte Garcia i Fària marca un nivell d'alta qualitat d'instal·lacions, que vol dir alta qualitat d'urbanització i de serveis. Barcelona havia d'assolir el mateix nivell que París. Altres ciutats foren menys ambicioses. El de Garcia i Fària, tanmateix, no és un sanejament barat. Bons projectes contemporanis de Recaredo Uhagon a Valladolid, Bilbao o València no eren visitables, eren conductes tubulars.

11. Gènesi del projecte Garcia i Fària

El projecte de sanejament del subsòl de Barcelona, aprovat finalment el 1891, nasqué en el moment històricament oportú. En la seva gènesi hi van influir, sens dubte, els factors següents:

a) La necessitat de planificar de manera definitiva la solució a les periòdiques inundacions d'aigües dels torrents de muntanya que incidien sobre el casc antic i el pla. Les darreres avingudes de caràcter excepcional havien estat les de 1862 i ja van comportar el desviament de la riera d'en Malla al Bogatell. Aquesta és la solució que ha arribat als nostres dies.

b) L'epidèmia de còlera de 1885, en la qual tant s'hi va significar el propi Garcia i Fària –com ja s'ha comentat–, que fa palesa les deficientes condicions de salubritat dels habitatges i les pèssimes condicions sanitàries del sanejament del casc antic.

c) L'extraordinari esdeveniment de l'Exposició Universal de 1888 també va ser una raó de pes per emprendre i poder explicar al món civilitzat la sensibilitat, imatge i presència de Barcelona en el camp de l'enginyeria sanitària.

La pressió popular i política d'apropar Barcelona als municipis del voltant, que pocs anys més tard (1897) s'annexionarien.

La promulgació de dues lleis llargament esperades, que eren essencials per al desenvolupament de l'Eixample:

- Llei d'expropiació forçosa de 1879.
- Llei de projectes d'Eixample de 1886.

f) El fenomen socioeconòmic, de l'anomenada “febre de l'or”, en què els propietaris del sòl, al principi reticents a l'Eixample, s'adonaren de la importància especulativa dels terrenys a mesura que s'iniciava la urbanització. Això feu possible que el sistema urbanístic de cessió de vials i contribució de millores del Pla Cerdà fos realitzat i necessités serveis.

g) L'aprovació del pla de reforma interior de Baixeres al casc antic. Tot i que la reforma interior era inclosa al Pla Cerdà per imperatiu de les bases del concurs, no fou operativa fins que es redactà un nou pla, el Pla Baixeres (aprovat el 1889), redactat el 1879, justament –no casualment– el mateix any que era aprovada la Llei d'expropiació forçosa, que regulava el sistema urbanístic per expropiació i permetia actuar en el casc antic per millorar el sanejament.

El projecte Garcia i Fària, que es va impulsar a iniciativa de l'alcalde Joan Coll i Pujol, es desenvolupa amb absoluta i exemplar racionalitat. No hi ha cap concessió a la improvisació. Des d'un primer moment, una Comissió (30-09-1884) elabora un dictamen de 21 conclusions (26-06-1886), que és aprovat pel plenari de l'Ajuntament (7-12-1886), incloent-hi ja als pressupostos de 1887, 88 i 89 una partida de 55.696 ptes./estructura per a obres urgents. El projecte finalment és aprovat el 15 de juny de 1891, amb total satisfacció del consistori (Garcia i Fària 14, p. 23-24).

En el mateix acte administratiu que s'encarrega la direcció de l'obra a Garcia i Fària, s'estableix que es posaran a subhasta les obres. Recordem que Garcia i Fària va ser destituït (Garcia i Fària 19, p. 28) justament per reclamar el compliment de

l'acord municipal de transparència en l'adjudicació de les obres (subhasta); va haver d'interposar i guanyar un plet a l'Ajuntament per incompliment del compromís de pagament d'honoraris facultatius per direcció de les obres.

És evident que l'Ajuntament va saber triar encertadament l'autor. Garcia i Fària havia estat secretari de la ponència el 1884, era home de prestigi reconegut en els àmbits científics i tècnics de Barcelona i es va distingir pel seu altruisme en ocasió del còlera de 1885, tant a Barcelona, on inspecciona i controla pous d'abastament i clavegueres i visita els habitatges amb malalts per a evitar la propagació, com a Sant Boi, on va solucionar en una setmana el problema que es crea per la mort de 51 persones en tres dies.

12. Característiques més importants del projecte

El projecte consta de 2 toms i 25 làmines. El primer tom, la Memòria, és un veritable tractat de sanejament, mentre que el segon, que és el document que ha de fer possible la contractació i construcció de les obres, comprèn els plecs de condicions tècniques i econòmiques i el pressupost detallat de les obres, incloent-hi la descomposició dels preus de les unitats d'obra. Són uns documents sorprenentment perfectes i complets.

Garcia i Fària no es queda amb un treball d'erudit, que ho és, sinó que passa a la realitat de la construcció de la ciutat. Sense aprofundir en les característiques tècniques del disseny, que són de gran interès per als entesos, les característiques del projecte són, a grans trets, les següents:

Conceptes

- a) Cicle total de l'aigua. La circulació contínua (Garcia i Fària, 14, p. 85) estalviava el buidatge periòdic de les fosses. Les aigües sanitàries es condueixen conjuntament amb la resta d'aigües residuals i pluvials.
- b) La urbanització comporta la recollida de les aigües superficials. Secció de conductes unificats tipificats segons cabals.
- c) Adopció de l'anomenada xarxa de sanejament unitària i visitable. És a dir, pluvials i residuals en el mateix conducte. Embornals de recollida de pluvials i paviment amb pendent cap als embornals. La xarxa unitària també obligava el projectista a donar solució a la urbanització del carrer. Ciutats com Londres tenien xarxa separada.
- d) Protecció de les aigües subterrànies de les filtracions d'aigües contaminades. Per consegüent, impermeabilitat de les galeries i drenatge de l'aquífer superficial a la xarxa de sanejament.

e) Connexió obligatòria a la xarxa de tots els edificis. Condicionament del lloguer d'una casa a estar connectada a la xarxa. Connexió sense sifó. Ventilació dels baixants de la casa al terrat i dipòsits automàtics de descàrrega d'aigua per a neteja. La ventilació i el cabal de neteja ho eren també de la xarxa pública exterior.

Extracció de la brossa domèstica (eminentment orgànica, a l'època) a través de la xarxa amb dispositius de comportes d'aportació, vagonetes de transport i mecanismes de neteja.

Pretractament de les aigües industrials abans de ser abocades a la xarxa.

Disposició dels principals serveis als habitatges dins de les galeries de sanejament (aigua, gas i electricitat).

Disposició dels efluents

Reutilització de les aigües residuals per a regadiu agrícola. Previsió de 100.000 m³/ha/any en la promoció de 5.000 ha de nous cultius al Delta del Llobregat. Aquesta era també la solució adoptada a París (*Champs d'epandage de Gennevilliers*), avalada pel propi Pasteur en desenvolupament de la teoria de Proust. En aquell moment, s'avaluava en 10,4 ptes./habitant/any el valor estalviat com a adob mesurat en NH₃ de les aigües residuals.

Gestió

a) El sanejament com a servei excedeix l'àmbit administratiu de la ciutat de Barcelona, perquè ha de recollir aigües dels altres pobles del voltant i perquè l'aprofitament agrícola de l'aigua residual ha d'anar a un municipi exterior. Es forma la Mancomunitat del Llobregat per al regadiu amb aigües reutilitzades. Es tracta d'un plantejament, sens dubte, precursor del sanejament com a servei metropolità.

b) La xarxa és patrimoni públic i el personal que porta el seu control és agent de l'autoritat.

c) L'Ajuntament només és responsable de la xarxa exterior i no ho és dels baixants ni de les connexions, que són responsabilitat privada.

d) S'estableix un reglament d'ús i gestió de la xarxa.

19. Altres municipis, com Sants o Gràcia s'estableix per a una sola vegada / A Sants 25 ptes./ml si és planta baixa i 75 ptes. si és planta baixa més quatre pisos / A Gràcia es va arribar a un pacte amb els propietaris el 1886 segons el qual pagaven 25 ptes./ml uniforme per tothom, amb el compromís de no pagar cap altre import per aquest concepte i l'Ajuntament es feia càrrec de la meitat de les places, de les cruïlles i dels terrenys no edificats. L'Ajuntament de Gràcia imposà als que no hi havien contribuït abans, un dret de 3 ptes./ml/any un any abans de l'annexió. L'Ajuntament de Barcelona sembla que el 1910 va vulnerar el pacte de 1886 amb els propietaris de Gràcia que havia heretat amb l'annexió.

Finançament

- a) La xarxa la paguen els usuaris (pagament per millores), però la fa l'Ajuntament.
- b) Les connexions i els baixants interiors dels edificis les fan els privats d'acord amb les normes municipals.
- c) El pagament, a Barcelona, s'estableix per metre lineal de façana: 2,6 ptes./ml/any.¹⁹

13. L'enginyeria sanitària en el context europeu

A Europa, la segona meitat del segle XIX és representativa en el camp de la tecnologia sanitària. És l'hora del proveïment d'aigua a les cases i de la preocupació per poder subministrar una dotació suficient per a les instal·lacions de banys, dutxes i vàter, que s'anaven generalitzant. (La fusió en una sola companyia, SGAB, de l'abastament d'aigua, no es produí a Barcelona fins el 1882.)

Les primeres normatives sanitàries proposades per Chadwick (Regne Unit), el 1832, i per Villermee (França), el 1840, eren per damunt de tot normatives urbanístiques:

- Les noves construccions d'habitatges havien de complir condicions sanitàries.
- S'havia de facilitar l'expropiació de les cases velles i insanes.
- Calien models d'administració descentralitzats. Les competències de l'Estat en aquest camp havien de passar als municipis.

Les primeres actuacions polítiques que es produïren, inspirades per Edwin Chadwick a Anglaterra, foren la creació del *Board of Health*, l'aprovació de la *Public Health Act* el 1848 i la creació, pel Parlament anglès, del *Metropolitan Board of Works*, el 1855.

A Londres s'establia per primera vegada el principi de cicle continu (aigua + sanejament), s'establia el proveïment d'aigua de qualitat sanitària, s'eliminaven les fosses d'aigües residuals de les cases, es creava la xarxa de sanejament separativa i, després d'un llarg període de discussions, s'establia que l'agricultura fos la destinatària de les aigües residuals. Els resultats d'aquesta política foren espectaculars, perquè es reduí la mortalitat a xifres inferiors al 20%.

En el període 1860-1880, la major part de les grans capitals es doten de plans de sanejament desenvolupats per autors de prestigi.²⁰

Convé assenyalar que el cicle continu que estableix per a Barcelona Garcia i Fària no va ser establert a París (*tout à l'égout*) fins al 1894 per llei del 10 de juliol, promoguda des de 1890 per Durand-Clay, i a tota França no hi ha una carta sanitària fins a la llei de 15-2-1902.

A Madrid, el 1884 (ordenança d'impermeabilitat dels pous negres) encara no s'havia establert el cicle continu, que –segons testimoni de Garcia i Fària– ja disposaven poblacions com Edimburg, Ginebra, Lieja, Pest o Grenoble des del 1890. El

mateix Garcia i Fària, en la Memòria del seu projecte, descriu les característiques dels sanejaments de poblacions que segurament va visitar personalment (Hamburg, Frankfurt, Brussel·les, Lieja, Berlín, Stuttgart, Colònia, Dantzig, Breslau, Marsella, Múnic, Budapest, Buenos Aires, Lisboa, Valladolid, Dijon, Londres i Birmingham).

A Espanya, les xarxes més econòmiques amb conduccions tubulars, de Valladolid, Sevilla i Bilbao (1912), foren obra de l'enginyer de Camins Recaredo Uhagon (1848-1912). A Màlaga, el sanejament fou desenvolupat per l'enginyer J.M. Sancha entre 1869-1887. L'enginyer Sonier (1859-1930) fou l'autor dels projectes de Sant Sebastià, Logronyo, Conca i Saragossa. A Madrid, amb projecte de Sonier, l'enginyer Morer –autor del Canal d'Isabel II– va desenvolupar conjuntament les obres de les xarxes d'aigua i sanejament com a servei públic.

L'actuació conjunta en aigües i sanejament, com existia a París (*Eaux et Assainissement*) i posteriorment a Madrid, era l'ideal pel qual va lluitar sense èxit Garcia i Fària a l'Ajuntament de Barcelona. El poder i els interessos de les companyies privades de subministrament d'aigua impidiren el seu projecte de servei públic.

20.

1860 Lindley, Frankfurt i Hamburg. Les seves poblacions van haver de ser renovades a causa d'un gran incendi.

1865 Belgrand, París. És el Garcia i Fària de París a l'època de Haussmann.

1866 Van Vierle i Putzeis, Brussel·les. La construcció del sanejament va fer baixar la mortalitat a la meitat en deu anys.

1873 Hobbrecht, Berlín i Stettin. A Berlín, la introducció del cicle continu va fer baixar la mortalitat de 39‰ (1871) a 29‰ (1889).

1875 Bateman, Pearson i Higgin, Buenos Aires.

1877 Berger, Viena.

1879 Canevari, Roma.

1876 Gotta, Lisboa.

1880 Castelo Branco, Lisboa. En un moment en què un devastador incendi va motivar la nova construcció de la ciutat.

1891 Garcia i Fària. Barcelona.

21. Durand-Clay, *Memoire sur l'assainissement de Berlin* (1886).

Wegnen, *The water supply of the city of New York* (1896).

Crimp, *The main drainage of London* (1897).

i com a textos complementaris d'higiene urbana:

Bechman, *Distribution d'eau et assainissement* (1898).

Imbeaux, *Traite d'higiene* (1911).

Metcalf and Eddy, *American sewerage practice* (1914).

22. Alzola (1876), autor de l'eixample de Bilbao i alcalde d'aquella ciutat, parlant del projecte Cerdà, el qualifica d'irrealitzable perquè és massa ambiciós. El propi projecte d'eixample de Madrid, de Carlos M. de Castro (enginyer i arquitecte), aprovat el 1860, fou assumit com menys ambiciós que el de Cerdà.

Garcia i Fària fou molt crític amb la gestió del servei d'aigua a Barcelona (Garcia i Fària 19, p, 26-33) i amb el cost que suposava per a l'usuari, set vegades més car que la de Madrid el 1926 (Garcia i Fària 45, p. 10), encara que el major cost de la vida de Barcelona era general (Garcia i Fària 19, p. 15).

14. El projecte de Barcelona fou innovador?

Quan es parla de tecnologia, és evident que gairebé sempre existeix el pòsit d'actuacions de predecessors. Aquest és el cas del projecte de Garcia i Fària per a Barcelona. No podem dir que el projecte sigui original, a la vista de les solucions adoptades durant la segona meitat del segle XX a diverses poblacions industrials d'Europa, però és un projecte de síntesi innovador. En una Europa en perpètua activitat de recerca, canvi i millora en els aspectes sanitaris, Garcia i Fària:

- Tria el millor de cada aspecte concret de la tecnologia.
- Ordena i estableix criteris sanitaris.
- Projecta per a ésser construït i gestionat pensant en el manteniment.
- Proposa finançament.
- Fa pedagogia continuadament per promoure una cultura sanitària imprescindible en l'esdevenir del nou concepte de ciutat.

La prova més important de la validesa de les seves solucions és que, avui dia, gairebé tots els criteris de Garcia i Fària segueixen sent actuals. És innovador com a pla integral. Un veritable tractat d'enginyeria sanitària com ho serien els de Durand-Clay, Wegnen o Crimp, entre d'altres.²¹

Garcia i Fària, com també ho fa Cerdà, projecta per a un nivell òptim de qualitat que d'altres ciutats espanyoles no poden o no gosen assolir.²²

15. Materialització del Pla de Sanejament de Barcelona

La materialització del Pla de Sanejament de Garcia i Fària en el decurs del temps fou irregular.

En un principi, es començà a seguir el Pla amb la construcció –com ja s'ha comentat– dels col·lectors finals de l'Eixample, que havien de portar les aigües cap a l'emissari del Llobregat (carrer Diputació, les Corts) i les clavegueres que tenien desguàs cap a alguns dels col·lectors ja existents, construïts a partir de les previsions de Cerdà (ronda de Sant Antoni, riera d'en Malla per rambla de Catalunya desviada per la ronda de Sant Pere i el col·lector Urgell-Paral·lel). Tanmateix, es va donar

continuitat als col·lectors de Gràcia (que ja el 1888 estaven avançats), els del carrer Gran de Gràcia i el passeig de Sant Joan.

Segons les notícies que disposem, no es va arribar ni a iniciar la construcció de la recollida de residus domiciliaris ni tampoc els dipòsits d'aigua per a neteja automàtica. Es van seguir, en canvi, les seccions de clavegueram previstes en el projecte.

Tampoc va prosperar la previsió de conducció de totes les aigües al pla del Llobregat per a utilització agrícola. Aquest canvi de projecte, que no ens consta que hagi estat documentat, va comportar canviar el sentit de desguàs de la xarxa, que va acabar per ser tributària del Bogatell i de desguàs a la costa i a dins del port sense cap depuració. La impulsió de les aigües des de la Barceloneta, casc antic i Drassanes cap a la plaça d'Espanya per ser conduïdes al Llobregat fou abandonada, si bé es van arribar a reservar per al municipi els terrenys al final del carrer Vila i Vilà, on estava prevista la instal·lació de la impulsió.

La construcció de la xarxa va anar avançant de forma irregular, a remolc de la construcció de cases, d'interessos de propietaris, de possibilitats financeres del municipi o de les decisions polítiques canviants.

En qualsevol cas, l'ampliació de la xarxa per tal de servir als altres municipis que s'havien incorporat el 1897 a Barcelona també condicionava les actuacions. Cal dir, però, que el disseny de Garcia i Fària de galeria visitable (generalment anomenat tipus 1) es va anar mantenint en l'ampliació de la xarxa als altres antics municipis. Fou causat, possiblement, per una pruija d'igualtat de tracte que Barcelona.

Un estudi de recerca de la construcció detallada de la xarxa de clavegueram seria una interessant història del desenvolupament urbanístic de Barcelona. Encara que no és, malauradament, la possibilitat d'aquest treball, s'acompanyen algunes dades representatives:

1891 - En aprovar el pla de Garcia i Fària hi havia 32 km de clavegueres en el terme municipal de Barcelona. El pla de Garcia i Fària representava una longitud total de 212 km dins d'allò que era el terme municipal. No incloïa ni Gràcia ni cap de les poblacions veïnes.

1900 - Sabem per Garcia i Fària que encara no s'havia iniciat el pla pròpiament dit. Els col·lectors que havia en marxa abans de l'aprovació del pla, ara ja acabats, incrementaven la xarxa existent en 10 km.

1902-1912 El successor de Garcia i Fària, l'arquitecte Jaume Gusta –amb qui va mantenir relacions d'amistat– va començar a construir la xarxa a l'àrea limitada pel passeig de Sant Joan i el carrer d'Urgell, i la Diagonal i les rondes. L'impuls provenia per la victòria de la Lliga en les eleccions a l'Ajuntament, del qual Puig i Cadafalch n'era regidor d'obres públiques (1901-1903). Increment de 50 km.

- 1907 - El Pla Jaussely (no aprovat) contenia previsions de clavegueram amb connexió amb els altres municipis incorporats.
- 1914 - Consta com a data d'acabament de la xarxa, amb la modificació que fa anar totes les aigües cap al Bogatell en lloc d'anar a Sants-Llobregat.
- 1914 - Una epidèmia de còlera motiva 2.036 morts, una clara mostra que poc s'havia avançat en el sanejament del casc antic.
- 1916 - A la xarxa de Gràcia, segons Carreres Candi, hi manquen encara 3,4 km (carrers Coello, Rosselló, etc.)
- 1920 - Hi ha notícies de 520 km de galeries registrades (Garcia i Fària parla de 250 km només a Barcelona). La mortalitat aquell any era del 27,6‰; una nova epidèmia de còlera es cobrava 1.970 morts.

La inestabilitat política del segon lustre, guerra civil inclosa, representà un alentiment de la construcció de la xarxa.

El 1954, l'enginyer en cap de l'Ajuntament, Luis Jara, redactava un pla de sanejament emmarcat en el pla comarcal del també enginyer municipal Fernando Josa. L'esperit de Garcia i Fària s'havia anat mantenint a través dels successius enginyers en cap dels serveis tècnics municipals d'obres públiques, Cabestany i Jara.

El 1962, l'autor d'aquest treball comença a fer-se càrrec dels 620 km de la xarxa de clavegueram de Barcelona, que es trobaven en unes condicions extremadament precàries. La conservació de la xarxa no depenia d'obres públiques, sinó de serveis municipals; al llarg del temps havia sofert estrangulacions i mutilacions provocades per tot tipus de canalitzacions, que disminuïen les seccions fins a un 80% de capacitat.

No hi havia previsió de nous col·lectors per a uns cabals pluvials creixents en el temps per la gradual impermeabilització (paviments i edificis). El col·lector del Bogatell fou dimensionat per Garcia i Fària per recollir la pluja d'una conca tributària de 1.582 ha. El 1962 la conca afluent connectada era de 3.600 ha. És una prova de la modificació del sentit de la xarxa sense acomodar les seccions als nous cabals; un disbarat que era la causa d'inundacions sovintejades.

Calia reformar la xarxa, retornant cabals a les seves conques naturals (Riera Blanca a ponent i Riera d'Horta a llevant). Dimensionar els col·lectors d'acord amb els cabals novament calculats segons l'experiència de pluges locals (*Revista Ingenieros Civiles*, 1963).

L'aplicació del nou pla, que l'autor va redactar i construir fins l'any 1976, va fer possible que el 1972 la superfície vessant al Bogatell hagués retornat a una conca de només 2.000 ha, més propera a la inicial de Garcia i Fària.

El nou pla, aprovat el 1969, donà lloc a l'actualització i l'increment de la xarxa, que passa de 620 a 860 km el 1975, quedant encara un dèficit de 255 km, amb inversions anuals a partir de 1969 que superaven els 400 milions de ptes./any.

En realitat, poc s'havia fet d'ençà la guerra civil. Existien innumbrables carrers on es construïen noves cases i on les aigües residuals anaven pel mig del carrer. A poc a poc es va anar recuperant una urbanització deficitària i malmesa en barris on la galopant immigració i l'especulació feien possible la construcció massiva de cases en carrers sense urbanització.

El principal esforç es va haver de fer als barris perifèrics. El 70% dels nous 190 km es concentrava a Sants–Horta–Guinardó–Poble Nou–Sant Andreu–Nou Barris. És simptomàtic, però, que malgrat tot l'esforç fet, el dèficit actual encara es concentra en els mateixos barris perifèrics. El 1996, el 68% del dèficit correspon només als quatre barris d'Horta–Guinardó, Poble Nou, Sant Andreu i Sarrià–Sant Gervasi.²³

Una fita important, més propera en el temps, per a la instal·lació de la xarxa i l'eliminació del dèficit de clavegueram, va ser la dels Jocs Olímpics de 1992, basada en els plans especials metropolità de 1981 i municipal de 1988, de l'enginyer Ramon Arandes, que incorporà moderns mètodes informatitzats de càlcul d'aigües pluvials i control de la xarxa. L'actuació d'Arandes ha representat rebaixar el dèficit de 172 km l'any 1978 a només 127 km el 1996. Constatem que ha fet falta un segle perquè la xarxa de sanejament de Barcelona esdevingués una realitat.

23.

	Districte	Distribució 190 km 1962-1972 Inversió	Dèficit de xarxa 1996
VI	Eixample (esquerre)	0%	1,4%
VI	Eixample (dret)	1,2%	
I	Casc antic	2,3%	1,06%
V	Casc antic	3,6%	
III	Sarrià-Sant Gervasi	4,0%	27,5%
VIII	Gràcia	4,8%	8,9%
II	Poble Sec	5,1%	
XI	Les Corts	7,6%	7,7%
VII	Sants	10,3%	7,0%
XII	Horta-Guinardó	16,0%	12,3%
X	Poble Nou	18,2%	15,9%
IX	Sant Andreu	26,3%	12,7%
IX	Nou Barris		5,3%

16. El sanejament: nou impuls a la construcció de la ciutat actual. La costa

El Pla de Sanejament iniciat el 1965 i aprovat el 1969, a més de completar la xarxa de clavegueram ordinària, havia d'afrontar tres reptes nous i extraordinaris de gran importància urbanística: a) la construcció de grans obres de col·lectors d'aigües pluvials, b) la descontaminació de les aigües del mar a la costa de la ciutat i c) aturar l'erosió del front marítim del Poble Nou.

L'important cost de les esmentades actuacions extraordinàries exigia fonts de finançament també extraordinàries. Altrament no es podien assolir.

Aquesta és la raó per la qual, des de l'àrea municipal de sanejament, es van estudiar, proposar i aprovar noves figures de finançament finalista: les contribucions per conca vessant i la taxa de sanejament aprovada el 1969.

1. Les contribucions de millores per conca vessant per finançar els col·lectors pluvials.

El padró de contribucions de millores es confeccionà repartint uniformement a tots els carrers de la conca vessant, per longitud de façana, el cost del col·lector que excedia de la secció normal (tipus 1) que li pertocaria al carrer. El rendiment real del sistema de cobrament superà el 70% i permeté donar el salt quantitatiu de 108 km de nous col·lectors en el període 1962-1972, que s'afegeixen als 82 km de clavegueres normals finançades pel sistema tradicional.

2. La taxa de sanejament sobre el consum de l'aigua per finançar la depuració de les aigües residuals que s'abocaven a la costa i també per finançar la regeneració del front marítim.

Avui està totalment assumit, ja que el que contamina és el que ha de pagar. Segurament, si s'hagués municipalitzat el subministrament d'aigua, com preconitzava Garcia i Fària, aquesta solució hauria sorgit abans.

El binomi depuració-costa: El tractament de les aigües residuals de Barcelona era l'assignatura pendent, que s'arrossegava encara des del Pla Garcia i Fària. Una herència col·lateral positiva del pla de Garcia i Fària pot haver estat l'afectació dels terrenys per a la depuració de les aigües a la desembocadura del Llobregat, que –en perpetuar-se en el temps– ha permès conservar aquella zona d'alt valor ecològic, que avui és zona protegida.

Hi va haver iniciatives anteriors no reeixides, com les de depuració de l'època del Baró de Viver (1929) i la d'emissaris submarins mar endins de l'enginyer municipal Fernando Josa als anys cinquanta. El Pla de sanejament del 69 preveia tres depuradores: Docks (Bogatell), Besòs i Llobregat.²⁴

Però quin interès podia oferir al ciutadà de Barcelona pagar la depuració de les aigües residuals i la descontaminació de la costa si no hi havia platges, si no podia utilitzar mínimament la costa?

Les antigues platges de la Mar Bella, Pequín i Somorrostro, davant del Poble Nou, havien desaparegut, emportades pels temporals de mar, mentre que la via del tren de Mataró (situada a més d'un centenar de metres de la costa en el Pla Cerdà) havia de ser continuadament protegida amb escullera perquè no desaparegués amb els temporals. Si Barcelona havia viscut d'esquena al mar (Garcia i Fària 45, p. 11) ara era absolutament impossible.

Gràcies als estudis de l'enginyer Jáuregui, es va veure com la línia de la costa no va deixar de créixer entre el 1477 i el 1857; el mateix Garcia i Fària comenta el lent però sempre positiu creixement de la costa. Posteriorment, es va anar comprovant la desaparició i erosió de la costa.

Recuperar la costa era una necessitat de lògica i de política d'aplicació de la nova fiscalitat de la taxa de sanejament; guanyar terrenys al mar i defensar-los perquè el mar no se'ls tornés a emportar, i crear noves platges artificials, com ja s'havia fet en d'altres països.

24. Docks, construïda (1972) i enderrocada per construir la Vila Olímpica, Besòs en funcionament des de 1978.

25. L'anomenat Pla Vilalta 1975:

- 40 ha vials i obres defensa.
- 20 ha jardins, usos esportius i aparcament.
- 30 ha platja.
- 10 ha serveis de platja.
- supressió ferrocarril de la costa.

26. • Cerdà 1859. Parc Besòs.

- Jaussely 1906. Parc Besòs, passeig Marítim, Parc de la Ciutadella al mar, ferrocarril elevat i supressió estació de Poble Nou.
- Garcia Ortega 1918. Passeig Marítim de Jaussely aprovat per llei (Garcia i Fària advoca pel passeig Marítim el 1912 (referència bibliogràfica 28).
- Pla Macià 1935. Parc de la Ciutadella al mar, autopista litoral, passarel·la davant Colom i supressió estació de França i del ferrocarril litoral.
- Pla comarcal 1953. Es basa en el Pla Macià però conserva el ferrocarril.
- Regeneració González Isla 1954.
- Aprovació del projecte constructiu Passeig Marítim per O.M. (finalitzat 1961).
- Pla Ribera 1966. Autopista a carrer Enna, Parc Besòs i supressió estació de França i ferrocarril litoral.
- Red arterial 1963. Autopista.
- Red arterial metropolitana 1964. Autopista urbana.
- Pla d'enllaços ferroviaris 1967. Supressió estació de França i línia litoral.
- Estudi ordenació costa 1967. Cantallops.
- Pla General Metropolità, síntesi entre el Pla Vilalta i el Pla Ribera. Manteniment ferrocarril, supressió estació Poble Nou + autopista a nivell.
- Projecte Pla especial infraestructures platja llevant (PTOP, CEOTMA i Suárez Bores sobre Pla Vilalta). Alternatives al ferrocarril i supressió en certs trams, via litoral i via urbana a nivell de 4+4 circulacions.

Aquesta conclusió adoptada a la Memòria de Sanejament de 1965 donava un balanç cost-benefici positiu, com presenta l'autor en una comunicació a la reunió del Club de Roma a Barcelona, el 1973. Recuperar les platges dóna sentit social (no només sanitari) a la depuració de les aigües residuals.

La recuperació de la costa era, però, una interpel·lació a la façana urbana i al futur del seu ús, fins a aquell moment industrial i degradat. Eren èpoques compromeses –de transició política– per prendre decisions que poguessin ser acceptades generalment; malgrat tot, la recuperació era una necessitat inajornable de supervivència de la costa.

Des de 1965, de manera sistemàtica i controlada pels serveis de sanejament de municipi, es procedí a guanyar terrenys al mar. La fixació dels nous terrenys amb dics transversals permetia obtenir la sinergia de solucionar el taponament per sorra dels sobreexidors de pluvials al mar. El doble espigó fins a una batimetria de 6 metres ha demostrat la seva validesa fins als nostres dies. Aquesta solució eliminà les periòdiques inundacions per reflux (temporals de llevant, pluja i onades) a la Barceloneta i al Poble Nou.

Era evident que la recuperació de la costa havia d'obeir a un pla preestablert, que servís de marc per guanyar 140 ha al mar; uns terrenys que, per altra banda, tenien la característica de ser sòl públic.

El Pla d'Ordenació de la costa (1965-1975) –redactat pels serveis de sanejament municipal,²⁵ tramitat per l'Ajuntament i aprovat pel Ministeri d'Obres Públiques per OM de 25 de gener de 1978– oferia el marc i emparava els permisos d'actuació a la costa. L'ordenació de la façana urbana (en aquell moment era molt difícil) es desenvoluparia amb posterioritat, quedant condicionada a preservar el sòl públic guanyat al mar.

El temps va donar la raó a aquest plantejament. El Pla de Ribera (1966), que intentava privatitzar una part de sòl públic, ja no prosperaria en aquest aspecte especulatiu. Abans, però, del Pla d'Ordenació de la costa, aprovat el 1978, han existit uns precedents²⁶ d'intent d'ordenació de la costa de Barcelona; aquests precedents han contribuït, sens dubte, a la solució actual. L'avenç de recuperació i ordenació de la costa iniciat el 1965 va permetre arribar l'any 1982 a la preparació de la candidatura dels Jocs Olímpics de 1992 amb sòl públic lliure, d'utilització immediata i amb planificació aprovada per l'Estat –com a Administració competent– i va facilitar el Pla d'Ordenació actual de Clascà i Martorell. Una vegada més, és una prova ben recent de la influència del sanejament en la construcció de la ciutat; a Barcelona, en la construcció de la nova façana litoral.

17. La influència del model Barcelona a l'exterior

Els trets innovadors²⁷ del projecte de Garcia i Fària són, sens dubte, aportacions generals que es fan a la ciència de l'urbanisme, vigents encara avui dia, que poden haver tingut influència en les solucions de construcció d'altres ciutats. La influència de Barcelona a l'exterior, però, també és molt important en el camp conceptual de la urbanització.

La qualitat de la urbanització ha estat una característica de Barcelona en la construcció de la ciutat a partir del Pla de Garcia i Fària. El cost de la qualitat, tot i superar les possibilitats financeres del municipi —en no tenir els avantatges que normalment gaudeixen les ciutats capitals d'Estats—, no ha representat un element disuasiu ni inhibidor.

Barcelona ha construït la ciutat amb la participació econòmica dels ciutadans, contribucions de millores per a la construcció d'urbanització, cessió de vials a canvi d'edificabilitat, participació de totes les conques vessants per al finançament de col·lectors o taxa de sanejament sobre el consum d'aigua per a la depuració de les aigües residuals i la recuperació de terrenys guanyats al mar i la regeneració del front costaner; ha hagut d'aprofitar, a més de saber promoure, grans esdeveniments per mobilitzar recursos financers extraordinaris de la societat civil per periòdiques recuperacions dels dèficits d'urbanització (Exposicions Universals de 1888 i 1929 i Jocs Olímpics de 1992).

27.

1 Tot tipus d'aigua a la xarxa de sanejament (*tout à l'égout*).

2 La urbanització i el sanejament, entre d'altres serveis, són un servei a l'habitatge.

3 Concepció global en la resolució de la problemàtica dels serveis. Aigua, desguàs, residus domèstics, electricitat, gas, etc.

4 La higiene com a llum que tot ho ha d'il·luminar.

5 Plantejament interdisciplinari en la construcció de la ciutat.

6 Els límits polítics d'un municipi acostumen a ser insuficients per a una solució racional del sanejament i dels serveis.

7 La xarxa de sanejament s'ha de construir accessible (visitable) i orientada a la depuració i a la reutilització.

8 La impermeabilitat de la xarxa és un imperatiu.

9 El sanejament de les aigües pluvials i la pavimentació dels carrers estan íntimament relacionats.

10 A la construcció dels habitatges s'hi ha de preveure cabal d'aigua de distribució suficient. S'ha de ventilar per la coberta de la xarxa de sanejament i les connexions de l'edifici amb la xarxa ha de ser fàcilment accessible per a reparacions i neteja.

11 Els serveis i, molt especialment el sanejament, s'han de poder finançar pels propis usuaris.

Aquesta qualitat i participació de la societat civil no s'expliquen només per la voluntat de ser de la capital d'una nació sense Estat, sinó també per una mentalitat rigorosa, de modernitat i d'una voluntat de presència i personalitat en el context europeu.

En els darrers cent anys, la presència i l'exemple de Barcelona en els congressos i conferències d'urbanisme i tècniques municipals ha estat una constant. La influència del model de Barcelona a l'exterior es produeix perquè implícitament és a la base de les actuacions, però també perquè intrínsecament les estratègies urbanitzadores, les solucions financeres i la qualitat i pragmatisme de les solucions són una aportació imaginativa, rica i útil per a d'altres ciutats.

Barcelona és l'exemple de com una gran ciutat no sempre és conseqüència del poder polític i econòmic d'un Estat, sinó que es fa a partir de la voluntat i participació dels seus ciutadans. La influència d'aquest exemple avui és més vigent que mai.

18. Prospecció de futur en la construcció de les ciutats

Hi ha plantejaments fets fa cent anys que segueixen sent emprats encara avui dia en la construcció de la ciutat. En el fons, sorprenentment, els conceptes són els mateixos. L'urbanisme de la salut de finals del segle XIX ha servit per fer una ciutat en la qual l'home pot desenvolupar la seva activitat sense patir malalties per gèrmens patògens producte de la vida en comú a la ciutat.

Tanmateix, el canvi cultural produït en un segle porta a formes de vida amb noves amenaces per a l'home —més complexes, menys aparents—, on la relació causa—efecte de la malaltia no és immediata.

L'urbanisme de l'accessibilitat ha servit perquè, a través dels carrers, els serveis puguin arribar a totes les cases i per reivindicar el dret de l'ús viari per a una mobilitat indiscriminada i generalitzada. El creixement no moderat del parc automobilístic i les noves tecnologies han de portar a replantejar la funció tradicional del sistema viari.

L'urbanisme de la racionalitat ha portat a zonificacions urbanístiques monofuncionals, sovint allunyades de la ciutat. Però la desagregació i especialització de funcions promou moviments polsants dels ciutadans, sovint importants, que són causa de col·lapses circulatoris i despeses econòmiques considerables, en temps que no és ni productiu ni de gaudi.

La societat de consum ha portat a un estil de vida en què la ciutat, el territori i els recursos se suposa que són al servei incondicionat de l'individu. L'energia i els recursos naturals, però, no són il·limitats, així que s'han de reduir les donacions

envers territoris exteriors. D'altra banda, l'egoisme generalitzat porta a la insolidarietat i a un conjunt de traumes *psico-socials* de creixent importància.

Aquesta problemàtica ens ha de portar a reflexionar sobre el concepte i la pròpia forma de construcció de la ciutat, que ha d'esdevenir sostenible. Encara que no és objecte d'aquest treball, no podem deixar de comentar alguns aspectes rellevants sobre la urbanització:

a) La banalització i simplificació que comporten les telecomunicacions, la informàtica i la robòtica poden portar a una societat amb més temps de presència de la població activa a la ciutat, en funcions no productives (en el sentit laboral). Ciutats amb més necessitats de tranquil·litat, lleure i relació entre individus, que els carrers tradicionals no poden assegurar ells sols amb la concepció actual. Corredors verds generalitzats, amb retrobament amb la natura i segregats dels carrers amb trànsit, poden ser una resposta vàlida.

b) La vegetació presenta efectes beneficiosos pel poder bactericida, la retenció de la pols a les fulles dels arbres, l'amortiment del soroll, la disminució de la temperatura i el suport de biodiversitat. El verd, el blau i els arbres deixen de ser ornament d'una ciutat per esdevenir, a més, part essencial de la seva urbanització. Els espais verds globals i de barri no són el residu de la planificació de carrers i habitatges; per això, els elements de construcció d'una ciutat han d'estar-hi subordinats.

c) La seguretat dels ciutadans i l'eliminació de barreres socials i arquitectòniques també són elements importants en el disseny dels elements de construcció de la ciutat.

d) L'incessant increment de l'ús del vehicle privat a la ciutat pot portar al col·lapse. Els vehicles s'han fet els amos dels carrers. La superfície dels carrers amb l'ús i concepció actual esdevindrà insuficient. La crida a l'ús del transport públic es demostra ineficaç. Cal pensar en un canvi total del concepte de via pública, amb un nou dimensionament de les seccions transversals amb prioritats clares per el transport en comú i els transports alternatius.

e) La utilització de vehicles privats de contaminació zero i petites dimensions pot tenir incidència en el dimensionament del viari i els mecanismes de regulació de trànsit i conducció subordinada automàtica, que uniformi velocitats i optimitzi el trànsit.

f) La informàtica i la telecomunicació han de donar un impuls important a l'optimització del disseny i la utilització de les xarxes de serveis, concretament de les aigües pluvials. D'una part, amb el major coneixement, anàlisi i transmissió de dades meteorològiques, les bandes dels pluviògrafs poden optimitzar els períodes de retorn de càlcul de seccions; d'altra banda, amb el disseny de dipòsits de retenció i comandament automàtic de vanes de descàrrega, que permeten aprofitar millor les xarxes existents, es pot netejar la xarxa i disminuir o laminar la contaminació puntual per sobreixidors de la xarxa de sanejament.

g) Contràriament a allò que es preconitzava fa un segle, cada vegada més s'ha d'ajustar el consum d'aigua a les necessitats estrictes, per raons d'estalvi d'un recurs tan escàs com aquest. El drenatge dels aqüífers a la xarxa de sanejament que preveia Garcia i Fària tampoc és aconsellat. La utilització d'aqüífers locals desaprofitats (com a Barcelona) en usos secundaris evita sobredimensionar la xarxa de conducció d'aigua i estalvia recursos que normalment es manlleven de territoris, exteriors sovint llunyans i fràgils. A aquest efecte i per disminuir els cabals d'aigües pluvials que van a la xarxa de sanejament, s'ha de considerar sempre la possibilitat d'utilitzar paviments filtrants o semifiltrants.

h) Per raons sanitàries de preservació dels ecosistemes i de preservació de recursos, les aigües residuals domèstiques i les pluvials urbanes han de ser depurades. També en atenció al necessari estalvi de recursos hídrics, sempre que sigui viable, s'hauran d'aprofitar, reutilitzant els efluent tractats, solució ja considerada per a Barcelona per Garcia i Fària.

i) El planejament urbanístic no pot menysprear (com es va estar a punt de fer el 1976) la previsió de les àrees per als serveis essencials, especialment el de les depuradores, tractament de residus, cotxeres per a transports públics, etc.

j) És possible que l'energia fotovoltaica i d'altres aplicacions de l'energia solar puguin ser usades econòmicament quan en les altres energies, especialment els carburants fòssils, s'hi computin correctament l'avaluació de l'escassetat i les *externalitats* de tot tipus que produeixen. La utilització de les connexions via satèl·lit per a les telecomunicacions i l'energia fotovoltaica disminueixen el paper dels carrers com a vehicle i distribució de serveis. Tanmateix, poden subsistir serveis amb economies d'escala, com la fibra òptica.

k) Superada la contaminació biològica, són creixents els perills de contaminació química (a persones i al patrimoni arquitectònic i ecològic), no solament causada pel trànsit, sinó especialment per les indústries. Les normatives urbanístiques hauran de ser cada vegada més selectives, promocionant l'establiment d'indústries amb tecnologies netes.

l) Encara és possible la recerca de nous materials en la construcció de la ciutat, durables, de qualitat i amb disseny. La utilització ha de ser generalitzada, qualsevol que sigui l'entorn social.

m) L'ús de materials reciclats adients en la construcció de la ciutat ajuda a una desitjada disminució de residus. Per altra banda, el disseny i construcció del viari a les ciutats ha d'incloure la previsió, ubicació i ús de deixalleries i de dipòsits de recollida selectiva, a l'abast i estèticament integrats a la urbanització.

n) El disseny i construcció de la ciutat avui reclama cada vegada més atenció al soroll. Materials, paviments, vehicles, pantalles i tot tipus de previsions han de fer

efectiu un major silenci ambiental, que entre d'altres beneficis té el de disminuir les tensions psíquiques dels ciutadans.

o) La desitjable sostenibilitat de les ciutats exigeix pensar-les com un ecosistema en si mateix, dins d'un ecosistema global que no hipotequi o malmeti els recursos que seran necessaris per a futures generacions.

Referències bibliogràfiques

Materials propis de Garcia i Fària en sanejament

1. Conferència “*Riegos: su importancia, mejoramiento y aumento de los mismos en España: crítica de su legislación*”. Barcelona, 1883.
2. Memòria sobre el “*Saneamiento de Barcelona*”, 1884, Successors de N. Ramírez y Cia. Barcelona, 1885.
3. “*Proyecto de rectificación, saneamiento y riegos del Llobregat*” (no trobat) (anterior a 1891).
4. Discursos d'obertura i clausura de les sessions de la Secció de Ciències Exactes de l'Ateneu Barceloní, sobre el tema de discussió pública “*Saneamiento de poblaciones*”, Successors de N. Ramírez y Cia. Barcelona, 1885.
5. “*Dictamen previo emitido por la Subcomisión ponente designada para proponer la redacción de un proyecto de alcantarillado para Barcelona conforme a las exigencias de la higiene*”. Successors de N. Ramírez y Cia. Barcelona, 1886.
6. Memòria, guardonada amb el primer premi per l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques, sobre “*Los medios de sanear el subsuelo de las poblaciones*”. Barcelona, 1887.
7. Discurs pronunciat en el Congrés Internacional d'Enginyeria de Barcelona, sobre la “*Reseña histórica de la Ingeniería Sanitaria*”. Barcelona, 1888.
8. Discurs pronunciat al Congrés Internacional d'Arquitectura de Barcelona sobre la “*Influencia de los Arquitectos en la salubridad de las habitaciones*”. Barcelona, 1888.
9. Memòria presentada al Congrés Internacional de Ciències Mèdiques de Barcelona sobre la “*Insalubridad de las viviendas de Barcelona*”. Barcelona 1888. Impremta Balmes Planas 1890.
10. “*Proyecto de alcantarillado de Gracia*”. Barcelona, 1889.
11. Memòria, guardonada amb el primer premi per l'Ajuntament de Gràcia sobre “*Qué debe hacerse para sanear la villa de Gracia*”. Barcelona, 1890.
12. Memòria presentada a la Secció 6a del Congrés Internacional d'Higiene Pública de Londres, respecte al “*Mejor sistema de saneamiento de las grandes poblaciones*”. Barcelona, 1891.
13. Memòria presentada al Congrés Internacional de Demografia de Londres sobre la “*Disminución de la mortalidad en las grandes poblaciones*”. Barcelona, 1891.
14. “*Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona*”. Barcelona, 1893.
15. “*Proyecto de Ensanche, Reforma y Saneamiento de Cartagena*” (en col·laboració), 1895.
16. “*Reseña histórica de la ingeniería sanitaria*”, *Revista de Obras Públicas*, núm. 1291, 1292, 1293 i 1294 per al Congrés d'enginyers d'Espanya. 1900.
17. “*Insalubridad del subsuelo de Barcelona*”. 1900
18. “*¿Anarquía o caciquismo?*” Impremta Henrich y Cia. Barcelona, 1902.
19. “*El primer problema social de España es el de su saneamiento. Aplicación a Barcelona y a varios seguros*”. Conferència Nacional d'Assegurances de Malaltia, Invalidesa i Maternitat. Barcelona, publicat a Atenas A.G. 1922.

Materials propis de Garcia i Fària. Temes diversos

20. Memòria relativa a la “*Seguridad de los viajeros en los ferrocarriles*”. Barcelona, 1882.
21. Discurs pronunciat sobre les “*Relaciones entre la viabilidad y la agricultura*”. Successors de N. Ramírez y Cia. Barcelona, 1885.

22. Estudis d'enginyeria relatius al Congrés Internacional de Tramvies i altres. París, 1900.
23. "Rapport présenté au VIII Congrès International de Navigation sur les ports de Barcelone et Bilbao". París, 1900.
24. "Cuatro palabras acerca de Marruecos y sus futuros ferrocarriles". Establiment Tipogràfic dels Fills de J.A. Garcia, Madrid, 1906, *Revista de Obras Públicas*, núm. 1583-1591.
25. "Opiniones acerca del ancho de vía normal", 1907, *Revista de Obras Públicas*, núm. 1638.
26. "Las inundaciones de octubre de 1907 en Cataluña" Madrid, 1908, *Revista de Obras Públicas*, núm. 1686, 1687, 1689, 1694, 1696.
27. "Visita a las posesiones españolas de África", 1910, *Revista de Obras Públicas*, núm. 1794, 1795, 1801 a 1805, 1812 a 1815.
28. "Influencia de los medios de comunicación en el desarrollo de la tuberculosis". *Arquitectura y Construcción*, any XV, núm. 226, III-1911 (ponència a la Sección de Ingeniería Sanitaria del primer Congreso internacional de tuberculosis de Barcelona. Octubre, 1910)
29. "Impresiones de viajes. Barcelona y las urbes extranjeras", *Arquitectura y Construcción*, any XVI, núm. 236, III-1912.
30. "Los grandes aprovechamientos hidroeléctricos de la provincia de Lérida", *Revista de Obras Públicas*, any LXI, núm. 1954.
31. "Aprovechamientos pertenecientes a la energía eléctrica de Cataluña", *Revista de Obras Públicas*, any 1913, núm. 1954, 1964, 1973, 1980, 1981.
32. "Aprovechamientos del río Noguera-Pallaresa pertenecientes a la Compañía de Riegos y Fuerza del Ebro, S.A. conocida en el país por la Canadiense", *Revista de Obras Públicas*, any LXI, núm. 1980, 4-IX-1913 i núm. 1981, 11-IX-1913.
33. "El Presidente de la República Francesa y los ingenieros", *Revista de Obras Públicas*, II-1914.
34. "Mapas de la Provincia de Barcelona", Barcelona, 1915.
35. "Deficiencias de la Ley de Aguas en cuanto al abastecimiento a poblaciones", 1914, *Revista de Obras Públicas* núm. 2042, presentat al Congreso Nacional de la Propiedad Urbana.
36. "Medios y vías de comunicación de la península Ibérica en tiempos prehistóricos", 1917, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2188, 2189, 2191, 2192, presentat al Congreso de Sevilla de la Asociación española para el progreso de la ciencia.
37. "Apuntes histórico-críticos acerca de los ferrocarriles españoles", 1918, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2212 i 2217.
38. "Organización del Estado y sus principales funciones", 1918, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2231, presentat al II Congreso Nacional de Economía, València.
39. "Túnel del Estrecho de Gibraltar", 1918, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2228.
40. "Propuesta al Congreso Nacional de Ingeniería - Ancho de vía", 1919, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2309.
41. "Red de carreteras", 1919, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2282.
42. "Deficiencias de los abastecimientos de agua de las poblaciones españolas", 1920, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2315 i 1316. Conferència a l'Ateneo de Madrid.
43. "Electrificación de ferrocarriles", 1920, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2357.
44. "Lucha contra el paludismo", 1920, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2361. Discurs pronunciat a la Sociedad española de Higiene.
45. "La ingeniería municipal y el urbanismo", 1926, *Revista de Obras Públicas*, núm. 2444.

Bibliografia sobre sanejament de Barcelona

- Ajuntament de Barcelona: *Sota la ciutat*. Edició del Col·legi d'Enginyers de Camins. *Revista d'Obres Públiques*, 1991.
- ARANDES, Ramon. *Pla especial de clavegueram de Barcelona i el seu àmbit històric*. EMSHTR i Ajuntament de Barcelona, 1981.
- CUCURULL, Jordi. *La situació sanitària i la ciència mèdica*. Llibre del Centenari de l'Exposició de 1888. Avenç, 1888.
- Pla especial de clavegueram de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, 1988.
- VILALTA, Albert. *Plan especial de saneamiento y alcantarillado*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1968.
- Objetivos y resultados de la programación municipal en materia de saneamiento y alcantarillado*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1973.
- Plan de ordenación de la costa de levante de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona [aprovat per O.M. el 25.1.1978], 1975.
- VILA OLÍMPICA, SA. *Los colectores del frente marítimo de Barcelona*, 1990.

Bibliografia sobre Garcia i Fària

- ARANDES, Ramon. Pere Garcia i Fària. *Urbanización en el subsuelo*. *Revista Cau*, 1980.
- Fundació Catalana per a la Recerca. Cerdà. *Ciudad y territorio*. Electa, 1994.
- GÓMEZ ORDÓÑEZ, José Luis. *La construcción del Ensanche*. Monografies del Laboratori d'Urbanisme. Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, 1978.
- "*El proyecto de los servicios urbanos: el caso de Garcia i Fària*." Monografies del Laboratori d'Urbanisme. Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, 1978.
- IRIGOYEN, Xavier. *Apropament al "Projecte de sanejament de Barcelona"* de Pere Garcia i Fària. *Espais*, núm. 24. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya, 1990.
- LOZANO BARTOLOZZI, M. del Mar. *El Plan del Ensanche y reforma interior de Cáceres de Pedro García Faria (1922). Un Proyecto no realizado*. *Revista Norba-Arte*, 1989.
- SÁENZ RIDRUEJO, Fernando. *Los ingenieros de caminos*. Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, núm. 47. Colección ciencias, humanidades e ingeniería, 1993.
- TARRAGÓ, Salvador; ARANDES, Ramon i GARCIA NÚÑEZ, Rosa M. *Barcelona Sud i el clavegueram de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1986.

Relació d'il·lustracions

1. *Plano de conjunto del Proyecto de Alcantarillado*, de Pere Garcia i Fària (1891). Pàgina 52.
2. *Plan Especial de Saneamiento y Alcantarillado de Barcelona*, d'Albert Vilalta (1969). Pàgina 52.
3. *Plano de Barcelona y sus contornos y llano del Llobregat*, de Pere Garcia i Fària (1891). Pàgina 52.

CIVITAS

BUTLLETÍ DE PROPAGANDA DE LA CIUTAT JARDÍ

ÈPOCA II. N.º 10

CIVITAS

BUTLLETÍ DE POPAG A CIUTAT J

ÈPOCA II. N.º 8

ABRIL 1922

CIVITAS

BUTLLETÍ DE PROPAGANDA DE LA CIUTAT JARDÍ

LA TRIMESTRALMENT. - UN EXEMPLAR. 3 PESSETES
Passeig de Gràcia, 52, entressol. - Barcelona

N.º 6

OCTUBRE 1921

CIVITAS

BUTLLETÍ DE PROPAGANDA DE LA CIUTAT JARDÍ

LA TRIMESTRALMENT. - UN EXEMPLAR. 3 PESSETES
Passeig de Gràcia, 52, entressol. - Barcelona

CIVITAS

BUTLLETÍ DE PROPAGANDA DE LA CIUTAT JARDÍ

DI EDERTU GIARDINI BOSCH
MUSEU DE BELLESGUARDIA

PESSETES

JULIOL

LA TRIMESTRALMENT. - UN EXEMPLAR 3 PESSETES
Passeig de Gràcia, 52, entressol. - Barcelona

Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema

Oriol Bohigas

Oriol Bohigas i Guardiola (Barcelona, 1925) és doctor arquitecte i tècnic diplomat en Urbanisme. Ha estat professor de Projectes Arquitectònics de l'ETSAB, d'on fou director. Catedràtic Emèrit per la UPC, ha estat investit doctor *honoris causa* per la Universitat Tècnica de Darmstadt (Alemanya) i la Universitat *Menéndez y Pelayo* de Santander. Va ser delegat de Serveis d'Urbanisme i Regidor de Cultura a l'Ajuntament de Barcelona. Desenvolupa la seva tasca professional en associació amb als arquitectes Josep Martorell, David Mackay, Oriol Capdevila i Francesc Gual (MBM Arquitectes). Les seves obres es poden veure a Dublín, Rio de Janeiro, Nàpols, Berlín o Puerto Vallarta (Mèxic). A Espanya, a Madrid, Sevilla i, sobretot, Barcelona, on hi destaquen els Projectes d'Ordenació de la Vila Olímpica i el Port Olímpic o l'ampliació dels grans magatzems d'El Corte Inglés de la plaça de Catalunya, entre d'altres. Entre les moltes distincions que ha rebut, es poden destacar la Medalla d'Or al Mèrit Artístic de la Ciutat de Barcelona (1986), la Medalla d'Urbanisme de l'*Académie d'Architecture de Paris* (1988), el Premi *Sikkens* (Rotterdam, 1989), la Medalla d'Or d'Arquitectura del *Consejo Superior de Arquitecturas de España* (1990), la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (1991) o la Medalla Francesc Macià de la Generalitat de Catalunya (2006). Ha publicat una gran nombre de llibres d'arquitectura, en general, i barcelonina i modernista en particular. Des de 2003 és el president de l'Ateneu Barcelonès.

1. Introducció

El tema que m'han adjudicat en el curs "Aportacions catalanes en el camp de la Urbanística i l'Ordenació del Territori, des de Cerdà als nostres dies", és el de la "Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema". De primera, m'hi vaig resistir, perquè segons el títol sembla que del que he de parlar és del moviment de la Ciutat Jardí a Catalunya i, especialment, de la tasca d'aquest personatge tan curiós i últimament tan elogiat que és Cebrià de Montoliu, com a promotor de la Societat Cívica Ciutat Jardí i introductor de les idees de la Ciutat Jardí a Catalunya. He de confessar, a més, que d'entre les diverses qüestions en què he treballat dins de la història de l'urbanisme i l'arquitectura catalana, de l'única de la qual no n'he parlat mai és d'aquest fenomen, entre altres raons perquè ja hi ha hagut gent que ho ha fet abastament i amb prou autoritat.

L'especialista d'aquest tema és en Francesc Roca, que ha publicat no sé quantes coses sobre Cebrià de Montoliu i coneix tots els episodis d'aquest període. Un altre, evidentment, és en Manuel de Torres Capell, que ha escrit un llibre que abasta un tema més extens, però en el qual explica molt clarament l'evolució del pensament urbanístic d'aquesta gent i d'aquest període. Aquesta conferència l'hauria d'haver fet en Francesc Roca, però ja sabem el que passa: se suposa que els entesos ja ho han dit tot i es busca algú que no en sàpiga massa, que faci l'esforç de documentar-se ràpidament i, sobretot, que en lloc de fer una exhibició erudita, doni opinions una mica noves. Així, doncs, no esperin una conferència erudita, que aclareixi dades o n'afegeixi d'inèdites, sinó simplement unes quantes opinions sobre les coses que ja s'han dit.

Hi ha una altra raó per la qual jo no sóc la persona adequada per fer aquesta conferència: no sóc un gran entusiasta, ni de la Ciutat Jardí, ni de la Societat Cívica Ciutat Jardí, ni de Cebrià de Montoliu. Em sembla que són uns episodis que han comptat relativament poc en la història del pensament urbanístic de Catalunya; més aviat, hi han comptat negativament. Potser exagero, perquè ara mateix i gràcies als apunts que he anat fent he après i considerat alguns aspectes importants.

He pensat que per veure el tema d'una manera més àmplia i més global potser convenia canviar-lo una mica, ampliar-lo amb algun comentari sobre el canvi en els mètodes urbanístics produït a Catalunya, des de principis de segle fins al final de la Guerra Europea. Vist que aquest tema tenia per a mi un cert interès, vaig recordar que hi ha un llibre d'en Torres Capell que parla exactament d'això: *El planejament urbà i la crisi de 1917 a Barcelona*. (Torres Capell 1987). De manera que, fins i tot ampliant el tema, em vaig adonar que el més adequat per a aquesta ampliació temàtica era en Torres Capell i no pas jo.

2. Modernisme *versus* Noucentisme

Penso que, efectivament, es produeix un canvi important en la manera de planificar o entendre l'urbanisme en aquest període. És el canvi anti-Cerdà –en termes relatius, però sempre polèmics–, a vegades radicals i a vegades simplement crítics. És interessant subratllar que en aquest període conviuen una certa plenitud final del modernisme i una plenitud inicial del noucentisme. El modernisme i el noucentisme es barallen, però en realitat coincideixen en moltes coses: la major coincidència en el camp arquitectònic i urbanístic és l'afirmació que el Pla Cerdà és un error. Per què estan tan d'acord? Els historiadors sempre tenim tendència a establir límits als períodes i deixar-los tancats entre aquests parèntesis; i ja sabem que això no és la realitat. Més concretament, no és veritat en la separació entre modernisme i noucentisme, perquè hi ha una gran quantitat d'arquitectura que està a cavall entre els dos moviments, no només a Catalunya, sinó a tota Europa. La Secessió Vienesa, per exemple, és un moviment que alhora apura els últims elements de l'art de fi de segle i inicia diverses línies estilístiques noves sense solució de continuïtat. Això, a Catalunya també és evident. Per tant, les diferències no eren tan grans; i menys en el rebuig de l'experiència del Pla Cerdà.

Jo crec que entre els anys 1910 i 1918 no hi ha cap arquitecte que estigui d'acord amb el Pla Cerdà, que no es reivindica fins que apareix el GATCPAC, precisament perquè està en contra de l'urbanisme promogut pels modernistes i els noucentistes. Per a la gent del GATCPAC, l'ordre geomètric de la racionalitat era un tema prioritari, mentre que per als modernistes i els noucentistes l'ordre geomètric era la bèstia negra que havia fet de Barcelona una ciutat avorrida i lletja. Aquest rebuig no es produeix només per un problema de gust o estil, sinó que és la conseqüència d'un canvi radical en la mentalitat urbanística. Modernistes i noucentistes pensen que hi ha una altra manera de fer ciutat, que no són ni la quadrícula, ni la teoria ni la pràctica de l'Eixample. No creuen que la metodologia de l'Eixample sigui un adequat sistema d'extensió i control de la ciutat, sobretot quan la ciutat ja està en part conformada. Creuen en altres mètodes de bistrú més fins, d'aplicació més immediata a la realitat física i social de la ciutat. No és que estiguin fonamentalment d'acord, és que viuen l'inici d'una altra manera d'entendre l'urbanisme, seguint modestament algunes tendències que en aquell moment es formulaven.

A més d'aquesta nova manera d'entendre la urbanització, hi ha un segon factor que em sembla molt important: la presa de consciència d'una altra dimensió i una altra qualitat del territori. Així com l'Eixample abasta el territori amb una homogeneïtat total, del que es tracta ara és d'establir una nova teoria de l'ocupació del territori a partir d'uns fets existents: el problema de la degradació de les viles del voltant

i un problema d'enllaços més que de planificació urbana i d'extensió homogènia de la ciutat. Apareix, doncs, una nova manera de pensar l'urbanisme, que potser no va donar grans resultats pràctics, però que influí en un canvi d'actitud que després va ser bàsic per a l'evolució de la ideologia i la metodologia de la planificació.

Deixeu-me insistir una mica en aquest tema de l'urbanisme modernista i de l'urbanisme noucentista. Jo diria que, malgrat les intencions teòriques, no hi ha grans mostres d'urbanisme modernista. Per molt que m'hi esforci, no arribo a trobar-les; segurament, perquè era un moment en què la ciutat de Barcelona no estava en un període de grans evolucions, ja que la gran evolució estava marcada precisament per l'Eixample Cerdà. No hi ha urbanisme modernista ni disseny urbà modernista. És molt difícil trobar un parc o una plaça modernista a qualsevol ciutat de Catalunya. Només hi ha una gran excepció que per sí sola val per totes: el Parc Güell, l'únic exemple de disseny urbà i de jardineria modernista que hi ha a Catalunya. Es tracta d'una peça extraordinària, en la qual no només hi compten les presències tòpiques del modernisme, sinó les qualitats específiques de la genialitat de Gaudí. Hi ha altres jardins a Catalunya que són de l'època, però que no es poden classificar com a jardins modernistes, perquè gairebé tots deriven del jardí romàntic; potser, de tant en tant, amb un petit ornament de to modernista.

El nou concepte de planificació territorial, però, no es troba gairebé enlloc, potser com una posició clarament anti-Cerdà. En la petita planificació i en el disseny urbà, el que van fer els modernistes va ser oposar-se a Cerdà. Hi ha dos exemples molt clars. Un és el traçat en diagonal de l'Hospital de Sant Pau, de Domènec i Muntaner, que s'anticipa al període del Pla Jaussely (en el qual es proposava tota una xarxa de diagonals). És una interpretació heterodoxa del xamfrà, agafant-lo com a excusa per destruir l'ortogonalitat. L'actuació més important dels modernistes fou la intervenció en la correcció de la linealitat original de la Via Laietana, que prové del Pla Cerdà. Era un traçat radical que trinxava tot un barri. Els arquitectes modernistes (Puig i Cadafalch, Domènec i Muntaner, Romeu, Rubió i Vallvé, etc.) s'apressaren a corregir Cerdà amb la introducció d'elements pintorescos, revifant antigues petjades. És el cas de la plaça de Ramon Berenguer, del carrer en diagonal davant de la façana de la Catedral, etc. Hi ha una voluntat de trampejar la geometria radical de Cerdà amb una visió arquitectònica, pintoresca i paisatgística. Potser és la primera vegada que els arquitectes fan d'urbanistes davant del programa dels enginyers.

En canvi, sí que hi ha urbanisme noucentista. N'hi ha molt i bastant important. Segurament, la punta culminant de l'urbanisme noucentista és el Pla Jaussely, la història del qual explicarem després amb més de detall. Però també hi ha peces realitzades, la més important de les quals és la muntanya de Montjuïc, tant en la seva primera fase, la de Puig i Cadafalch (ja convertit en noucentista) com, sobretot, la

de Forestier. També la plaça de Catalunya, en el projecte no realitzat de Puig i Cadafalch, més noucentista (o secessionista) que el projecte de Nebot, que ja entra dins d'una altra categoria monumental, menys ideològica i més aparent.

Per donar una idea de quina era la posició d'aquests arquitectes modernistes o noucentistes respecte al Pla Cerdà, el més útil (i el més divertit) és referir-se a textos originals. Torres Capell, en el llibre *Inicis de la Urbanística Municipal a Barcelona*, reproduceix uns articles molt agressius, partidistes i radicals publicats per Puig el desembre de 1900 i gener de 1901 a *La Veu de Catalunya* (Torres Capell 1985). Quan els llegíem fa trenta anys pensàvem: "Què ximple que era aquest Puig i Cadafalch!" Llegits ara, comencem a pensar que s'hi plantejava ja una nova visió de l'urbanisme, que ara caldria aprofitar reduint l'agressivitat punyent. Puig deia, entre altres coses:

"Aquesta ciutat nova feta tant a la moderna, respectant el parer del barceloní comú, és un dels horrors més grossos del món, un dels horrors que de segur no té igual sinó en les ciutats cursis de la Amèrica del Sud. La *Ley Nacional* i l'any seixanta, a la una, han contribuït a donar-li fesomia; d'una part les lleis regulant la disposició dels edificis i inspirant les ordenances municipals, y per altra, la seva democràcia i la santa igualtat, volent fer una ciutat sense cap ni peus, igual per tot, sense punts principals que atreguin a la gent, sense una altra organització que la juxtaposició d'elements iguals com els organismes primitius que per tot són cap i per tot són ventre."

O, per exemple:

"Potser no hi ha res que reflexi més gràficament las ideas del sigle que s'acaba, que aqueixa quadrícula. Sos defensors en nom del sigle XIX la imposaren a Barcelona que ab molt bon sentit no lo volia. La millor obra amb que podríem inaugurar el sigle que comencem fora rompre aqueixas traves que, com la muralla antiga, ens cohibeix i li priva de ser una ciutat moderna a la Europea". O, encara: "Els carrers, la justícia exigia que fossin iguals, las islas iguals, els xanfrans iguals; una ciutat uniforme extesa indefinidament, sense més interrupció que unes quantas vias mortas, sense més eixamplaments que'els de davant d'un edifici públich i alguns parchs rectangulars que l'avara pobresa ha suprimit. Feu tot el criteri abstracte de la igualtat, sense mirar a la realitat més complicada."

Diu de Cerdà que era un home algebraic que "fins per als problemas misteriosíssims de la vida privada tinguè sempre un sol criteri: el criteri matemàtic. Y això és efectivament el projecte de ciutat nova para Barcelona: un problema social i artístic, volgut resoldre com una qüestió d'àlgebra i de geometria." O finalment:

"Cal limitar lo més aviat possible el desentrollo d'aquest tablero d'escacs, que no respon a res, y projectar desde una ronda límit l'enllas de les poblacions agregades a

Barcelona, y cal fer això ab un esperit ample a la moderna, tal com se fa pel món civilisat; cal estudiar el modo de trencar la uniformitat aclaparadora d'aqueixos quadrats de falansteri comunista o de quartel d'esclaus; cal trencarla fent vies radials que lliguin els pobles del pla ab Barcelona, aprofitant les vellas carreteras, fent anguls aguts que contrastin ab l'efecte de cara aixetada dels xafrans, fent línias tortas i islas irregulars; cal fer boscos i jardins en els llocs no edificats; cal aixecarhi edificis públichs, aislats, que donguin una idea diferenta de la del quadrat escantonat de sempre; cal fer guarisme ab vida, ab llibertat i varietat, que 'ns en mancat fins ara. Crech que anys a venir, para trencar la uniformitat mansa, s'edificarà part dels xafrans en els carrers poc concorreguts, formanhi cosos sortits sobre columnas que permetin el pas; fins crech de bona fe, que desesperats els fills de Barcelona, obriran vies atravesant las isles de la ciutat nova.”

Podríem anar llegint textos semblants. Són judicis abrandats, amb una fe anti-Cerdà incombustible, però que despullats d'aquest excessiu apassionament, donen idea de per on anaven les crítiques al Pla Cerdà, a la recerca d'una altra mena de ciutat i, sobretot, d'una altra mena d'intervenció urbanística. Reclamaven el que podríem dir una jerarquització formal i social del pla, una jerarquització formal i social de la ciutat, en contra de la idea d'homogeneïtzació del Pla Cerdà. Demanaven que la ciutat s'identifiqués amb segments més llegibles. D'altra banda, iniciaven una preocupació profunda per la relació amb territoris més amplis i l'ocupació del territori d'una manera lògica, ordenada, política, social i econòmica; és a dir, amb tots els termes reals de la nova societat. A més a més, s'hi barrejava encara un tercer capítol, que podríem anomenar l'embelliment de la ciutat, entenent l'urbanisme no com un simple traçat viari, sinó com un conjunt arquitectònic. En urbanisme, aquesta és la posició que han mantingut gairebé tots els arquitectes quan han pogut actuar en contra dels enginyers i dels professionals de l'urbanisme.

He fet moltes referències a Puig i Cadafalch, el que em sembla significatiu; no només perquè és ell el que després ha de dirigir directament o indirecta moltes de les innovacions urbanístiques de Barcelona, sinó perquè la seva obra representa aquell moment de superposició del modernisme i el noucentisme. Puig comença fent neogòtic, s'embranca amb el modernisme i acaba sent bàsicament el fundador del neoclassicisme noucentista. És d'aquests personatges equívocs, a mig camí entre les diverses ideologies i els diversos moviments, però que són significatius dels moments de cruïlla, de torsió i de confusió. Jo diria que l'altra persona que representa una actitud semblant, amb ideologia modernista i actuació noucentista, és Cebrià de Montoliu. Aquests dos personatges expliquen per dos camins diferents –l'un amb activitats reals i l'altre amb teoria menys realista– el canvi en el concepte i en la metodologia de l'urbanisme.

3. Els papers de Puig i Cadafalch i Cebrià de Montoliu

Primer vull parlar de la línia de Puig i Cadafalch i després de la de Cebrià de Montoliu. Com he dit, Puig i Cadafalch és un gran arquitecte modernista que es converteix de forma indirecta en el fundador del noucentisme, encara que això a vegades no sigui reconegut. Puig i Cadafalch comença sent neogòtic i eclèctic (la Casa de les Punxes, la Casa del Baró de Quadres, la Casa Amatller del Passeig de Gràcia, etc.), però de seguida s'enganxa al que en podríem dir "art de fi de segle", en la línia secessionista vienesa –que és la línia més equívoca de totes–, deixant portes obertes cap al retorn al classicisme. Aleshores, fa estil Olbrich a la desapareguda casa Trinxet i fa estil Otto Wagner a l'eix monumental de Montjuïc, ordenant tota l'Exposició amb aquest estil; perquè hem de recordar que d'autor de Montjuïc només n'hi ha un –Puig i Cadafalch–, encara que quan va venir la dictadura el van treure i van posar-hi uns altres arquitectes d'estil falsament monumental, amb reminiscències del Segon Imperi. Van suprimir el gran palau wagnerià –que havia projectat al final de l'eix– i el fill de Domènech i Muntaner hi va construir el Palau Nacional, a l'estil de la dictadura de Primo de Rivera. Es pot dir que aquest *wagnerianisme* de Puig i Cadafalch és el punt de transició cap al noucentisme, que es concreta en la seva pròpia casa o en el magnífic pavelló "La colla de l'arròs", a Montjuïc, desgraciadament enderrocat per construir l'innoble edifici del Museu d'Etnologia. Molt aviat, però, Puig i Cadafalch –i amb ell, bona part de l'arquitectura noucentista– deriva cap a un neoclassicisme americà. La casa Guarro, la casa de la plaça de Catalunya o les altres cases de Pich i Pont són versions catalanes de les noves tipologies de l'arquitectura de Chicago i de San Francisco (l'edifici d'oficines amb façana clàssica barroca). Com després veurem, molta gent d'aquesta època tenen una tendència ingènua cap a Amèrica: Cebrià de Montoliu mor a Amèrica i Rubió i Tudurí acaba fent jardins a l'estil Miami. Duran Reynals, per la seva banda, aparenta fer *Bruneleschis* però fa repertori americà.

L'acció més important i significativa de Puig i Cadafalch és haver estat l'impulsor del Pla Jaussely. L'any 1903, l'Ajuntament –amb la participació de la gent de La Lliga i, per tant, de Puig i Cadafalch– acorda que això de l'Eixample ja no pot anar endavant, que la ciutat s'ha d'arreglar i que el lligam amb els pobles que s'havien agregat era el problema important que calia resoldre. Ell explica que s'havia de resoldre amb estil parisenc, de Londres i fins i tot de Chicago. Com tothom sap, el concurs internacional convocat el 1903 es resol l'any 1905 i el premi el guanya Leon Jaussely, arquitecte, jardiner, urbanista i paisatgista francès. Aquest premi serveix per poques coses. Només serveix, com després veurem, per plantejar una nova moral urbanística, una manera d'entendre la ciutat totalment diferent de

l'Eixample. Això no tirà endavant a causa dels problemes de realització i dels canvis polítics successius. Aquell mateix any 1905 es fa un encàrrec a Jaussely i l'arquitecte Romeu, per fer un pla "definitiu" i "més realista". El 1907 s'accepta el projecte, tot i que tampoc es realitzarà fins que l'any 1917 s'aprova l'última derivació del Pla Jaussely, el famós Pla d'Enllaços, obra dels arquitectes Romeu i Porcel. El Pla d'Enllaços tampoc es porta a terme. Només en surten coses molt petites, com algunes diagonals que han subsistit, però que en realitat ja han perdut molta de l'embranchida revolucionària del primer Pla.

El Pla Jaussely és important. No en farem ara la descripció, perquè és prou conegut. O potser poc conegut perquè ha tingut mala premsa, entossudits com hem estat amb el Pla Cerdà. Com que era un pla radicalment anti-Cerdà, ens ha semblat que era un pla reaccionari. Ara, opino al contrari. No vull pas dir que el Pla Cerdà estigués malament i que no complís una funció magnífica. Sense ell, Barcelona seria avui una catàstrofe des de molts punts de vista. Però la presència revolucionària de Jaussely fou molt important, al meu entendre, perquè és l'expressió més clara –encara que no va resultar operativa– d'aquella nova manera d'entendre l'urbanisme, els nous mètodes i la nova manera d'enfocar el problema de la ciutat. El Pla Cerdà va ser una solució física fàcil i sense discussió de com havia de ser políticament i econòmicament la ciutat, la manera més lògica d'ocupar –amb la fórmula típica dels eixamples de tot el món– una gran extensió plana de la ciutat. A partir de Puig i Cadafalch, Jaussely i tots els detractors de Cerdà, es comença a entendre que el problema és un altre: com regular la ciutat, controlar-la, modificar-la i crear unes entitats socials a partir de les seves formes. Per definir aquesta nova mentalitat, podem assenyalar cinc punts de partida.

El primer és la imposició de les jerarquies socials i formals; és a dir, la voluntat d'aconseguir que la ciutat no sigui homogènia, sinó heterogènia; que s'entengui com una suma de barris amb identitat formal pròpia. La creació de jerarquies i d'entitats socials de la ciutat parteix d'una jerarquia formal. Tots sabem que en el llibre del Pla Cerdà aquestes jerarquies també hi estaven plantejades, però desgraciadament quan parlem del Pla Cerdà parlem del que es va realitzar, de manera que la homogeneïtat que demanava Cerdà es va exagerar amb l'escassa operativitat dels espais lliures, dels sistemes d'agrupament, etc.

Un segon punt seria l'ocupació ordenada dels territoris de les viles agregades i d'altres territoris; és a dir, la clara visió d'una ciutat no s'acaba en un sistema d'ordenació de carrers, sinó que la ciutat ha de ser un nucli que irradiï vida i trànsit al llarg del territori. Aquesta és la primera vegada que a Catalunya es parla del territori com a problema; no de la ciutat, sinó del territori. Els carrers no acaben a la ciutat, sinó que són l'inici i el cordó umbilical per produir urbanitat a la resta del territori.

La urbanització del territori és, per tant, una de les bases importants de la nova mentalitat.

El tercer punt seria el que podríem anomenar l'*organicitat*, és a dir, entendre la ciutat com un òrgan i no com un tauler d'escacs, com deia Puig i Cadafalch; com quelcom viu que es desenvolupa sobre les línies d'intensitat vital específiques, que no són ni les de la geometria, ni les del pla homogeni.

L'altre punt és la introducció de la qualitat arquitectònica i el disseny urbà en el mateix pla. És molt curiós que el pla de l'Eixample tots el veiem en planta. Totes les seves qualitats evidents, inclús la seva imatge representativa, fan referència al dibuix del plànol. En canvi, quan parlem del Pla Jaussely, el que recordem són les perspectives. És a dir, hi havia una proposta d'arquitectura –cal reconèixer-ho– estilísticament bastant tronada, dins de la línia del *Beaux Arts* francès del moment. Però això és secundari; l'estil no era el problema. El que era important és que per primera vegada es plantejava tota una ciutat com una perspectiva arquitectònica; és a dir, la qualitat de l'arquitectura, el disseny urbà i el traçat de carrers anava tan vinculada a una idea global i orgànica de la ciutat com a les idees específicament arquitectòniques que s'havien de desenvolupar en una determinada plaça o en un determinat carrer.

Finalment, crec que segons els mateixos textos de l'època, per primera vegada l'ordenació de la ciutat es planteja d'acord amb un context polític, social i econòmic. No és casual que el Pla Jaussely sigui el pla de la Lliga; tampoc ho és que l'obertura de la Via Laietana respongui també a unes voluntats econòmiques privades i públiques. La ciutat i el seu planejament s'entenen, per primera vegada, com un instrument polític, social i econòmic en una gran dimensió urbana.

Fixem-nos en un fet molt important: tots aquests punts –o gairebé tots– són també els que, en una línia diferent, estava reclamant la gent que pertanyia al moviment de Ciutat Jardí. Resulta, doncs, que el Sr. Cebrià de Montoliu (senyor perquè era hereu d'un títol de marquès, per acabar d'arrodonir la seva figura tan equívoca i estranya), per un camí molt divers –és a dir, no en defensa de la gran ciutat, sinó en contra de la gran ciutat– proposa els mateixos objectius: la imposició de les jerarquies, l'ocupació ordenada dels territoris, la identificació d'identitats fragmentàries, la introducció de la qualitat arquitectònica i l'adequació al context polític, social i econòmic. Ell el planteja, però, no a través d'interessos de l'incipient capitalisme local, sinó a través dels interessos de les agrupacions obreres, de les utilitzacions més populars.

Parlem una mica de Cebrià de Montoliu i de Togores. Va néixer a Mallorca l'any 1873 i va morir a Albuquerque, Estats Units, el 1923. Per tant, és contemporani de Puig i Cadafalch, tot i que neix una mica més tard i mor una mica abans. Forma part del període mig de la vida de Puig i Cadafalch, precisament el seu

període més actiu i políticament més eficaç. Ens trobem amb un personatge que també és modernista i noucentista alhora, amb una formació literària i política molt típica de les últimes tongades del modernisme, però en canvi, amb unes propostes urbanes –encara que tacades per l'*anti-urbanitat*– que es poden posar dins de la idea noucentista de ciutat o, almenys, de la idea noucentista d'agrupament de les formes de vida a les ciutats grans. En llegir les diverses biografies o les diverses referències bibliogràfiques sobre Montoliu (gairebé totes de Francesc Roca), he arribat a la conclusió que potser és un personatge una mica inflat per la historiografia (Roca 1993). Potser no n'hi ha per tant. A vegades em sembla un personatge inventat per Francesc Roca, cosa que és molt d'agrair perquè inventar-se un personatge és un esforç molt positiu. Ha agafat un personatge una mica mediocre i li ha trobat tots aquells punts interessants per convertir-lo en una mena de predicador o màrtir, que predicava la veritat quan ningú no li feia cas. Jo crec que ni era un predicador, ni era màrtir, ni és veritat que ningú no li fes cas. Fou un personatge curiós en el nostre món intel·lectual i es dedicà amb molta empena a la discussió dels greus problemes de la ciutat industrial; uns problemes que, per altra banda, ja s'havien divulgat per tot el món especialitzat, inclús el purament literari. El que va fer és recollir-los i traduir-los al català i a l'àmbit de necessitats de Catalunya. Precisament en la seva vida professional fou un gran traductor de filosofia, literatura i art (potser això és el que em sembla més destacable). En els primers anys de segle tradueix Ruskin, Dante Gabriel Rossetti i Walt Whitman. Encara avui dia, l'única traducció al català de *Fulles d'herba* és la traducció de Montoliu de l'any 1906. Tradueix, evidentment, William Morris, Emerson i Ebenezer Howard. S'entusiasma amb el taylorisme; fins i tot passa al català un parell d'obres de Shakespeare. Anuncià la publicació de l'obra completa de Shakespeare, però no és a temps de fer-la perquè morí abans d'acabar-la.¹

Aquest món de Cebrià de Montoliu s'ha d'entendre també en el context familiar. Era germà d'un altre personatge magnífic, Manuel de Montoliu, un bon historiador

1. Entre totes aquestes obres destaquem: *La confiança en si mateix*; *L'Amistat*. Publicat a Barcelona per *L'Avenç* el 1910 i que fou reeditat a Barcelona el 1936 per l'editorial Norma, sota el títol *La confiança en si mateix*; traducció de Cebrià de Montoliu; *Josep Maria de Sucre*. Treball sobre l'obre de Ralph Waldo Emerson.

Rellevants també, les traduccions: *Macbeth tragèdia en cinc actes*, publicat a *L'Avenç* el 1907, o encara les *Obras completas de Shakespeare: tragedias traducidas directamente del inglés, anotadas y comentadas por Cipriano Montoliu* (com es recorda, no van ser acabades). Insistirem, finalment, en les traduccions del treball de Ruskin, *Fragments*, publicat a *L'Avenç* el 1901 o encara *Natura: aplech d'estudis y descripcions de sas bellasas. Triats d'entre las obras de John Ruskin; traduïts del inglés y ordenats per Cebrià Montoliu*, publicat a Barcelona per l'editorial Joventut el 1903. (n. de l'e.).

de la literatura catalana i també un acurat traductor. La influència estètica d'*Arts & Crafts*; l'impacte social i polític de les ciutats jardí, del taylorisme i de la institucionalització de l'art; la lluita en defensa de les classes obreres explotades, el problema de l'habitatge a les ciutats industrials i les successives utopies socialistes eren els temes al voltant dels quals funcionava intel·lectualment aquest grup familiar, que tenia en Cebrià l'activista més decidit. Afegim-hi congressos, viatges, estudis sobre la situació obrera a diverses ciutats, etc. Va escriure tres llibres, entre els quals, el que potser s'adequa més als temes dels que parlem és *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la exposición de construcción cívica de Berlín de 1910*, publicat per la Societat Cívica Ciutat Jardí l'any 1913. És un llibre que encara avui es llegeix bé. Montoliu introdueix Catalunya i divulga el concepte de Ciutat Jardí; amb aquesta dèria, però, el que realment fa –per damunt de tot– és crear una cultura urbanística que fins aquell moment no existia, o que existia només entre els coneixedors dels textos originals. Fou un gran traductor dels moviments socials i, sobretot, de la segona onada d'utopies, adaptades als problemes locals de la realitat específica de Catalunya. Fou bibliotecari del Museu Social, una altra empresa interessant que prengué cos durant la Mancomunitat de Prat de la Riba. Creà la Societat Cívica Ciutat Jardí i va dirigir la revista d'aquesta associació, *Civitas*, entre el 1914 i el 1919. Són 18 números molt interessants perquè no es parla només del moviment de la Ciutat Jardí, sinó –sobretot– de les noves idees urbanístiques basades en els grans problemes socials de la ciutat industrial. És una font d'informació que ajuda a entendre com s'assimilaven a Catalunya els grans corrents anglesos, alemanys i francesos.

L'any 1920, fastiguejat perquè la seva feina no acabava de trobar suport, se'n va a Amèrica. Tres anys d'exili. Mor l'any 1923. El Museu Social no acaba de funcionar, l'Associació Cívica també se n'està anant en orris i la seva tasca social i l'intent de posar en marxa operacions de Ciutat Jardí no funcionen. Hi ha hagut un canvi intern en la política de Catalunya: l'any 1917 mor Prat de la Riba i Puig i Cadafalch el substitueix com a president de la Mancomunitat. Es trobaven les dues persones més adequades i més coincidents, les dues persones clau d'aquest canvi en la mentalitat urbanística. I, efectivament, es van trobar, però van anar a garrotades. Les garrotades de Puig foren transcendents. La fugida de Cebrià de Montoliu coincideix amb la fugida d'Eugeni d'Ors a Madrid, i amb la de Torres-García a Amèrica. Abandonen Catalunya perquè no poden suportar Puig i Cadafalch. Suposo que hi ha raons anecdòtiques que justifiquen aquestes topades, però també hi ha raons ideològiques i diferències de criteri sobre la ciutat, la filosofia i l'art. He dit abans que el pensament sobre la ciutat de Cebrià de Montoliu coincideix amb la teoria urbana de Puig i Cadafalch i Jaussely. Hi ha una cosa, però, en la qual estan

absolutament en desacord. Puig i Cadafalch, Jaussely i els polítics i pensadors de la Lliga eren partidaris de potenciar la ciutat industrial; és a dir, fer de la ciutat industrial una entitat de govern i de poder, mentre que Montoliu –amb els mateixos objectius finals i bàsics– fou el personatge que se situà contra la ciutat: l'única solució de la ciutat industrial era abandonar-la. En altres paraules, que l'única forma de viure decentment era viure en l'estructura física, social i moral de la Ciutat Jardí. Això, degué ser la base de l'oposició: dues maneres d'entendre la transformació de la ciutat industrial. Per un cantó, la ciutat com a tal, com a punt d'arrencada que cal corregir i millorar; per l'altre, la necessitat d'allunyar-se, d'abandonar aquest gran centre de poder per reestructurar un sistema social popular.

4. El fracàs de la Ciutat Jardí com a projecte global

M'agradaria fer un resum de la meva opinió sobre la Ciutat Jardí. Deixeu-me dir que és un dels fracassos de la història de l'urbanisme: res del que proposava es va aconseguir, perquè era impossible i perquè es recolzava sobre l'error de la desurbanització com a solució als problemes de la urbanització, als problemes de la ciutat industrial.

Patrick Geddes i Lewis Mumford han explicat prou bé el drama de la ciutat industrial i, per tant, no cal insistir-hi massa. La ciutat industrial del segle XIX fou un canvi sobtat de greus conseqüències. Els nous barris es basaven en l'alternança de la fàbrica i l'*slum* on s'emmagatzemava tota la població obrera, cada vegada més als afores de la ciutat ordenada, on hi havia espai per a la fàbrica i on els terrenys eren prou barats per encabir-hi els pobres. El poder polític i econòmic podia continuar vivint a la ciutat, que conservava així l'ordre barroc del segle passat. La ciutat del segle XIX accentua, doncs, la dicotomia centre–perifèria. Viure a la perifèria és una *inurbanitat*; al mateix temps, però, és una solució relativament nova, que dins de la misèria, obre algunes perspectives.

Paral·lelament, hi ha els moviments utòpics del segle XIX, que plantegen solucions al problema de l'habitatge obrer a partir de noves consideracions socials: les opcions comunitàries, en les quals s'imposen els ideals d'una vida ordenada i un culte a la sanitat física i espiritual del camp, lluny de la ciutat degradada i degradadora. No intenten la millora de la ciutat, sinó la construcció de noves ciutats que substitueixin els *slums* en qualitat, però no en funcionament.

Amb tot això es planteja la tendència general a fugir de la ciutat i viure al camp, que arriba a superar i tergiversar la voluntat comunitària dels primers utòpics fent-se més individualista. L'exaltació dels valors de la família i la higiene són els dos elements fonamentals amb els quals hom intenta transformar els suburbis residencials,

l·ligant-ho a una visió idíl·lica de la vida del camp tan arrelada a Anglaterra. Una experiència famosa és *Port Sunlight*. És aleshores quan Ebenezer Howard planteja la teoria de la Ciutat Jardí i la divulga per tot el món amb el seu llibre *Garden cities of tomorrow* (1898). És important l'intent de dignificar i enaltir al màxim l'estadi intermedi entre l'individu i la ciutat, que és precisament la família i, com a conseqüència, el barri; és a dir, agrupar, a partir del nucli fonamental de la família, uns sistemes col·lectius –uns sistemes socials– que es contraposin i superin la deshumanització de la ciutat. Es tractava, per tant, de portar fins al final el principi de la jerarquització, l'autonomia i l'autosuficiència de les unitats residencials. La unitat residencial no podia estar sotmesa a l'aldarull de la ciutat, havia de ser autosuficient, autònoma i havia de tenir una coherència on les unitats familiars es mantinguessin amb tot el seu poder. Quan ara es parla de Ciutat Jardí, hi ha qui s'imagina només una sèrie de torretes al mig d'un jardí, però aquest jardí és una cosa molt més complexa i molt més compromesa. La Ciutat Jardí és un barri on l'agricultura, la indústria, els serveis i l'habitatge funcionen simultàniament. La població treballa en aquesta indústria, en l'agricultura i la gent dirigeix els seus propis serveis: hi ha una autosuficiència total de l'àmbit.

Aquest ordre utòpic, tanmateix, es barreja amb tota una sèrie de reglamentacions socials i estètiques complexes, que acaben fent d'aquesta harmonia una dictadura normativa, convertint-se en un malestar complicat per l'aïllament i les deficiències de l'ordre productiu. La primera gran realització és *Letchworth* (1903), obra de Parker i Unwin. Després d'una certa eufòria, als vols de la guerra europea s'ha de reconèixer que ja és un fracàs. Ha estat un fracàs perquè no hi viu ni la quarta part de la població per a la qual estava pensada; per tant, el sistema no funciona. Tanmateix, l'any 1919, després de la guerra, Soisons fa la segona Ciutat Jardí, Welwyn, que és un èxit. Per què és un èxit? Perquè la mateixa Ciutat Jardí s'ha transformat en un suburbi com els altres; està tan a prop de Londres que la gent ja no l'utilitza com a Ciutat Jardí. És a dir, resulta que a partir de la Ciutat Jardí s'ha reinventat la ciutat-dormitori, una ciutat-dormitori millor que les altres, amb més jardins i més ambient col·lectiu. Així comença la mentalització més popular de la paraula Ciutat Jardí tal com ara s'entén, deslligada dels ordres socials i productius: una ciutat dormitori enjardinada. L'error de *Letchworth* fou que era massa lluny de la metròpoli mare corresponent i no va tenir temps suficient per convertir-se en un suburbi dependent. Es va convertir en un *slum*.

Què en queda, doncs, de tot això? El resultat és simplement la millora del suburbi antic i l'exemple d'una voluntat de descompondre la ciutat en suburbis i d'entendre el territori com un lloc urbanitzable amb unes noves condicions; la idea del pla amb organització social, l'ocupació ordenada del territori. Tot això potser fracassa

en les realitzacions concretes, però fa germinar una nova manera d'entendre l'urbanisme; no només en les àrees noves, sinó en la reforma de la ciutat consolidada, com pot ser l'intent de Jaussely i, en general, de tota l'escola francesa d'urbanistes. Així, encara que sembli contradictori, són els mateixos canvis ideològics els que promouen dues solucions aparentment diferents quant a la correcció dels desastres de la ciutat industrial: apartar-se de la ciutat per organitzar nous nuclis socials o organitzar la ciutat industrial en identitats i jerarquies. Ens trobem, per tant, ben lluny del Pla Cerdà.

5. Nicolás Rubió i Tudurí i la Societat Cívica Ciutat Jardí

Podríem seguir una mica la història de la Societat Cívica Ciutat Jardí, però després de la desaparició de Montoliu no hi ha grans novetats. Potser només cal assenyalar que després de Montoliu pren la presidència de l'associació l'arquitecte Nicolau Maria Rubió i Tudurí, qui continua les idees de Montoliu durant el seu curt període, sense pensar tampoc en grans realitzacions urbanes radicals, en trobar-se sense instruments per portar-les a terme. En canvi, però, apareix un fet bastant important: Rubió pren el comandament dels jardins de Barcelona i fa tres coses significatives. Primer, fa un pla dels jardins de Barcelona, que és una altra aportació important en l'evolució dels mètodes de planejament, perquè s'hi enfoca el problema de la ciutat a partir de l'ordre de l'espai buit; és a dir, es planteja no quines són les implantacions arquitectòniques i quins són els traçats viaris, sinó quines són les necessitats globals i la lògica de la implantació dels espais públics. L'any 1932 fa el Pla de Distribució de Zones del Territori Català (*Regional planning*) amb el seu germà, que és –malgrat alguns aspectes una mica ingenu– el primer intent d'un pla general de Catalunya. Veiem, doncs, com aquestes noves idees –el canvi del mètode de planificació i ocupació del territori i el concepte de regió com a ciutat– es van formulant a partir d'aquelles dues línies paral·leles i simultànies; és a dir, els canvis substancials que va representar el Pla Jaussely i els canvis germinats al vol de la Societat Cívica Ciutat Jardí. La tercera cosa que fa –i això és molt important– és una sèrie admirable de jardins. Completa i acaba tots els jardins de Montjuïc començats per Forestier –un altre personatge relacionat directament amb l'escola d'urbanistes francesos– i fa la major part de jardins de Barcelona, no només dins del període encara noucentista –i post-noucentista–, sinó al llarg de tota la seva carrera, fins a la guerra civil. Després, allunyat de l'Ajuntament, la continua en càrrecs privats. Evidentment, Rubió sí que fa una cosa important, que és la creació del jardí noucentista amb voluntat de disseny urbà a casa nostra.

Per tant, el que més m'interessa del període de Rubió i Tudurí és la seva actuació com a jardiner, més que la possible aportació ideològica, encara que la seva actuació ideològica també és interessant, com ha demostrat Ribas i Piera en un llibre sobre els textos de Rubió i Tudurí. En aquests textos podem trobar propostes urbanístiques molt radicals, sempre atenent a aquesta idea de la regió urbanitzada: l'ocupació racional del buit, que és, com ja he dit, el signe de transformació de les teories urbanístiques (Ribas Piera 1995).

He parlat de l'estil noucentista en el jardí i hauríem de preguntar-nos què entenem per jardí noucentista. En realitat, el jardí noucentista és l'intent d'interpretar la tradició del jardí mediterrani, tot i que l'adjectiu és molt dubtós ja que al voltant del Mediterrani hi ha hagut sempre estils molt diferents, des del jardí renaixentista fins al jardí àrab. Podem trobar, però, alguns elements compositius característics i generalitzables, la major part a causa de les imposicions climàtiques. Si el jardí nòrdic es caracteritza pel fet de recollir l'aigua sobrerera al fons de la topografia en forma de llac, en els diversos tipus de jardins meridionals no hi ha aigua sobrerera, sinó que s'ha d'emmagatzemar artificialment en dipòsits. L'aigua, per tant, és un recinte artificial a les cotes altes, des d'on va baixant i regant tot el jardí. Això, no només és una característica de la composició topogràfica, sinó un motiu d'elements arquitectònics: la successió de terrasses balustrades, els canals d'estructura geomètrica o el domini artificial i ornamental de tot el camí de l'aigua. Aquestes característiques fan que el jardí noucentista tingui una imatge típicament urbana. És un jardí que no és un parc, sinó gairebé la derivació paisatgística d'una plaça. Podem dir, que els jardins de Rubió són un gran assaig de projecte urbà, amb el qual s'inscriuen en la mentalitat del nou urbanisme, que ve presidit per dues línies aparentment tan diverses com el gran urbanisme francès i la utopia de la Ciutat Jardí.

Les últimes obres de Rubió anaven abandonant aquesta ideologia. Com Puig i Cadafalch o Montoliu, al final fou Amèrica el que el seduïí. Puig acabà fent arquitectura a l'estil de Chicago, Montoliu s'arraconà a Amèrica i Rubió acabà fent jardins a l'estil de Miami.

Resumint, em sembla que durant aquest període –que s'acaba més o menys amb la Guerra Europea– es produeix un canvi en la mentalitat del planejament. Un canvi no massa heroic, ni massa espectacular, ni de gran ressò internacional, però que té prou força per ser el coixí d'un nou urbanisme que, inicialment, sembla presidit per un rebuig del Pla Cerdà; un rebuig productiu, però al mateix temps, negatiu, perquè si haguessin sabut recollir els aspectes positius del Pla Cerdà, segurament aquesta línia renovadora hauria agafat unes modalitats més modernes i més progressistes. Una altra observació és que en aquest canvi la persona clau és Puig i Cadafalch, sense oblidar els que pensaven més en els problemes socials que en els

formals. En aquest grup hi va contribuir el món ideològic de Cebrià de Montoliu. D'aquesta barreja n'han sortit moltes coses. N'ha sortit el planejament més o menys convencional, del qual s'ha viscut molt de temps, però també n'han sortit les crítiques d'aquest mateix planejament a favor del disseny urbà i l'organització en agrupacions d'identitats veïnals, en la visió de la ciutat com un problema arquitectònic i no pas exclusivament normatiu i qualitatiu.

Bibliografia

BOSCH i ESPELTA, Josep (coord.). *Nicolau Rubió i Tudurí (1891-1981)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1989.

CIVITAS. *Bulletí de Propaganda de la Ciutat Jardí*, Primera època: 1914-1919 (18 números).

RIBAS PIERA, Manuel (editor). *Nicolau M. Rubió i Tudurí i el planejament regional*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona; I Alta Fulla, 1995.

ROCA, Francesc (coord.). *Cebrià de Montoliu (1873-1923)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1993.

TORRES CAPELL, Manuel de; LLOBET i BACH, Josep; PUIG i CASTELLS, Jaume. *Inicis de la urbanística municipal a Barcelona. Mostra dels fons municipals dels plans i projectes d'urbanisme 1750-1930*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; I Corporació Metropolitana de Barcelona, 1985.²

TORRES CAPELL, Manuel de. *El planejament urbà i la crisi de 1917 a Barcelona*. Barcelona: Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya, 1987.

Relació d'il·lustracions

Revista *Civitas*. Barcelona: Societat Cívica Ciutat Jardí. Època II, núm. 5, 6, 7, 8, 9 i 10 (1921-1922). Pàgina 92.

2. Catàleg de l'exposició "Inicis de la Urbanística Municipal", celebrada al Saló del Tinell (Barcelona), el febrer-març de 1985, organitzada per la Tinència d'Alcaldia de Planificació i Programació a través dels seus Serveis de Planejament Urbanístic.

LA GÈNESI DE LA DIVISIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA

GENERALITAT DE CATALUNYA
CONSELLERIA D'ECONOMIA

LA DIVISIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA

La divisió territorial de Catalunya de 1936: l'organització del territori

Pilar Riera

Pilar Riera i Figueras (Barcelona, 1944) és llicenciada en Geografia, Història i Art per la UB i doctora en Geografia per la UAB, on ha estat directora del Departament de Geografia en dues etapes. Ha format part de les juntes de la SCOT, l'*Asociación de Geógrafos Españoles* i l'Associació Catalana de Ciència Regional. Entre les seves darreres feines professionals, es pot destacar la seva participació en l'equip de coordinació del Pla Director Urbanístic de les valls d'en Bas i del Ges i el Bisaura, o el treball de recerca dut a terme per diferents universitats sobre *Les xarxes de ciutats de l'administració local a Catalunya* (2004/2006). Ha estat membre del comitè de redacció de la revista *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, entre 1989 i 2004. Ha escrit gairebé una quinzena de llibres, alguns dels més recents *Los planes directores urbanísticos de protección del litoral en España* (juntament amb Carlos Haas) o *Les fires comercials de l'eix mediterrani: balanç actual i perspectives* (juntament amb Antoni Durà). També ha publicat un gran nombre d'articles en revistes de geografia, com el *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* o *Xeogràfica*, *Revista de Xeografía* o *Territorio e Medio Ambiente*.

1. Introducció

El 14 de setembre de 1931 –sis mesos després de la constitució de la Generalitat de Catalunya, en el marc de la segona República Espanyola–, el govern català nomenà una Ponència d'estudi de l'estructura comarcal de Catalunya. Els treballs d'aquesta Ponència es concretaren en una proposta de divisió territorial de Catalunya. La importància d'aquesta Ponència i la seva proposta rau en més d'un aspecte.

En primer lloc, es tractava de fer una divisió administrativa del territori basada en les estructures comarcals; això significava un trencament conceptual amb la divisió provincial vigent des de 1833.

En segon lloc, els treballs que dugué a terme la Ponència estaven emmarcats en un dels corrents científics predominants en la geografia europea d'aquell moment: l'escola possibilista francesa, iniciada pel geògraf francès Paul Vidal de la Blache (1845-1918), que tingué una gran divulgació a Catalunya. El moviment regionalista francès, amb el qual els geògrafs francesos hi estaven molt relacionats, també tingué una certa influència en algun dels ponents i probablement influí en alguns aspectes del treball i les propostes de la Ponència.

En tercer lloc, cal destacar que la seva vigència fou intensa, tot i la particularitat de donar-se en un període de confrontació bèl·lica i tenint en compte la curta durada de la seva implantació. Diversos departaments i instàncies administratives del govern de la Generalitat i, més endavant, del govern de Madrid l'adoptaren.

Durant els anys de la dictadura franquista, la divisió territorial –com ja ha estat explicat reiteradament– fou un instrument de resistència política i un dels símbols de reivindicació catalanista; això en divulgà el seu coneixement i la seva utilització en un gran nombre de treballs. Ara bé, no és fins a la publicació del llibre d'Enric Lluch i Oriol Nel·lo *La gènesi de la divisió territorial*¹ que es divulguen els treballs que va dur a terme la Ponència, el procediment i la dinàmica que seguiren els ponents, els resultats de les seves anàlisis i els debats que tingueren sobre les diferents propostes.

En aquest treball, a més de fer una exposició de les tasques dutes a terme per la Ponència i els resultats als quals arribà, parlarem del context científic en què s'inserixen i de la simultaneïtat amb d'altres corrents científics; esbossarem algunes qüestions sobre el moviment regionalista francès i, per acabar, farem alguna consideració sobre la difusió científica dels treballs de la Ponència i plantejarem algunes de les qüestions que encara queden obertes.

2. El context immediat: l'autogovern de Catalunya i el debat comarcalista

La Ponència de la divisió territorial s'insereix clarament en la nova situació política de Catalunya, com a resultat de la proclamació de la Segona República. Les reivindicacions *comarcalistes* i el rebuig a la divisió provincial espanyola –llargament expressats en els últims decennis– poden tenir ara una resolució en una nova divisió territorial administrativa del territori català que reculli els plantejaments *comarcalistes* i faci *tabula rasa* de la divisió provincial.

El debat *comarcalista* havia sorgit a finals del segle XIX. És a partir de l'Assemblea de la Unió Catalanista celebrada a Manresa l'any 1892 que aquest debat prengué un caràcter de reivindicació política; així, en el document que s'aprovà en aquesta Assemblea –conegut com “les Bases de Manresa”– es reivindicava una estructura administrativa basada en els municipis i les comarques. A partir d'aquest moment sorgiren un gran nombre de propostes de *comarcalització*, basades en una gran diversitat de criteris.² En el moment en què es creà la Ponència, en el debat *comarcalista* hi havia tres idees molt generalitzades, que eren contemplades per un nombre important de propostes de *comarcalització*.

En primer lloc, el concepte de comarca havia evolucionat. De les comarques històriques, tradicionals, de les comarques naturals basades en trets fisiogràfics, i de les comarques homogènies a partir de característiques socioeconòmiques, s'havia arribat a les comarques definides bàsicament per les relacions econòmiques.

En segon lloc, la realitat comarcal es considerava ja una realitat dinàmica i canviant; malgrat la pervivència històrica d'unes estructures comarcals, aquestes no eren alienes als canvis que experimentava la societat. Aquest dinamisme de les estructures comarcals dificultava la seva definició i la seva concreció.

Finalment, es començava a plantejar la possibilitat que la futura divisió territorial de Catalunya contemplés dues escales territorials: les comarques i unes súper demarcacions que haurien de resultar de l'agregació de varies comarques. Aquestes tres idees ja eren presents en la majoria de les conferències celebrades al debat “El problema comarcal a Catalunya”, organitzat per la Casa del Vallès l'any 1931 i que pot considerar-se l'antecedent més immediat als treballs de la Ponència.

1. *La gènesi de la divisió territorial*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1983. Es tracta de l'edició dels documents de l'arxiu de la Ponència, conté també els mapes elaborats per la Ponència.

2. Pau Vila en el llibre *Divisió territorial de Catalunya. Estudis i projectes* (1933) fa una anàlisi exhaustiva de les diferents propostes de divisió comarcal plantejades i els criteris que les inspiraren. Recull també les propostes de divisió comarcal que s'havien plantejat en els segles XVII i XVIII. Té un particular interès el quadre que acompanya el text, ja que permet la comparació territorial de les diferents divisions comarcals proposades.

3. El treball de la Ponència

Des de 1983, any en què es va publicar el llibre *La gènesi de la divisió territorial*,³ es coneixen amb detall els treballs de la Ponència. Fins aleshores, l'única font sobre aquests treballs era el llibre publicat l'any 1933 (Generalitat de Catalunya 1933), quan la Ponència acabà la seva feina, en el qual Pau Vila donava compte dels treballs duts a terme pels ponents (en aquest llibre s'incloueren els resultats de l'enquesta municipal), i el llibre publicat l'any 1937, en el moment en què s'implantà la divisió territorial.⁴ A continuació, presentem un resum dels treballs de la Ponència, posant una atenció especial en els aspectes metodològics.

3.1 Composició de la Ponència

La Ponència es constituí el 16 d'octubre de 1931 sota la presidència del Conseller de Cultura Ventura Gassol. Una de les característiques més remarcables d'aquesta Ponència fou la seva representativitat política, professional i de procedència territorial. En el Quadre 1 hi figuren tots els membres de la Ponència: s'hi pot veure la diversitat professional de les persones que la composaven, la diversitat de procedència i la diversitat d'afiliació política.⁵ Cal assenyalar que la ràpida dimissió de Ferran Valls i Taberner deixà la Lliga Regionalista sense cap representant, el que suposà les incorporacions d'Antoni Esteve i Antoni Rovira i Virgili (Lluch; Nel-lo 1983, p. 12-13).

Pau Vila	geògraf	Sabadell	Acció Catalana Republicana
Pere Blasi	geògraf	Torroella de Montgrí	Esquerra Republicana
Miquel Santaló	geògraf	Girona	Esquerra Republicana
Josep Iglésies	geògraf	La Riba	Acció Catalana Republicana
Felip Solé	mestre	Lleida	
Manuel Galés	mestre	Valls	Esquerra Republicana
Antoni Bergós	advocat	Lleida	Partit Catalanista Republicà
Ferran Valls i Taberner	advocat	Barcelona	Lliga Regionalista
Antoni Rovira	historiador	Tarragona	Acció Catalana
Antoni Esteve	farmacèutic	Manresa	

Pau Vila fou nomenat vicepresident i Josep Iglésies secretari.

3.2 L'encàrrec

L'acord del Govern de la Generalitat per a la creació de la Ponència, el 14 de setembre de 1931, deia el següent:

“Es nomena una Ponència encarregada d'estudiar l'estructura comarcal de Catalunya, la qual haurà de procurar-se, en cada cas, l'assessorament i les informacions supletòries dels elements de cada comarca dedicats a aquest estudi” (Lluch; Nel-lo 1983, p. 178).

Semblava, doncs, que el que havia de fer la Ponència era incidir en el debat *comarcalista*, definint quina era l'estructura comarcal de Catalunya. Però ja des de la primera sessió de treball, els ponents van veure clar que el que en realitat se'ls demanava era una proposta de divisió territorial administrativa de Catalunya basada en les estructures comarcals. Tant és així, que ja en aquesta primera sessió de treball –a la qual assistí el Conseller Ventura Gassol– demanaren una modificació del nom de la Ponència, per tal que reflectís ben bé l'encàrrec; proposaren el nom de “Comissió d'estudi de la divisió territorial de Catalunya”. Josep Iglésies reflectí aquesta qüestió en l'acta d'aquesta sessió:

“Resta obert un debat sobre l'abast de la tasca a emprendre i es discuteix particularment si l'encàrrec rebut del Consell de la Generalitat és de procedir a una delimitació de comarques o de redactar un avant projecte de divisions político/administratives... Hom considera que una delimitació de comarques és una tasca acadèmica i que la comissió ha de restar-ne al marge. La comissió ha de proposar al Consell de la Generalitat una divisió de Catalunya ajustada a les necessitats presents, basada el més possible en les comarques naturals, històriques, econòmiques, però no condicionada per elles. Així en principi la comissió treballarà únicament per arribar a l'assenyalament d'una divisió que satisfaci les necessitats actuals de Catalunya. Per arribar a l'estructuració d'aquesta divisió, de moment, s'ha deixat de banda el problema de les comarques” (Lluch; Nel-lo 1983, p. 4-5).⁶

3. L'estudi preliminar d'aquesta obra d'Enric Lluch i Oriol Nel-lo és la millor anàlisi que s'ha fet dels treballs de la Ponència i de la seva aplicació. Constitueix una lectura imprescindible sobre aquesta qüestió.

4. *La divisió territorial de Catalunya* (Àmbit VIIIè del Congrés de Cultura Catalana) de 1976 en feu una edició facsímil.

5. No ens consta l'afiliació política d'Antoni Esteve i de Felip Solé.

6. En la sessió següent torna a plantejar-se la qüestió de la utilitat del seu treball (Lluch; Nel-lo 1983, p. 6). També surt aquesta qüestió en l'informe que fan a Josep Tarradellas, quan aquest assumeix la presidència en el moment en què la Ponència passa del Departament de Cultura al de Governació (Lluch; Nel-lo 1983, p. 39).

Així, es passà d'un treball acadèmic a un treball clarament de caire tècnic, en el qual aplicaren –sense explicitar-ho en cap moment– una metodologia d'anàlisi proposada per l'escola geogràfica possibilista iniciada a França per Paul Vidal de la Blache, que alguns dels ponents coneixien bé. Aquest caire no acadèmic del treball, seguint les paraules de Josep Iglésies, va repercutir –al nostre parer– en l'escassa divulgació científica que tingueren els treballs de la Ponència en el seu moment, com veurem més endavant.

3.3 Principis i criteris orientatius de la divisió territorial

Els principis orientatius que adoptà la Ponència, que havien de regir la proposta de divisió territorial, foren els següents: a) la divisió territorial havia de tenir les mínimes demarcacions possibles; b) havia de ser possible anar i tornar en un dia des de qualsevol punt de la demarcació a la capital; c) calia un cert equilibri entre les demarcacions proposades; d) es contemplà la possibilitat d'una administració en dues escales territorials, i e) no s'havia de perjudicar les ciutats que tenien vida oficial.⁷

Aquests cinc principis corroboren allò que hem indicat en el punt anterior: des d'un bon començament, els ponents ja estaven pensant en una divisió administrativa del territori i no en l'estudi de les estructures comarcals. Ho corrobora també el debat que tingueren –en una de les primeres sessions– sobre les competències que hauria d'assumir el nou ens administratiu.⁸ És interessant veure com en aquest debat es plantejaren que era convenient per a alguns serveis que les competències (ensenyament, justícia, sanitat i beneficència) es distribuïssin en dos nivells territorials. Des d'un bon començament, la idea dels dos nivells administratius estava molt present entre els ponents.

7. Es referien a les ciutats que eren capitals de partits judicials.

8. El ponent Felip Solé elaborà una primera llista de competències que es debaté en la cinquena sessió (Lluch; Nel-lo 1983, p. 12-13).

9. Els criteris d'homogeneïtat i de complementarietat devien estar força assumits i generalitzats, ja que més d'un interlocutor amb els quals parlen els ponents en els seus viatges els treuen a relluir a l'hora d'argumentar l'adscripció del seu municipi a una comarca o a una altra.

10. El territori que avui configura la Regió Metropolitana de Barcelona representava l'any 1930 més del 55% del total de la població de Catalunya.

11. Rovira i Virgili havia expressat repetidament aquesta idea en els seus articles periodístics. Enric Lluch i Oriol Nel-lo remarquen el pensament de Rovira i Virgili en aquesta qüestió (1983 p. 16) i el mateix Nel-lo ho tornà a posar de relleu en la ponència "L'evolució del concepte de regió en el debat de la divisió territorial de Catalunya" en la jornada sobre "Les futures regions a Catalunya", organitzada per la Societat Catalana d'Ordenació del Territori a Girona el gener de 1989.

Els cinc principis orientatius, que guiaren els treballs de la Ponència i els debats de les primeres sessions de treball, definien ben clarament les principals característiques que havia de tenir la proposta de divisió territorial.

En primer lloc, una estructura nodal; és a dir, una capital i un territori delimitats a partir de l'àmbit d'influència de la seva capital. Aquesta estructura nodal s'havia de basar en les relacions econòmiques i les comunicacions. Aquest tipus de divisió suposava deixar de banda les comarques tradicionals, les comarques naturals basades en característiques fisiogràfiques i abandonar els criteris d'homogeneïtat de característiques socioeconòmiques (homogeneïtat de base econòmica, de produccions agrícoles, de cultius...) i els criteris de complementarietat (d'intercanvi de produccions...)⁹

És a dir, la tradició i la història no havien de ser elements determinants en la nova divisió territorial. Tanmateix, el tema de les comarques històriques i tradicionals el tingueren ben present i, com veurem més endavant, fou una de les qüestions que estudiaren. Un exemple clar del que diem el trobem a la ressenya de la visita que feren a Sant Celoni. Pau Vila, responent als arguments històrics que presentà el Sr. Grivé (director de la revista *El Montseny*), diu:

“Li diguérem entre altres coses que el que interessava en una organització nova de Catalunya era formar demarcacions grans que no esmicolessin l'administració i el govern del país, i de forma que les poblacions incloses en elles poguessin anar sense dificultats, sense desavinences, a la capital que s'establís. Que als fets històrics i a les tradicions, amb tots els respectes que mereixen a la Ponència, s'hi havia d'anteposar les realitats presents. Ço és, les relacions socials i econòmiques establertes” (Lluch; Nel·lo 1983, p. 102).

En segon lloc, la divisió havia de tendir cap a una homogeneïtzació, tant de la grandària dels nous àmbits administratius com, sobretot, dels habitants de les comarques (que haurien de tenir al voltant de 50.000 habitants). Eren ben conscients, però, que aquesta homogeneïtzació no podia ser més que una tendència, ja que en aquells anys la concentració de la població en les comarques properes a Barcelona era ja una realitat.¹⁰

Finalment, una divisió territorial que podia presentar dos nivells administratius. Sorprèn que –tot i que de bon començament es plantejaren aquesta qüestió (com quedà explicitat en els cinc principis orientatius que formularen i en el debat sobre les competències i serveis que hem esmentat)– d'entrada treballaren únicament amb la idea d'un sol nivell administratiu; no va ser fins al final que reprengueren la idea dels dos nivells administratius.

Tant Rovira i Virgili com el mateix Pau Vila ja havien proposat una divisió territorial en dues escales l'any 1931, a les conferències promulgades a la casa del Vallès; en aquest sentit, la lectura de les actes de les sessions de la Ponència és prou il·lustrativa de la insistència de Rovira i Virgili en una divisió territorial en dos nivells.¹¹

En relació a aquesta qüestió, cal pensar que alguns dels ponents –Rovira i Virgili i Pau Vila, amb tota seguretat, i probablement d’altres també– coneixien les propostes de la Federació Regionalista Francesa¹² i el seu òrgan d’expressió l’*Action regionaliste* sobre la divisió territorial a França en dos nivells.¹³ Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió.

3.4 Metodologia de treball

Definits els criteris en què calia emmarcar la proposta de divisió territorial, la primera tasca de la Ponència fou la concreció de la metodologia de treball que calia seguir. La primera decisió que prengueren fou partir de zero, per tal de no deixar-se influir per idees preestablertes; ho formularen d’aquesta manera:

“Per això els ponents, que s’havien preocupat de temps de totes aquestes dificultats del problema comarcal, i que estaven previnguts per tal de no deixar-se influir per les preocupacions comarcals establertes, després de fer-ne una revisió crítica-sintètica, prengueren l’acord de prescindir dels estudis anteriors tot començant a documentar-se directament de la realitat mateixa i avançar vers les conclusions sense cap idea preconcebuda, sense cap preocupació determinada” (Vila 1937, p. 37).

Acordaren estudiar les qüestions següents: a) les comarques, b) les demarcacions econòmiques i les àrees de mercat, c) les regions jurídiques, d) les demarcacions deduïdes del transport, i e) fer una crítica dels actuals partits judicials.

Es proposaren dibuixar un mapa per a cada una d’aquestes qüestions, per tal de poder-los superposar i, en una segona fase, poder obtenir així una visió de conjunt. Per a l’anàlisi de les comarques i les demarcacions econòmiques elaboraren una enquesta que trameteren a tots els municipis de Catalunya; en relació a les regions

12. També Valls i Taverner devia conèixer aquestes propostes, ja que en la conferència que pronuncià a la Casa del Vallès cità a Charles-Brun, un dels inspiradors d’aquest pensament regionalista a França, concretament cita el llibre *Le régionalisme*, de 1911.

13. Aquesta federació proposava l’establiment d’una divisió regional a França, que s’havia de superposar a la divisió departamental existent.

14. Aquest estudi s’encarregà a Ferran Valls i Taberner i, després de la seva dimissió, a Antoni Rovira i Virgili, que comptà amb l’assessorament de Maspons i Anglès. Maspons i Anglès havia tractat aquest tema en la seva conferència “L’aspecte jurídic del nostre problema comarcal”, en el debat sobre “El problema comarcal de Catalunya” de la Casa del Vallès.

15. Cal tenir present la poca informació per territoris de la qual es disposava. Aquestes mancances eren encara més importants en relació als temes de delimitació d’àrees o demarcacions econòmiques. L’enquesta havia de suplir aquest buit.

jurídiques, es tractava d'analitzar si les diferències jurídiques a Catalunya eren prou significatives com per ser tingudes en compte en una divisió territorial;¹⁴ finalment, l'estudi dels partits judicials el realitzaren els ponents de cada província, que també s'encarregaren de fer l'anàlisi de les estructures resultants de les xarxes de transport de cada demarcació provincial. Ben aviat, els quedà clar que la informació clau seria la que obtindrien de les respostes a l'enquesta i de l'estudi dels partits judicials. Les diferències jurídiques resultaren poc significatives i les estructures territorials derivades de la xarxa de transport estaven estretament relacionades i reflectides en les demarcacions econòmiques.¹⁵

L'enquesta és probablement el treball més conegut de la Ponència. Per tal d'obtenir informació sobre les demarcacions econòmiques, les àrees de mercat i les comarques tradicionals, es va enviar una enquesta a tots els municipis de Catalunya, en què hi constaven les preguntes següents:

- A quina comarca creieu que pertany el vostre poble?
- A quin mercat aneu?
- A quin altre mercat aneu?

Amb aquesta enquesta es plantejaven, per un costat, conèixer la percepció que es tenia de les comarques tradicionals; ja hem vist que no volien basar la nova divisió territorial en les comarques tradicionals, però si que van voler conèixer la percepció que se'n tenia. Per l'altre, estudiar les demarcacions econòmiques.

En relació a les dues preguntes sobre el mercat, és interessant de remarcar algunes qüestions. Per una banda, els ponents consideraren "anar a mercat" un equivalent del conjunt de relacions econòmiques i, per tant, les respostes a aquestes preguntes havien de permetre establir unes demarcacions econòmiques. De fet, el desplaçament al mercat era aprofitat –i encara ho és ara– per altres tipus de relacions, tant econòmiques com socials. Per l'altra, és rellevant el fet que introduïssin la segona pregunta sobre el mercat: "A quin altre mercat aneu?" La inclusió d'aquesta pregunta indica que els ponents tenien ben clar que a Catalunya coexistien estructures territorials diferents, que permetien identificar i diferenciar els espais polaritzats per una sola ciutat-mercat dels espais articulats per més d'una, en els quals el grau de polarització era menys elevat. Aquesta segona pregunta té rellevància metodològica, perquè permetia una millor aproximació al coneixement de les demarcacions econòmiques i les estructures territorials que se'n derivaven.

Les actes de les sessions de treball de la Ponència i els llibres de 1933 i 1937 no permeten conèixer i identificar la paternitat de la idea de l'enquesta i de les preguntes que incloïa. Sembla plausible que la idea sorgís de Pau Vila, ja que el pla de treball que proposà a la conferència que pronuncià a la Casa del Vallès era molt semblant al de la Ponència. En aquest pla de treball, Vila plantejava que per a la

delimitació comarcal calia detectar els centres de mercat i “compulsar sobre el terreny les opinions de la gent assenyada coneixedora de cada comarca” (Vila, 1931, p. 119). A més, cal tenir present que Vila era geògraf i tenia molta relació amb la geografia francesa; com veurem més endavant, l'enquesta era una eina de treball molt utilitzada pels geògrafs francesos.

A més de la informació de l'enquesta, des d'un bon començament la Ponència es plantejà la necessitat de conèixer directament els problemes allà on es presentessin i debatre, parlar i contrastar opinions amb interlocutors locals sobre els objectius de la Ponència i les propostes concretes. Amb aquests objectius van realitzar 18 viatges,¹⁶ en els quals van visitar 107 municipis. Aquest viatges ens indiquen l'interès dels ponents per conèixer la realitat i els problemes de ben a prop. Ens indiquen també la voluntat de diàleg de la Ponència, perquè la nova divisió territorial fos assumida per la població.

En relació a l'estructura judicial, el que interessava a la Ponència era conèixer fins a quin punt les estructures judicials estaven arrelades al país i havien configurat unes estructures i dinàmiques territorials; fins a quin punt la nova divisió territorial podia adaptar aquestes estructures judicials i, en el cas que no s'hi adaptés, quines repercussions podria tenir en els diferents àmbits i les diferents ciutats capitals de partit judicial. En aquell moment, a Catalunya hi havia 36 partits judicials. Per tant, es plantejà fer un estudi crític d'aquesta divisió, que s'encarregà als ponents de les diferents demarcacions.

4. Els resultats del treball de camp

La Ponència esperava que dels resultats del treball de camp se'n deduiria amb facilitat una divisió territorial de Catalunya. Això no fou així; els resultats foren complexes i d'ells no se n'extreia cap divisió territorial amb facilitat. Especialment complexes foren els resultats de l'enquesta, que era el gran instrument metodològic i de recollida d'informació en el qual la Ponència havia posat més expectatives. La comparació dels resultats de l'enquesta amb els obtinguts en l'anàlisi de les estructures judicials també resultà complex i poc aclaridor.

16. La informació sobre aquests viatges, els seus recorreguts i els informes que en realitzaren els ponents estan recollits en el llibre *La gènesi de la divisió territorial*. Els autors inclouen un mapa amb tots els itineraris, on es pot apreciar com els ponents recorregueren tota la geografia catalana. Fins a la publicació d'aquest llibre, només es coneixien aquells itineraris que Pau Vila ressenyà en el llibre de 1933, p. 63-66.

17. La població de Cardona estava inclosa en el partit judicial de Berga.

4.1 Els resultats de l'enquesta

Part de la complexitat dels resultats de l'enquesta es derivava del fet que algunes de les respostes van tenir un caràcter clarament polític. En efecte, l'objectiu del treball –la proposta d'una nova divisió territorial– era ja àmpliament conegut per la població, així que alguns municipis falsejaren algunes respostes per tal d'incidir en aquesta divisió en interès propi. Ho feren, sobretot, alguns municipis que veien perillar el seu *status* de capital de partit judicial. Així, algunes de les respostes que es donaren a l'enquesta no concordaven amb la informació que els ponents recolliren en els seus viatges.

Un exemple d'aquest tipus de resposta és el de les poblacions del partit judicial de Solsona. Sembla que Solsona, motivada pel temor a la desaparició del seu partit judicial, forçà una resposta política als ajuntaments del seu partit. Així, tots respongueren el mateix:

“No pot disgregar-se la comarca de Solsona i aquesta quedaria completada agregant-hi Cardona” (Vila 1933, p. 127-130).¹⁷

La por de Solsona venia motivada per la reduïda grandària del seu partit judicial i per la poca població que tenia; afegint-hi Cardona podia resoldre aquest problema de magnitud. Tanmateix, tot i que Cardona declarava a l'enquesta que anava a mercat a Solsona, quan els ponents visitaren la població, l'alcalde els digué que Cardona preferia anar sola o, en tot cas, amb Manresa. A Solsona “no hi anem per a res, i a mercat mai” (Lluch; Nel-lo 1983, p. 62).

Els resultats de l'enquesta foren decebedors: l'estructura territorial que se'n derivava era poc clara i molt complexa; per tant, era difícil de reconvertir en una divisió territorial amb finalitats administratives.

Les respostes a la pregunta “A quina comarca creieu que pertany el vostre poble?” dibuixaven un territori molt esmicolat, d'aproximadament una setantena de comarques. En paraules de Pau Vila, això indicava l'extrema vaguetat del concepte de comarca:

“El que es dedueix del resultat és el concepte d'absoluta vaguetat que domina respecte al nom comarcal i respecte al concepte de comarca a la major part de les terres catalanes. La incertesa del concepte popular, doncs, ve a agermanar-se amb la diversitat de parers que respecte a les mateixes qüestions tenen els tractadistes” (Vila 1933, p. 57 i 58).

Més tard, el mateix Pau Vila matisava aquesta afirmació i atribuïa aquest esmicolament a:

“L'abundor de noms de comarques que han donat els tractadistes i a la gran varietat que presenten aquestes *comarcalitzacions*, que van des de propostes que contemplen només 19 comarques a propostes que en presenten 56” (Vila 1938, p. 58).

Malgrat aquest esmicolament comarcal, Vila també assenyalava que una observació atenta d'aquest mapa permetia detectar i identificar clarament les comarques tradicionals.

Els resultats indiquen també una gran vaguetat en relació als noms de les comarques: al costat de les comarques tradicionals apareixen comarques amb el nom d'una localitat (per exemple, les comarques d'Organyà, Reus, Olot, Tarragona o Igualada). També s'observa una certa imprecisió en la percepció de pertinença a una comarca per part de municipis que, *a priori*, es podria pensar que pertanyerien a un mateix àmbit comarcal, seria el cas dels municipis de Cabó, Fígols d'Organyà i Alinyà, que declaraven correspondre a la comarca d'Organyà però, en canvi, aquest municipi declarà que pertanyia a la comarca de l'Alt Urgell.

També s'observa una gran diversitat quant a la grandària de les comarques; així, algunes comarques només estarien formades per un sol municipi (el cas de la comarca del Congost, que declara que només hi pertany el municipi d'Aiguafreda), fins a comarques constituïdes per un nombre important de municipis (com la Segarra o l'Alt Empordà, amb més de 50 municipis).

Finalment, dues consideracions més sobre aquests resultats: el gran nombre d'enclavaments que apareixen i l'esmicolament comarcal que presentaven els Pirineus, clarament relacionats amb la configuració en valls sovint encaixonades i mal comunicades de la serralada pirinenca.

Les respostes a les preguntes sobre el mercat ens indiquen la importància que tenia el mercat tradicional a Catalunya. En efecte, només 14 municipis declaraven que no anaven a cap mercat.¹⁸ El mapa amb les àrees d'irradiació dels mercats presenta una estructura territorial força més clara que el mapa de les comarques, tot i que l'estructura territorial que mostrava també era complexa. No es pot parlar d'àrees homogènies quant a la seva grandària: al costat d'unes ciutats-mercat que tenien una àrea extensa i un nombre elevat de municipis que gravitaven sobre elles, trobem un nombre important d'àrees de mercat amb un o dos municipis. Aquest mapa, però, no presentava pràcticament cap enclavament i en molts casos es dibui-

18. Són els municipis: St. Pol de Mar (partit judicial d'Arenys de Mar); Pobla de Lillet, Saldes i Sant Julià de Cerdanyola (partit judicial de Berga); Cervià i Cogul (partit judicial de Borges Blanques); Batea i Pobla de Massaluca (partit judicial de Gandesa); Alcanar, Amposta i Rasquera (partit judicial de Tortosa), Almatret (partit judicial de Lleida), Oliana (partit judicial de Solsona).

19. Només dos exemples: el mercat de Manlleu no surt en cap de les primeres respostes com a destí; en canvi, si analitzem la segona resposta, 16 municipis de la comarca d'Osona declaren que hi acudeixen. Al mercat de Reus hi acudeixen 61 municipis en primera resposta i 41 en segona. La comparació, per exemple, amb el mercat de Figueres, al qual hi acudeixen 70 municipis en primera resposta i només 17 en segona, permetria afirmar que Reus té un paper més important en la vertebració del territori.

xaven uns límits clars entre les àrees. Els ponents reconegueren que aquest mapa els podia ser molt més útil que el de les comarques; el que més destacà, sobretot, fou el paper de les ciutats-mercat en l'estructura del territori.

“El mapa de mercats oferia en principi una bona base, ja que les ciutats i viles mercaderes dibuixaven, en certa manera amb llur radi d'atracció, territoris dintre dels quals els pobles es trobaven lligats entre ells, no sols per una certa facilitat de comunicacions, sinó també per un seguit de relacions mercantils, tradicionals algunes i establertes de molts anys enrere les altres” (Pau Vila 1933, p. 59 i Pau Vila 1938, p. 56).

Quantes eren les àrees d'irradiació dels mercats? No trobem cap referència en les actes de la Ponència ni tampoc en el llibre de 1933. En el de 1937, Pau Vila parla de 70 àrees de mercat; en el mapa de la pàgina 57 del mateix llibre se n'identifiquen 73. Per tant, tot i que aquest mapa fou més clarificador que el de comarques el nombre de mercats que en resultaren era molt superior al nombre de demarcacions que pensaven proposar, tot i així donava informació rellevant sobre quines eren les principals ciutats-mercat de Catalunya i quin era el seu paper en la vertebració i articulació territorial de les estructures mercantils.

Sorpren que els ponents només treballassin sobre la primera de les dues preguntes que feien referència als mercats a l'enquesta, no fan cap reflexió enlloc sobre la segona pregunta (“a quin altre mercat aneu?”) i sorpren per la seva importància metodològica, que ja hem assenyalat, la consideració d'ambdues respostes els hi hagués permès una anàlisi més aprofundida de les estructures territorials i probablement els hagués facilitat la resolució d'algunes qüestions de límits entre àmbits.¹⁹

4.2 La comparació dels resultats de l'enquesta amb les estructures judicials

La Ponència es plantejà respectar al màxim l'estructura judicial vigent en aquell moment a Catalunya, però la comparació del mapa judicial amb els resultats de l'enquesta posava de manifest discrepàncies d'una certa rellevància.

Així, en alguns partits judicials les capitals tenien una influència molt feble en el territori (Gandesa, Borges Blanques, Falset, Vilanova i la Geltrú, Santa Coloma de Farners, etc.); en d'altres, algunes ciutats tenien un paper més important en el territori que la pròpia capital (Tàrraga en el partit judicial de Cervera; Mora en el de Gandesa, o Sta. Coloma de Queralt en el de Montblanc), i finalment, hi havia partits judicials en els quals, a més de la pròpia capital de partit, algunes ciutats tenien un paper molt rellevant en el territori i configuraven clarament una petita àrea de mercat al seu voltant, era el cas de Banyoles en el partit judicial de Girona; Artesa i Agramunt en el de Balaguer, o Pons en el de Solsona.

Algun dels aspectes més controvertits de la proposta de divisió territorial de la Ponència tingueren el seu origen en aquestes discrepàncies, sobretot en el cas de ciutats que tenien un paper important en el territori del partit judicial però que no n'eren la capital. Esperaven que el seu paper en el territori fos tingut en compte i aspiraven, legítimament, a tenir una funció de capitalitat en la nova administració territorial de Catalunya, fou el cas de Banyoles, Mollerussa o Santa Coloma de Queralt. Aquestes ciutats veieren amb una certa irritació com a elles se'ls negava una capitalitat que era evident, mentre que capitals de partit judicial amb una influència molt feble en el territori (en serien un exemple les Borges Blanques i Gandesa) veien confirmada la seva funció de capital d'uns àmbits territorials on en realitat tenien un paper d'articulació molt feble.

Algunes d'aquestes capitals de partit judicial més febles, que veien amenaçada la seva funció de capitalitat, elaboraren polítiques concretes per tal de convèncer la Ponència (ja hem vist l'estratègia de Solsona) de la necessitat de mantenir el seu paper de capital.

La Ponència respectà l'estructura judicial (36 partits judicials) i totes les capitals de partit passaren a ser capitals de comarca. Recordem que un dels principis i criteris de la Ponència fou no perjudicar les ciutats que tenien funcions de capital.

4.3 Els reports dels viatges

Els reports dels viatges foren una font d'informació important per a la Ponència. En aquests viatges els ponents pogueren copsar i contrastar *in situ* les opinions de la població. Parlaren principalment amb els alcaldes i secretaris municipals i consultaren persones que –per la seva professió o treball– podien tenir opinions qualificades. Aquests reports indiquen ben clarament com estava de viu el tema de la divisió territorial i com desfermava debats realment apassionats, sobretot en les ciutats que veien perillar el seu *status* de capital. Un exemple en seria la visita que fan a Puigcerdà (viatge núm. 10). En aquesta ciutat es veia perillar el partit judicial i, en conseqüència, la seva capitalitat; temien quedar adscrits a una súper-demarcació amb la capital

20. El procés de la divisió comarcal actual de Catalunya també generà controvèrsia a molts municipis; així ho reflexa el llibre *L'organització comarcal de Catalunya. La consulta municipal*, publicat l'any 1987 per la Direcció General d'Administració Local, del Departament de Governació de la Generalitat de Catalunya.

21. És interessant de consultar les actes de les sessions en què la Ponència debaté aquestes propostes: les Actes XI, XII, XIII i XIV (Lluch; Nel·lo, 1983 p. 31-37) reflecteixen els diferents punts de vista dels ponents. En la carpeta d'aquest mateix llibre hi consten aquests diferents assaigs i propostes.

a la Seu d'Urgell o Ripoll. Pau Vila escriu en el report d'aquest viatge:

“Acaba el Sr. Pujol [metge i subdelegat de Medicina, convocat per l'alcalde a la reunió i després d'un debat apassionat], a manera de resum, dient que no es toqui res, que se'ls deixi tal com estan i amb el que tenen, però afegint-hi tota la Cerdanya baixa. Aquest al·legat fou refermat per l'assentiment apassionat de tots els demés, alguns dels quals digueren, fins i tot, que de no ésser atesos estaven disposats a demanar a Madrid que se'ls separés de Catalunya encara que Cerdanya vingués a ésser com un Ulster català. Apaivagàrem aquests extremismes dient que ens semblava justa la reincorporació de la Cerdanya baixa i el donar a Puigcerdà totes aquelles atribucions, turístiques sobretot, que podessin donar la major dignitat a la vila, que és com el portal per una gran part dels estrangers que trepitgen Catalunya... Val a dir que algunes persones reunides... es mantingueren en una reserva quasi agressiva” (Lluch; Nel·lo 1983, p. 96-99).

En tot cas, llegint els report dels viatges queda clar l'apassionament que provocava el tema; aquest apassionament, de fet, és inherent a qualsevol modificació d'unes estructures territorials definides i establertes que consagren unes capitalitats i uns àmbits administratius.²⁰ Des d'un punt de vista metodològic, és interessant de ressaltar aquest tipus de treball de camp: el contacte directe amb la realitat, el contrast d'opinions entre els implicats, etc. És una metodologia de treball molt pròpia de l'escola geogràfica francesa.

5. La proposta de divisió territorial

Un cop analitzada la informació recollida, la definició d'una proposta de divisió territorial no fou fàcil. Recordem que dels treball de camp es deduïen unes 70 àrees de mercat, un nombre molt indefinit de comarques tradicionals, 36 partits judicials i un bon nombre d'opinions, suggeriments i reclamacions recollides en els 18 viatges.

No explicarem en detall aquest procés; només indicarem que feren diferents assaigs: en els dos primers contemplaren només un sol nivell administratiu: un amb 28 demarcacions, i l'altre amb 32.²¹ Aquests dos primers assaigs suposaven que més d'un partit judicial es quedava sense capital. En les actes de les sessions en què discutiren aquestes primeres propostes es respirava una sensació, un aire d'insatisfacció, “un estat d'esperit unguinós” (Vila 1933, p. 24).

Ara bé, en el moment en què es plantejaren les dues escales territorials, els problemes es resolgueren fàcilment i arribaren a unes propostes acceptades sense massa controvèrsia per tots els ponents. En feren dos assaigs més, el primer constava d'11

regions i 39 comarques i el segon de 9 regions i 38 comarques, que fou el definitiu i el que elevaren al Govern de la Generalitat.

No s'acaba d'entendre perquè no van contemplar ja d'entrada la possibilitat de les dues escales, sobretot si tenim en compte que en els principis i criteris que definiren en les primeres sessions de treball en plantejaren específicament la possibilitat; les actes de les sessions de treball de la Ponència no ens donen cap pista sobre aquesta qüestió. S'ha comentat més amunt que alguns dels ponents (Vila i Rovira i Virgili) havien plantejat en les conferències de la Casa del Vallès la possible idoneïtat d'una divisió territorial a dues escales. En tot cas, els ponents es posen d'acord. L'adopció de dues escales els permetia augmentar el nombre de comarques; així, l'escala comarcal podia respondre més a la configuració espontània de la societat catalana; les súper-comarques passaven a ser organismes de segon grau per a l'administració i organització del govern de Catalunya.²²

6. Aprovació i aplicació de la divisió territorial

El dia de Sant Jordi de 1933 va sortir publicat el llibre *La divisió territorial. Estudis i projectes*. En aquest llibre Pau Vila recull els treballs de la Ponència, els diferents projectes que elaboraren i les respostes de l'enquesta municipal.²³ S'iniciava un llarg

22. Sobre el pensament de Rovira i Virgili en relació al tema dels dos nivells administratius, em remeto a les notes 13 i 14 de l'*Estudi preliminar* d'Enric Lluch i Oriol Nel-lo en *La gènesi de la divisió territorial* (1983). Un dels arguments de Rovira i Virgili era que una divisió territorial basada únicament en les comarques contribuïa a una centralització excessiva a Barcelona, en canvi l'existència d'un grau intermedi entre el govern i l'escala comarcal afavoria la descentralització (vegeu *La Publicitat*, del 25 de desembre de 1931).

23. La Ponència va col·laborar amb la secció filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que per encàrrec del Govern de la Generalitat havia de corregir ortogràficament i etimològicament els noms del municipis de Catalunya. El nomenclàtor de municipis resultant d'aquest treball es publicà també en el llibre de 1933.

24. Aquests autors en l'*Estudi preliminar* del llibre *La gènesi de la divisió territorial* fan una anàlisi exhaustiva de l'aprovació i aplicació de la proposta de la Divisió Territorial de la Ponència, basada en documents de la Generalitat i del Parlament ("Diari de Sessions" del Parlament de Catalunya, decrets de la Generalitat...), en llibres i publicacions periòdiques contemporànies i en treballs i estudis posteriors.

25. En aquest moment s'introduïren algunes modificacions: la Garrotxa passà de la regió de Vic a la regió de Girona i la doble capitalitat de la regió IX (Tremp i La Seu D'Urgell) es resolgué a favor de Tremp.

26. D'aquest llibre i d'aquest cartell el Congrés de Cultura Catalana en feu una edició facsímil l'any 1977.

i lent procés d'aplicació de la proposta de divisió territorial de la Ponència per a l'administració i govern de Catalunya.

Ja és sabut que la divisió territorial proposada per la Ponència no va entrar mai al Parlament de Catalunya per ser debatuda. Enric Lluch i Oriol Nel·lo expliquen amb tota minuciositat aquest procés i assenyalen tres motius pels quals el govern de la Generalitat es va mostrar tant indecís i dubitatiu a l'hora de substituir la divisió provincial per una basada en les comarques: a) diversitat d'opinions respecte als límits i el nombre de comarques; b) inèrcia de les estructures i funcionament de les províncies, i c) interessos creats –tant econòmics com polítics–, que podien veure's afectats per una modificació de l'administració territorial.²⁴

No és fins després del 19 de juliol de 1936 que la divisió territorial començà a aplicar-se a comptagotes i no com una divisió territorial administrativa del govern de la Generalitat tal com estava previst, però sí d'una manera decidida per diferents organismes i departaments de la Generalitat.

L'aplicació més coneguda és la del Consell d'Economia, que el 18 d'agost de 1936 aprovà la creació d'una divisió territorial de Catalunya per a la tasca d'organització i planificació econòmica; la divisió que adoptaren fou la proposada per la Ponència. Uns dies més tard, el 27 d'agost, Lluís Companys –president de la Generalitat– signà el decret en què s'establia la divisió territorial per a la reorganització de l'economia catalana i posteriorment el Parlament ratificà aquest decret. La divisió territorial que s'adoptava era la proposada per la Ponència l'any 1933: 38 comarques i 9 regions.²⁵ Per a una major difusió de la nova estructura territorial i administrativa de Catalunya s'editaren uns cartells que es difongueren per tot Catalunya i es publicà el llibre *La divisió territorial de Catalunya*.²⁶

7. El context científic

La divisió territorial de Catalunya s'emmarca clarament en l'escola geogràfica possibilista francesa. Aquest enquadrament va més enllà de la metodologia utilitzada, es concreta també en el concepte de regió econòmica i en els plantejaments sobre divisions administratives. La Ponència aplicà conceptes i metodologies d'un corrent científic concret a la proposta d'una divisió territorial per a l'administració d'un país. No serà l'únic cas, ja que de forma gairebé contemporània un geògraf alemany –Walter Christaller– aplicarà els conceptes i supòsits de la teoria de la localitat central que ell mateix va formular a l'organització administrativa dels territoris conquistats a l'est pel *III Reich*. És interessant remarcar el paper que en aquest moment tenen els geògrafs en els processos de divisions territorials administratives. A la

dècada dels trenta, també de forma contemporània, als Estats Units es formulen els primers models gravitatoris per determinar el radi d'influència de les ciutats.

D'aquestes tres grans aportacions teòriques que es donen simultàniament en aquest moment, es pot afirmar gairebé amb tota seguretat que els ponents coneixien únicament l'escola francesa; i no només la coneixien, sinó que hi tenien uns lligams molt estrets.

7.1 L'escola possibilista de la geografia francesa ²⁷

Tot i que en els materials de la Ponència no se cita en cap moment la geografia francesa, alguns dels temes més recurrents d'aquesta escola hi són molt presents. Probablement, el fet que els ponents tenien molt clar que no feien un treball acadèmic sinó un treball tècnic per al govern de la Generalitat n'és un explicació. De fet, la geografia francesa es troba molt present en els escrits i estudis de caire acadèmic dels ponents que són geògrafs, sobretot en les obres de Pau Vila.

7.1.1 El concepte de regió

Ja hem vist que el concepte de regió present en els treballs de la Ponència és el de regió econòmica. Aquest concepte de regió econòmica és una evolució del concepte de regió natural (Ozouf-Marignier; Robic 1995, p. 46-56), que Vidal formulà en els seus

27. Les idees expressades en aquest punt són fruit de diverses converses amb Lluís Riudor, geògraf i professor de la Universitat Pompeu Fabra, gran coneixedor de l'obra de Vidal de la Blache i de l'escola possibilista, i amb Abel Albet, geògraf del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma, que ha estudiat i treballat el mètode i el pensament geogràfic i, d'una manera específica, l'evolució de la geografia regional.

28. En el col·loqui que tingué lloc després de la conferència, el professor Enric Lluch es referí a aquest nou concepte *vidalià* de regió nodal i a la seva difusió a França. Comentà també la difusió de l'article de la *Revue de Paris* i del pensament de Vidal al Regne Unit on el geògraf Fawcett el 1918 publicà un treball sobre la divisió territorial que s'inspirava en aquest article. També a Alemanya alguns treballs i propostes s'inspiraren en aquestes idees. Lluch es preguntà si contemporàniament no hi havia en altres països europeus projectes de noves organitzacions i estructures administratives i territorials que es basessin en els conceptes de Vidal de la Blache de regions econòmiques, regions nodals...

29 Per designar aquest fenomen de desenvolupament urbà, Vidal de la Blache adoptà el concepte de nodalitat desenvolupat pel geògraf anglès Mackinder. (Vidal de la Blache 1919, p. 832).

30. Recordem que en la conferència de la Casa del Vallès, Vila ja es plantejava una divisió comarcal basada en les relacions econòmiques.

últims treballs (Vidal de la Blache 1910). Una de les qüestions clau de les regions econòmiques és la seva articulació a partir de les comunicacions, de l'activitat comercial i, sobretot, de les ciutats. D'aquí sorgeix la idea de regió nodal: les regions tenen una estructura nodal i una base econòmica; és a dir, uns espais regionals articulats al voltant de les ciutats.²⁸ Vidal de la Blache planteja la necessitat de determinar quines són les ciutats que tenen més possibilitats i més potencial com a centres vertebradors del territori, ja que aquestes seran les ciutats que hauran d'esdevenir les capitals regionals. La formació i la concreció dels espais regionals estaran, doncs, molt basades en els espais econòmics i el desenvolupament urbà.²⁹ Cal remarcar que Vidal no donà cap rellevància als processos productius en la configuració de les regions econòmiques.

Un dels temes recurrents en la geografia *vidaliana* és el dels límits de les regions i els criteris que cal adoptar en la seva concreció. En el moment en què es passa a les regions econòmiques el problema dels límits pren unes altres característiques. Es tracta d'establir uns límits en una realitat mutable i variable, ja que les regions econòmiques no són estàtiques, sinó dinàmiques; a més, sovint no són coincidents en tots els seus aspectes, sinó que diferents aspectes de la vida econòmica poden dibuixar uns àmbits regionals no necessàriament coincidents. L'estudi de les regions passa a ser una qüestió de ciutats, *centralitats* urbanes i comunicacions més que no pas de límits regionals, que són fluctuants, mutables i de difícil concreció. En la mutabilitat dels límits regionals i en la no coincidència de les regions econòmiques rau la principal dificultat de delimitar unes regions administratives. És en aquesta línia de reflexió que s'emmarquen algunes de les objeccions dels geògrafs francesos a l'establiment de les regions com a nous àmbits administratius superposats als departaments, ja que el fet de fixar uns límits regionals desvirtua, segons aquests geògrafs, el caràcter dinàmic de les regions econòmiques (Hauser 1918). Més tard, els treballs regionals de la geografia francesa ja no es plantejaven la qüestió de límits de les regions, sinó que aplicaran la metodologia regional a espais prèviament ja delimitats, que sovint coincidirien amb àmbits administratius.

El concepte de regió basat en la realitat econòmica, en una estructura nodal on les comunicacions tenen un paper rellevant i els límits són imprecisos és una idea moderna, que Pau Vila³⁰ fa seva des dels inicis i que és la base del concepte de demarcació i/o comarca econòmica que es plantejà la Ponència.

7.1.2 El mètode d'enquesta i la qüestió de noms

Un dels mètodes més divulgats de la geografia francesa és l'enquesta sobre el terreny. El problema que comportava la manca d'informació estadística sobre molts aspectes de la realitat que els geògrafs francesos estudiaven, així com la prioritat que

es donava al coneixement directe d'aquesta realitat, es resolia amb el mètode d'enquesta, ja que permetia copsar la realitat a partir de la informació que subministraven persones implicades directament amb el tema d'estudi.

Aquest mètode s'aplicà en diferents estudis i recerques. L'any 1926, en el Congrés Internacional de Geografia del Caire, s'inicià un gran projecte sobre l'hàbitat rural en el qual hi havien de participar geògrafs de tots els països. L'enquesta, que havia de ser l'instrument bàsic de recollida d'informació, havia estat dissenyada i presentada pel geògraf francès Albert Demangeon (Claval 1972, p. 131-145; Demangeon 1926, p. 289-292). El mateix Demangeon dirigí un treball sobre l'habitatge rural a França, l'estructura agrària i els estrangers a l'agricultura uns anys més tard, en el marc del *Conseil Universitaire de la Recherche Sociale*. Aquests dos són probablement els estudis de més envergadura que es realitzaren a partir d'una enquesta en aquests anys (Demangeon 1936).

El mètode d'enquesta tingué una important difusió a Catalunya i és ben segur que Pau Vila i probablement altres ponents coneixien els treballs de Demangeon o d'altres geògrafs francesos elaborats a partir d'enquestes. Per tant, la Ponència –en adoptar l'enquesta com a instrument per obtenir informació sobre les comarques i les àrees de mercat– estava utilitzant, de fet, una metodologia molt desenvolupada en la geografia francesa. Més tard, ja als anys cinquanta, Josep Iglésies contribuí a la seva divulgació amb el seu treball sobre com estudiar una localitat (Iglésies 1950). Per a la seva elaboració presentà com a model un qüestionari d'enquesta regional, que es publicà l'any 1909 als *Annales de Géographie*.³¹ De fet, Iglésies adaptà una enquesta pensada per a l'estudi d'una regió a l'estudi d'una localitat. L'índex que proposava Iglésies tingué una gran difusió en ambients catalanistes de la postguerra i fou utilitzat en un bon nombre d'estudis comarcals i locals.

La preocupació pels noms dels llocs és constant entre els geògrafs francesos i està molt lligada a la definició i concreció de les regions naturals. Així ho exposà Lucien Gallois en l'article "*Les noms de pays*". Algunes de les idees d'aquest article tenen una especial rellevància pel paral·lelisme que es pot traçar amb Catalunya i que potser expliquen alguns del debats que tingué la Ponència en la denominació d'alguna de les comarques.³²

Segons Gallois, en el moment en què una divisió administrativa pren el nom d'un *pays*, aquest nom queda fixat en el territori adquirint una connotació administrativa, delimitant un àmbit que no necessàriament es correspon a l'àmbit inicial al

31. "Enquêtes regionales", *Annales de Géographie*, 1909, vol. XVIII.

32. Vegeu l'Acta IX de les sessions de la Ponència, Lluç: Nel·lo 1983, p. 29.

33. Vegeu la nota 23.

qual s'aplicava i introduint a partir d'aquest moment una certa confusió; donant nombrosos exemples de *pays* francesos. A Catalunya, el que planteja Gallois es podria aplicar a comarques com la Segarra o la Garrotxa; en el sentit contrari, seria el cas del Camp de Tarragona, el Penedès i l'Empordà, territoris que la divisió territorial de la Ponència fracciona en dues comarques.

Gallois també planteja la dificultat que es presenta a vegades de trobar un nom per a cada demarcació quan s'està definint una divisió territorial. La tasca no és sempre senzilla, perquè sovint els noms de *pays* no cobreixen tot el territori. La Ponència es trobà més d'una vegada amb aquest problema a l'hora de decidir algun nom de comarca.

Més que una tasca de geòlegs, com fins aquell moment havia sigut a França, l'estudi dels noms de *pays* i dels llocs és, segons Gallois, més propi dels geògrafs, ja que estan més ben preparats pel fet que el mètode geogràfic sempre té en compte un gran nombre de factors. És interessant recordar aquí com la Ponència i, sobretot, Pau Vila col·laboraren en la determinació del nomenclàtor de municipis de Catalunya, que elaborava la secció filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.³³ Es tractaria, doncs, d'un nou paral·lelisme amb la geografia francesa.

7.1.3 Els geògrafs francesos i el debat regionalista

El tema de les divisions administratives no va ser mai un tema molt rellevant en la geografia francesa; tanmateix els geògrafs francesos participaren molt activament en el debat sobre la regionalització de l'administració francesa i en el moviment regionalista. El coneixement que tenien del territori i la seva metodologia d'anàlisi els feren uns professionals molt valorats entre els ambients regionalistes que propugnaven una divisió regional de l'Estat francès que se superposés a la departamental.

Els regionalistes francesos estaven en contra de la divisió departamental; segons ells, els departaments eren una divisió administrativa artificial que no responia a cap realitat, ben al contrari de les regions, que responien i s'adaptaven a la realitat econòmica. En aquest punt, la coincidència amb les idees de Vidal sobre les regions era total. El geògraf francès considerava, com els regionalistes, que els departaments no s'adaptaven a les necessitats administratives del moment i les transformacions econòmiques els feien obsolets, ja que els nous fenòmens econòmics i socials repercutien en uns espais supradepartamentals. La conjunció de la disminució de la fricció espai-temps i de les noves condicions de producció havia produït una ruptura clara amb els àmbits departamentals: aquests, segons Vidal i el regionalistes, responien clarament a la realitat de l'antic règim. Es plantejava,

doncs, la necessitat d'una nova forma d'organització territorial, que havia d'estar encapçalada per una ciutat o una metròpoli: la ciutat regional. La competència internacional i la mundialització de l'economia eren fenòmens que, segons Vidal, imposaven la necessitat d'una organització territorial de França basada en regions centrades en unes metròpolis urbanes ben connectades entre elles. Aquestes ciutats, en paraules de Vidal representen:

“*Le degré intermédiaire, plus nécessaire que jamais, entre la ville purement locale et la capitale politique placé trop loin*” (Vidal 1910, p 842).³⁴

Els geògrafs participen de ple doncs en el debat regional i, a la vegada, les posicions regionalistes incideixen en l'evolució de les idees i conceptes geogràfics. El fet que l'objecte d'anàlisi siguin les regions i no les circumscripcions administratives (els departaments eren fortament contestats pels regionalistes), posa als geògrafs en una posició d'experts regionals en aquest debat polític, a la vegada que la seva opinió té una autoritat indiscutible.

Vidal passa a ser l'expert geogràfic en qüestions regionalistes i la seva consideració augmenta a mesura que va desenvolupant el concepte de regió econòmica.³⁵ Savi, rigorós, cap i mestre d'una escola científica –per tant, representant d'un nucli científic important–, el seu llibre *Tableau de la géographie de la France* (1903) passa a ser el breuari del pensament regionalista; mentre que les obres i monografies regionals dels geògrafs francesos són sovint citades i recomanades a la revista *Action regionaliste*, òrgan de la *Federation Regionaliste Française*. Els lligams amb les idees regionalistes sembla que eren amb el moviment econòmic i polític més relacionat amb els actors econòmics de les províncies que no amb el regionalisme contrarevolucionari de Maurras.³⁶

34. En el mapa que s'inclou en aquest article i que és una proposta de regionalització de Vidal, no hi figuren el nom de les regions; significativament, només hi consten els noms de les ciutats capitals de les regions. És interessant de remarcar com en els escrits de Vidal no es parla mai dels departaments administratius.

35. En el *Congrés des Sociétés de Géographie* de 1911 celebrat a Roubaix, Vidal ja és considerat el principal expert en temes de regionalització.

36. Així ho indiquen les geògrafes Ozoug-Marignier i Robic (Ozoufzouf-Marignier; Robic 1995, p. 559). Per a una visió general sobre el moviment regionalista francès es pot consultar el llibre de Thiébaud Fleury (1966).

37. En aquest congrés es feu un homenatge pòstum a Vidal de la Blache, mort pocs dies abans (Hausser 1918).

38. La geògrafa alemanya Mechtild Rössler ha treballat molt aquest període de la geografia alemanya i la seva relació amb el règim nazi (Rössler 1989, p. 419-431). Aquesta geògrafa feu una estada a Barcelona el novembre de 1992, on impartí un seminari en el Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona sobre la geografia a Alemanya i donà una conferència en la Societat Catalana de Geografia (Rössler 1993, p. 203-212).

El gran debat sobre la nova configuració administrativa de l'Estat francès que s'inicia a principis de segle té un dels seus punts àlgids el 1918,³⁷ amb la celebració del Congrés de la *Federation Regionaliste Française*. En aquest congrés, la participació dels geògrafs tingué una gran rellevància, tot i que no es va resoldre favorablement per als regionalistes, ja que els projectes i propostes van quedar en un no res.

Els regionalistes francesos no volen suprimir l'escala departamental, sinó que volen sobreposar-hi un grau regional, ja que consideren que aquest segon grau (que respon a les noves estructures territorials que es van configurant) ha de contribuir necessàriament a una major descentralització de l'administració de l'Estat. Recordem que aquest era també un dels arguments de Rovira i Virgili en favor de les dues escales en la divisió territorial de Catalunya. La introducció d'una demarcació supracomarcal havia de contribuir, segons Rovira i Virgili, a la descentralització, a més d'incidir –tot contrarestant-lo– en el procés de centralització de les estructures administratives i governamentals a Barcelona.

No sabem si tots els ponents estaven al corrent de les idees dels regionalistes francesos, però en els treballs de la Ponència no hi ha cap constància. Sabem que Rovira i Virgili, Pau Vila i Valls i Taberner coneixien aquest debats i és plausible pensar que la idea dels dos nivells administratius, que tant va defensar Rovira i Virgili, estigués relacionada amb aquesta línia de pensament regionalista dels federalistes francesos.

7.2 La geografia alemanya: Christaller i la reforma administrativa dels territoris orientals del *III Reich*

Com hem dit, a Alemanya es donà una altra experiència de proposta de reforma de l'administració territorial basada en plantejaments i supòsits d'una teoria geogràfica. En aquest cas no podem parlar d'escola geogràfica, ja que es tracta de l'obra teòrica d'un únic autor. Es tracta del geògraf alemany Walter Christaller i de la "Teoria del lloc central", que formulà l'any 1933.

Durant el *III Reich*, molts geògrafs col·laboraren activament amb diferents institucions governamentals.³⁸ Amb la intenció de crear un corpus de coneixement considerable sobre els territoris orientals, el *Reich* finançà un bon nombre d'institucions de recerca social que tenien com a temes prioritaris l'estudi de la població, les característiques germàniques d'aquests territoris, el planejament territorial, la localització de la població, la distribució de les indústries, la dispersió de les grans ciutats i dels centres industrials... aquestes qüestions, entre d'altres, eren objecte d'estudi i de recerca. En aquestes institucions, els geògrafs hi participaren molt activament apli-

cant conceptes acadèmics de la disciplina (*Lebensraum, Volks und Kulturboden...*), formulant propostes i definint i concretant polítiques específiques. Aquests estudis s'intensificaren després de la invasió de Polònia, ja que l'estat necessitava estudis molt acurats per dur a terme la seva política territorial de *relocalització* de la població i de les activitats.

En aquest context, la "Teoria del lloc central" que Christaller havia formulat l'any 1933 prenia una significació considerable: varies agències i institucions dedicades a la planificació dels territoris orientals s'inspiraren en els seus plantejaments i Christaller mateix treballà en varies d'aquestes institucions. Dirigí un grup d'estudis sobre les localitats centrals (*Arbeitskreis Zentrale Orte*) i participà en nombrosos grups de discussió sobre l'aplicació de la seva teoria a l'Alemanya nazi. Després de l'ocupació de Polònia col·laborà en el Pla General dels Territoris de l'Est (*Generalplan Ost*), específicament en la determinació del nou sistema de ciutats i en la definició de l'organització administrativa. Aquest pla depenia directament de Himmler, a qui Hitler havia confiat la reorganització i creació dels assentaments en els nous territoris conquerits.

La confrontació de les seves formulacions teòriques amb la pràctica concreta de planificar un sistema de ciutats i una organització territorial i administrativa en els nous territoris conquistats dugueren Christaller a alguns replantejaments teòrics i a la formulació del que va anomenar "Teoria de l'organització espacial de l'administració". L'organització administrativa de l'Estat s'havia de recolzar en un sistema administratiu basat en una jerarquia de ciutats i de districtes. Aquest sistema administratiu assegurava, segons Christaller, la màxima eficàcia i garantia una distribució racional dels serveis públics. La nova estructura administrativa es recolzaria en unes unitats o cel·les organitzades centralment al voltant d'una localitat central petita –la capital de districte–, que a la vegada gravitarien al voltant de les localitats centrals de nivell superior. Aquesta organització havia de suposar uns àmbits espacialment

39. Segons ens diu M. Rössler (1989, p. 427) en el judici de Nuremberg no es pogué demostrar que s'havia fet el Pla pels Territoris de l'Est (*Generalplan Ost*); l'argument de Konrad Meyer, geògraf i un dels principals impulsors d'aquest pla, fou que es tractava únicament de documents i treballs científics. Aquest personatge, àdhuc adduït en el seu descàrrec que en les seves oficines havia empleat a més d'un científic d'ideologia clarament antifeixista, entre ells cita a Walter Christaller, afiliat a l'SPD l'any 1922 i que quan se celebra el judici de Nuremberg està afiliat al partit comunista alemany. Aquestes afiliacions polítiques de Christaller les confirmen tots els autors que han estudiat la vida i l'obra de Christaller i plantegen un interrogant sobre els motius de la seva col·laboració amb el règim nazi.

40. Aquesta revista donava àmplies notícies dels treballs de geografia i d'altres ciències socials, que es publicaven a França bàsicament, però també ressenyava publicacions i treball d'altres països europeus i americans.

integrats, complexos funcionalment i en els quals les relacions fossin nombroses i regulars, tant en el temps com l'espai. Ja que la majoria d'aquestes relacions es donarien en la localitat central de nivell superior, aquest àmbits administratius estarien fortament units i tindrien una identitat territorial molt reforçada. Proposa un model teòric jeràrquic de regions administratives i de planificació en 7 escales, que comprèn des de les granges o petits assentaments fins a la capital nacional. Seguia així el model $k=7$ del seu principi administratiu originari. En l'aplicació pràctica d'aquest model, Christaller fou necessàriament molt flexible, tant en la grandària de les poblacions i les àrees, com dels llinars de població de les localitats capitals administratives.

La implantació de les propostes d'organització territorial i administrativa de la Polònia ocupada tingué sortosament una vida curta: el desenllaç de la guerra hi posà fi.³⁹ Ens interessa aquí el fet que –gairebé simultàniament als treballs de la Ponència de la divisió territorial– a Alemanya s'estava plantejant una divisió territorial administrativa per a la Polònia ocupada, basada en els plantejaments teòrics d'un geògraf. El principi de *nodalitat* i la importància de les relacions econòmiques són, en ambdós casos, elements clau en la determinació des les demarcacions administratives. Tret d'això, cap més similitud –els objectius d'ocupació, de domini, d'expulsió de la població, etc.– de l'Alemanya nazi són l'antítesi dels objectius del govern de la Generalitat a l'hora de plantejar una nova divisió territorial de Catalunya.

7.3 Els models de gravitació: Reilly

L'any 1931, als Estats Units (Texas), Williams J. Reilly (Reilly 1931) planteja un model de gravitació del comerç que estableix que l'àrea d'atracció d'una ciutat està en relació directa amb la seva població i indirectament relacionada amb la distància. El model de Reilly és considerat el primer model gravitatori que es planteja la determinació de les àrees de mercat d'una ciutat (fou àmpliament difós i utilitzat en estudis de mercat). Diferents autors en modificaren alguns paràmetres per tal de facilitar-ne l'aplicació i augmentar-ne la representativitat i eficàcia en els estudis d'atracció de les ciutats i les seves àrees d'influència (Tagliacarne 1956).

No tenim cap constància que Pau Vila o cap altre membre de la Ponència coneguessin el model de Reilly ni les seves aplicacions; tampoc hi hem trobat cap referència en la revista *Annales de Géographie*.⁴⁰ Els membres de la Ponència, quan es plantegen analitzar les àrees de mercat de les ciutats, no pensen en l'aplicació d'un model de gravetat, sinó que adopten el mètode d'enquesta de la geografia francesa.

En tot cas, és interessant de ressaltar com contemporàniament –però amb altres motivacions que la d'establir una divisió territorial basada majoritàriament en relacions i espais econòmics– es plantegen unes metodologies i uns models gravitatoris per determinar àrees de mercat. Haurem d'esperar fins a la dècada dels seixanta per trobar estudis que integrin les dues metodologies.

7.4 Els congressos internacionals de geografia i la qüestió dels àmbits administratius i de les regions

L'any 1922 es funda la Unió Geogràfica Internacional i, a partir d'aquesta data, els congressos internacionals de geografia (que s'havien iniciat l'any 1871) estaran organitzats per aquesta associació, que aglutinarà els interessos, les discussions científiques i els temes de recerca dels geògrafs. El caràcter de difusió del coneixement i la recerca que tenen els congressos científics era molt més accentuat a principis de segle que no en l'actualitat; en aquest sentit, és interessant veure quins eren els temes de debat en els congressos de geografia a la dècada dels anys trenta i quin era el paper atorgat als temes relacionats amb els àmbits administratius i les regions econòmiques i els seus límits.⁴¹

Segons Michèle Egly, els estudis i debats sobre la regió no tenen una certa notorietat en els congressos de geografia fins al congrés d'Amsterdam (1938). Aquest fet

41. L'any 1972, la *Union Géographique Internationale (International Geographical Union)* publicà el llibre *La Géographie a travers un siècle de congrès internationaux. Geography through a century of international*. Pel tema d'aquest article són interessants les aportacions de Paul Claval (Claval 1972, p. 131-145) i de Michèle Egly (Egly 1952, p. 146-160), així com les ressenyes dels congressos internacionals de geografia de la revista *Annales de Géographie*.

42. Malgrat el títol en francès la comunicació està escrita en alemany.

43. Pau Vila feu una ressenya de la seva estada a Amsterdam en motiu d'aquest congrés, però no menciona els debats que s'hi produïren. Vegeu "La Publicitat" del 15 de novembre de 1938. L'article es titula "El Congrés Internacional de Geografia d'Amsterdam". En aquest article, Vila parla de la seva trobada amb dos geògrafs alemanys. Trobada tensa i freda perquè "... lluny de Catalunya nosaltres portàvem viu el dolor de la pàtria; no podíem oblidar el mal que ens feia Alemanya". Un dels alemanys, diu Vila, sembla no combregar amb les idees del *Reich*, l'altre veu clarament que sí, i malgrat que estaven a la mateixa taula en un sopar del congrés, al dir-li que venia de Barcelona "... no li quedaren ganes de dir-nos res més en tota la vetlla". Era Christaller un d'aquests dos alemanys? Quin dels dos?

44. Pau Vila a París (1931) presentà el treball "*Localitzacion des anciennes industries en Catalogne*", a Varsòvia (1934): "*Localisation et évolution de l'industrie du papier en Catalogne*", i a Amsterdam (1938), "*Le peuplement de la Catalogne. Le problème géographique de l'eau*".

no deixa de sorprendre, si tenim en compte els nombrosos treballs de geografia regional que es realitzen aquests anys en molts països europeus i la importància que la geografia francesa dona a la regió. Egly n'apunta una explicació:

“La notion de géographie n'était pas, ou très superficiellement, analysée, au niveau des congrès. Tout se passait comme si l'évidence de son contenu dispensait de travailler à son approfondissement. Or la terminologie adoptée par les différents auteurs, lorsqu'elle ne trahit pas un flottement dans la signification du concept, reflète de graves divergences. C'est ainsi que l'un appelle “région” de que l'autre appelle “paysage”, et que les types de paysages et de régions ont eu une fâcheuse tendance à se multiplier” (Egly 1952).

Hi ha, lògicament, excepcions notables. Per exemple, en el congrés de París (1931), G. Chabot presenta la comunicació *“Les zones d'influence d'un ville”*, en la qual es planteja la ciutat com un element de cristallització regional i la necessitat de delimitar-ne la seva àrea d'influència.

Tot i que en el congrés de Varsòvia (Egly 1934) es planteja la qüestió de la delimitació de les regions en algun debat, és en el congrés d'Amsterdam quan els temes de la sistematització del concepte de regió i les diferents tipologies de regions existents, així com la qüestió de la delimitació regional es plantegen clarament i es debaten en profunditat. Seguint Egly, sembla que la regió urbana és la que genera un debat més ric i la que tindrà un desenvolupament més fructífer amb els anys. En aquest congrés, Christaller presentà la comunicació *“Rapports fonctionnels entre les agglomérations urbaines et les campagnes”*,⁴² que va influenciar en gran part el debat sobre les regions urbanes.

Pau Vila, que havia participat en els congressos de París (1931) i Varsòvia (1934), assistí al congrés d'Amsterdam en tant que delegat de la Generalitat, i degué seguir amb interès aquest debat sobre les regions nodals i la delimitació de les àrees d'influència de les ciutats a partir de relacions comercials.⁴³

El tema de la definició i delimitació de les circumscripcions administratives no sembla que fos un tema de debat en aquests congressos geogràfics. Possiblement, aquest tema sorgí tangencialment en el debat regional a Amsterdam, però en tot cas no fou mai un debat prioritari. Recordem que en la geografia francesa –tot i el seu entroncament amb el pensament regionalista– el tema de les divisions territorials per a l'administració mai suscità un debat científic.

Probablement, aquesta sigui l'explicació del perquè Pau Vila i els altres geògrafs de la Ponència no presentaren als congressos internacionals de geografia els treballs de la Ponència: no eren temes prioritaris de debat científic en la comunitat de geògrafs. Recordem també, com hem dit més amunt, que els ponents (com consta en les actes de la Ponència) en cap moment consideraren que el seu era un treball “acadèmic”, sinó un treball de caire “tècnic” previ a la formulació de la proposta de divisió territorial de Catalunya.⁴⁴

8. L'ambient geogràfic a Catalunya

A l'inici dels anys trenta, la geografia catalana aplega ja un nombre estimable de treballs de geografia d'un elevat nivell científic, molts d'ells publicats a la col·lecció Enciclopèdia Catalunya de l'editorial Barcino. En sobresurten *La Cerdanya*, de Pau Vila (1926); *La Plana de Vic*, de Gonçal de Reparaz (fill) (1928), i el *Resum geogràfic de Catalunya* en nou volums, de Pau Vila (1928-1935). En aquesta mateixa col·lecció es publicaren també diverses obres del geòleg francès Marcel Chevalier, com *El paisatge de Catalunya* i la *Geologia de Catalunya*.

No tota la geografia que es conrea a Catalunya en aquesta època s'inscriu en la geografia francesa: geògrafs com Huguet del Villar i el mateix Gonçal de Reparaz (fill) tenen altres filiacions científiques. En tot cas, l'escola francesa és clarament la predominant i és amb la que els geògrafs de la Ponència estan en contacte.

8.1 Pau Vila: la relació amb la geografia francesa i la preocupació pel debat comarcalista

Pau Vila és el geògraf català que en aquells moments té més contactes amb la geografia francesa i, per tant, és la persona clau en la difusió de la geografia francesa a Catalunya. Sobre Pau Vila s'ha escrit molt,⁴⁵ aquí només recordarem alguns punts de la seva biografia, que ens semblen de particular interès per als temes que tractem aquí.

El 1922, Vila fa una estada a l'*Institut de Géographie Alpine de Grenoble*, dirigit per Raoul Blanchard. Aquesta estada suposà el contacte directe amb un dels deixebles de Vidal de la Blache més importants. Vila també coneix els contactes entre els geògrafs francesos i els regionalistes a Grenoble, ja que Blanchard és un dels promotors d'un important moviment regionalista al Delfinat (Vila 1978, p. 86-90). Més tard, Vila facilità la vinguda a Catalunya de Blanchard i un grup de geògrafs francesos de Grenoble. Des del Centre Excursionista de Catalunya, com veurem més endavant, els contactes amb els geògrafs francesos s'intensificaren. En aquests

45. Es poden consultar, entre d'altres, les aportacions biogràfiques a *La bibliografia de Pau Vila* (Galera 1975); la *Lliçó introductòria. Pau Vila i Dinarès. Breu cronologia biogràfica* (Lluch 1979, p. 5-11); el pròleg a la reedició de *La Cerdanya* (Nel·lo 1984, p. 7-14), i el llibre *Pau Vila: he viscut! Biografia Oral. Converses amb Bru Rovira* (Rovira 1989).

46. Sobre aquest tema, es poden consultar els treballs del geògraf Jordi Martí-Henneberg i el llibre *100 anys d'història del Centre Excursionista*, publicat per la mateixa entitat l'any 1995.

mateixos anys, Vila dirigeix la traducció castellana de *La geografia universal*, de Vidal de la Blache i Lucien Gallois, que significà la introducció a l'estat Espanyol d'una de les grans obres de la geografia francesa.

Pau Vila desenvolupà una intensa activitat com a professor de geografia en diverses institucions: Estudis Normals de la Mancomunitat (1920), Escola d'Agricultura de Barcelona (1930), Escola Normal de Mestres de la Generalitat (1931), Institució d'Estudis Mercantils de la Generalitat (1931) i Estudis Universitaris Catalans (1932). En totes aquestes institucions fou professor de geografia i divulgà, entre els nombrosos deixebles, els principis, conceptes i mètodes de la geografia francesa.

Ja hem vist com, atent al desenvolupament científic de la geografia, assisteix als congressos internacionals de París, Varsòvia i Amsterdam, on entra en contacte amb altres corrents metodològics de la geografia que, tanmateix, no l'aparten de la geografia possibilista francesa.

A partir de 1930 i fins a 1937, Pau Vila dedicà una especial atenció al debat *comarcalista* i a la futura divisió territorial de Catalunya. Ja abans de constituir-se la Ponència (1930) i en el marc del Centre Excursionista de Catalunya, havia dirigit un curs que tenia per títol "Treballs de preparació, investigació i discussió per arribar a la delimitació comarcal de Catalunya", a més d'haver participat en el cicle de conferències sobre el debat *comarcalista* organitzat per la Casa del Vallès. En la conferència que hi pronuncià hi ha dues aportacions de gran rellevància: per un costat, presentà una síntesi de les diferents *comarcalitzacions* proposades fins aleshores, treball que després ampliarà i completarà en el llibre de 1933 *La Divisió Territorial: estudis i projectes*; en segon lloc, presentà una metodologia per a l'anàlisi de la realitat comarcal i la delimitació i proposta d'una divisió territorial de Catalunya basada en les comarques. Avançà, doncs, algunes de les línies d'anàlisi que després desenvoluparà en el marc de la Ponència. Probablement, no es podia imaginar que pocs mesos després ell mateix seria el vice-president de la Ponència, que havia de proposar al Govern de la Generalitat una divisió territorial per a l'administració de Catalunya.

8.2 El Centre Excursionista de Catalunya

El Centre Excursionista de Catalunya va ser una institució clau per al desenvolupament de moltes disciplines als inicis de segle XX. La geologia, l'arqueologia i la geografia foren disciplines a les quals el Centre Excursionista de Catalunya donà un impuls important. En aquesta direcció, l'excursionisme científic de les primeres entitats excursionistes del país fou un element decisiu.⁴⁶ Pel que fa a la geografia, el

Centre Excursionista de Catalunya va ser un dels camins d'entrada de la geografia francesa *vidaliana*; quant a la divisió territorial, el Centre va ser un dels llocs de debat sobre la divisió territorial de Catalunya.

8.2.1 El Centre Excursionista de Catalunya i la geografia francesa ⁴⁷

A la dècada dels anys trenta, els contactes del Centre Excursionista de Catalunya amb la geografia francesa eren molt estrets. Ja a l'any 1929, el Centre acull una vinguda d'estudiants de la *Université de Paris* a Catalunya, que pertanyien a la Unió Geogràfica de la Facultat de Lletres de la Sorbona. En aquesta vinguda, organitzada per Gonçal de Reparaz (fill), es fa una excursió per la Cerdanya i el Rosselló. En les sessions *acadèmique* que es realitzaren, Pau Vila hi impartí una conferència sobre la Cerdanya. Aquesta visita és la primera d'una sèrie de vingudes d'estudiants universitaris francesos amb els seus professors, que sempre són acollits pel Centre Excursionista. Al febrer de 1933 el Centre Excursionista de Catalunya rep la visita de Daniel Faucher –geògraf pirenaic de la Universitat de Toulusse– i un grup d'estudiants de l'Institut de Geografia d'aquesta universitat. En aquesta estada, Faucher imparteix varies conferències: en el mateix centre, a l'Escola Normal de la Generalitat i a l'Institut Francès. A la primavera d'aquest mateix any, és Raoul Blanchard –de l'Institut de Geografia Alpina de Grenoble– qui ve a Catalunya i al Centre Excursionista amb un grup d'estudiants. El contacte amb Grenoble potser era el més estret, ja que Pau Vila, com hem dit, hi havia fet una estada l'any 1922 i el “Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya” havia publicat alguns treballs de Blanchard.

Els contactes amb la geografia francesa no es limitaren a aquestes estades d'universitaris francesos amb els seus professors, sinó que el Centre també rebé la visita de

47. El *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* és una bona eina per analitzar el paper d'aquesta institució en la difusió de la geografia francesa, no només per les notícies que ens dóna sobre les activitats de la institució, sinó també perquè permet veure la influència de la geografia *vidaliana* en els articles geogràfics.

48. Tot i que la presència de la geografia francesa és predominant, el Centre rep també la visita d'algun geògraf britànic, concretament E.H.G. Dobby del *Birbeck College* de la Universitat de Londres, que estudia els paisatges meridionals i occidentals de Catalunya.

49. Es disposa d'una reimpressió d'aquest article a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, vol. 35, juny, 1993.

50. Cèsar August Torras morí el mes de juny de 1923, però fins l'agost de 1926 anaren apareixen en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* aquestes petites monografies comarcals que l'autor havia deixat escrites.

geògrafs de gran prestigi, com Max Sorre o Henri Gaussen, i es mantingueren contactes i col·laboracions amb instituts geogràfics i departaments universitaris de Grenoble, Toulusse o Lió.

La biblioteca del Centre adquiria els treballs dels geògrafs francesos i les principals publicacions periòdiques de geografia en llengua francesa: *Annales de Géographie*, *Revue Géographique des Pyrennes et du Sud-Ouest*, *Butlletín de la Société Languedocienne de Géographie*, *La Géographie* i *Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie*.⁴⁸ En aquest mateix context, la biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya rebia periòdicament els volums de la *Géographie Universelle* de P. Vidal de la Blache i L. Gallois i també la traducció al castell   d'aquesta obra, que dirigia Pau Vila.

Segurament, el fet que Pau Vila fos nomenat president del Centre Excursionista de Catalunya el juliol de 1931 accentu   i intensificà aquests contactes amb la geografia francesa.

8.2.2 El Centre Excursionista de Catalunya i la divisió territorial de Catalunya

Des de 1897, quan Norbert Font i Sagué obtingué un premi en els Jocs Florals amb el treball "Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya", les aportacions del Centre Excursionista de Catalunya i els seus socis, com és el cas del propi Font i Sagué, al debat comarcalista i posteriorment al debat sobre la divisió territorial tingueren una certa rellevància. En efecte, ja l'any 1919 es publicaren dos articles sobre la qüestió comarcal, un de Faura i Sans i l'altre de C  sar August Torras.⁴⁹ El primer feia dependre en gran part la divisió comarcal de les estructures geològiques, mentre que la proposta de Torras ja tenia un car  cter clarament polític-administratiu. En la seva proposta, advocava per una adaptació de les comarques naturals a la divisió administrativa de Catalunya i plantejava una estructura territorial administrativa basada, sobretot, en grans demarcacions. Les comarques naturals i tradicionals, sense ser esquarterades, serien unes subdivisions d'aquestes demarcacions.   s a dir, proposava un divisió territorial en dues escales, tal com proposaria la Ponència uns quants anys més tard. Pau Vila (Pau Vila 1933, p. 33-34) inclou aquesta proposta en el grup de divisions comarcals de concepció política i mostra la seva coincidència de criteris amb alguna de les qüestions proposades per Torras (Torras 1931, p. 25-26). Entre 1919 i 1926,⁵⁰ el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* publicà periòdicament les petites monografies comarcals de C.A. Torras, sovint resum de les conferències pronunciades en la mateixa entitat.

Després de les aportacions de Faura i Sans i de Torras, hi ha un llarg silenci durant el qual aquest debats no són presents en la vida social i acadèmica de l'en-

titat. Probablement, la nova realitat política espanyola que comportà la dissolució de la Mancomunitat no afavoria el debat *comarcalista* ni molt menys el plantejament d'una nova divisió territorial de Catalunya. Tot i que en aquests anys apareixen algunes propostes noves de *comarcalització* (Vila 1933), el Centre Excursionista de Catalunya en queda al marge. Caldrà esperar a l'any 1930 per trobar noves aportacions del Centre al debat *comarcalista* i a la problemàtica de la divisió territorial. En efecte, la secció de geografia i geologia organitza el curs sobre la delimitació comarcal aquest mateix any, que dirigeix, com hem dit més amunt, Pau Vila. Probablement, la divisió comarcal que es defineix en aquest curs és la que s'utilitza en el *Nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya*, que el centre publica l'any 1931.⁵¹ Aquest mateix any es publica en el "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya" una sèrie de dos articles de l'enginyer Antonio Gallardo sobre "La solució del problema comarcal", on l'autor aborda el tema des de la perspectiva de l'existència de zones marginals entre comarques que són de difícil assignació. Es una perspectiva nova: partir del reconeixement de l'existència d'uns àmbits comarcals que no necessàriament comprenen la totalitat del territori. A partir d'aquesta realitat, l'autor proposa una metodologia per arribar a una divisió territorial administrativa, que compregui la totalitat del territori i permeti l'assignació de les zones marginals a les diferents comarques.

Ja hem parlat de l'expectació sobre els resultats dels treballs de la Ponència i com aquest expectació era més important en les comarques i ciutats que veien perillar la seva capitalitat. Les comarques del Camp de Tarragona i les de les terres de l'Ebre eren, en aquest sentit, particularment sensibles. En aquest marc, cal situar el treball de Francesc Blasi Vallespinosa –soci del Centre i col·laborador assidu del "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya"–, titulat "El problema de les comarques catalanes. Departament meridional". La preocupació per a la nova divisió administrativa és important. En aquest sentit, l'article de Blasi Vallespinosa (dedicat a la divisió comarcal de les comarques tarragonines) és representatiu d'aquesta preocupació i de la persistència –encara present entre alguns estudiosos comarcals– d'una visió comarcal molt arrelada a les comarques naturals.

El mes d'abril de 1933, el "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya" publi-

51. En la reedició de l'any 1936 d'aquest Nomenclàtor s'utilitzà ja la divisió comarcal de la Ponència. L'any 1964 l'editorial Aedos en va fer una nova edició.

52. Sobre aquest primer període de la Societat Catalana de Geografia es pot consultar el número 19 de la revista *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*.

53. La primera Junta de la Societat estava formada per: Pau Vila (president, havia deixat la presidència del CEC pocs mesos abans), Pere Blasi (vicepresident), Lluís Solé i Sabarís (comptador), Enric Ribes i Virgili (tresorer) i Josep Iglésies (secretari).

ca l'article de Pau Vila "La divisió territorial de Catalunya". Vila hi fa una presentació dels treballs i resultats de la Ponència i de la proposta de divisió territorial de Catalunya, que la Ponència havia presentat al Govern de la Generalitat. En la mateixa línia de divulgació dels treballs i de la proposta de la Ponència, el 21 d'abril d'aquest mateix any, dos dies abans de la publicació del llibre *La divisió territorial de Catalunya. Estudis i projectes*, Vila presenta aquest mateixos treballs i resultats en una conferència celebrada al mateix Centre que fou radiada i seguida amb gran interès.

Així, des dels primers treballs de Cèsar August Torres i de Faura i Sans fins a la presentació de la proposta de divisió territorial de Catalunya de la Ponència per part de Pau Vila, el Centre Excursionista de Catalunya es feu ressò del debat que hi havia a la societat catalana al voltant de la qüestió comarcal; també fou un fòrum de discussió i treball sobre la problemàtica d'una nova divisió territorial de Catalunya basada en el fet comarcal.

8.3 La Societat Catalana de Geografia

El novembre de 1935, es funda la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans.⁵² En el document que recolza la seva fundació s'hi diu:

"D'un quan temps ençà es nota en el nostre poble el desvetllament d'una viva curiositat pels estudis geogràfics, malgrat que l'escassetesa d'estudiosos doctes és prou evident. La geografia entre els catalans, si es deixen de banda els estudis netament geològics, no havia estat durant molt de temps altra cosa que l'ampliació de l'excursionisme. Potser ha arribat l'hora que a Catalunya es doni a aquesta ciència la independència i la categoria que arreu del món li és justament reconeguda..."

Malgrat la brevetat del període entre la seva fundació i la guerra civil, la Societat Catalana de Geografia tingué un paper important en la consolidació d'aquesta ciència: aglutinà, coordinà i impulsà els treballs dels geògrafs i esdevingué així el marc científic i acadèmic adequat per al desenvolupament de la geografia. Els fundadors i impulsors de la Societat foren, en gran part, les mateixes persones que des del Centre Excursionista de Catalunya havien impulsat els estudis geogràfics i havien establert els contactes amb la geografia francesa;⁵³ ara, el marc és molt més idoni i, en conseqüència, l'ambient geogràfic pren una nova embranzida.

Des de la seva fundació fins a la tardor de 1936, la Societat Catalana de Geografia va tenir una activitat molt intensa. Cal ressaltar la iniciativa de crear una llicenciatura de geografia per tal de consolidar els estudis geogràfics a la universitat. Amb aquest objectiu es demanava també l'establiment d'una Facultat de

Geografia. Aquesta iniciativa tenia el recolzament de l'Institut d'Estudis Catalans i d'altres entitats catalanes, entre elles el Centre Excursionista de Catalunya (on probablement s'havia plantejat per primera vegada aquesta iniciativa). La guerra estroncà, com tantes altres coses, aquesta iniciativa; caldrà esperar fins a finals de la dècada dels seixanta perquè a Catalunya es pugui cursar una llicenciatura de geografia.

Les relacions amb la geografia francesa s'intensifiquen i, enlloc del Centre Excursionista, el marc en el qual s'organitzen ara és el de la Societat. Des de les primeres sessions, la junta comença a preparar la visita de professors i estudiants del l'Institut de Geografia de la Universitat de París, dirigit aleshores per Emmanuel de Martonne. Aquesta visita, prevista pel juliol i agost de 1936, finalment no es dugué a terme, ja que una notificació del Conseller de Cultura la suspengué.

Malgrat la dificultat dels temps, la Societat celebrà nombroses sessions científiques, en les quals membres de la Societat o persones convidades presentaven les seves recerques. Ara bé, tot i que tres membres de la junta de la Societat havien estat membres de la Ponència, cap d'aquestes sessions es dedicà a la divisió territorial de Catalunya. Una vegada més, cal concloure que els ponents devien considerar que ni per la metodologia utilitzada ni pels resultats obtinguts el seu treball es podia considerar un treball científic, tot i que, com hem posat de relleu, quedava clarament emmarcat en una escola geogràfica concreta, que havia estat el seu referent metodològic.

9. La divulgació científica dels treballs de la Ponència

La divulgació dels treballs de la Ponència ha estat força irregular. Si bé en el seu moment la proposta de divisió territorial fou abastament divulgada, no ho foren tant els materials i documents elaborats per la Ponència. Com ja hem assenyalat, en el llibre que es publicà l'any 1933 s'hi inclouen els resultats de l'enquesta, però no sembla que tinguessin un ressò gaire ampli. De fet, no els hem trobat comentats ni citats en treballs i documents contemporanis. L'objectiu final dels ponents, lògicament, era proposar una nova divisió territorial de Catalunya, donant prioritat als resultats dels treballs i no a les metodologies utilitzades i els resultats obtinguts en

54. Sobre aquest tema, es pot consultar el llibre d'Enric Lluch i Oriol Nel-lo *El debat de la divisió territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. A l'Estudi Preliminar, els autors donen un visió molt completa de la utilització de la divisió territorial de Catalunya després de 1939, per part de nombrosos estudiosos.

els diferents processos i tasques desenvolupades; tampoc la situació bèl·lica en què es va trobar immers el país poc temps després era la més apropiada per a la divulgació científica d'aquests treballs.

Acabada la guerra civil, la divisió territorial de la Ponència fou, com s'ha dit, un instrument de reivindicació política, malgrat l'obscurantisme del període franquista. Aquest fet n'assegurà la divulgació en la societat catalana. Ja és prou coneguda la seva utilització en nombrosos estudis socioeconòmics de Catalunya.⁵⁴ En canvi, és molt poc conegut el conjunt de materials que aplegà la Ponència: l'enquesta, els mapes, els reports dels viatges, etc. En efecte, l'enquesta es pot consultar en el llibre de 1933, però són molt escassos els treballs que hi fan referència. Una excepció a aquest oblit són els treballs de Soler i Riber sobre les estructures mercantils bàsiques de Catalunya.

A mitjan dècada dels quaranta, els treballs de la Ponència tenen una certa difusió en la geografia espanyola. Aquesta difusió es deurà bàsicament als treballs del geògraf valencià però resident a Saragossa José Manuel Casas Torres (i serà molt limitada).

A Catalunya, és amb la publicació de *La gènesi de la divisió territorial*, de Lluch i Nel·lo, que es divulguen tots els materials de la Ponència. Fins ara, tanmateix, aquests materials han sigut poc explotats, malgrat que constitueixen una bona base d'informació per a l'estudi de les estructures territorials de Catalunya al tombant de la dècada dels anys 20; a més, amplia la perspectiva temporal de l'anàlisi d'aquestes estructures.

9.1 Divulgació contemporània

A Catalunya, la divulgació contemporània de la divisió territorial proposada per la Ponència fou pràcticament nul·la. No hem sabut trobar cap referència, comentari o notícia sobre els dos llibres que Pau Vila escrigué sobre la divisió territorial que els emmarquà científicament en el context de la geografia francesa. La revista *Annales de Géographie*, principal òrgan de difusió del pensament, recerques i treballs de l'escola francesa, no se'n fa ressò. El fet no és que aquesta revista no conegués els treballs dels geògrafs catalans, ans el contrari. Poc temps després de la publicació de *La Cerdanya*, de Pau Vila, Max Sorre en feia una ressenya molt elogiosa; pocs anys més tard, es publicà una ressenya de *La Plana de Vic*, de Gonçal de Reparaz (fill); els *Annales* es van fer ressò d'alguna de les visites a Catalunya dels professors i estudiants de centres i institucions universitàries de França, i inclús es va publicar una àmplia ressenya de Max Sorre sobre l'elaboració del mapa de Catalunya a escala 1:100 000 que havia iniciat la Mancomunitat de Catalunya. En canvi, no hi ha cap notícia sobre els treballs de la Ponència ni sobre els llibres

publicats. Es cert que la temàtica de les divisions territorials i administratives no era un dels temes als quals la geografia francesa dediqués més atenció, però tanmateix, la divisió territorial de Catalunya era el resultat d'uns treballs clarament emmarcats en la metodologia francesa i realitzats sota la direcció de Pau Vila, geògraf eminent i molt conegut entre els principals conreadors de la geografia francesa. No cal oblidar que els contactes i relacions de la geografia catalana amb la geografia francesa es mantenien amb els principals geògrafs francesos: Blanchard, Sorre, Faucher, Martonne...

Per entendre aquest oblit (?) potser caldria tornar a recordar aquelles paraules d'una de les primeres sessions de la Ponència: "Hom considera que una delimitació de comarques és una tasca acadèmica i que la comissió ha de restar-ne al marge." Tenien clar que no feien un estudi acadèmic-científic; aquesta potser és l'explicació de la poca divulgació que tingueren els seus treballs entre els ambients científics. Confirmaria aquesta idea el fet que Pau Vila, com ja hem explicat, no presenta tampoc els treballs de la Ponència als congressos internacionals de geografia als quals assistí. Ens queda l'interrogant de què hagués passat si no s'haguessin produït la insurrecció i la confrontació bèl·lica.

9.2 Els treballs de Soler i Riber ⁵⁵

Joan Soler i Riber fou un estudiós *comarcalista* que –des de fora del món professional més relacionat amb el territori– realitzà un bon nombre d'estudis sobre les estructures territorials de Catalunya i les diferents jerarquies en què s'articulen a les dècades dels anys seixanta i setanta. Els seus treballs són els únics en els quals s'utilitza la informació de les enquestes de la Ponència. Anant més enllà que els mateixos ponents, utilitza les dues preguntes de l'enquesta de la Ponència en l'anàlisi de les estructures mercantils bàsiques de Catalunya.

Els treballs de Soler i Riber s'orienten bàsicament cap a dos temes: la delimitació comarcal i els espais *subcomarcals*. En el primer, elaborà juntament amb Enric Lluch una proposta de *comarcalització* del País Valencià, que va tenir un acolliment

55. Sobre Joan Soler i Riber i la seva obra vegeu els documents 18,19,44 i 54 del llibre *El debat de la divisió territorial de Catalunya, 1939-1983* de Lluch i Nel·lo, i la nota al document 19.

56. Definició de "rodalia" de l'Enciclopèdia Catalana, redactada per Joan Soler i Riber.

57. En el llibre *La práctica de la geografía española*, (1992) Vilassar de Mar, Oikos-Tau, s'hi inclouen una sèrie d'entrevistes a geògrafs espanyols realitzades pels autors. El fragment citat correspon a l'entrevista a Casas Torres.

molt favorable. El catalanisme polític del País Valencià adoptà d'una manera gairebé unànime la seva *comarcalització*, que tingué una difusió important amb la publicació del nomenclàtor geogràfic del País Valencià, l'any 1970. També elaborà *comarcalitzacions* de les terres de la Franja de Ponent, de la Catalunya Nord i de les Illes, que han restat gairebé inèdites, i fou l'autor dels quadres comarcals i municipals de l'Enciclopèdia Catalana.

Soler i Riber, juntament amb Joan Rebagliato, és el primer en interessar-se pels espais *subcomarcals*. Consideren que aquests espais són les unitats territorials bàsiques en què s'estructura Catalunya, els anomenen rodalies i els defineixen així:

“Territori que comprèn un petit grup de centres de poblament amb unes afinitats directes bàsiques en el sentit humà i de l'economia elemental, centrats per una població que exerceix atracció sobre la resta del grup”.⁵⁶

En la delimitació d'aquestes unitats, Soler i Riber utilitza bàsicament la informació de l'enquesta de la Ponència. Assigna cada municipi no al mercat principal (la primera pregunta sobre els mercats de l'enquesta de la Ponència), sinó al mercat més proper, sigui el principal o el secundari (la segona pregunta referent al mercat de l'enquesta). El resultat d'aquest procés són unes àrees més compactes i homogènies que les que en resultarien de considerar únicament el mercat principal. Amb aquest procediment es defineixen 140 rodalies, que classifica segons la seva grandària en 3 escales i 11 grups. Les aportacions de Soler i Riber, doncs, són importants en aquest dos aspectes: per un costat, utilitza el material de l'enquesta de la Ponència en l'anàlisi de les estructures territorials de Catalunya, tenint en compte les dues preguntes que fan referència al mercat; per l'altre, conjuntament amb Joan Rebagliato, és el primer estudiós interessat en els espais *subcomarcals*.

Tot i que els treballs de Soler han estat sovint consultats per nombrosos estudiosos interessats en les divisions territorials *subcomarcals* i en la comarcalització del conjunt dels Països Catalans, la seva obra resta majoritàriament inèdita.

9.3 Divulgació dels treballs de la Ponència a la geografia espanyola

La difusió a Espanya dels treballs de la Ponència es deu al geògraf José Manuel Casas Torres. L'any 1945, aquest geògraf va iniciar amb els seus deixebles una sèrie de treballs sobre les àrees d'influència dels mercats i fires, que va concretar en primer lloc a l'estudi de les ciutats aragoneses i, més tard, a Navarra i el País Valencià.

Casas Torres coneixia els treballs de la Ponència a través de Solé i Sabarís; ell mateix els cita com a antecedents dels seus estudis sobre les àrees de mercat:

“Realicé una serie de estudios de área de influencia de mercados de Navarra y Aragón

inspirado en la obra de Pau Vila, obra que presenta unos planteamientos muy similares a los de Christaller. Mis estudios en esta línea son el resultado de un viaje a Barcelona. En esta ciudad, Solé me enseñó unos trabajos realizados por la Generalitat antes de la Guerra Civil. Aquella división en comarcas i “veguerías” me impresionó y me interesó muchísimo” (García Ramon; Albet; Nogués⁵⁷ 1992, p. 82).

En efecte, els treballs de Casas Torres i els seus deixebles delimiten les àrees de mercat a partir d'una enquesta enviada als municipis, que també consta de tres preguntes.⁵⁸ Les enquestes les dirigeixen a 5 persones (rector, alcalde, mestre, metge i veterinari) i de les respostes obtingudes n'estimen els fluxos majoritaris. Sorpren la similitud de plantejaments que Casas Torres troba entre els estudis de la Ponència i l'obra de Christaller. L'estudi de les àrees de mercat que fa la Ponència i el mètode d'enquesta que utilitza estan (al nostre parer, com ja hem exposat) clarament entroncats amb la metodologia de l'escola francesa i les formulacions sobre les regions econòmiques de Vidal de la Blache. Queden molt lluny del principi de mercat de la teoria de la localitat proposada per Christaller.

En qualsevol cas, tot i que l'objectiu dels treballs de Casas Torres no era la delimitació d'uns àmbits territorials per a l'administració, sinó que es tractava d'analitzar les àrees d'influència de les ciutats, tots els treballs que es plantegen una possible divisió comarcal d'Aragó (ja en el període democràtic) tenen com a referents clàssics aquests estudis de Casas Torres.

Els treballs de Casas Torres i els seus deixebles, que es publicaren majoritàriament a la revista *Estudios Geográficos* i al *Consejo de Investigaciones Científicas*, tingueren una àmplia difusió en el món de la geografia acadèmica espanyola i generaren un nombre important de recerques sobre aquesta temàtica.⁵⁹ A través d'ells,

58. El primer d'aquests treballs és “Primeros resultados de una encuesta sobre mercados y comarcas naturales de Aragón”, publicat a la revista *Estudios Geográficos* núm. 20-21 agost-novembre de 1945. És en aquest treball on Casas Torres cita els treballs de la Ponència i, concretament, l'enquesta. S'atorga, però, la paternitat de la segona pregunta als mercats: “*Existen algunas diferencias de método [...] nosotros hemos añadido una pregunta nueva: la referente a los mercados secundarios*”. Sorpren aquest comentari de Casas quan en aquest mateix article cita el llibre de Pau Vila de 1933 que és justament on es publicaren els resultats de l'enquesta de la Ponència.

59. Tingueren també una certa difusió en la geografia anglosaxona amb la qual Casas Torres hi mantenia força contactes. Per exemple, l'any 1960 la revista *The Geographical Review* publica un petit article de Marvin M. Mikesell (professor assistent de la Universitat de Chicago) titulat “*Market centers of Northheastern Spain*” on es ressenyen els treballs de Casas Torres i els seus deixebles. Mikesell no menciona els treballs de la Ponència.

60. Curiosament, els atribueix a Josep Iglésies enlloc de a Pau Vila; ens podem preguntar si aquesta atribució responia a unes motivacions polítiques, (Pau Vila era a l'exili, i en canvi Josep Iglésies no es va exiliar) o senzillament es tractava d'una manca d'informació de Fontana Tarrats.

doncs, cal pensar que es divulgaren els treballs de la Ponència, però la difícil consulta dels llibre de Pau Vila publicats per la Generalitat de Catalunya i, molt probablement, l'evident connotació política que tenien en van dificultar la divulgació. Així, en la geografia espanyola els estudis sobre les àrees d'influència de les ciutats i els mercats s'associa sempre als treballs de Casas Torres i els seus deixebles, malgrat la referència inicial de Casas Torres als treballs de la Ponència i al llibre de Pau Vila de l'any 1933.

Posteriorment als primers treballs de Casas Torres, l'*Atlas Comercial de España* –publicat l'any 1963 pel *Consejo Superior de Cámaras de Comercio, Industria y Navegación* i dirigit per l'economista José M. Fontana Tarrats– cita els treballs de la Ponència i els dona una gran rellevància metodològica i una primàcia europea en treballs d'aquest tipus. Tanmateix, no atorga aquesta supremàcia únicament als estudis de la Ponència,⁶⁰ sinó que els equipara amb els de Casas Torres, que són posteriors. En efecte, en situar l'*Atlas Comercial de España* en el marc dels diferents estudis sobre mercats realitzats a Europa i als Estats Units, i en citar els principals antecedents i models d'aquests estudis, diu:

“En España deben citarse dos antecedentes valiosos, aunque fragmentarios: el de don José Iglesias, al utilizar en 1932, con primacía europea y casi en paralelo con los americanos tales técnicas para una nueva división territorial de Cataluña, y al profesor Casas Torres en sus magníficos trabajos sobre radios de mercado en Valencia y Aragón.”

Tanmateix, malgrat les referències que fan Casas Torres i l'*Atlas Comercial de España*, els treballs de la Ponència tingueren molt poca difusió entre la geografia espanyola; la seva difusió entre els conreadors d'altres ciències socials és probablement encara més escassa.

Queda obert l'interrogant, una vegada més, de quina hauria sigut la seva difusió si Pau Vila hagués presentat aquests treballs a un dels congressos internacionals de Geografia als quals hi va assistir o si tant sols haguessin estat ressenyats, resumits o comentats a la revista *Annales de Géographie*.

10. Algunes qüestions encara pendents

Després d'aquest breu recorregut sobre la divisió territorial de Catalunya i els treballs de la Ponència i el context científic en què s'emmarquen, queden algunes reflexions pendents.

Els treballs de la Ponència són una clara aplicació d'uns conceptes, una metodologia geogràfica i un pensament científic (la geografia francesa) a la definició i delimitació d'uns espais per a la administració territorial d'un país. No sabem si es tracta de l'úni-

ca experiència en què la metodologia de la geografia francesa s'aplica a una divisió territorial o bé si contemporàniament s'estava aplicant en la divisió territorial d'altres països; l'estudi comparatiu de les diferents aplicacions tindria un gran interès.

Els treballs de la Ponència també estan influenciats d'una manera o una altra pel pensament regionalista dels federalistes francesos. Aprofundir en l'estudi de la difusió d'aquesta línia de pensament a Catalunya i aprofundir en el pensament regionalista de Rovira i Virgili –entre d'altres– i el seu entroncament i/o relació amb els federalistes francesos també és un tema pendent. A Catalunya, aquesta relació tan directa entre el pensament regionalista i la geografia no sembla que hagi sigut important, però en tot cas el seu estudi seria rellevant per valorar el pes dels postulats regionalistes en el debat sobre la divisió territorial i, per tant, en les propostes i formulacions de la Ponència.

En un moment de canvi com l'actual –en què apareixen noves estructures territorials, els fenòmens de difusió de les activitats i la població en el territori tenen un abast que va més enllà dels àmbits pròpiament metropolitans– en el qual estan plantejats tants interrogants sobre les repercussions territorials de les noves tecnologies de la comunicació i la informació, serà imprescindible el coneixement de les estructures territorials heretades del passat recent per comprendre i valorar els processos futurs. En aquest sentit, els treballs de la Ponència ens poden permetre avançar en el coneixement del territori heretat, en la comprensió del territori actual i oferir-nos elements, no només per comprendre i pensar el futur del nostre territori, sinó sobretot per incidir en ell i transformar-lo.

Bibliografia

- Atlas comercial de España*. Madrid: Consejo Superior de Cámaras de Comercio Industria y Navegación, 1963.
- CASAS TORRES, José Manuel. “*Primeros resultados de una encuesta sobre mercados y comarcas naturales de Aragón*”, *Estudios Geográficos*, núm. 20/21, agost-novembre, 1945.
- CLAVAL, Paul. “*L'étude de l'habitat rural et le congrès internationaux de géographie*”. A *La géographie a travers un siècle de congrès internationaux. Geography through a century of international congresses*, publicat per la Union Géographique Internationale, 1972.
- DEMANGEON, Albert. “*Un questionnaire sur l'habitat rural*”, *Annales de Géographie*, vol. 35, 1926.
- “*Trois questionnaires et trois enquêtes de Géographie Humaine*”, *Annales de Géographie*, núm. 257, 1936.
- El problema comarcal de Catalunya*, Granollers, Casa del Vallès, 1931.
- “*Enquêtes regionales. Types de questionnaire*”; *Annales de Géographie*, núm. 97, 1909.
- EGLY, Michèle. “*Coment on delimita les régions dans la géographie humaine*”, *Annales de Géographie*, núm. 241, 1934.
- EGLY, Michèle. “*La notion de région à travers les congrès internationaux de géographie*” (1952), dins de *La géographie a travers un siècle de congrès internationaux. Geography through a century of international congresses*. Union Géographique Internationale, 1972.
- FLEURY, Thiébaud. *Le mouvement régionaliste français*. París, PUF, 1966.
- GALERA, Montserrat. *La bibliografia de Pau Vila. Miscel·lània Pau Vila: Biografia, bibliografia, treballs d'homenatge*. (Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia). Granollers: Montblanc-Martin, 1975.
- GALLOIS, Lucien. “*Les noms de pays*”, *Annales de Géographie*, núm. 97, 1909.
- GALLOIS, Lucien. “*Paul Vidal de la Blache (1845-1918)*”, *Annales de Géographie*, núm. 147, 1918.
- GARCIA RAMÓN, M. Dolors; NOGUÉ FONT, Joan. *Pau Vila i Dinarès 1881-1980*, Geographers. Bibliographical Studies, Vol. 13. 1991.
- GARCIA RAMÓN, M. Dolors; NOGUÉ FONT, Joan; ALBET MAS, Abel. *La práctica de la geografía en España*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1992.
- Generalitat de Catalunya: *Divisió territorial. Estudis i projectes, Nomenclàtor de municipis*. Barcelona, 1933.
- Generalitat de Catalunya, Conselleria d'Economia. *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, 1937.
- Generalitat de Catalunya, Departament de Governació, Direcció General d'Administració Local. *L'organització comarcal de Catalunya. La consulta municipal*. Barcelona, 1987.
- IGLÉSIES, Josep. “*Índex elemental de matèries i punts de vista geogràfics per a facilitar l'estudi d'una localitat catalana*”. [Actes i Comunicacions de la 1a Assemblea Intercomarcal del Penedès i Conca d'Òdena]. Martorell, 1950.

- IGLÉSIES, Josep. “Els quaranta anys de la Societat Catalana de Geografia”. A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 19, setembre, 1989.
- HAUSER, Henri. “Le Congrès de la Fédération Régionaliste Française”, *Annales de Géographie*, núm. 147, 1918.
- La géographie a travers un siècle de congrès internationaux. Geography through a century of international congresses.* Union Géographique Internationale (International Geographical Union), 1972.
- LLUCH, Enric. “Lliçó introductòria. Pau Vila i Dinarès. Breu cronologia biogràfica”, Acte de nomenament de Doctors Honoris Causa, Pau Vila i Dinarès, Josep Ferrater Mora. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1979.
- LLUCH, Enric; NEL·LO, Oriol. *La gènesi de la divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983.
- LLUCH, Enric; NEL·LO, Oriol. *El debat de la divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.
- MARTÍ-HENNEBERG, Jordi. *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals*. Barcelona: Alta Fulla, 1994.
- NEL·LO, Oriol. “El lloc de la Cerdanya en l'obra de Pau Vila i en l'evolució dels estudis geogràfics a Catalunya”, pròleg a la reedició de *La Cerdanya*. Barcelona: Empúries, 1984.
- NEL·LO, Oriol. “L'evolució del concepte de regió en el debat de la divisió territorial de Catalunya”, Debat sobre: Les futures regions a Catalunya. Girona: SCOT (Institut d'Estudis Catalans), 1989.
- OZOUF-MARIGNIER, Marie-Vic; ROBIC, Marie Claire. “La France au seuil des temps nouveaux. Paul Vidal de la Blache et la régionalisation”, *L'Information Géographique*, 1995.
- PRESTON, Richard. “Remembering Walter Christaller's scholarly contribution on the one hundredth anniversary of his birth”, “Die Erde”, núm.124, 1993/1994.
- REBAGLIATO, Joan. “Les unitats territorials bàsiques als Països Catalans”. A *Miscel·lània Pau Vila. Biografia, bibliografia, treballs d'homenatge*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, Editorial Montblanc-Martin, 1975, (reproduït a: Lluch, Enric; Nel·lo, Oriol, 1984, p. 132-137).
- REILLY, William J. *The Law of retailing gravitation*. New York: William J. Reilly, 1931.
- RÖSSLER, Mechtild. “Applied geography and area research in Nazi society: central place theory and planning, 1933-1945”, “Environment and Planning D. Society and Space”, vol. 7, 1989.
- RÖSSLER, Mechtild. “Secret Nazi Plans for Eastern Europe: Geography and Spatial Planning in the Third Reich”. A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 35, 1993.
- ROVIRA, Bru. *Pau Vila: he viscut! Biografia oral. Converses amb Bru Rovira*. Barcelona: La Campana, 1989.
- ROVIRA I VIRGILI. “La divisió territorial de Catalunya”, *La Publicitat*, 25 de desembre, 1931.
- SOLÉ I SABARÍS, Lluís. “Sobre la naixença i el desenvolupament de la moderna geografia catalana”, A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 19, setembre, 1989.

SOLER I RIBER, Joan. “Estructures mercantils bàsiques als Països Catalans”, *Miscel·lània Pau Vila. Biografia, bibliografia, treballs d’homenatge*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1975. (reproduït a Lluch, Enric; Nel·lo, Oriol 1984, p. 38-145).

SOLER I RIBER, Joan. “Estructures territorials bàsiques: la rodalia”, comunicació presentada a l’assemblea *La nova divisió territorial de Catalunya*, àmbit VIII Congrés de Cultura Catalana, Seu d’Urgell, novembre 1976 (reproduït a: Lluch, Enric; Nel·lo, Oriol, 1984. p. 258-267).

TAGLIACARNE, Guglielmo. *Tecnica e pratica dell’ricerche di mercato* (cap. XXXVI). Traducció castellana: *Técnica y práctica de las investigaciones de mercado*. Barcelona, Ariel, 2a. ed. cap. XXXVI, 1956.

VIDAL DE LA BLACHE, Paul. “Les régions françaises”, *Revue de Paris*, núm.17, t.6, 1910.

VILA, Pau. *Comarca del Vallès*. Biblioteca d’estudis comarcals (Casa del Vallès). Barcelona: Casa del Vallès, 1931

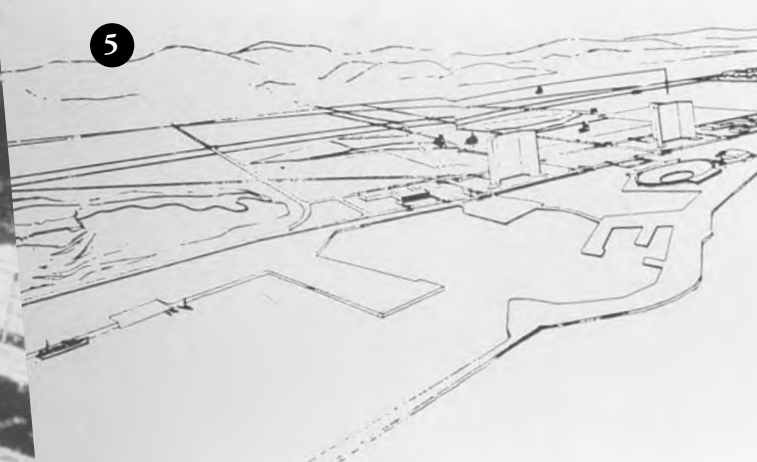
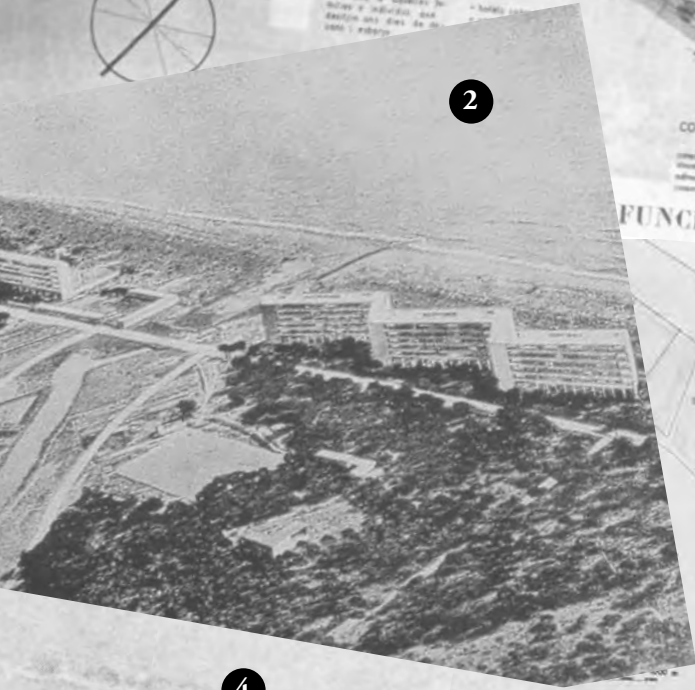
VILA, Pau. *Llista dels noms dels Municipis de Catalunya; dreçada per la Secció Filològica de l’Institut d’Estudis Catalans; amb la col·laboració de la Ponència de divisió territorial. La divisió territorial. Estudis i projectes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1933.

VILA, Pau. “El Congrés Internacional de Geografia d’Amsterdam”, *La Publicitat*, 15 de novembre, 1938.

VILA, Pau. “La geografia francesa i Catalunya”. A *La Geografia i els seus homes. Selecció d’escrits de Pau Vila*, Barcelona, Curial, 1978 (recull d’articles publicats a *La Publicitat* entre 1922 i 1935, i a *Serra d’Or* el 1964).

Relació d’il·lustracions

1. *La divisió territorial de Catalunya*, publicat per la Conselleria d’Economia de la Generalitat de Catalunya, l’octubre de 1937. El Congrés de Cultura Catalana i l’editorial Seix Barral van presentar aquest llibre en edició facsímil el dia de Sant Jordi de 1977. Pàgina 110.
2. LLUCH, Enric; NEL·LO, Oriol: *La gènesi de la divisió territorial de Catalunya*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1983. Pàgina 110.

La Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC.

Una aportació catalana al model urbanístic de la Ciutat Funcional¹

Emili Donato

Emili Donato i Folch (Figueres, 1936) és doctor arquitecte i fou professor titular de Projectes de l'ETSAV. Va participar activament en les activitats culturals del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, com a responsable de la Comissió de Cultura i vocal de la Junta de Govern. En una primera etapa, la seva obra està marcada pel compromís col·legial i polític, amb obres modestes i estudis i concursos urbanístics, com una sèrie de cases a Barcelona o Calafat, el *Contraplàn de la Ribera* o el Pla General de Montblanc. Després d'un parèntesi en què va viatjar per Europa (1975-1979), va treballar al costat de la nova administració democràtica catalana. En aquesta segona etapa, es poden destacar el Projecte de la Carretera de les Aigües de Barcelona, uns grups d'habitatges a Igualada i Baró de Viver o la Facultat de Telecomunicacions de Sant Just. Ha estat especialment destacable la seva tasca de divulgació de l'obra del GATCPAC, J. A. Coderch o J. L. Sert. Ha publicat els seus articles en revistes especialitzades d'Europa, Japó i Amèrica Llatina, així com en les revistes espanyoles més prestigioses, *Ciudad y Territorio*, *Arquitectura COAM*, *Lotus*, *Zodiac* o *Quaderns*, d'on va ser director.

1. El títol fa referència al llibre *El planeamiento urbano en la España contemporánea: Historia de un proceso imposible* (Terán 1978) .

1. La influència de Le Corbusier en el grup d'arquitectes del GATCPAC

Dins del panorama espanyol, va ser a Catalunya –i més concretament a Barcelona– on es manifestà més consistentment i sistemàtic el ressò dels dos grans models urbans i alternatius del segle XX: la Ciutat Jardí i la Ciutat Funcional o maquinista. Tots dos models pretenien donar resposta a l'impacte de la revolució industrial sobre l'estructura física i social de la ciutat tradicional europea, consolidada a finals del segle XVIII i començaments del XIX. Ambdós models van sorgir i es van formular amb major claredat i precisió en aquelles regions i ciutats europees en què s'havia iniciat el fenomen de la industrialització, que a diferència del que succeïa a Amèrica del Nord, esclatava en el marc d'aquella estructura urbana tradicional. Es tractava de la primera i més greu amenaça revolucionària sobre les seves estructures morfològiques i tècniques i els seus sistemes socials i polítics, després d'un llarg mil·lenni d'ininterrompuda evolució i reconstrucció urbana a Europa.

Encara que expressat d'un mode esquemàtic, es pot afirmar que la Ciutat Jardí –amb la baixa densitat i la voluntat descentralitzadora– i la Ciutat Funcional –amb el *zoning*, les altes densitats i la vocació concentradora– van ser i segueixen sent els dos pols ideològics i programàtics entorn als quals van quallar i afrontar les actituds, propostes i debats a Catalunya a partir de finals dels anys vint.

Tal com ens va recordar Fernando de Terán en una obra bàsica i encara única (Terán 1978), Nicolau M. Rubió i Tudurí ja va participar en el XI Congrés Nacional d'Arquitectura a Madrid el 1926, introduint per primera vegada a Espanya les teories del *Regional planning*: “Amb uns textos imbuïts de la més ortodoxa doctrina descentralitzadora, homogeneïtzadora, contrària a la exagerada atracció dels centres urbans i pregonera de la dissolució urbana per tot l'àmbit del país, a través de la multiplicació de centres de vida civil de creixement limitat, ja que la ciutat no devia ser més que un element en el paisatge”. Cal remarcar, a més, la valoració que fa Terán de la component autonomista i la conseqüent idealització del fet regional o nacional català en l'ideari de Rubió, més enllà de les conegudes referències als models i la cultura urbanística angloamericana quant a la insubstituïble escala regional, tant per a l'anàlisi com per a la planificació urbana i territorial.

És a partir de la difusió de la ideologia regionalista i el seu entroncament amb el moviment noucentista quan va sorgir el concepte de Catalunya-ciutat. Aquesta

2. El títol exacte és *Pla de distribució en zones del territori català: Regional planning: examen preliminar i solucions provisionals: estudis fets segons Decret del Govern de la Generalitat de Catalunya*; per Nicolau M. Rubió i Tudurí amb la col·laboració de Santiago Rubió i Tudurí. Fou publicat a Barcelona per la Generalitat de Catalunya l'any 1932 (n. de l'e.).

expressió cobria un ampli espectre d'ideals –alhora poètics, estètics i lògicament polítics–, que havien d'influir en aquell jove arquitecte i aristòcrata menorquí d'origen rural. Era un ideal que, traduït al camp de la urbanística, es pot considerar que va adoptar una primera formulació esquemàtica i provisional, segons el seu propi autor, en el “Pla de distribució en zones del territori català”² (Moreno 1977), redactat per Nicolau M. Rubió i Tudurí amb la col·laboració del seu germà, l'enginyer Santiago Rubió i Tudurí, per encàrrec del primer Govern de la Generalitat republicana. L'ideal d'una Catalunya-ciutat, tot i la seva insuficient concreció posterior, ha estat sempre present de forma implícita en el debat i la pràctica urbanística catalanes fins fa ben poc. Segons apunta Terán, aquella expressió s'atribueix a Gabriel Alomar i Vilallonga, poeta i assagista mallorquí-català d'orientació socialista –molt actiu a Mallorca durant el primer terç del segle XX– i teoritzador influent en el panorama noucentista des de posicions aristocràtiques i idealistes, com les que sempre van guiar la peripècia biogràfica i intel·lectual de Nicolau M. Rubió, també fill de les Illes Balears.

D'altra banda, Josep Lluís Sert –que ha estat qualificat d'aristòcrata socialista amb ambivalent simpatia per Oriol Bohigas (Bohigas 1970)–, tot just amb el títol d'arquitecte a la butxaca, se'n va anar a passar quasi un any a l'estudi del mestre suís Le Corbusier a París el 1929. Està clar que es tracta d'una mena d'aristòcrata metropolitana, davant de l'aristocràcia ruralista de Rubió. Sert havia conegut Le Corbusier l'any anterior, al convidar-lo a donar una conferència a l'Ateneu de Barcelona quan tornava de Madrid cap a París, després de donar unes conferències a la capital; a Madrid l'havia convidat Mercadal, qui havia conegut el mestre suís a la Sarraz, amb ocasió del I Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna (CIAM). Amb l'estada de Sert a l'estudi de la *rue de Sèvres* s'iniciava una llarga i fecunda amistat entre tots dos i la decisiva influència de Le Corbusier sobre les concepcions arquitectòniques i urbanístiques del jove Sert; per extensió, sobre les del GATCPAC.

2. Les formulacions teòriques de Le Corbusier

El llinar dels trenta i sobretot els últims anys vint –la famosa dècada d'or de l'arquitectura moderna– són anys del més intens debat urbanístic a Alemanya i la Unió Soviètica. Aquesta última, com a conseqüència de la recessió econòmica lligada al *crack* del 29 i del prestigi de la revolució russa entre l'intel·lectualitat occidental, es va convertir en una nova terra de promissió per a la construcció dels programes i models constructius de la nova arquitectura. Segons Le Corbusier, Moscou s'havia convertit en “una fàbrica de Plans, la Terra Promesa dels tècnics, i el programa

quinquennial en una espècie de foc de barrera de l'era tècnica, ... i ho estan posant en pràctica” (Le Corbusier 1979). Martin Wagner, conseller d'urbanisme de Berlín-Schöneberg des de 1924 fins a 1931, exposava també una opinió semblant: “Allí es pot realment construir allò que es planeja i es projecta” (Hilpert 1983). Le Corbusier, que el 1930 ja estava construint el *Centrosoyus* a Moscou, era realment “l'únic arquitecte avantguardista que s'havia atrevit a desenvolupar tota una nova concepció del planejament urbà”, tal com ens recorda Thilo Hilpert (Hilpert 1983). A més, el març d'aquell mateix any havia escrit a la carta-article “La atmósfera moscovita” (Le Corbusier 1979) les paraules següents: “En aquest moment observo a Rússia la florida de l'arquitectura moderna. Aquest país crida als creadors d'idees, els fa venir des d'on nosaltres, des de fa trenta anys, ens hem vist forçats a realitzar tasques de mires estretes i realment humiliants per l'esperit. Allí animen als seus arquitectes, els hi exigeixen que aconseguixin configurar nous tipus i normes d'aprofitament dels mitjans disponibles, que dissenyin purs sistemes d'organització.”³ Es pot descobrir en aquestes paraules, a més de la queixa i l'esperança entre pretèrit i futur, un llenguatge emparentat amb el taylorisme, la filosofia social i econòmica productivista i la ressonància *sachlichkeit*⁴ més estricta.

En el camp de l'urbanisme, el debat a la Unió Soviètica era força intens i complex: l'enfrontament entre urbanistes i desurbanistes, la formulació dels models de ciutat lineal, les propostes d'una Ciutat Verda per a Moscou, la ciutat socialista d'un futur immediat, el concurs de *Magnitogorsk*, les noves ciutats industrials cap a l'Est o les aportacions de la brigada May. Tot això, juntament amb les immenses expectatives de real transformació de les velles estructures urbanes i territorials, explica el propòsit de celebrar a Moscou un gran Congrés Internacional d'Urbanisme al voltant del tema de la Ciutat Funcional. L'home més preparat per dirigir les previsible conclusions sobre aquest tema era lògicament Charles-Edouard Jeanneret, dit Le Corbusier. Com és sabut, el congrés va ensopegar amb la recuperació de les tendències més reaccionàries de la vella arquitectura tsarista i *pompier*; amb les lògiques contradiccions internes de les brillants posicions avantguardistes de l'arquitectura russa i soviètica dels anys vint, i finalment, com ja sabem, amb l'oportunisme del poder polític estalinista, inclinant-se a favor de la reacció en el camp artístic i arquitectònic. Tot plegat, un procés que s'iniciava amb el veredict del concurs internacional del Palau dels Soviets a Moscou.

3. Vegeu especialment el capítol intítulat “Atmosfera Moscovita”.

4. Moviment filosòfic i estètic alemany que sorgeix en els anys vint sota el nom: *der Neuen Sachlichkeit*, la nova objectivitat (n. de l'e.).

L'etiqueta de Ciutat Funcional cobreix un ampli espectre crític de la ciutat tradicional i teòric-propositiu de la nova era industrial, que sosté i gira entorn de les paradigmàtiques formulacions urbanístiques de Le Corbusier: des de la "*Ville Contemporaine*", de 1922, fins a les triangulacions de "*Les trois établissements humains*", de 1945, passant per multitud de comunicacions, llibres i projectes que culminen en la proposta de la "*Ville Radieuse*", de 1932. Aquesta darrera proposta era el resultat d'una elaborada resposta a l'enquesta que els responsables d'urbanisme de Moscou havien dirigit a una llista d'arquitectes europeus el 1930, a la qual Le Corbusier contesta pensant en la seva possible aplicació a la capital soviètica. Les diferències entre la versió de 1922 i la de 1932 són prou importants; han estat ben analitzades, entre molts altres, pel teòric alemany Thilo Hilpert, autor de la més rigorosa i documentada revisió de l'urbanisme funcionalista de Le Corbusier, i darrerament a Catalunya per Xavier Monteys (Monteys 1996). No cal insistir-hi més, però sí cal recordar que la pretesa i simplificada ambivalència socialista-capitalista del model no és gens clara; que per sota de les interpretacions social-funcionalistes o la mateixa qualificació de "*visió ultracapitalista*" que va dedicar-li el sociòleg Chombart de Lauwe, el que hi ha és la idealització d'una societat productivista de base econòmica, industrial i, sobretot, terciària, eminentment direccional i autoritària. En el fons, hi trobem la poderosa influència de la mítica imatge de la modernitat urbana, realitzada *avant la lettre*, a l'*skyline* de Manhattan a Nova York.

El prestigi social d'aquesta imatge prové, òbviament, d'allò que simbolitza, però la força comunicativa del símbol arrenca de llur potència estrictament formal; és a dir, de la seva específica configuració material i tècnica. És per això que en aquells dibuixos del Pla Macià que es van realitzar en el seu estudi de París —no en els sis esquemes que es van dibuixar a Barcelona—, Le Corbusier hi va afegir d'immediat els dos grans gratacels en pota de gall, de 170 m d'alçada, com a signe inconfusible del centre de negocis i, per tant, de la seva capacitat de símbol major de la Ciutat Funcional aplicada a Barcelona. Le Corbusier ja havia dit el 1923, en una comunicació en el Congrés d'Urbanisme d'Estrasburg, que "els municipis i els regidors de les grans ciutats s'ocupen dels problemes dels grans suburbis perifèrics. Aquests esforços són lloables, però incomplets: deixen de costat el fons essencial del problema, que no és altre que el del centre de les grans ciutats" (Hilpert 1983). El 1925 afegiria que "*aquest és el centre ideal!, centre de negocis model!*"; és a dir, la famosa "*cit  d'affaires*", que ell col·locava en el centre geomètric de la "*Ville Contemporaine*" el 1922, i en una posició tangent i de capçalera, deu anys més tard (tal com construiria molt més tard a Chandigarh). Per calibrar millor la capacitat visionària i esquemàtica —però sens dubte anticipant— d'aquest pare espiritual de la Ciutat Funcional, veiem el que deia en 1925: "En els llocs més intensos, més vitals, es troben uns buildings nous o bé en

construcció. Són les oficines de les grans companyies que estan equipades per a la lluita competitiva dels negocis: ordre, organització, claredat, coherència, taylorització, etc.” (Hilpert 1983). Més endavant afegí: “El país que disposi de Centres de ciutats ben organitzats, té totes les probabilitats d’assolir una certa superioritat sobre els demés: la superioritat de l’industrial del qui disposa d’un bon instrumental” (Le Corbusier 1924 i 1962). És a dir, un instrumental òbviament terciari i direccional, com avui diríem; però, sobretot, tal com avui intenten les ciutats que cerquen desesperadament situar-se en el mercat global, amb l’oferta d’aquells centres de ciutat eficients i “ben organitzats”.

Els continguts programàtics canvien. Allí on es fan i es desfan els negocis es pot discutir el proper Pla quinquennal, però les estructures arquitectòniques generades per representar-los, si són pregnants i potents, assoleixen una capacitat simbòlica, inicialment singular i específica, però genèrica amb el pas del temps i, per tant, alliberada de no poca particularitat programàtica inicial. Per això, algunes de les més extraordinàries figures arquitectòniques —o bé tipus constructius— creades pel mestre suís entorn al model de la Ciutat Funcional canvien de destí segons el pla urbànic i la circumstància que els fa necessaris.

3. La Carta d’Atenes i el Pla Macià

Tot això i molt més passava per damunt de les taules de dibuix de l’estudi de Le Corbusier a París quan hi treballava el jove Sert. Podem tornar ara a Catalunya, concretament a Barcelona, on es va celebrar —els dies 29, 30 i 31 de març de 1932— la reunió del Comitè Internacional per la Realització dels Problemes de l’Arquitectura Contemporània (CIRPAC), preparatòria del IV CIAM sobre la Ciutat Funcional, que s’havia de celebrar a Moscou però es va traslladar al vaixell *Patris* l’any següent gràcies a la impertinència del Sr. Josif Visarionovich, dit Stalin. El congrés del CIRPAC de Barcelona va ser organitzat pel GATEPAC, amb la col·laboració de l’Ateneu Enciclopèdic Popular i el patrocini de la Generalitat i l’Ajuntament de la ciutat.

No cal repetir aquí els episodis de la gestació del GATEPAC i el GATCPAC; el paper de Mercadal i Sert en els seus inicis; la inauguració del local MIDVA⁵ la vigília del dia 14 d’abril de 1931, el dia de la proclamació de la segona República i l’extraordinària peripècia col·lectiva, intel·lectual, professional i de divulgació realitzada

5. Nom sota el qual es coneix el local situat a passeig de Gràcia amb Roselló, en el qual Sert o Torres Clavé defensaren les seves visions racionals i funcionals especialment en el mobiliari; MIDVA significa Mobles i Decoració per a la Vivenda Actual (sic).

pel grup català, de la qual en són encara el millor i més excepcional testimoni els 25 números de la revista *AC*, dirigida per Josep Torres Clavé (Solà-Morales 1975). És una història que ha estat recuperada al llarg dels anys seixanta i setanta, registrada en una nombrosa bibliografia (Bohigas 1970; Donato 1979; *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 1971 o *2C* 1975).

A la reunió del CIRPAC de 1932 a Barcelona –amb la presència de Van Eesteren, W. Gropius, S. Giedion, Mart Stam, M. Breuer, V. Bourgeois, Le Corbusier, E. Weisman, G. Pollini o R. Steiger, entre altres delegats europeus; G. Mercadal i J. M. Aizpurua pels Grups Centre i Nord del GATEPAC, a més dels membres del grup català i la participació de B. Gassol, en representació del Govern de la Generalitat– es van precisar el llistat i el grafisme normatiu, per tal de fer homogènies les anàlisis de les quasi quaranta ciutats de tot el món convidades a participar en els debats i la redacció de les conclusions del posterior Congrés sobre la Ciutat Funcional, que encara estava previst celebrar a Moscou l'any següent.

Les conclusions d'aquell congrés –que van adoptar diferents formulacions– són conegudes internacionalment com *La Carta d'Atenes*, (en realitat, *Carta de planificació de la Ciutat*) pel títol de l'edició francesa de 1943, prologada per Jean Giraudoux i redactada a l'ombra pel mateix Le Corbusier. Però, si del que es tracta és de posar de manifest les aportacions catalanes al planejament urbanístic modern, és el moment de recordar que la primera formulació lliure d'aquelles conclusions, que també integraven les del Cinquè Congrés de 1937 a París, li va ser encarregada a Sert per a aquell Congrés. Es van publicar l'any 1942 a Cambridge (EEUU), amb el títol “*Can our cities survive?*” Al pròleg del llibre, escrit per Sigfried Giedion, aleshores secretari del CIAM, es diu: “En el mes de setembre de 1936, durant la reunió a La Sarraz, els grups francès i espanyol recolliren els suggeriments i esborranys dels grups suís i holandès i seguiren treballant-los a París, on va recopilar-se bona part del material durant els anys 1937-1938. Ja que les circumstàncies per les quals travessava Europa dificultaven la tasca, el Congrés demanà finalment a Josep Lluís Sert que completés l'esquema i escrivís el text complet del llibre. Li va ser atorgada llibertat absoluta i les seves darreres experiències, especialment a Amèrica, ampliaren el material en molts aspectes” (Sert 1983).

Així, el nostre exiliat Josep Lluís Sert, que havia estat membre i secretari del comitè de redacció de les conclusions del IV CIAM, es converteix de forma evident –no casual– en l'home més preparat, escollit pel CIAM per portar a terme la redacció d'un text que ha de sintetitzar el pensament crític i *propositiu* de l'avantguarda europea sobre la crisi de la ciutat industrial contemporània i la seva cura segons el nou urbanisme funcionalista. Per tant, aquella versió anglesa de 1942, que el seu autor acompanyava amb un excepcional repertori historiogràfic sobre “l'estat de la

qüestió” urbana d’aquells anys a Europa i Amèrica del Nord, constitueix encara avui la més notable –i oblidada a casa nostra– aportació catalana en el camp de la urbanística del segle XX.

Lamentablement, aquesta primera versió de *La Carta d’Atenes* no va ser publicada a Espanya fins al 1983, a partir de les gestions que vaig iniciar personalment amb el propi Sert i els seus hereus, poc abans de la seva mort el mes de març d’aquell mateix any. La col·laboració d’en Joan Ràfols, aleshores director general d’Habitatge, va facilitar-ne l’edició facsímil per part del Departament de Política Territorial i d’Obres Públiques de la Generalitat. Malauradament, es tracta d’una edició només en català i amb una molt limitada –sinó inexistent– distribució en els medis professionals espanyols i llatinoamericans. És una llàstima i una sospitosa paradoxa que aquest text bàsic de la urbanística moderna i maquinista, d’un autor català internacionalment reconegut, ens hagi arribat gairebé d’amagat, més de quaranta anys després de la seva aparició i, per tant, quan la influència de les equívokes i molts cops superficials revisions crítiques del funcionalisme urbanístic ja han aconseguit esborrar l’interès de teòrics i professionals vers un aparell crític i propositiu que, de fet, segueix alimentant –per acció o reacció– la pràctica i la teoria de l’urbanisme contemporani arreu del globalitzat món actual.

Tornant al Pla Macià, és indiscutible el seu valor emblemàtic –fins i tot mític– com a expressió qualificada i sintètica dels projectes del GATCPAC en el camp de l’urbanisme. És així pel fet que gairebé la totalitat de plans i projectes –o simples propostes urbanes– a escala sectorial o local realitzats pels diferents equips del GATCPAC, a partir d’iniciatives o motivacions autònomes, s’incorporen als diferents documents del Pla Macià o de la Nova Barcelona; per això, cal entendre’l més com una suma o agregació de directrius bàsiques i projectes urbans singulars, que no pas com un Pla en el seu sentit actual més complet, sistemàtic i tancat. És evident que els fragments d’aquesta suma provenen de diferents versions, algunes notablement contradictòries entre si. Aquest seria el cas de la sorprenent contraposició entre la versió *lecorbuseriana* aplicada al Casc Antic –netament funcionalista, d’una “cirurgia invasiva” i de “reducció patrimonial”– i l’altre, de rehabilitació integral amb microcirurgia i implantació local dels nous teixits revitalitzadors, tal com es proposava en el Pla de Sanejament del Districte Vè. És a dir, entre la implantació brillant i brutal de la *Cité d’affaires* o bé la que manté els usos residencials preexistents, els rehabilita i hi introdueix una xarxa d’equipaments locals, algun d’ells prefabricats i desmuntables. Probablement, altres contradiccions residirien entre el Pla de la Diagonal i la proposta de morfologia edificatòria que el Pla Macià localitza en aquest mateix sector de la ciutat, o també en l’oblit de les propostes del GATCPAC de nova ordenació morfològica de les illes del Pla Cerdà,

que es van substituir per l'aplicació descontextualitzada dels “illots a redents” típicament *lecorbusierians*, que a més eliminaven la continuïtat visual de la nova trama viària de 400 m x 400 m proposada en un del sis esquemes bàsics del Pla. Aquesta agrupació de 9 intervies del Pla Cerdà, segons un quadrat de 3 x 3 intervies, també modificava la que el GATCPAC havia publicat en tres articles els dies 5, 12 i 19 de maig de 1932 al diari *Mirador* de Barcelona, segons una agrupació rectangular de 2 x 3 illes que donava prioritat al sentit longitudinal del pla de Barcelona paral·lel a la costa.

Per tant, no és un Pla monolític en la coherència interna i diversitat dels seus components, però sí que ho és, i molt, en el model de desenvolupament lineal –mes enllà de l'històric “de riu a riu”– sobre un eix vertebrador de gran amplària, com la Gran Via de les Corts Catalanes; també ho és per la notable importància, realment innovadora, que es concedeix a les diferents infraestructures de comunicació i transport que lliguen internament tot el sistema urbà. Així, veiem que entre els sis “Esquemes pel projecte de conjunt”, publicats en el núm. 13 de la revista *AC*, sota l'autoria “Le Corbusier, P. Jeanneret y GATEPAC GE”, tres es dediquen exclusivament als temes següents: Esquema III, a transports, automòbils i camionatge, vies de circulació ràpida, mercaderies, etc.; Esquema IV, al transport i traçat ferroviari en relació a les grans connexions i localitzacions industrials; Esquema V, als transports marítics, i als tipus de ports, franc, comercial, nàutic i de turisme; inclús l'Esquema VI porta el títol d'*Aviació i zones de repòs*. Els Esquemes I i II es dediquen respectivament al tema del *zoning* i el Nou Mòdul de les zones d'habitació; anotem, de passada, l'absència d'un encaix territorial o “comarcal” entre els esquemes bàsics d'aquest qualificat Pla Macià. Aquesta evident obsessió per les comunicacions i els transports ens fa pensar no només en l'anticipada transcendència que concedia Ildefons Cerdà a la mobilitat urbana com l'element més característic de la “nova urbanització” de la civilització industrial, sinó també en aquells sis nivells superposats en el centre de la “*Ville Contemporaine*” de Le Corbusier, de 1922, en què hi convergien tots els traçats, connexions i terminals dels diferents sistemes de transport, coberts per la immensa llosa central de l'aeroport. En aquesta línia interpretativa, no convé oblidar que una de les motivacions subjacents al redreçament nacional que significava el nou Govern de la Generalitat republicana residia en la voluntat de convertir Barcelona en una potencial i eficient capital de la nació catalana; aquí retornaríem a aquelles manifestacions del mestre suís sobre els atributs de les ciutats i els països que “vulguin assolir alguna superioritat sobre els demés”; és a dir, les activitats terciàries i les “noves” tecnologies del transport i la comunicació.

El Pla Macià és, en tot cas, un manifest excepcional i vagament equiparable al que avui en diríem un Pla Marc, limitat a alguns aspectes estructurals i morfològics –però

sobretot sectorials— d'un futur Pla General Metropolità. Aquest esquematisme, associat a l'impacte local de les seves propostes, explica aquella capacitat comunicativa i simbòlica —que s'interpreta fàcilment com utòpica i com l'aplicació de les idees més elementals de la Ciutat Funcional— expressades en una clau netament *productivista*. Paradoxalment, aquest és el seu gran mèrit, precisament en relació a aquella tendència tant pròpia de Le Corbusier, en confondre el planejament —sens dubte voluntàriament— amb les seves suggeridores i gegantines visions arquitectòniques, que curiosament no apareixen en aquells sis Esquemes del núm. 13 d'AC i, en canvi, són l'única referència gràfica al Pla Macià en el segon volum de la seva obra completa.

No cal insistir més en l'exposició del Pla Macià, ja que no és aquest l'objectiu central i, a més, gaudeix d'una àmplia bibliografia crítica, pel seu caràcter d'emblema polític i ideològic de la urbanística catalana funcionalista (Roca 1977). Tornem, doncs, al context social i professional en què va sorgir el projecte de la Ciutat Obrera de Repòs i Vacances (CORV) del GATCPAC a Gavà.

4. La crisi urbana dels anys trenta a Barcelona

Ja sabem que Catalunya i Barcelona van convertir-se —a partir de 1931— en “un punt vivent de la terra on els temps moderns van prendre asil”, com va escriure Le Corbusier l'any 1933 (Tarragó 1971), quan ja l'estalinisme i el nazisme havien liquidat els dos impulsos més brillants i potents del moviment modern; és lògic de suposar, doncs, que aquesta conjuntura era capaç d'alimentar aquells entusiasmes i expectatives sobre la capital catalana per si mateixa.

Però les condicions reals “interiors” no eren tampoc tan brillants com podria deduir-se de les optimistes paraules de Le Corbusier, ja que l'atur, la crisi econòmica derivada del *crack* del 29 i, sobretot, les carències tècniques, institucionals i administratives eren uns frens molt forts a qualsevol optimisme col·lectiu que, al mateix temps, fos sensible a l'espectacle del potencial revolucionari europeu d'un *Bauhaus*, un *Vkhutemas*,⁶ l'obra de les potents administracions socialdemòcrates de Viena, Frankfurt, Berlín o bé Amsterdam, i l'extraordinària intensitat dels debats de l'avantguarda arquitectònica a Alemanya, la Unió Soviètica, Holanda i Itàlia. Tot això no existia aquí, més enllà d'una versió reduïda i bastant aïllada de la resta de l'Estat espanyol.

És precisament en aquest context de carències estructurals i culturals —i alhora de consciència viva de possibilitats— que el valor dels treballs i la tasca total del GATC-

6. Nom de les escoles, a Moscou o Leningrad, on per exemple Melnikov o Guinzburg foren professors. Les escoles foren tancades el 1930 (n. de l'e.).

PAC assoleix tota la seva excepcionalitat i dramatisme. Per això ens resistim a admetre qualsevol tipus de valoració que només a partir de la comparació de documents, projectes i propostes teòriques faci abstracció de les condicions materials, polítiques i sobretot culturals, precisament en un camp com el de l'arquitectura i l'urbanisme, tan lligats en la seva expressió pràctica i teòrica a la densitat i dinàmica d'aquelles condicions de base. Per aquest motiu crec que qualsevol comparació entre arquitectures i ciutats –dibuixades o construïdes– que pertanyin a marcs històrics diferents s'ha d'enfocar en el sentit d'aclarir i precisar llur intensitat i valor; sobretot, quant a les qualitats i carències del propi marc geogràfic i històric, i no únicament en el de la seva abstracta posició en una antologia internacional. Si l'arquitectura és l'expressió material de la història i la vitalitat dels pobles –de cada poble i cada cultura–, és sota aquest prisma que hem d'analitzar-la i clarificar-ne les seves qualitats i valors intrínsecs. Aquesta valoració contextual d'escala local no n'impedeix ni redueix d'altres de més amples, ja que així s'amplia inclús l'abast i transcendència de la primera. Aportacions com les de Cerdà o Gaudí serien exemples d'aquest valor local ampliat, quan passem del zoom al gran angular.

La CORV és probablement el més original, complet i significatiu projecte del GATCPAC; té l'interès, a diferència del Pla Macià, en el fet que el seu desenvolupament i gestió ressegueixen la pràctica totalitat de la vida activa del grup racionalista català, des del seu naixement el 1931 fins a la seva desaparició el 1937. Per ser un treball de grup, els seus dibuixos i textos poden considerar-se un registre fidel de la ideologia i el mètode de treball genuïns del GATCPAC. El mateix Pla Macià ha de considerar-se en un pla molt diferent, tant per la col·laboració amb Le Corbusier, com pel fet de tractar-se d'un Pla-Idea teòric, bastant esquemàtic i d'alternativa global i crítica a la manca d'un reivindicat Pla de conjunt; no un projecte realitzable en el sentit estricte, com ho era el projecte de la CORV.

Als dibuixos i documents del Pla Macià es manifesta una absència bastant notòria de les objectives implicacions territorials i geogràfiques de la metròpoli barcelonina, que van ser recollides oportunament pel propi Sert de forma teòrica entorn al concepte de Regió-ciutat, en la seva comunicació al V CIAM de 1937 a París, tal com havia recordat des de Madrid Fernando Terán; aquestes implicacions ja havien estat àmpliament integrades per Nicolau M. Rubió a la seva proposta de la "Gross Barcelona", de 1929. És per això que aquella reducció de la metròpoli barcelonina –amb una gran i eficient maquinària industrial i comercial sobre un territori idealista i abstracte– té poc a veure amb les condicions de la realitat que van guiar el projecte i la gestió de la CORV, a Gavà.

L'estudi de la CORV posa de manifest la ingent capacitat organitzadora del GATCPAC, que assumeix –un darrera l'altre– els papers de: projectista, ideòleg,

promotor social i polític, gestor i gairebé constructor de la seva pròpia “idea”. Tal com veurem, tant pel seu ambiciós programa com pel seu plantejament associatiu i institucional, la història del projecte i la gestió de la CORV ens posen en relació amb els paràmetres fonamentals que defineixen el contradictori moment que viuen Barcelona i Catalunya en aquells anys.

Així mateix, per l'extraordinària amplitud de col·lectius socials i culturals que li van donar el seu recolzament clamorós, podem qualificar-lo com el projecte més popular del GATCPAC, en el doble sentit de la seva identificació amb els interessos de les classes populars i el de la gran difusió que va aconseguir, comparat inclús amb el propi Pla Macià. El projecte de la CORV no era ni un projecte de laboratori ni l'expressió pura d'un manifest polític o teòric. Malgrat això –o potser gràcies a això–, cal recordar que en un pla més tècnic o professional va ser el projecte més publicat i internacional del grup català, a part de ser l'únic que va influir de manera concreta i decisiva en les conclusions dels IV i V CIAM i, per tant, en la redacció de *La Carta d'Atenes*, dins del tema de les “zones de Salut Pública” de la Ciutat Funcional, així com en el desenvolupament posterior de l'urbanisme racionalista de l'oci.

Però vegem, encara que sigui molt breument, quina és la situació social i econòmica de Barcelona al llindar dels anys trenta, en el context en què neix aquest projecte. La primera crisi global del model de producció capitalista i les conseqüències de la seva màxima expressió –el *crack* del 29– van arribar aviat a Espanya, afectant primer i més sensiblement les àrees de major desenvolupament industrial de Catalunya i les més lligades a l'economia internacional. A Barcelona, tal com diu l'economista Francesc Roca, “la situació es va enfosquir ràpidament: a la caiguda de la producció i de les inversions s'ha d'afegir un fet important: el retorn dels emigrants d'Amèrica, que van engrossir l'exèrcit d'aturats” (Roca 1971). Com a conseqüència de l'eufòria que va seguir a la Gran Guerra, la ciutat havia rebut 145.000 immigrants entre 1919 i 1924 i 198.000 entre 1925 i 1930. En deu anys, gairebé 350.000 nous barcelonins van agreujar totes les tensions socials i urbanes d'una ciutat que el 1930 acollia el proletariat industrial no només més nombrós, sinó el més organitzat i combatiu de tota Espanya. Com recorda el mateix economista: “Totes les formacions polítiques catalanes aviat van presentar respostes explícites a la crisi. Així, una anàlisi dels programes dels partits polítics que es van presentar a les eleccions municipals d'abril de 1931 permet descobrir un fet interessant: la lluita contra l'atur forçós, la reestructuració de l'administració municipal i la reforma urbana, els habitatges barats, els barris higiènics i l'educació [...] formen un tot coherent [...] alguna d'aquestes respostes comprenen una estratègia urbana, que d'alguna manera es reflexarà en les propostes urbanístiques del GATCPAC” (Roca 1971).

Per la seva part, Catalunya preparava el restabliment de la Generalitat després d'haver perdut els instruments institucionals i polítics de la seva autonomia amb la dictadura de Primo de Rivera; entre ells, la Mancomunitat Catalana, creada el 1913 per Prat de la Riba. Després de la victòria de les esquerres, l'abril de 1931, Macià va proclamar la República Catalana dins de la República Federal Espanyola, que més tard va ser negociada amb el Govern provisional de Madrid, convertint-se en Generalitat Provisional fins que les Corts constituents aprovessin l'Estatut d'Autonomia.

En aquest clima contradictori –compost d'eufòria nacionalista, noves llibertats polítiques i una greu crisi econòmica i social– va néixer un grup d'arquitectes al qual, per força, els esdeveniments havien de desbordar en la mesura en què la seva increïble capacitat d'iniciativa i treball es recolzava en un entorn tècnic i professional notablement més dèbil que aquells que alimentaven les avantguardes europees dels anys vint.

Per tant, si bé les condicions subjectives i polítiques eren favorables a les iniciatives del GATCPAC, la conjuntura econòmica i social que travessava el país feia pràcticament impossible qualsevol traducció d'aquelles iniciatives a la pràctica; a diferència del potent boom de l'activitat constructora i urbanística que van viure Alemanya i la Unió Soviètica a finals dels anys vint, quan aquests dos països eren el mirall de la nova arquitectura de tota Europa. Convé insistir, doncs, en la precarietat del context econòmic, tècnic i cultural del GATCPAC en relació als seus homòlegs europeus, a l'hora de mesurar i valorar comparativament els treballs del grup. Si a Frankfurt es van construir 8.000 nous habitatges socials entre 1926 i 1928 sota la direcció d'Ernst May i se'n van projectar 16.000 més per al següent programa triennal, a Barcelona l'activitat constructora passa de produir 3.708 habitatges el 1930 a 1.604 el 1932; aquesta xifra anirà disminuint progressivament fins a la fi de la Guerra Civil (Bohigas 1970). Paral·lelament a l'allau de nova arquitectura que es produïa a Berlín, Frankfurt, Viena o Praga, quelcom semblant succeïa a la Unió Soviètica –sobretot a partir de 1921– amb la Nova Política Econòmica (NEP) i les seves mesures liberalitzadores, que van convertir l'endarrerida Rússia en la primera factoria ideològica, industrial i constructora del món durant una dècada, tancada el 1930 per Stalin amb el retorn al bolxevisme. A tall anecdòtic, Oriol Bohigas explica en el pròleg del seu llibre (Bohigas 1970) que en una conversa Suazo li digué: “¿Cómo van ustedes a hablar de la arquitectura de la República, si precisamente en aquellos años no se construyó nada en España? No recuerdo otro período de mayor recepción económica.”

Vist des d'una altra perspectiva, el més elemental repàs bibliogràfic sobre l'immens cúmul de textos, manifestos, debats i propostes de nous models arquitectònics i

urbanístics apareguts a l'Europa central, la Unió Soviètica i Itàlia a la dècada immediatament anterior a la nostra Segona República, ens obliga a considerar seriosament l'enorme dèficit material i teòric del context "històric" català i sobretot espanyol, que s'observa de la comparació i valoració de les aportacions dels joves arquitectes racionalistes i/o funcionalistes catalans respecte als seus contemporanis europeus.

La distància i les diferències entre ambdós nivells de desenvolupament social, tècnic i polític es posen terriblement de manifest si comparem l'exemplaritat tecnològica, arquitectònica i social dels nous barris d'habitatge públic construïts a Frankfurt per l'equip municipal dirigit per Ernst May –com els de Hellendorf, Roemerstad, Prounheim i tants d'altres– o bé la sèrie de *siedlungs* berlineses de la mateixa època, amb la misèria constructiva, tipològica i programàtica dels barris de "cases barates" de Baró de Viver, Bon Pastor, Eduardo Aunós i Ramon Albó –contemporanis d'aquells– construïts entre 1928 i 1929 pel recentment constituït Patronat de l'Habitació de Barcelona.

Només quatre anys després de la inauguració d'aquests barris –i ja en plena crisi constructora–, el GATCPAC iniciava les obres de la Casa Bloc de Sant Andreu. Sembla talment com si l'estrafolària màquina del temps hagués fet un salt en el buit d'un incert futur arquitectònic des d'un endarrerit però inversemblant país de les meravelles. Enlloc de la miserable paròdia dels models residencials de la ciutat jardí –és a dir, les "casetes independents per a cada família i accessibles directament de l'exterior, que complien una de les premisses de la ciutat jardí, però l'única que es va conservar del model" (Domingo 1999)–, pocs anys després sorgien, per iniciativa del Comissariat de la Casa Obrera, les noves estructures metàl·liques de la Casa-Barri (mal designada Casa-Bloc), que incloïa una sèrie d'espais públics, serveis col·lectius, jardins i petits equipaments, que avui encara constitueixen un exemple de voluntària integració de paràmetres urbanístics i arquitectònics en el camp de l'habitatge social i l'espai urbà al nostre país⁷ que no ha estat igualat.

El projecte de la CORV s'ha d'analitzar i valorar, per tant, a partir de dos punts de vista complementaris. En primer lloc, com a resposta urbanística i arquitectònica específica a un problema social concret, com és l'oci de les noves classes obreres de l'emergent metròpoli industrial barcelonina. En segon lloc, com a programa sectorial integrat en la proposta teòrica i global de la Ciutat Funcional, que aplicada al

7. Probablement, aquest tipus de voluntat política i d'ambició arquitectònica, mostrades per Josep M. de Sucre (president d'aquell Comissariat de la Casa Obrera el 1935) eren les mateixes que guiarien l'arquitecte Germà Vidal (president del Patronat Municipal de l'Habitatge el 1985) quan va iniciar la construcció de la primera fase del nou barri de Baró de Viver, que dissortadament es va veure truncada en la seva continuïtat. La història és recurrent, però tot i les sorprenents concomitàncies, hem de tornar al tema d'avui.

cas de Barcelona és coneguda com a Pla Macià. Recordem ràpidament alguns aspectes del context històric local i del debat urbanístic paral·lel abans de seguir amb el projecte urbanístic i arquitectònic concret.

L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 fou l'ocasió per a una presa de consciència col·lectiva dels greus problemes urbans que patia la ciutat i que tenien sumit l'Ajuntament en una total impotència, davant del desfasament entre els excepcionals increments demogràfics i l'escassa capacitat privada i pública per resoldre els grans dèficits acumulats, tant en el camp més primari dels serveis urbans com en el de l'habitatge econòmic i els equipaments. Els esforços individuals i col·lectius per modernitzar el país, iniciats sota el govern de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925), van perdre –a més de la seva coherència política i ideològica– el ritme assolit abans de la implantació de la dictadura (1925-1931). Tanmateix, de la mateixa manera que els creixements industrial i demogràfic no es van frenar fins al 1930, tampoc no es van aturar els processos de càdica ocupació de sòl industrial i residencial i la conseqüent *suburbialització* del pla de Barcelona durant la dictadura. Al llindar dels anys trenta, la ciutat central va superar el milió d'habitants i el pla de Barcelona el milió i mig.

En aquest marc, ja des de 1930 diversos grups d'arquitectes i articulistes van manifestar-se a través de la premsa diària de Barcelona exigint la creació d'un organisme planificador de la ciutat i la redacció d'un "Pla de conjunt", per tal d'enfocar i resoldre problemes com "l'anàrquica proliferació d'urbanitzacions privades, la manca d'enllaços amb els pobles i ex-viles del pla barceloní, la manca d'una zona franca i el nou port a ponent de Montjuïc, el desordenat creixement de la indústria en l'interior del mateix Eixample Cerdà, la reforma del Casc antic". Abans de l'estiu de 1930, el regidor de l'Ajuntament Martí Esteve havia iniciat converses amb els tècnics municipals Josep M. Martorell, Nicolau M. Rubió i Adolf Florensa, per tal de constituir un Consell Superior d'Urbanisme, que donés resposta oficial al clima públic de crisi urbanística. La imminència de les eleccions municipals de 1931, la consciència generalitzada sobre la crisi i el descontrol urbanístics de la ciutat expliquen la contínua aparició d'articles de fons, entre els quals destaquen els signats per Nicolau M. Rubió, el jove Josep Lluís Sert i el mateix Pere Benavent; o bé les cartes col·lectives on veiem agrupats Ros Vila, Rodríguez Arias, Emilio Canosa, Sixte Illescas, Eusebi Bona i d'altres, d'una banda; i Ricard Churruga, Torres Clavé, Francesc Fàbregas, Lluís Riudor, Pere Armengou i molts més, de l'altra. Tothom utilitza el mot d'ordre del Pla de Conjunt, del qual s'espera –per damunt de les ja evidents diferències– una visió unitària, globalitzadora i de fermesa administrativa.

El primer precedent d'aquesta preocupació pel Pla de conjunt fou el Pla de la Gran Barcelona, que l'arquitecte Rubió i Tudurí havia presentat en el Pavelló de la

Ciutat durant l'Exposició de 1929, en forma de maqueta topogràfica a escala 1:25000. Es tracta d'un pla d'abast territorial i força esquemàtic, però innegablement innovador. Proposa, per primera vegada en la història dels plans de Barcelona, ultrapassar àmpliament els límits del pla barceloní cap a ponent i llevant, més enllà de l'històric "de riu a riu", remuntant-se pels deltes dels rius Llobregat i Besòs, ocupant les seves valls fluvials aigües amunt, fins a envoltar completament el massís muntanyós de Collserola, que es convertia així en el parc central de la nova Gran Barcelona. És a dir, anticipant en 25 anys l'estructura marc i l'abast metropolità del Pla comarcal de 1953, en no menys de 45 la coincident ubicació d'un nou "centre comercial" de la futura Gross Barcelona i en el mateix emplaçament en què el Pla General Metropolità de 1976 situà el futur centre terciari i direccional de l'àrea metropolitana de Barcelona. La localització proposada per Rubió –a ponent, no a llevant del nucli de Sant Cugat– coincidia amb el punt de bifurcació del traçat dels Ferrocarrils de Catalunya, aleshores l'únic transport públic de connexió directa entre la ciutat central i el Vallès. En canvi, la localització proposada quaranta anys després per l'equip Serratosola-Solans entre Sant Cugat i Cerdanyola respon a la lògica d'un segon traçat i un túnel ferroviari entre les dues primeres conurbacions catalanes, que encara avui resta per construir, passats més de trenta anys de la seva primera formulació, en època de l'alcalde Porcioles.

El model de creixement anular de la ciutat de Rubió recollia, no obstant, el gran eix horitzontal de la Gran Via, que s'estenia en les seves dues direccions oposades, fins a arribar a les platges de Badalona a l'est i a les de Castelldefels a l'oest, on Rubió situava de manera explícita el que qualificava com "*Playas Balneario de Levante i Playas Balneario de Poniente*".

Aquest pla representa, sense cap mena de dubte, la primera i més encertada visió anticipada del que serien les traces i l'estructura bàsica de la real expansió metropolitana de Barcelona durant el mig segle següent, així com la localització dels dos fronts de platja i d'un parc central metropolità de la ciutat futura. En concret, molts encara recorden els anuncis comercials de finals dels anys quaranta a Barcelona, proposant les platges de Castelldefels i els *merenderos* de les Planes dins la serra de Collserola com les noves àrees de localització del lleure popular.

Nicolau M. Rubió i Tudurí, continuador de Cebrià de Montoliu en el moviment barceloní de la Ciutat Jardí –influït per la teoria i els models del *Regional planning*– i pràcticament l'únic coneixedor de les teories urbanístiques angleses, fou qui obrí els ulls de tècnics i polítics sobre les noves escales territorials del creixement urbà, d'abast comarcal i regional. Un creixement que fins aleshores se seguia estudiant i projectant a l'Europa continental segons les pautes acadèmiques de l'*Art Urbain* d'origen francès o austríac, o bé a partir de les visions macro-arquitectòniques de Le

Corbusier, secretes hereves de l'anterior. Probablement, va ser la seva condició de paisatgista i adepte a la ideologia dels parcs naturals i el planejament regional el que va permetre a Rubió la seva penetrant intuïció, clarament anti-utòpica, sobre uns processos d'expansió urbana amb els quals es bastirien molt més tard les teories i els models de l'*sprawl*; és a dir, de la descentralització i la dispersió urbanes, dins d'un paradigma subjacent d'acceptació del creixement indefinit dels teixits urbans de base metropolitana. Un model d'expansió que ha estat anatemitzat de "creixement en taca d'oli" i d'utilització de la tipologia de "la casa i l'hortet", com a versió catalana de la ciutat jardí anglesa. Aquesta no deixa de ser una qualificació esquemàtica –sinó enganyosa–, perquè Rubió ja proposava en el seu esquema per a Barcelona de l'any 1929 les dues grans reserves naturals del delta del Llobregat i el massís de Collserola, amb caràcter agrícola permanent el primer i amb caràcter de parc central metropolità el segon. A més, les caracteritzava explícitament, no tant com a simples frens a l'expansió en "taca d'oli", sinó com a elements enriquidors i vertebradors d'una estructura urbana i regional descentralitzada. Dues reserves que –afegint-t'hi Montjuïc– constitueixen encara avui els únics testimonis de la geografia humana sobre la natural que conserva el monstre barceloní, recollits com a tal en el Pla General Metropolità de 1976.

La voluntat descentralitzadora de Rubió és particularment evident en el seu projecte de centrar Barcelona entorn a la nova urbanització de la plaça d'Espanya i els terrenys de l'exposició a Montjuïc, així com en la proposta d'un potent centre terciari d'escala metropolitana en l'encreuament del riu Llobregat amb la continuació de la Gran Via, segons una ordenació intensiva d'edificis torre, racionalment ordenats sobre una trama de vies ràpides de connexió amb el futur aeroport del Prat. Aquestes propostes contrasten fortament amb el conservadorisme urbanístic de Le Corbusier, quan proposa –en la versió del Pla Macià, reproduïda en el segon volum de la seva obra completa– una localització de la nova *Cité d'affaires* metropolitana de Barcelona sobre el congestionat casc antic i bona part del port vell; una tòpica aplicació d'aquella cirurgia invasiva, tan pròpia del seu radical reformisme urbanístic. Radical però reformista, com l'hauria qualificat el seu amic Guinzburg, defensor de les tesis dels desurbanistes.

Ens hem estès en la cita i comentari de la Gran Barcelona de Rubió i Tudurí –tal com la bateja Francesc Roca, traslladant l'expressió alemanya *Gross-Stadt*– perquè és indiscutiblement l'únic i el millor model de referència i contrast amb el seu oposat, Nova Barcelona (del GATCPAC, conegut com a Pla Macià, segons el nom que li va atorgar Le Corbusier en una coneguda carta a Josep M. de Sucre), recollida per Salvador Tarragò en un excel·lent treball de recerca sobre les interioritats del Pla Macià (Tarragò 1971).

L'esquema comarcal de Rubió per a Barcelona, de 1929, té l'interès d'avançar-se i coincidir amb el GATCPAC en la proposta i localització d'un component bàsic de l'estructura d'usos i espais metropolitans, que els designa de manera significativament diferent, tot i que el destinatari social és el mateix. En les formulacions del GATCPAC, tanmateix, per primera vegada a Espanya i probablement a Europa, el lleure entra a formar part –d'una manera sistemàtica i segons els paràmetres del nou model funcionalista– en les previsions urbanístiques d'una de les grans metròpolis industrials europees; tot això, com a conseqüència de la substitució del seu destinatari anterior –la classe burgesa, tradicional usufructuària dels balnearis– per un de nou –les noves classes mitjanes i obreres, típicament urbanes– que acaba de conquerir les vacances anuals pagades i la setmana anglesa de 45 hores, que tantes transformacions socioterritorials hauran de provocar després de la segona Gran Guerra.

Si la ciutat vuitcentista pre-capitalista no reconeixia en els seus plans l'existència de la indústria i la necessitat d'espais específics per a la seva instal·lació, la seva hereva –la Ciutat Funcional– decididament ordenadora del caos derivat d'aquest oblit, incorpora no només les àrees per a la producció, sinó també el seu oposat; és a dir, les grans zones destinades a la salut pública i el lleure urbà. Així, el consum col·lectiu del temps d'oci –conquerit per la societat industrial– troba en la CORV ideada pel GATCPAC la seva primera formulació sistemàtica d'escala urbanística i arquitectònica europea.

Aquesta és la tesi que resulta de l'estudi d'aquest projecte, dels seus orígens, de llur gestió i de la seva influència immediata en els debats del IV CIAM, que es va celebrar els mesos de juliol i agost de 1933 a bord del vaixell Patris II, en el seu trajecte iniciàtic de Marsella a Atenes. L'objectiu d'aquest congrés era definir conceptualment el model de la Ciutat Funcional, conegut més tard com *La Carta d'Atenes*. Aquest model era el resultat de l'anàlisi de més de trenta grans ciutats contemporànies; entre elles, Barcelona, preparada pel GATCPAC.

5. El projecte urbanístic i arquitectònic de la CORV de Gavà

A primers d'octubre de 1931, un any després de la constitució del GATEPAC a Saragossa, els membres del grup català van recórrer a peu els gairebé 10 km de platja verge situats a l'oest de la ciutat, entre la desembocadura del Llobregat i els primers penya-segats que tanquen el delta a ponent, en terrenys de Castelldefels. La raó del passeig o excursió va ser del tot ocasional, motivada per les freqüents visites del grup a la finca d'uns amics de l'arquitecte Ricard Churruga, també

membre fundador del GATCPAC. Allà mateix sorgeix la idea d'aprofitar aquells paratges pantanosos com a ciutat de repòs per a la capital immediata. Aquells terrenys guanyats al mar pels continus dipòsits del delta havien estat repoblats per l'Estat a principis de segle i no estaven escripturats com a propietat particular. En el moment de descobrir el seu possible ús públic, aquells terrenys constituïen una franja d'una profunditat variable de 800 m, amb una longitud de gairebé 10 km, poblats d'una magnífica pineda en més de la meitat de la seva extensió.

En l'acta de la reunió del GATCPAC del 15 d'octubre de 1931, es pren l'acord "d'iniciar estudis sobre la Ciutat Funcional, que aplicats al cas de Barcelona, inclouran el tema del repòs i les vacances". Per primera vegada des de la seva esquemàtica formulació en el CIAM de la Sarraz, el tema del "lleure" es constitueix en un dels vectors fonamentals del nou model urbà de Ciutat Funcional, aplicat a una capital europea. Pocs dies després d'aquell acord, el GATCPAC –a través de periòdics de diversa orientació, com *Mirador*, *Opinió*, *Política Obrera* i *La Vanguardia*– publica una sèrie d'articles proposant la prolongació de la Gran Via fins a Castelldefels, acompanyant la proposta amb els primers croquis de la futura CORV.

Seria tendenciosos pretendre que la paternitat de la idea d'utilització d'aquelles maresmes i l'abast programàtic de la proposta pertanyien únicament al GATCPAC. En primer lloc, com ja hem vist, la localització i el tema havien estat esquemàticament citats dos anys abans per Nicolau Rubió i Tudurí. En segon lloc, el programa del GATCPAC –molt més ambiciós i socialment avançat– podia tenir alguna relació amb el projecte de "Parc de Cultura i Repòs" de M. Kirov, redactat per a la ciutat de Moscou l'any 1929 i publicat per la revista *Das Neue Frankfurt*; per tant, probablement conegut pel grup català a causa de la seva relació amb aquesta revista. Segurament també coneixien els debats entorn a la concepció d'una Ciutat Verda –alternativa radical dels desurbanistes russos als "horrors de la ciutat capitalista" i, més genèricament, a la contradicció entre camp i ciutat– per l'article-manifest de M. Ginzburg i Barsh, de 1930, publicat en el núm.1-2 de la revista *AC*; o bé pel text "Atmosfera moscovita", de Le Corbusier (Le Corbusier 1979), del mateix any, i la seva carta a Ginzburg de 17 de març de 1930, en els quals se citen polèmicament aquests dos conceptes clau, que podrien relacionar-se amb la CORV tant ideològicament com formal.

El concepte radical i alternatiu d'una utòpica Ciutat Verda només pot tenir una relació indirecta amb la CORV, ja que el que pretén és precisament la superació i liquidació de la ciutat concentradora i capitalista, substituïnt-la per un esquema en xarxa lineal d'assentaments residencials, productius i de serveis, l'objectiu dels quals era apropar l'home a la natura, fent compatible la desconcentració i desurbanització total sobre el territori, amb els beneficis d'un nou mode socialista d'accés a la cultura i els intercan-

vis. Guinzburg diu a Le Corbusier, per carta: “Nosaltres diem, la ciutat contemporània està malalta, mortalment malalta, no volem curar-la. Preferim destruir-la i volem dedicar-nos a crear un nou mode de distribució territorial de la població, alliberada de totes les contradiccions internes, que podríem qualificar de socialista” (Kopp 1969). Com és lògic, Le Corbusier li contesta defensant els avantatges civils i culturals de la concentració humana, fent una irònica i interpretació final de la Ciutat Verda amb una comparació: “El garatge on es revisa el cotxe, s’hi posa oli, s’engreixa, es comproven les peces, es fa la revisió i el manteniment”⁸ (Le Corbusier 1979).

El possible referent de la Ciutat Verda és prou important per recordar els seus orígens (Lucan 1987). La primera manifestació escrita fa referència a un gegantesc sanatori proletari “complement cultural i correctiu socialista a la ciutat de Moscou”, pertanyent al publicista Mijail Koltzov, en un article a la *Pravda* el 1929, resumit en francès el 1930 per facilitar a Le Corbusier intervenir en els debats sobre el futur de Moscou, amb propostes de K. Melnikov, Ginzburg i Barsch, N. Ladovsky i D. Fridman, entre altres. El grup OSA,⁹ dirigit per Ginzburg, va utilitzar la proposta alternativa per a Moscou com a projecte-model per a les seves tesis, després conegudes i divulgades com a desurbanistes¹⁰ (Kopp 1969), estenent algunes de les propostes i arguments particulars de M. Koltzov a una reconstrucció total de la futura ciutat socialista; ràpidament discutida, més que combatuda, per Le Corbusier.

Per altra banda, no podem oblidar el coneixement –escassament documentat– que tenien els autors del projecte de la CORV sobre la sèrie de grans parcs urbans –marítims o fluvials– a la perifèria de les grans metròpolis occidentals, com *Long Beach* a Nova York, *Ocean Park* i *Venice* a Los Angeles, *Ostia Mare* a Roma i *Wannsee* a Berlín, dels quals només se’n feia una referència purament geogràfica en els plafons introductoris de la primera exposició pública del projecte. Tots aquests parcs tenien un programa força més convencional que la CORV, que per raons òbvies recollia alguns temes essencials de la tradició higienista i sanitària de les primeres manifestacions de l’urbanisme reformista anglès.

Per últim, i en un sentit més general, es pot interpretar el projecte de la CORV com la resposta concreta a una preocupació molt estesa en les àrees més densament urbanitzades i industrials d’Europa, a propòsit de temes com la higiene social, l’esport popular, el repòs setmanal, l’oci de les masses obreres i l’èxode del *weekend* a conseqüència de la setmana de 45 hores; temes que per la seva creixent presència en els debats polítics i

8. Aquí s’insisteix en el capítol “Atmosfera moscovita”.

9. La OSA (Unió d’Arquitectes Contemporanis) fou fundada a Moscou el 1925 per arquitectes que havien treballat a Alemanya en el projecte Bauhaus i també teòrics, dissenyadors, fotògrafs o professors.

10. Sobretot en el capítol “Per la desurbanització”.

urbanístics havien estat intel·ligentment recollits sota la rúbrica “d’oci” en les primeres conclusions del IV CIRPAC, com un dels quatre sectors de l’organització funcional urbana. Fins i tot aspectes d’ordre més general i allunyats dels enfocaments teòrics i professionals amb què es tracten aquests temes, podien influir i esperonar la imaginació dels joves funcionalistes catalans. Es pot suposar l’arrelada tradició catalana per l’excursionisme i les diverses mostres d’interès per la natura i el propi paisatge de les terres catalanes –lligades lògicament a la necessitat de crear un sentiment nacional–, així com la consciència que Barcelona i, en general, Catalunya havien oblidat la seva tradicional vocació marítima i marinera, amb la qual entroncaria no únicament la localització marítima d’una necessària ciutat de repòs, sinó també l’afirmació de potència marítima a través d’aquella polèmica recuperació terciària i direccional del casc antic, davant del vell port de la ciutat. Es tractaria, en aquest últim aspecte, d’un precedent de la coneguda política de recuperació urbana dels *waterfronts* portuaris obsolets, que avui adopten moltes ciutats-port, cercant una mateixa sinergia.

En relació amb aquestes últimes referències, s’entén l’irònic menyspreu dels redactors del Pla Macià vers el Parc Central del Tibidabo proposat per Rubió, quan afirmaven en un article signat pel GATCPAC, el 5 de maig de 1932: “No volem passar sense citar un projecte dels tècnics municipals que va ser exposat en el Pavelló de la Ciutat en l’última Exposició. En ell es pretén que Barcelona, ciutat marítima per excel·lència, fugi del mar, per refugiar-se al voltant del massís muntanyós del Tibidabo, en base al fet de que s’ha de conservar la zona agrícola del Prat del Llobregat [...] el massís central del Tibidabo pretén ser un *Bois de Boulogne* però a 500 metres d’alçada” (Tarragó 1971). Aquest comentari demostra la incapacitat de veure en la grandària i posició d’aquest massís central del Tibidabo la gran reserva verda per a l’oci i el repòs popular de la Ciutat-regió de Barcelona, tal i com la història posterior ha demostrat lentament però plena. El GATCPAC va cometre així un doble error: en primer lloc, no veure l’encert de la localització de les dues “Platges Balneari”, només d’una d’elles; en segon lloc, no va comprendre la funció estratègica del parc de la muntanya de Collserola com a lògic i imprescindible complement del parc marítim que anunciaven. No és improbable la influència dels models de ciutat lineal, freqüents en l’intens debat soviètic, en què les zones verdes o parcs urbans equipats per al lleure urbà adoptaven sovint la forma lineal sobre la vora d’un riu preexistent o imaginari, sempre amb escassa visió transversal.

Però més enllà d’aquests últims comentaris, cal subratllar que el GATCPAC va fer quelcom més que les aristocràtiques intuïcions –més o menys genials– de Rubió; va saber integrar diverses propostes concretes i latents en l’ambient dins d’una estructura coherent des del punt de vista tècnic i ideològic, conferint-li el valor de model teòric aplicable a ciutats i territoris diferents d’aquell per al qual va ser projectat.

També van fer quelcom insòlit i extraordinari, com és conduir la “idea” des del nivell més o menys esotèric i imaginatiu en el qual els arquitectes europeus instal·laven les seves propostes d’avantguarda, fins als àrids i complexos nivells de la gestió i l’administració pública, imprescindibles per a una construcció real de la ciutat. Només la Guerra Civil els va aturar. Ordenar i racionalitzar el material teòric i tècnic entorn a aquest nou programa o tema urbà, d’una banda, i organitzar els instruments de la pràctica social i política, de l’altra, mostren el sentit i el doble mèrit que se li ha d’atorgar al GATCPAC en el projecte de la CORV de Gavà.

Una significativa mostra de la tasca personal de divulgació pública del projecte és la llista de les gairebé trenta conferències-exposició del projecte que van realitzar diferents membres del grup a l’àrea metropolitana de Barcelona. Entre d’altres, tenim notícia de les següents:

Al Sindicat de la Indústria Hotelera, Cafeteria i Annexos de Barcelona (13-3-1933); l’Ateneu Enciclopèdic Popular (14-3-1933); el Grup Excursionista Joventut Catalana (22-3-1933); el Saló del Consell de Cent, per Josep Lluís Sert, davant de l’alcalde de Barcelona i el president de la Generalitat; l’Agrupació Cultural Francesc Aragó (12-4-1933); el Centre d’Esquerra Republicana de Catalunya del Poble Sec (18-4-1933); el CADCI, Centre Autonomista de Dependents del Comerç i la Indústria (18-5-1933); l’Ateneu Pi i Margall, d’Esquerra Republicana de Catalunya, a la Barceloneta (6-5-1933); la Comissió de Cultura dels Sindicats de Sabadell, de la CNT (16-5-1933); el Centre Republicà Federal de Sant Feliu de Llobregat (19-5-1933); la Palestra de l’Hospitalet (18-10-1933); el Teatre Conservatori de Manresa (3-6-1933); els soterranis de la plaça de Catalunya (3-3-1934), o la Comissió de Cultura de l’Ajuntament de Sabadell (16-5-1934). Així, fins a 26 conferències-exposició ressenyades en diferents documents dels Arxius del GATCPAC.

Vegem, doncs, quines són les característiques programàtiques i tècniques d’aquest projecte, tal com va ser presentat el 29 de març de 1932 a la reunió de delegats del CIRPAC, preparatòria del IV CIAM, celebrada a Barcelona; és a dir, només sis mesos després dels acords interns del grup per endegar i definir els seus objectius. Hi van participar Gropius, Le Corbusier, Pollini, Van Eesteren, Giedion, Breuer, Weissman, Steigov i d’altres delegats europeus.

11. Aquesta documentació es guarda avui a l’Arxiu Històric del Col·legi d’Arquitectes de Catalunya.

12. Possible referència crítica a les platges Balneari de Rubió.

5.1 Els materials del projecte de la CORV

El projecte es va presentar en cinc grans cartrons introductoris i sis plànols adherits sobre tela, que desenvolupaven el projecte a escala 1:5.000. El va redactar en quatre mesos l'equip dirigit pels arquitectes Francesc Fàbregues i German Rodríguez Arias, entre novembre de 1931 i febrer de 1932.¹¹ Els cinc primers cartrons es dediquen successivament a: 1) Exposar la necessitat de zones de repòs properes a les grans ciutats; 2) Analitzar l'estat deplorable de les platges que llavors utilitzaven els barcelonins i la necessitat de buscar una nova sortida al mar; 3) Analitzar i demostrar els avantatges de l'emplaçament que proposa el GATCPAC; 4) Comparar entre el model d'urbanització proposat i els models típicament adoptats en el segle XIX, i 5) Un plànol del que avui és l'àrea metropolitana de Barcelona, assenyalant la zona d'influència de la CORV.

Aquests cinc plafons constituïen un veritable manifest gràfic, amb retalls de premsa i fotos adherides directament sobre els cartrons, rètols destacats amb colors vius i frases que sintetitzaven els aspectes crítics i *propositius*, amb un llenguatge directe i senzill. Tot això, envoltat d'un grafisme totalment mancat de formalitat, fins i tot pobre, però molt entenedor i pensat més com una exposició itinerant per a carrers i barris, que per a sales tancades i un públic especialitzat.

Els sis plànols es dedicaven als aspectes següents: 1) Distribució en zones i la seva funció; 2) Axonomètrica del conjunt, que citava la sèrie d'edificacions de cada zona; 3) Els esports; 4) La circulació, 5) Axonomètrica del conjunt, amb senyalització de l'arbrat existent, i 6) Etapes de realització.

Abans de passar al comentari dels aspectes més rellevants de la proposta, crèiem útil portar aquí alguns dels textos originals inclosos en els plànols i la memòria del projecte, publicada en el núm. 7 de la revista *AC*, l'òrgan de propaganda del GATCPAC:

“S'ha d'evitar sobretot, que en la dita zona es pugui crear un centre d'explotació, un negoci amb clientela de classes privilegiades; que sigui irrealitzable el projecte dels que somnien transformar-la en un Jean-Les-Pins o un Cannes; de ser així, aquesta seria una espoliació més al poble barcelonès.”¹²

“S'elimina el passeig marítim i es crea una via de distribució de la circulació separada de la platja per una zona verda, conservant així el seu marc natural. La parcel·lació no existeix i la zona verda queda destinada a parc públic. Les vies de circulació es redueixen al mínim; els vianants circulen lliurement en totes direccions”.

“Aquests traçats compleixen la funció d'organitzar el repòs de les masses, donant-els-hi la sensació de trobar-se lluny de la ciutat al conservar el paisatge amb tots els seus atractius naturals.”

“D’existir la ciutat de repòs que necessita Barcelona, això influiria molt en la psicologia i en l’esperit dels seus habitants.”

“El projecte de la Ciutat de Repòs respon a la necessitat d’organitzar el repòs i l’oci de les generacions treballadores, en base a una obra creada i sostinguda pel poble [...] esperem que les entitats i els ciutadans en general, oferiran la seva col·laboració a aquesta obra que donarà prestigi al nom de Catalunya.”

“La Ciutat de Repòs és la concepció d’una sèrie de problemes que preocupen molt a fons a totes les autoritats, no solament del nostre país, sinó a les de tot el món, en una obra de conjunt.”

“No es tracta de crear una platja de moda; l’orientació general del projecte és profundament democràtica; encaminada tan sols a satisfer una necessitat social de les classes mitjana i treballadora, i per tant, en absolut es donarà pas a casinos i hotels de luxe. La nostra anterior generació proletària es reclòia en dies festius a les sales d’espectacles i jocs, tavernes, etc. Avui, el treballador busca la manera de satisfer la seva necessitat de llum i descans. Els organismes directors de la ciutat han de fer realitat aquest desig. Han de millorar la vida de les masses en tots els seus aspectes, i l’organització del repòs periòdic és un punt importantíssim. És un cas d’urgència i la solució s’ha d’emprar actuant de manera enèrgica, apel·lant si és precís –per tractar-se d’un cas de salut pública– a les lleis de l’expropiació.”

“Les classes mitjana i treballadora són les que han donat magnitud al problema. Problema que només poden resoldre els mitjans de comunicació més moderns degudament organitzats, els grans espais lliures i un projecte de conjunt, en el qual es desenvolupi un estudi de fàcil circulació que distribueixi les masses de manera racional. Projecte enfocat de cara a una organització col·lectiva.”

Els diferents conceptes utilitzats en aquests textos aclareixen per si sols la penetrant i integradora visió del problema plantejat pel GATCPAC: de l’anàlisi de la situació barcelonina es passa a caracteritzar amb naturalitat els aspectes més generals i teòrics de la nova qüestió urbana de l’oci de les classes populars, a la qual es donarà expressió urbanística segons la nova racionalitat tècnica.

No obstant, avui podem situar el contingut ideològic del projecte relacionant-lo amb la lògica urbana que genera l’última fase del sistema econòmic capitalista; és a dir, amb la seva formulació keynesiana de societat del benestar. Tot això, sense relativitzar gens ni mica, sinó el contrari: la potent i clara visió que anticipava el projecte de la CORV, com a resposta urbanística a la qüestió social diagnosticada. D’una banda, si està clar el contrast amb la terminologia de Rubió i la negació precisa de les concepcions del segle dinou, per l’altra convé desxifrar un llenguatge on s’amaga tota l’ambigüitat i contradicció del moment històric que travessa Europa, i Espanya en particular. Una ambigüitat molt més evident en el Pla Macià que en la Ciutat de

Repòs, que malgrat aquesta evidència ha arrossegat a qualificar polèmicament el Pla Macià com a pla socialista, quan en realitat el “Pla Macià oscil·la entre la racionalització capitalista d’una àrea extensa i conflictiva [...] i l’explicitació de la impossibilitat d’aquesta racionalització, dins del marc d’unes relacions econòmiques predominantment capitalistes” (Roca 1971).

Es tracta, doncs, d’un llenguatge en què les masses semblen constituïdes per multitud de persones uniformement *rousseauianes* i no de classes socials organitzades i amb clares reivindicacions, no tan sols econòmiques, sinó culturals i polítiques. Un llenguatge en el qual es dibuixen els rastres d’un paternalisme ja més socialitzant que il·lustrat, però que encara no té la intencionalitat del títol del “Parc de la Cultura” de Kirov. Al mateix temps, però, aquest és un llenguatge en el qual els tons agressius i de menyspreu cap a la burgesia, els seus negocis i els seus propis mites no són més que el reflex d’una pretesa coherència entre els continguts revolucionaris d’uns temes socials i les formes que aquests continguts revesteixen en el pla tècnic i cultural, que és on els seus autors realment instal·len la lluita contra l’academicisme.

Abans d’entrar en l’examen de la part gràfica del projecte, i a la vista d’aquests textos, és convenient ampliar el comentari –ja encetat més amunt– sobre els límits de la ideologia social i urbanística subjacent a aquest projecte.

Amb freqüència, s’ha associat directament la CORV amb el projecte de la Ciutat Verda de Moscou, amb el qual culminaven les teories dels desurbanistes russos i es provocava la famosa correspondència sobre el dualisme camp-ciutat entre Le Corbusier i Guinzburg. Els desurbanistes pretenien la descentralització i dispersió del fet urbà al llarg de l’extens territori de la URSS. Creien que la ciutat és imperfectible, que la seva malaltia moderna és incurable. Per això pretenen destruir-la i aixecar sobre les seves cendres quelcom absolutament nou. En canvi, Le Corbusier –i amb ell, gairebé tots els funcionalistes europeus– creu poder guarir-la amb sistemes a vegades quirúrgics, tot i coincidir en el fet que la ciutat està malalta. En aquest sentit, la ciutat de repòs no va més enllà de ser una conseqüència de l’acceptació d’aquell dualisme, o si es prefereix, d’aquella dialèctica entre camp i ciutat, o entre treball i oci, realitat i utopia. Dialèctica suportable i potser superable, però en què els dos termes necessiten del seu oposat per al propi desenvolupament: recordem aquella ironia de Le Corbusier sobre “el garatge per la revisió i el manteniment”. Les ciutats de repòs són, doncs, una part del preu que la ciutat malalta haurà de pagar per assegurar la seva supervivència. Recordem també el significatiu títol de Sert *Can our cities survive?* i la revolució anatematitzada per a la nova racionalitat arquitectònica i urbana que suggereix Jean Giraudoux en el seu pròleg a *La Carta d’Atenes*. No, la CORV no pertany a aquella solució que consisteix en aniquilar la ciutat com a tal, és a dir, com a *urbs* contraposada a *territorium*, tal i com proposen homes tan aparent-

ment diferents en les seves concepcions socials com el Guinzburg de la Ciutat Verda, o bé el Lloyd Wright de la *Broadacre City*, que es publica el mateix 1932 sota el títol conceptualment anàleg de *The Disappearing City*.

Pensem que contra algunes valoracions precipitades o bé apassionades, en un o altre sentit, el projecte de la CORV del GATCPAC té aquella estranya virtut d'alguns grans projectes de l'urbanisme català, que consisteix en un tipus de realisme en què es combina el prudent reformisme polític o social, amb una formulació que és netament innovadora o revolucionària en el pla tècnic. Per això mateix, aquest reformisme és més inquietant per als grans interessos afectats, als quals sempre els serà més fàcil combatre una proposta verbal i retòricament revolucionària en els seus plantejaments socials o polítics, però innòcua en la forma tècnica, que no pas a la inversa. Per dir-ho amb un exemple no compromès, el que era perillós del Pla Cerdà era la seva aparent innocuïtat ideològica sota la proposta realment innovadora i revolucionària en el pla tècnic, que afectava directament els grans propietaris de sòl del pla de Barcelona.

5.2 Els sis plànols bàsics del projecte urbanístic

Passem, doncs, a l'examen d'aquells sis plànols, que d'acord amb la mitologia racionalista estudiarem des de dos punts de vista únics: zonificació i traçat circulatori.

Segons la memòria-programa del projecte, el territori es divideix en cinc zones, a les quals s'assigna un ús separat i independent de la resta. Són les següents: zona per a cura de repòs, zona de banys, zona per al cap de setmana, zona de residència i zona de cultiu. Les quatre últimes constitueixen una entitat orgànica i d'ús, ja que estan destinades a l'oci en les seves diferents modalitats de temps i dedicació; la primera, en canvi, constitueix una entitat separada i inclús aïllada de les altres a causa de la seva trama circulatoria, a més d'estar situada significativament a l'extrem més allunyat de Barcelona, d'acord amb els tòpics de localització sanitària i hospitalària de l'època. Aquesta zonificació es desenvolupa en sentit longitudinal est-oest, sota una seqüència transversal uniforme, de manera que totes les zones disposen d'un tram de platja d'extensió similar, amb l'excepció de la dedicada al cultiu, que és només interior.

Existeix, per tant, una altra zonificació transversal a l'anterior, en el sentit mar-muntanya, que afecta les quatre zones dedicades a l'oci segons bandes paral·leles a la costa, en l'ordre següent: una primera immediata a la platja, en la qual es preserva la densa pineda existent, i on se situen la totalitat dels edificis residencials i les instal·lacions relacionades amb els banys i l'ús del mar; una segona, dedicada a instal·lacions esportives, tècniques i de servei del conjunt, i una última, de major pro-

fundit que les anteriors, totalment ocupada per uns 4.000 petits horts de lloguer. Cal assenyalar doncs, una rígida retícula amb zonificació de doble sentit, on hi destaca el caràcter lineal de les tres bandes que travessen uniformement les zones de banys, cap de setmana i residència. Aquesta segona estructura lineal manifesta la seva lògica urbana en la concentració de serveis al llarg de l'estreta franja central, en què s'inclouen diverses reserves per a usos ulteriors.

També cal subratllar que l'ordre de les tres zones o sectors bàsics correspon a una classificació segons els períodes de permanència, ordenats en tres moments: el primer d'ús diari, molt freqüent i intermitent; el següent, d'ús durant els caps de setmana, i el tercer, per als períodes de vacances anuals. La racionalitat classificadora es projecta mecànicament sobre el territori segons una ordenació que resulta excessivament abstracta en la realitat; quant a l'ús real del sòl, els espais i les instal·lacions serien sempre indiscriminats en relació a aquella classificació. L'estructura física de l'ordenació descobreix, doncs, una lògica doble en què se superposen una teoria temàtica d'usos i una teoria de temps o períodes d'ocupació, assignant als segons diverses particularitats programàtiques dels primers.

Per últim, hi ha dos temes del programa que mereixen destacar-se. En primer lloc, la inclusió d'aquesta gran extensió dedicada als horts de lloguer, absolutament original i que mai va ser recuperada en cap projecte posterior —públic o privat— de zones de salut pública o de vacances, a excepció de la proposta de l'Ajuntament de Barcelona per a la Carretera de les Aigües de 1982. En segon lloc, l'excepcional importància conferida a les instal·lacions esportives dins de la faixa central, tant per la quantitat, varietat i precisió dels esports esmentats en el projecte, com per la intencionalitat d'una inclusió que tampoc mai es va recuperar en projectes d'aquesta índole, si exceptuem una de les contrapropostes de 1971 al Pla de la Ribera de 1969 o la sèrie de versions del projecte d'un extens i complex parc esportiu a prop dels estanys del Remolà, a Viladecans, dissenyat per l'urbanista A. Perpinyà Sebrià durant els anys cinquanta. Avui dia, l'ús habitual del temps a les platges i els escassos parcs públics associats ha perdut quasi totalment el caràcter esportiu i d'exercici físic, a causa d'aquesta carència d'instal·lacions esportives populars incorporades a aquests espais. Cal insistir en aquest aspecte, perquè tant en les actuals "platges populars" de Castelldefels-Gavà, com en la darrera recuperació de les del Poble Nou de Barcelona —ambdues hereves indiscutibles de la CORV— no s'hi registra pas aquella dosi massiva d'equipaments esportius diversos, la funció preventiva i curativa dels quals encara no sembla haver estat compresa del tot per les actuals administracions públiques.

A continuació, transcrivim uns fragments de la memòria del projecte, en la part dedicada al programa de cada una de les zones, extrets del fullet de propaganda publicat per la Cooperativa Popular "La Ciutat de Repòs i Vacances":

“La zona de banys està organitzada i és capaç d’acollir grans aglomeracions periòdiques (dies festius) proporcionant a les masses els serveis necessaris per a banys de mar, pràctica d’esports, etc. i creada a propòsit per funcionar de manera intermitent, de forma que les zones restants no quedin afectades per les dites aglomeracions: Grups de cabines per banys, piscina a prop de la platja, grans restaurants, cinemes a l’aire lliure coberts, i espais lliures per atraccions, fires, petites exposicions, etc. Cap a l’interior s’estableixen una sèrie de camps d’esports que poden llogar-se a preus baixos als equips improvisats amb els grups procedents de les fàbriques i oficines i equips d’aficionats organitzats, durant la setmana.”

La zona de cap de setmana disposa –en la seva façana marítima– d’edificis compostos de cèl·lules mínimes o cabines-dormitori amb quatre lliteres, per llogar durant un, dos o tres dies. En aquesta zona s’inclouen espais per a les cases desmuntables, projectades i directament produïdes per a la CORV, per part d’una societat filial del GATCPAC. També es destinen espais per al càmping i es projecten pavellons per al cap de setmana escolar. La franja central es destina, com en la zona anterior, a camps d’esports; en aquest cas, presidits per un estadi amb grades cobertes i capacitat per a grans manifestacions de tipus esportiu.

La zona de residència, situada a l’extrem més proper a Barcelona, disposa “d’hotels de residència suprimint tot tipus de luxe, propis per a la vida de platja, amb camps d’esport annexes. Casa mínima, tipus estandarditzats adequats per llogar durant les vacances dels empleats i els treballadors. Parcs i zones reservades per als nens i colònies escolars”. La zona per a cura de repòs disposava “d’hotels-sanatori, amb grans terrasses, destinats a convalescents. En ells es poden fer cures de sol i aire. Aquests hotels permetran combatre, durant els dies de descans, el perill de malalties de les persones esgotades pel treball”. La zona de cultiu és comú a les tres primeres zones ja descrites. “Zona agrícola d’aprovisionament, dedicada al cultiu de petits horts de lloguer, tal com es va fer en la barriada de Romerstad de Frankfurt. L’habitant de Barcelona havia demostrat gran afició al cultiu d’aquestes petites parcel·les de terreny durant els dies festius, (Montjuïc, etc.) que van desaparèixer a causa del creixement de la ciutat.”

Veurem ara com aquells textos introductoris de tipus teòric –l’estructura i la rigidesa de la zonificació proposta i el mateix desglossament temàtic– permeten lectures aparentment contraposades en el pla dels continguts ideològics i el de les relacions amb les seves formalitzacions. D’una part, és evident el ressò de les tesis funcionalistes de l’urbanisme racionalista, associades als temes llavors radicalment socials de la infància, els convalescents, la pràctica d’esports, el lloguer davant de la propietat, les cures de sol i aire, les persones esgotades pel treball, el recurs a l’expropiació per raons de salut pública, etc. El clima de front popular que llavors comen-

çava a recórrer Europa com a sortida de la crisi capitalista del 1929 –que va conduir al feixisme i a recolzar indirectament l'estalinisme– constitueix el marc polític i social de referència i una clau interpretativa del destí i la intencionalitat del projecte de la CORV. Aquest projecte se'ns presenta, segons aquest context, com un projecte revolucionari però gens utòpic, perquè en ell la tècnica i els mitjans materials i socials invocats són congruents amb els objectius i la seva condició de possibilitat històrica. Tanmateix, aquelles mateixes cites de la memòria del projecte, passats ja gairebé setanta anys, suggereixen també una interpretació de la CORV com una gegantesca màquina de reciclatge físic i psicològic de la força de treball laboral esgotada i aplacada pel sistema de vida productivista, que no es qüestiona essencialment i al qual només se li apliquen enèrgics atenuants de tall reformista. Com ja s'ha interpretat darrerament (Fourquet 1976), la CORV seria també un precedent “d'equipament del poder sobre el paper reproductor i mistificador dels equipaments col·lectius”; és a dir, del tipus de servei socialment avançat –però cada cop més subtil i integrador– en un sistema social productivista incapaç de frenar la frenètica espiral de producció i consum.

Davant d'aquests dos intents d'interpretació, seria interessant establir la pertinença lògica de l'objecte projectat a una o l'altra de les dues lectures. Respondre a aquesta pregunta, però, equival a entrar en un discurs en què el valor autònom del projecte i dels “residus materials” de la història s'esvaeixen fins a l'extrem de negar-los-hi qualsevol identitat reconeixedora i, per tant, condemnar-los a desaparèixer darrere d'aquelles interpretacions. És una conclusió perversa, perquè és reconeguda –en la història dels materials de l'arquitectura i de la ciutat– una varietat de models i estructures urbanes molt rica, els mecanismes de canvi o permanència dels quals s'expliquen en bona part a partir de la pròpia substància tècnica i formal; per tant, dotats d'una sorprenent autonomia respecte als propis continguts d'ús o funcionalitat programàtica inicial. Tornem, doncs, a aquells materials.

Quant al traçat, assenyalem que està constituït per una malla ortogonal de vies de circulació d'un sol sentit, que descomponen el territori de manera regular en grans illes de 400 m x 800 m, a vegades subdividides en mitges i terceres parts rectangulars. Un feix de quatre vies rigorosament paral·leles a la costa es creua amb un altre d'ortogonal en el sentit mar-muntanya, donant lloc a una circulació anular de sentit únic amb la conseqüent eliminació de girns conflictius. Aquesta trama destaca per l'eliminació total del tradicional passeig marítim –que queda reduït a una sèrie de serveis que només connecta les tres zones de banys, cap de setmana i residència–, a més de per quedar interrompuda al trobar-se amb la zona de repòs, a la qual només s'hi pot accedir per la via longitudinal de la vora interior de la urbanització.

El sistema de comunicacions amb la ciutat es concentra a la Gran Via, que penetra cap al centre de gravetat de la malla, punt en el qual lògicament es genera el moviment més gran. L'autopista de 15 km que uneix la CORV amb Barcelona es destina al trànsit lleuger d'autocars i vehicles automòbils, doblada per una línia de ferrocarril elèctric –encara inexistent– amb una terminal paral·lela a la dels autobusos en el punt final de l'autopista. El trànsit pesat es desvia per la carretera interior que serveix als pobles de la vora interior del delta, de manera que se separen els diferents trànsits i sistemes de transport. L'ús del sòl per a vianants és lliure en totes direccions, afavorit per l'edificació dispersa, l'eliminació de parcel·les privades i tancades i per la utilització sistemàtica de *pilotis* en els grans edificis residencials, restaurants i d'altres. Juntament amb l'eliminació del passeig marítim, es pretén impedir qualsevol barrera en l'accés transversal a la pineda i les platges, que constitueixen els dos atributs “naturals” d'atracció fonamental de la CORV.

Probablement, un dels punts més dèbils del traçat sigui la penetració de l'autopista a la trama en el punt central de distribució del trànsit. És evident que la simple prolongació rectilínia de la Gran Via hauria de corregir el seu traçat en acostar-s'hi i penetrar a la trama viària amb l'objecte d'adequar-se a la seva geometria i facilitar una distribució menys congestiva, que es produiria fatalment amb el pas de continuïtat sense solució. Aquesta mancança s'hauria d'interpretar com quelcom inherent a la qualitat d'avantprojecte que tenia la proposta de la CORV en els sis plànols de 1932 i la manca d'una cultura tècnica dels traçats viaris, pròpia d'una societat altament motoritzada, com no era el cas de Barcelona o Catalunya el 1932. En conjunt, es tracta d'una malla poc imaginativa, que ajusta la seva mida modular a l'amplada de la pineda i les petites inflexions a la curvatura de la costa o l'accident d'alguna llacuna.

5.3 L'arquitectura per a la CORV

L'equip dirigit per Francesc Fàbregues –en un notable esforç col·lectiu– va desenvolupar poc més de vint-i-cinc edificis i instal·lacions com a avantprojecte en un any i mig, ja que no existia client concret ni, per tant, encàrrec: hotels de temporada i de convalsents, edificis de cèl·lules mínimes, grups de cabines, restaurants populars, quatre cases tipus, casa desmuntable, piscines, botigues tipus, habitatges per a metges i personal, oficines administratives, estadi esportiu, terminal d'autobusos, cinema a l'aire lliure, horts de lloguer, frontons, hotel de platja, gimnasos, camps de golf, etc.

Tot aquest programa constitueix un banc d'assaig per al grup, el qual ha d'adaptar vells programes convencionals a la nova concepció general del projecte, per una part, i obliga a l'elecció i fixació d'una sèrie de paràmetres compositius del nou estil,

per l'altra. Hem agrupat alguns dels projectes més significatius— bé per la seva qualitat o bé pel possible valor de les fonts estilístiques— per a la seva anàlisi i valoració.

Cal destacar un primer grup d'edificis al voltant del programa hotel·ler, en les seves variants de sanatori, cèl·lules mínimes per al cap de setmana, platja i temporada. Tots ells són tributaris del tipus laminar holandès o alemany —es pot pensar en les últimes tipologies de Dammerstock o de l'equip de Ernst May a Frankfurt—, si bé tots ells recullen l'ús de *pilotis*, la coberta plana per a la instal·lació de serveis col·lectius com el menjador, l'ús de certs elements mecànics com el *tapis roulant* en el sanatori, l'estructura reticular de formigó i la lliure posició dels pilars en mig de la distribució interior; és a dir, elements característics de la composició *lecorbuseriana*. Només l'hotel de temporada escapa a l'elementalitat de la tipologia laminar, amb una planta articulada a l'entorn dels espais centrals d'ús col·lectiu, des d'on arrenquen dos braços per als serveis i les cambres. Espais de doble alçada, cossos d'edificació en pont i la interrupció del ritme repetitiu de la façana principal són prova d'un ús moderadament expressionista en la sintaxi del nou estil.

Un altre grup de projectes està constituït per la sèrie de “cases tipus unifamiliars” i la “caseta desmuntable”. Els primers pertanyen clarament a la generació cubista i funcionalista de cases en forma de capsa, reduïdes a la seva expressió més elemental: prismes rectes i purs; mínimes articulacions en planta i volum; importants excavacions del sòlid principal donant lloc a profunds porxos i lògies, configurats per una vida a l'aire lliure; conseqüent reducció al mínim dels espais d'estar interiors, i invariables cobertes planes.

Hi ha aquí una correspondència material i simbòlica entre economia i estètica, entre limitació programàtica i constructiva, d'una banda, i reducció de la càrrega expressiva resultant, de l'altra. Es tracta de projectes que podrien estar vagament emparentats —per la seva fina geometria i una lluminosa contenció estilística— amb els assaigs d'algunes cases tipus unifamiliars dels anys vint de Le Corbusier; es podrien entendre també com versions cultes dels paradigmes eivissenc i popular, d'aquelles arquitectures sense arquitecte recollides més tard per Bernard Rudofsky i que retrobarem en els primers projectes de J. A. Coderch dels anys quaranta, a Cala d'Hort o al conjunt de les Forques de Sitges. En uns i altres hi domina la pretensió d'una arquitectura nua de tot allò superflu i inútil, sense representació, gairebé sense autor, anònima, aparent resultat exacte d'una mecànica o bé ingènua traducció tècnica i funcional del programa proposat amb els estrictes medis disponibles. No obstant, l'aspiració al “lirisme de la geometria” *lecorbuseriana* hi és ben present, tal com s'evidencia a la composició de l'alçat principal de la “caseta tipus D-d 21 D”, en la qual una divisió regular tripartida del cos superior —amb volumetria dissimètrica— es recolza sobre un gran porxo simètricament dividit per un fi pilar metàl·lic.

L'altre projecte de la mateixa sèrie sorgeix com a culminació d'aquesta línia d'investigació de mínims programàtics, en els límits del rigor econòmic i funcional. Es tracta de la "Casa Desmuntable" que va desenvolupar G. Rodríguez Arias, per encàrrec del Grup a finals de 1931. Aquest precedent d'una hipotètica *Volksbaus* llatina i d'estiueig és una de les més originals aportacions del GATCPAC, que curiosament ha estat oblidada, potser per la seva extrema modèstia material i programàtica i la lliure vulgaritat, la seva arquitectura, congruent amb llur destinatari social. Es tracta d'una casa lleugera, creixent, fàcil de muntar i desmuntar, d'una extrema senzillesa i racionalitat en tots els seus detalls materials i tècnics de muntatge. Estava ideada per a la seva instal·lació en terrenys de lloguer, en períodes discrecionals de temps i, per tant, constitueix un veritable precedent molt intel·ligent i realista de la *roulotte* de càmping, que es va popularitzar a Europa trenta anys després. Aquest projecte anticipa la comprensió d'un problema que sorgiria de forma massiva durant els caps de setmana i fruit de l'augment de la qualitat de vida material de les classes populars. La seva concepció programàtica i tipològica constitueix gairebé un símbol de la capacitat creativa dels homes del GATCPAC en el terreny social i tècnic, a més de traduir perfectament en allò arquitectònic una voluntària "debilitat estilista"; que no és sinó la correcta adequació dels medis materials i culturals locals a una correcta conceptualització d'un problema ben plantejat. En definitiva, un excel·lent exemple del que hauria de ser un tema de disseny industrial, ben plantejat en els plànols tecno-econòmic i estètic. El mateix GATCPAC va crear una societat filial que va escometre la producció industrial de la "Caseta Desmuntable", de la qual es va construir i mantenir un model en exposició permanent, a la plaça de Ramon Berenguer. D'aquest prototipus se'n van rebre diverses comandes, entre elles una de ben curiosa: la d'un promotor holandès interessat en un possible mercat colonial.

Un tercer i últim grup d'edificis que cal destacar està constituït pels projectes dels grups de cabines de banys i restaurants populars. El primer aporta una racionalització funcional del programa i es formalitza en una pinta de pavellons paral·lels, per a homes i dones, a les capçaleres dels quals se situen les cambres de bany i dutxes, així com unes escales exteriors que donen accés a la terrassa-solàrium superior i permeten una estructura lleugera de doble alçada d'acord amb una segona bateria de dutxes semi-cobertes situada sobre les inferiors. Una senzilla axonometria aèria mostra l'elegància d'una solució compacta i racional, davant de la graciosa i vivaç solució clàssica de les casetes familiars a les platges de moda del segle XIX, com per exemple el Lido o Arcachon. En alguns casos, el prototipus s'aixeca sobre *pilotis*, amb el qual es guanya en esveltesa i dibuixa una alternativa

13. El *Gruppo 7* reuneix Castagnoli, Figini, Frette, Larco, Pollini, Rava i Terragni. Aquest últim és potser el nom més rellevant del grup racionalista (n. de l'e.).

de plens i buits suaument coronada per la lleugera i rítmica pèrgola superior. En aquest projecte hi ha domini dels materials de l'arquitectura, utilitzats aquí amb saviesa i seguretat, però sense l'element tipològic dels edificis laminars.

Caldrà assenyalar que encara avui, passats setanta anys, la multitud que utilitza aquestes mateixes platges no disposa d'aquest servei públic de guarda-roba, dutxes i banys, i es veu obligada a canviar-se dins el seu cotxe?, i que tampoc hi veiem encara unes construccions estilísticament tan precises i elegants com les projectades pel GATCPAC l'any 1932?

En el projecte de restaurant popular és on s'aconsegueix un resultat més contundent i a la vegada "desimbolt". Es tracta d'un elemental "edifici caixó", amb grans testeres cegues de doble alçada, en contrast amb dues façanes obertes i transparents o calades, que són objecte d'una clara voluntat compositiva amb els elements de tancament. Amb el seu joc es creen ritmes i escales diverses, des de la inesperada escala gegant d'un ampli espai buit interior, només tamisada en el plànol de façana per un pòrtic de pilars passants, fins al ritme repetitiu i de menor escala de les finestres *en longueur*, a la vegada interrompudes per un segon buit més petit que mostra una profunda *loggia* en façana. És gairebé segur que aquesta façana respon a un traçat regulador o a un acurat estudi de les seves mides fonamentals, que no es van poder verificar perquè d'aquest projecte només en resta una perspectiva en fotomuntatge. La seva composició i elements recorden multitud de treballs posteriors de Josep Lluís Sert, addicte des dels seus anys a la *rue de Sevres* als traçats reguladors i la utilització d'escales diferents, o bé aquelles interrupcions de ritmes en els alçats, d'origen *lecorbuserià*, que algú ha interpretat en clau jazzística. D'altra banda, aquesta façana suggereix, però menys, un possible nexa amb alguns treballs anàlegs i contemporanis de G. Terragni i el *Gruppo 7* italià.¹³

El caixó del restaurant està sostingut sobre *pilotis* –per alliberar el pas des de la pineda a les platges– i s'acompanya amb una àmplia terrassa també elevada i exempta del cos principal. Aquest plànol horitzontal, una mica més baix que la primera planta del restaurant, matisa l'alçada i rotunditat del cos prismàtic posterior, dissimula la nuesa excessiva del bosc de *pilotis* i, sobretot, ofereix al purisme geomètric d'aquell prisma un lleuger basament que el lliga al terreny.

Resumint, creiem que aquest projecte i el de l'hotel de temporada són probablement els més rellevants de tota la sèrie, tant pel recurs a components estilístics més imaginatius, com per un nivell sintàctic més afinat i rigorós que les restants arquitectures de la CORV. Per tant, potser podria deduir-se –per exclusió d'aquests últims– una certa debilitat general estilística de l'arquitectura de la CORV, feta de rigideses tipològiques, imaginació reprimida en la manipulació del vocabulari racionalista i escassa elaboració sintàctica. Aquesta valoració, però, faria abstracció de dues qües-

tions. En primer lloc, oblidaria la modèstia de recursos o aquella convergència material i simbòlica entre economia i estètica, entre limitació de la base social i material i la conseqüent limitació del desplegament formal i estilístic. Això és bastant lògic i *sachlich*,¹⁴ en una arquitectura que ha abandonat definitivament i polèmica el seu estadi artesanal, acadèmic o pompier. Per altra banda, aquella valoració equivaldria a oblidar que els paràmetres de comparació amb altres arquitectures europees prenen cos sobre projectes amb un destí i un client públic o privat més avançat, més poderós i més culte; per tant, revelador de major ambició i audàcia.

No oblidem que en el Moviment Modern hi ha, com en totes les èpoques, una arquitectura pobra i una rica, una arquitectura del poder i una altra per al poble; que les armes per a la segona s'esmolen, per primera vegada a la història dels estils, no sempre en la primera. Si bé dos de les millors obres del GATCPAC són encomanades per la burgesia –casa Sert del carrer Muntaner– o pel poder polític –el dispensari antituberculós de Sert-Torres-Subirana, al carrer Tallers–, la Casa-Barri de San Andreu, el projecte urbà de la CORV de Gavà i el Pla de Sanejament del Districte Vè constitueixen exemples paradigmàtics d'una arquitectura i un urbanisme radicalment social o pobre, tant pel seu destinatari com per la seva motivació intel·lectual i condicions socials i materials de base.

S'ha de situar, doncs, l'arquitectura de la proposta urbana de la CORV en el camp de l'arquitectura per al poble i com a resultat d'un gran esforç del GATCPAC per a la inserció de la nova arquitectura en un programa urbà radicalment nou. Una arquitectura que –inclús sense caure en l'esquematisme d'adscriure-la a una o altre classe social– és innegable que representa la més essencial i acabada transposició a l'arquitectura de les virtuts de racionalitat, pragmatisme i sant economicisme, genuïnes de la burgesia en la primera arrancada de la seva futura hegemonia. Recordem sinó a L. B. Alberti i la seva genuïna exposició de moral burgesa a *“Del governo della famiglia”*.¹⁵ És la mateixa moral de Le Corbusier, bon calvinista al cap i a la fi, amb la qual tan bé entronquen els joves catalans del GATCPAC, animats com el seu mestre d'aquesta fúria incitadora d'aquelles virtuts, a les quals es conjura explícitament en el seu paper històric d'enterradores dels estils acadèmics i, a la vegada, protagonistes d'una nova arquitectura, situada vocacionalment més enllà de la concepció mateixa d'estil i, per descomptat, molt menys esquemàtica i rígidament funcionalista que aquella que anima la Ciutat Funcional en la seva encarnació del Pla Macià.

14. Que es pot traduir per *mesurat*, o *sobri* (n. de l'e.).

15. El títol complet és *Trattato del governo della famiglia di Agnolo Pandolfini ad uso delle scuole d'Italia*. Publicat a Milà i editat per Giovanni Silvestri el 1822. Publicat després en recopilacions de Leon Battista Alberti (n. de l'e.).

Bibliografia

- AAVV. *2C Construcción de la Ciudad*. (Número monogràfic dedicat a Josep Torras Clavé, arquitecto y revolucionario) Barcelona, núm. 15-16, 1975.
- BOHIGAS, Oriol. *Arquitectura i urbanisme durant la república*. Barcelona: Ed. Tusquets, 1970.
- Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*. Números 90 i 94. Barcelona: COAC, 1971.
- DOMINGO, Miquel; SEGARRA, Ferran. *Les cases barates*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Patronat Municipal de l'Habitatge, 1999.
- DONATO, Emili. "La città di Riposo e Vacance." *Hinterland*, Milà, núm.7-8, 1979.
- FOURQUET, François; MURARD, Lion. *Les équipements du pouvoir: villes, territoires et équipements collectifs*. París: Union Générale d'Éditions, 1976.
- HILPERT, Thilo. *La ciudad funcional. Le Corbusier y su visión de la ciudad funcional*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, 1983.
- KOPP, Anatole. *Architecture et urbanisme soviétiques des années vingt: ville et revolution*. Paris: Anthropos, 1969 [Especialment l'annex número 6 de Guinzburg].
- LE CORBUSIER. *Urbanisme*. París: E. G. Crés, 1924.
- LE CORBUSIER. *La ciudad del futuro*. Buenos Aires: Infinito, 1962.
- LE CORBUSIER. *Precisiones respecto a un estado actual de la arquitectura y el urbanismo*. Barcelona: Poseidon, 1979.
- JACQUES LUCAN, (editor). *Le Corbusier: Une encyclopédie*. París: Centre Georges Pompidou. centre de Création Industrielle, 1987 [I sobretot el capítol *Le Corbusier à Moscou* de Jean-Louis Cohen].
- MONTEYS, Xavier. *La gran màquina. La ciudad en Le Corbusier*. Barcelona: Ed. del Serbal, 1996.
- MORENO, Eduard, (editor). *La política urbanística de la Generalitat*. Barcelona: Undarius, 1977.
- ROCA, Francesc. *El GATCPAC y la crisis urbana de los años 30*. A *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 90. Barcelona: COAC, 1971.
- ROCA, Francesc. *El Pla Macià: de la Gross-Barcelona al pla comarcal*. Barcelona: La Magrana, 1977.
- SERT, Josep Lluís. *Poden sobreviure les nostres ciutats?: un ABC dels problemes urbans, anàlisi i solucions: treball basat en les propostes formulades pel CIAM, Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1983.
- SOLÀ-MORALES, Ignasi, (editor). *AC/GATEPAC 1931-1937*. Barcelona: Gustavo Gili, 1975.
- TARRAGÒ, Salvador. *El Pla Macià o la Nova Barcelona*. A *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 90, Barcelona, COAC.
- TERÁN, Fernando de. *El planeamiento urbano en la España contemporánea: Historia de un proceso imposible*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978.

Relació d'il·lustracions

1. Distribució en zones i funcions específiques de cada zona. Pàgina 154
2. Fotomuntatge dels blocs d'apartaments de "cap de setmana". Pàgina 154
3. Axon mètrica de conjunt i àrees de bosc plantat pel Ministeri de Foment Estatal. Pàgina 154
4. Fotomuntatge de les casetes de bany i restaurant públic. Pàgina 154
5. Perspectiva del Pla Macià, dibuixada al taller de Le Corbusier. Pàgina 154

MAPA DE CATALUNYA

1

2

ESQUEMA DE LA XARXA DELS CAMINS GENERALS DEL PLA

Camins construïts

MAPA GEOLOGICO APLICADO A LA HIDROGRAFIA Y A LAS TIERRAS APTAS PARA EL CULTIVO

3

4

El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana: infraestructures i ordenació territorial

Josep M. Carreras, Jordi Bernat

Josep Maria Carreras i Puigdemolas (Vilanova i la Geltrú, 1942) és llicenciat en Ciències Econòmiques per la UB, *MA Regional Science* (Lancaster), *M. Sc. Urban Science* (Birmingham), tècnic superior d'Administració Especial i tècnic urbanista INAP. Va ser professor ajudant de Política Econòmica de la facultat de Ciències Econòmiques de la UB i d'Urbanisme de l'ETSAB, encarregat del curs de Planificació Regional i Urbana de la Facultat de Ciències Econòmiques (UAB) i professor del curs de postgrau "Economia i Gestió de la Hisenda Autònoma i Local" (UB). Va formar part de la junta directiva de la SCOT i va ser membre de la Comissió d'Urbanisme de Barcelona (*Plan director del Área Metropolitana de Barcelona*). També ha col·laborat en la realització d'estudis i plans d'ordenació de diversos municipis catalans amb Juli Esteban, Antonio Font i Jon Montero. Ha exercit diversos càrrecs com a tècnic a la Diputació de Barcelona i la Generalitat de Catalunya; entre d'altres, en el Comitè de Direcció i la Ponència Tècnica del Mapa Sanitari de Catalunya i en els equips de redacció del Pla de Ports Esportius i el Pla de Carreteres. Actualment, és membre del Tribunal Català de Defensa de la Competència.

Jordi Bernat i Falomir (Barcelona, 1953) és arquitecte tècnic per l'EUATB, arquitecte per l'ETSAB i Màster en Valoracions Immobiliàries per la UPC. En el camp de la docència, ha estat professor en diversos cursos del Màster de Valoracions Immobiliàries (UPC) i, des de 1995, imparteix l'assignatura de Valoracions Immobiliàries del Graduat en Estudis Immobiliaris i de la Construcció, de la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials de la UB. Ha realitzat diversos treballs de planificació territorial, d'entre els quals es poden destacar el Pla de Carreteres de Catalunya (1981) i diversos treballs per al Pla Territorial General de Catalunya (1981-1985). També ha col·laborat en la redacció de diverses figures de planejament urbanístic, com els Plans Generals de Martorelles, Santa Maria de Martorelles i Sant Fost de Campsentelles. Des de 1990, és cap d'Àrea Urbana de la Gerència Regional del Cadastre de Catalunya. Ha publicat articles en revistes especialitzades i ha participat en diversos llibres col·lectius sobre història urbana i qüestions immobiliàries.

1. Introducció

Aquest treball s'ha pogut portar a terme gràcies a una sèrie de factors que volem esmentar i agrair. En primer lloc, remarcar que els que van dissenyar el projecte global, triaren el Pla General d'Obres Públiques del 1935 com un dels punts bàsics de referència en la planificació catalana, fet que cal considerar prou innovador. En segon lloc, volem posar de manifest que hi ha diversos antecedents que han fet possible explicar el contingut d'aquest Pla.

Inicialment, agrair al senyor Victoriano Muñoz Oms (1900-2000) que hagués guardat durant tants anys els documents fonamentals del Pla i, sobretot, que ens hagués explicat tot allò que no hauríem pogut aclarir mirant únicament els papers. Entre els que ens han precedit en la tasca divulgadora –que creiem que ara culmina–, esmentar el Sr. Rafel Pujol, que l'any 1977 va ser el responsable de la primera edició pública de material del Pla –la Memòria del Pla de camins–, com a aportació de la Diputació de Barcelona a l'àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana. El Sr. Josep M. Camarasa, amb qui el 1982 vam preparar conjuntament l'edició de gran part dels primers materials facilitats pel Sr. Muñoz Oms, edició feta per la Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques. Finalment, agrair a l'empresa ENHER que durant cinquanta anys hagi guardat papers que pertanyien a Muñoz Oms, molts corresponents al Pla, fet que ens ha permès aportar nova informació en aquest treball.

2. Planificació d'obres públiques i planificació regional

Des de finals del segle XIX, l'intervencionisme de l'Estat en la vida econòmica espanyola es manifesta en les mesures proteccionistes i en l'empenta que els diversos governs donen a les obres públiques. Aquest intervencionisme s'accentua en alguns moments, especialment sota la dictadura de Primo de Rivera (1923-1929), en què la reactivació econòmica que vol impulsar el dictador –com a contrapartida del control dels treballadors– té en les obres públiques (ferrocarrils, carreteres i obres hidràuliques) i el creixement de les despeses pressupostàries els seus dos elements constitutius. Espanya, tanmateix, no és un cas aïllat.

En el període comprès entre les dues Guerres Mundials (1918-1939), l'actuació de l'Estat té un paper creixent en la resolució dels problemes econòmics, tant per als països que es mantenen en l'òrbita del capitalisme, com per al nou règim comunista implantat a l'URSS. Les obres públiques esdevenen un instrument en mans dels governants per afrontar la crisi econòmica i el territori es constitueix en el destinata-

ri de fortes inversions, a la vegada que es cobreix un altre objectiu: donar resposta a les demandes d'una societat cada vegada més motoritzada i tecnificada.

Paral·lelament, des de la perspectiva de l'urbanisme s'aborden els problemes derivats del creixement urbà; en aquests anys sorgeix la necessitat de considerar la planificació de la ciutat juntament amb la del seu territori, entès aquest en un sentit molt més extens que el de l'àmbit immediat, propi dels eixamples de mitjan segle XIX. Els plantejaments de Howard sobre la ciutat jardí i les aportacions teòriques de Geddes serveixen de base per a la planificació regional, com a instrument que cerca alternatives a la ciutat existent, però estretament relacionada amb un territori (l'àrea-regió natural) on portar a terme la descentralització residencial i industrial, la planificació de les infraestructures i la utilització dels recursos.

Nombrosos exemples il·lustren ambdues maneres d'afrontar l'actuació sobre el territori, des de les obres públiques o des de la planificació regional, i en presentarem alguns per tal d'emmarcar el Pla d'Obres Públiques de 1935.

2.1 Les obres públiques: el territori com a recurs econòmic dels Estats

El dirigisme econòmic és la resposta dels règims dictatorials i feixistes al desgavell de l'economia, causat en primera instància pel conflicte bèl·lic de la Primera Guerra Mundial i, després, a la resta de països, per la depressió econòmica que segueix al *crack* del 29. L'execució d'obres públiques s'incrementa significativament, essent un factor que els ajuda a superar els desajustos econòmics i, sobretot, a mitigar l'atur.

A Itàlia, per exemple, les obres públiques adquireixen un paper important en l'organització econòmica i productiva i en l'estratègia per a la lluita contra l'atur del règim feixista. Les carreteres (on l'*Azienda autonoma strade statali* –organisme encarregat de la construcció i gestió de la xarxa primària de carreteres– elabora un programa de reconstrucció de 6.000 km en un període de 6 anys), les autopistes (la xarxa d'autopistes de peatge –*rete autostradale*–, desenvolupada des de l'any 1921 per la iniciativa privada mitjançant concessions, totalitza més de 500 km de longitud l'any 1935), l'ampliació de ports (Gènova, Palerm, Nàpols, Livorn...) i l'electrificació dels ferrocarrils (durant els 20 anys del feixisme s'electrifiquen 5.000 km i es construeixen estacions monumentals a les grans ciutats) són els eixos en els quals es basa l'actuació italiana en el camp de les infraestructures (Sica 1981, p. 356-358).

També és de destacar la planificació i construcció d'autopistes a Alemanya: l'any 1934 s'inicia la xarxa d'autopistes (*Reichsautobahnen*), que enllaça els principals centres urbans mitjançant dues directrius nord-sud i una altra est-oest; les dues pri-

meres van de Múnic fins al Bàltic, passant per Berlín, i de Múnic a Hamburg, per Hannover; la directriu est-oest connecta Berlín, Hannover i Colònia.

La Unió Soviètica, que assaja la implantació del nou sistema econòmic, també té entre els seus objectius la realització d'infraestructures: des de 1920, amb les Comissions Estatsals d'Electrificació i de Planificació i, especialment des de 1928, sota la figura dels plans econòmics quinquennals, es porten a terme importants obres d'electrificació i producció d'energia elèctrica, traçats ferroviaris, nous assentaments industrials i les derivades de la industrialització pesada, les noves instal·lacions petrolíferes i els nous alts forns.

En països amb tradició i estabilitat democràtica, el marasme econòmic dels anys trenta també posa en evidència la necessitat d'augmentar el paper de l'Estat, incrementant les inversions públiques per estimular la demanda i crear llocs de treball; orientacions que teoritzarà l'economista britànic J. M. Keynes l'any 1936.

Els Estats Units és el cas més representatiu de la vinculació entre la teoria keynesiana i la pràctica. La política del *new deal* de Roosevelt dels anys trenta es basa, entre altres mesures, en la inversió estatal en les obres públiques (camins, carreteres, ponts, aeroports, embassaments, edificis públics, parcs naturals, etc.). Una de les primeres actuacions es va portar a terme a la vall del riu Tennessee, amb la voluntat –com veurem més endavant– d'endegar un important pla finançat per l'Estat en una de les zones més deprimides del territori.

En aquest context, el territori esdevé un recurs econòmic per a l'Estat i un rellevant àmbit d'actuació. El territori és el destinatari d'importants inversions, que fan possible trobar una sortida a la complexa situació econòmica: així s'estimula la indústria, s'esmorteeix l'atur i, a la vegada, es milloren considerablement les infraestructures.

2.2 La planificació regional dels anys vint i trenta

Des de principis de segle s'assenten les bases per a la planificació a una escala més àmplia que la exclusivament urbana. Les contribucions teòriques anglosaxones sobre la planificació regional prenen cos i es difonen a partir de 1923, des de la *Regional Planning Association of America* (Associació per a la Planificació Regional d'Amèrica). Una de les primeres realitzacions –tot i que no segueixi fidelment els enunciats teòrics de l'Associació– serà el *Regional Planning of New York and its environs* (Pla Regional de Nova York), que es presenta l'any 1929. Abasta l'àrea pendular i de gravitació de Manhattan, amb una població de 9 milions d'habitants. També es proposaran *regional plannings* a d'altres ciutats (Los Angeles, Chicago o Filadèlfia) o estats (Wisconsin, Michigan i Il·linois, entre altres).

Al Regne Unit també es porten a terme nombroses experiències. A Londres, es constitueix, l'any 1927, el *Greater London Regional Planning* (Comissió de Planificació Regional per al Gran Londres), organisme oficial creat per impulsar la planificació d'un territori amb un radi d'uns 40 km amb centre a Londres, i a partir de la legislació urbanística de 1929 (*Local Government Act*) es redacten els *Regionals Schemes* de diversos territoris. A Alemanya, l'any 1926 es redacta el pla regional per a la mancomunitat de municipis de Renania-Westfàlia –que abasta la conca del Ruhr–, amb una extensió de 4.500 km² i més de 4 milions d'habitants. Cap als anys trenta apareix també a Europa i els Estats Units la planificació econòmica enfocada al desenvolupament de les regions.

Entre totes les actuacions, destaca la que porta a terme la *Tennessee Valley Authority* (Consell de la Vall del Tennessee) l'any 1933, on s'aborda l'ordenació del territori d'una conca d'uns 1.000 km de longitud, que afecta set estats i uns 100.000 km² en una de les regions més pobres dels EUA. Aquesta ordenació s'executa mitjançant un conjunt de programes adreçats al desenvolupament dels recursos naturals de la regió, que parteixen de la construcció d'embassaments per a la producció elèctrica i contempnen la repoblació forestal, les explotacions agrícoles i les localitzacions industrials, juntament amb la creació de quatre noves ciutats (*new town*), de les quals finalment se'n realitzen tres.

A Catalunya no triguen en arribar els nous corrents anglosaxons de planificació regional. L'any 1931, el primer govern de la Generalitat provisional, presidit per Francesc Macià, encarrega el “Pla de distribució en zones del territori català (*Regional planning*)”, que redactaran l'any 1932 el germans Rubió i Tudurí.

El *Regional planning* consta de dues parts: una anàlisi territorial més extensa i una proposta d'ordenació del territori, molt poc definida, que els mateixos autors defineixen com a avantprojecte. Com diu Oriol Bohigas: “Es tracta d'un avanç de pla en què se segueixen fidelment els principis del zonning, dins els mètodes establerts per tota l'escola anglosaxona, mantenint, però, la idea, ja de vella tradició noucentista, de la Catalunya entesa com una ciutat unitària. Més que els encerts del projecte [...] cal subratllar el fet important de la decisió política.” (Bohigas 1978, p. 96)

2.3 El Pla de 1935: un pla d'obres públiques

El mateix enunciat del Pla General d'Obres Públiques de 1935 ja defineix sense cap dubte el seu contingut i abast. No aborda aspectes urbanístics relacionats amb el creixement de les ciutats, ni la zonificació del territori ni la localització d'activitats econòmiques.

Tot i que el Pla d'Obres Públiques té un precedent temporal gairebé immediat en el *Regional planning*, d'aquest no se'n fa cap cita, com tampoc es fa cap referència a la planificació regional. En el moment en què es redacten ambdós plans ens trobem davant de dos enfocaments ideològics molt diferents, de dues maneres d'entendre la planificació del territori, derivades de dues concepcions disciplinàries distintes: una, pròpia dels arquitectes i urbanistes, i l'altre, domini dels enginyers. Les diferències entre ambdues propostes són ja d'origen, conceptuals; el mateix Rubió i Tudurí explica que el *Regional planning* "no és un pla d'obres públiques (no és un pla quinquennal), per tant, no conté projectes que hagin d'arrossegar despeses" (Generalitat de Catalunya 1932, p. 66-67).

Aquesta dualitat d'enfocaments respecte a la planificació del territori permet explicar, al menys en part, el nul ressò que el Pla d'Obres Públiques té entre els arquitectes i urbanistes catalans,¹ en un moment en què l'urbanisme és objecte d'especial atenció: les propostes del GATCPAC per a Barcelona (la urbanització de la Diagonal, el Pla Macià –pla regulador de la Nova Barcelona, en el qual col·labora Le Corbusier–, la Ciutat del Repòs i de les Vacances), molt relacionades amb les teories i tendències progressistes del moment, expressades a través dels CIAM (Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna). Si bé aquestes propostes es concreten en la ciutat de Barcelona, es fan sense precisar els seus límits.

1. Una mostra significativa és el fet que en la revista *AC. Documentos de Actividad Contemporánea*, mitjà d'expressió dels arquitectes i urbanistes relacionats amb el GATCPAC, que es publica entre els anys 1931 i 1937, no es faci cap referència al Pla d'Obres Públiques (tot i que tampoc es comenta ni se cita, en cap dels números, el *Regional planning* de la Generalitat).

2. El 1926 es forma el *Patronato de firmas especiales*, amb el projecte inicial de millorar o construir 7.000 km de carreteres, dels quals al final de la dictadura s'havien arranjat 2.800 km de la xarxa radial i s'havia duplicat la longitud dels camins veïnals, amb la descentralització derivada de l'*Estatuto Provincial*, que incrementarà les possibilitats de despesa local.

3. La Confederació, sota la direcció tècnica de Lorenzo Pardo, promotor de la idea, es va crear amb la finalitat de regular l'abastament d'aigua de la població, els regadius i els aprofitaments hidroelèctrics i hidràulics de la conca, i a la vegada obtenir el màxim rendiment del riu; per tant, abastava els recursos hidràulics, agrícoles, forestals, ramaders i fins i tot industrials; va mantenir-se activa fins a l'any 1931 (Marcuello 1990, p. 175-176; Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo 1983).

4. Redactat des del *Centro de Estudios Hidrográficos*, organisme d'estudi i planificació impulsat pel ministre de Foment, Indalecio Prieto, adreçat al disseny de la política hidràulica de l'Estat. Inclou estudis pluviomètrics, hidrològics, forestals, agrònoms i econòmics, incrementava considerablement les zones de regadiu i plantejava els transvasaments com a solució per a la regulació de les conques. S'avaluaven els projectes necessaris, es fixaven els terminis mínims de realització, s'estimava el cost global i –el que era més important– s'inventariaven detalladament els recursos hidrològics i s'insinuaven les línies essencials del seu aprofitament òptim (Marcuello 1990, p. 226).

3. Els antecedents en la planificació d'infraestructures a l'Estat espanyol

El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat de 1935 aborda per primera vegada la planificació global i integrada de totes les infraestructures a Catalunya. Els antecedents a l'Estat espanyol fan referència a aspectes sectorials, tot i que sorgeixen molt abans: ja al segle XVIII, els il·lustrats endeguen el seu programa reformista –amb una visió centralista de l'Estat–, que es manifesta en el primer Pla de carreteres de 1761.

Posteriorment, les propostes del liberalisme moderat (al llarg de tot el segle XIX i part del XX) desenvolupen el seu procés d'estructuració i centralització de l'Estat: els plans de carreteres estatals dels anys 1860, 1864, 1877 i 1914 en són un bon exemple. El Pla de 1926, portat a terme sota la dictadura de Primo de Rivera,² s'emmarca en les actuacions d'obres públiques de l'etapa d'entre guerres, que ja hem comentat anteriorment. Tots aquests plans segueixen l'esquema en xarxa radial centrada a Madrid; pel que fa a Catalunya, seran unes relacions de les carreteres construïdes o per construir que queden a càrrec de l'Estat a efectes de conservació i manteniment, però sense arribar a proposar una xarxa estructuradora o jerarquizada.

Tanmateix, hi ha propostes que qüestionen aquesta visió de l'Estat: unes s'emmarquen dins el regeneracionisme, encapçalat per Joaquín Costa; d'altres sorgeixen a iniciativa de l'emergent catalanisme polític, que qüestionen el model centralista sobretot a partir de la desfeta de 1898. Entre les propostes emmarcades en el regeneracionisme, cal destacar les que fan referència a la política hidràulica: el Pla de 1902 (primer projecte estatal d'obres hidràuliques, de Rafael Gasset, ministre d'Agricultura i de Foment durant diversos governs) i els successius programes d'obres hidràuliques de 1909, 1916 i 1919. Aquests són antecedents dels treballs realitzats per l'enginyer Manuel Lorenzo Pardo, primer a la *Confederación Sindical Hidrológica de la Cuenca del Ebro*³ (creada l'any 1926, sota la dictadura de Primo de Rivera, amb l'enfocament integral de l'aprofitament de la conca) i posteriorment en el *Plan Nacional de Obras Hidráulicas*,⁴ que es presenta l'any 1933; tot i que no va arribar a aprovar-se, va tenir una indubtable influència en les planificacions hidràuliques posteriors, sobretot en el *Plan Nacional de Obras Públicas*, redactat per a tot l'Estat en els primers anys del franquisme, entre 1939 i 1944. També és un dels punts de partida de la Secció de regatges i grans obres hidràuliques del Pla d'Obres Públiques de 1935.

Des de Catalunya, els intents d'incidir en la formació de la xarxa viària es remunten a principis del segle XIX, tot i que sense èxit, com la proposta de l'any 1805 de l'intendent de Catalunya, Blas de Aranza,⁵ i el Pla de la Junta de Comerç, de 1816.⁶ Les que van tenir més incidència, ja que van ser realitzades en part, foren les propostes de la Junta de Carreteres de Catalunya,⁷ creada l'any 1848 per portar a terme la construcció de les carreteres d'un pla elaborat per a tot

el territori de Catalunya, a partir d'una proposta redactada inicialment per a la província de Barcelona.

Llevat d'aquest darrer pla, la tasca de planificació i construcció de la xarxa de carreteres es fa per compte de l'Estat en les vies principals, i per les Diputacions i Ajuntaments en allò que pertoca a la xarxa secundària, encara que generalment amb precarietat de recursos econòmics; només la Diputació de Barcelona disposarà de mitjans suficientment acceptables per afrontar les obres provincials.

No serà fins a la constitució de la Mancomunitat de Catalunya quan es podrà tenir una visió conjunta de les necessitats de Catalunya en matèria de comunicacions. Tot i que les competències de la Mancomunitat no provenien de l'Estat⁸ –sinó dels serveis que les Diputacions traspasessin o dels que no en fessin ús–, la tasca duta a terme mostra la voluntat d'arribar a una xarxa adequada a les necessitats del país. Malgrat que no es va fer pròpiament un pla –més aviat es va donar

5. El 1805, Blas de Aranza, intendent de Catalunya, proposa un Pla General de Camins, sorgit de l'informe que elaborà per a la construcció de la carretera de Tarragona a Lleida. El 1806 l'exèrcit comença aquesta carretera i, una mica més tard, la de Vic a Manresa. Poca cosa més es va poder fer d'aquest pla, car la guerra amb els francesos va deturar les inversions a obres públiques (Bernat i Falomir 1983, p. 64-66).

6. Davant d'un pla de la *Dirección General de Correos y Caminos* per a reparar els camins existents, la Junta de Comerç de Catalunya informava el 1816 que la majoria de camins eren de ferradura i pocs permetien el pas de carros o bé ho feien amb moltes dificultats i perills, per la qual cosa era inútil reparar-los, bo i essent més convenient fer-los de nou i encara que aquesta era una tasca molt costosa a causa de les dificultats orogràfiques del territori, era preferible al pla presentat. En aquesta proposta es fa esment de la necessitat de construir un "eix transversal" (Figueres-Olot-Vic-Manresa), denominació utilitzada a escala estatal per referir-se a les carreteres que complementaven la xarxa radial del pla de carreteres de Carles III, de 1761.

7. Organisme presidit pel capità general de Catalunya, general Pavía, i formada per un representant de cada Diputació. Tenia la missió de distribuir els fons dels arbitris de camins –establerts específicament per a aquesta finalitat– entre les quatre províncies i negociar i contractar els préstecs necessaris (Bernat i Falomir 1983, p. 64-66; Font Garolera 1991, p. 566-577).

8. Malgrat que es va demanar la delegació de funcions de l'administració central, no es va portar a terme cap traspàs de serveis per part de l'Estat. Els plans de vies de comunicació es van elaborar a l'empared dels Concursos de Subvencions de camins veïnals convocats per l'Estat els anys 1914 i 1918, als quals va concórrer la Mancomunitat. Les realitzacions de les obres "més necessàries i urgents" de 1915 i 1917, juntament amb la resta d'actuacions en matèria de planificació de camins i carreteres, quedava reflectida en el Pla General de Vies de Comunicació de 1920, del qual es recollien les obres considerades de caràcter preferent en el Pla-selecció d'obres a construir per la Mancomunitat l'any 1922.

9. Cita que en Joan Vallès també fa seva l'any 1935: "En possessionar-me de la Conselleria [d'Obres Públiques] vaig traçar-me un lema: «Cap poble sense camí, sense telèfon, sense llum elèctrica, sense aigua potable» (Costa 1936, p. 48).

prioritat a les demandes existents (semblant als anteriors plans provincials) i a un repartiment més equilibrat de les actuacions–, la tasca de la Mancomunitat en el camp de les infraestructures és remarcable, a banda de l'actuació en la xarxa viària, en la planificació de ferrocarrils de via estreta i, sobretot, en l'extensió del servei telefònic (Carreras 1997, p. 749-753).

La necessitat d'ordenar el territori de Catalunya es manifesta aviat: l'any 1911, en una conferència pronunciada en un acte en defensa de la creació d'una Mancomunitat de Catalunya, Jaume Bofill i Mates demanava un programa de repoblació forestal, l'establiment d'una xarxa de vies de comunicació i de ferrocarrils secundaris, una organització de centres docents i tècnics, l'estímul de l'agricultura, de la indústria i el comerç... (Casassas 1977, p. 196) Puig i Cadafalch assenyalava la necessitat d'estructurar el país mitjançant les obres públiques: "L'endarreriment històric en els serveis públics és causa del nostre malestar econòmic [...]. Els serveis públics han de contribuir a la formació d'«una terra estructurada», és a dir, comunicada, productiva i, en definitiva, habitable" (Roca 1979, p. 87). Per a Puig, aquests serveis són, en primer lloc, el sistema viari (carreteres, camins, navegació fluvial i xarxa ferroviària): "Tenim encara a Catalunya de dos a tres-cents pobles incomunicats". En segon lloc, les obres hidràuliques. En tercer lloc, la base tècnica, els estudis: "El país no és estructurat perquè no es pot estructurar sense conèixer-lo". Aquests aspectes els reitera en el seu missatge presidencial a la Mancomunitat de Catalunya el setembre de 1919: "Catalunya és una zona d'Europa devastada. Hem d'emprendre la restauració del país amb l'activitat dels països devastats. El nostre no ho ha estat per la guerra actual, però ho és pels mals governs indiferents i hostils [...]. A les terres devastades han desaparegut tots els serveis públics: aquí podem dir que no hem tingut mai altra cosa que la que hem fet amb les pròpies mans... Una gran part del país no té ferrocarrils ni camins ni altra acció de l'Estat que la parella de guàrdies civils o l'agent de l'*apremi* que s'incauta de la finca abandonada. Una part de Catalunya no té més accés que per França. Ni tan sols coneixem el país geogràficament; l'Estat no ha tingut temps de fer un mapa geogràfic" (Costa 1936, p. 46).

En el seu discurs de presa de possessió de la Presidència de la Mancomunitat, el 1920, Puig i Cadafalch diu "que el carro arribi a tots els pobles", "cap poble sense comunicació elèctrica".⁹

Posteriorment, un cop dissolta la Mancomunitat pel general Primo de Rivera el 1925, tornen a ésser les Diputacions les que aniran trenant la xarxa complementària de vies de comunicació. A l'*Estatuto provincial* de 1925 s'especifica que les Diputacions han d'elaborar plans generals de camins veïnals, mentre que el *Reglamento de Vías y Obras Provinciales* estableix que a cada Diputació es configuri una Secció de vies i obres, al front de la qual ha d'haver-hi un enginyer de camins o

un ajudant d'Obres Públiques. A la Diputació de Lleida, l'enginyer director d'aquesta secció és Victoriano Muñoz Oms, des de desembre de 1925.

4. El context polític-administratiu de Catalunya als anys trenta i quaranta

Arran del triomf de les esquerres en les eleccions municipals, el 14 d'abril de 1931 Francesc Macià proclamava la “República Catalana com a Estat integrant de la Federació Ibèrica”, que després de negociacions amb el nou govern de Madrid (format per republicans moderats i republicans d'esquerres) se substituïa per la restauració de la Generalitat de Catalunya. Amb l'aprovació de l'Estatut l'any 1932, s'iniciava un període de normalitat estatutària, que durarà fins al 6 d'octubre de 1934. Es recobrava el Parlament i l'autogovern, amb unes cotes molt més altes que les assolides per la Mancomunitat, però menors que les plantejades inicialment a l'Estatut de Núria de 1931.

Aquest autogovern feia possible recuperar la visió global del territori de Catalunya i donava resposta a les demandes del país a partir del coneixement de la pròpia realitat social, econòmica i territorial. Com hem vist a l'apartat anterior, en diversos moments ja s'havia fet palesa la necessitat de planificar, programar i executar –des de Catalunya– els plans i les obres que havien d'estructurar el territori. Les actuacions de la Mancomunitat havien estat un assaig, però mancat d'instruments teòrics (pel que fa al planejament), d'autonomia política i amb escassetesa de recursos econòmics.

Ben aviat, la Generalitat dóna mostres de sensibilitat cap als problemes de l'ordenació del territori, encarregant la redacció del *Regional planning* l'any 1931. Com hem vist, també es redacten plans urbanístics per a Barcelona sota l'auspici del govern d'Esquerra Republicana. Però poca cosa més es pot fer: les eleccions de novembre de 1933 donen el govern de Madrid a l'agrupació dels partits conservadors (la CEDA i els radicals de Lerroux). A Catalunya, mentrestant, els resultats electorals són diferents; s'inicia una aturada respecte als plantejaments autonomistes. Els fets d'octubre de 1934 (la proclamació de “l'Estat català dins la República

10. Joan Vallès fou conseller d'Obres Públiques amb els governs presidits per Pich i Pon (fins a novembre de 1935), Ignasi Vilallonga (des de novembre de 1935) i Félix Escalas (des de desembre de 1935 fins a febrer de 1936). Les eleccions generals del 16 de febrer de 1936 donaren el triomf al Front d'Esquerres, i el 29 de febrer es nomena el primer govern Companys, amb Pere Mestres (ERC) com a conseller d'Obres Públiques i Assistència Social, que seguirà com a conseller d'Obres Públiques amb el segon govern Companys, de maig de 1936.

federal el 6 d'octubre" pel president Companys, convidant l'oposició espanyola a formar un govern provisional a Barcelona contra el govern de Madrid) tenen com a conseqüència la supressió de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya i l'empresonament del president Companys i la resta de consellers. L'Estatut no es recobrarà fins al febrer de 1936, després de les eleccions que donaran el triomf al Front Popular.

En aquest període, des d'octubre de 1934 fins a febrer de 1936, la presidència de la Generalitat requeia en la figura del governador general de Catalunya, nomenat directament des de Madrid. A partir d'abril de 1935, es torna a configurar el Consell Executiu, en el qual la Lliga Catalana accepta participar-hi amb tres consellers (que els diaris de l'oposició anomenaven gestors), posant –entre altres condicions– que es fessin efectius els traspassos pendents i que tornessin a ser vigents els ja efectuats, anul·lats des d'octubre de 1934.

El Consell Executiu va quedar presidit pel radical Joan Pich i Pon, amb consellers del partit radical, de la CEDA i de la Lliga Catalana, que es farà càrrec de les conselleries de Finances, Cultura i Obres Públiques; aquesta darrera conselleria l'ocuparà Joan Vallès i Pujals fins al febrer de 1936, malgrat els canvis de Presidents i consellers que s'aniran produint.¹⁰

4.1 L'inacabable traspàs de competències

Fins a finals de 1933 es van produir els traspassos del Govern central a la Generalitat de diversos serveis (règim local, legislació civil, ordre públic i justícia, etc.). El 4 de desembre de 1933, la Comissió Mixta de Traspassos aprovava el servei d'obres públiques. Aquest acord fixava que el traspàs es faria efectiu el primer dia del mes següent al de la publicació del Decret del Govern central, però no va aparèixer a *La Gaceta* fins al 4 de setembre de 1934 (9 mesos de retard); per aquest motiu, els traspassos d'obres públiques serien efectius el primer d'octubre de 1934. Com ja hem comentat, però, l'octubre de 1934 se suspenia l'Estatut d'autonomia i s'anul·laven els traspassos ja efectuats.

Tot i que amb la participació de la Lliga en el govern de la Generalitat semblava que els traspassos havien de produir-se amb rapidesa, el cert és que es van retardar molt de temps: si bé a l'abril de 1935 un Decret del govern de Madrid recuperava la vigència del traspàs del servei de carreteres, no eren efectius fins que no es valoressin; valoració que es va efectuar amb més temps del previst. Finalment, el 26 d'octubre el president de la República signava el decret de traspassos de carreteres i el Consell de Ministres l'aprovava el 30 de novembre, amb efectivitat el primer de desembre.¹¹ És a dir, des del 4 de desembre de 1933, data en que la Comissió

Mixta de Traspasos acordava el del servei d'Obres Públiques, fins que es produeix l'1 de desembre de 1935, havien passat dos anys, en els quals el govern de Catalunya no va tenir cap competència en matèria d'obres públiques.¹²

El 17 juliol de 1935, el Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya publicava l'ordre encarregant a la Direcció d'Obres Públiques l'estudi i la redacció del Pla General d'Obres Públiques. D'aquesta manera es volia tenir previstes les actuacions que s'havien de fer en el moment en què els traspasos fossin efectius.

5. El Pla d'Obres Públiques de 1935. Objectius i Realització

L'esmentada Ordre deia, en el seu primer article: “La Direcció d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya procedirà tot seguit a l'estudi i redacció d'un pla general d'obres públiques [...] el qual pla haurà de comprendre, degudament classificades i estructurades, totes les necessitats de Catalunya en matèria d'obres públiques i de quantes activitats puguin contribuir al foment de la riquesa en relació amb aquest servei públic, per tal de que pugui ser emprat com a base i guió de la missió a complir per aquest Departament, tenint en compte no solament les funcions que actualment exerceix, sinó també les que han estat o han d'ésser traspasades a la Generalitat en virtut de l'Estatut de Catalunya, i, a més, les que pertocaria realitzar per a completar i intensificar, en el que calgui, aquelles l'execució de les quals s'ha reservat l'Estat”.

11. El procés de traspasos va ser lent, i el 14 de gener de 1936 encara s'estan fent els inventaris del que s'ha traspasat i es demana també el cos de motoristes que presta servei a les carreteres de Catalunya. El 15 de gener Vallés i Pujals és nomenat representant de la Generalitat en la Comissió de Traspasos.

12. Per part de l'oposició es van fer comentaris crítics respecte als traspasos. Per exemple, a l'editorial del diari *La Humanitat* del 5 de desembre de 1935, Rovira i Virgili comenta el fet anomenant-lo *retraspàs*, subratllant que no es tracta d'un veritable traspàs sinó “d'una simple delegació governativa” en la qual el conseller d'Obres Públiques queda com un subordinat de Madrid.

13. Que segons Vallés i Pujals concretava el seu pensament sobre el Pla; no va ser publicat perquè “encara no estava prou arrelat en els nostres usos fer precedir de preàmbul d'aquella índole les disposicions administratives” (Costa 1936, p. 58-62).

14. Afirmació que es deixa de banda, voluntàriament o involuntàriament, el *Regional planning* de 1932.

5.1 Els objectius del Pla

L'Ordre tenia previst un Preàmbul,¹³ que –tot i no ser publicat– fou repartit als tècnics redactors del Pla perquè coneguessin el propòsit i la finalitat perseguida amb la confecció del pla. Aquest text atorgava un paper molt rellevant a la planificació, condicionant que tota tasca de la Conselleria obeís a un pla de conjunt. “És menys dolent seguir un pla equivocat que no pas anar obrant sense pla de cap mena”, afirma Vallès, qui considera que no hi ha res de tant funest com les improvisacions: “Sols un pla ponderat i de conjunt, en el qual tot estigui lligat i relacionat, en el qual tot obeeixi a una realitat i una possibilitat, pot ésser base d’una labor continuada i de profit”. Se subratlla també que, fins al moment, “Catalunya mai no ha tingut aquest pla complet i totalitari”, realitzant-se només plans parcials (territorials o sectorials), però tots “han estat parcials, limitats, sense una visió de conjunt”.¹⁴

El Pla ha de tenir unes bases científiques objectives, però també ha de tenir en compte l’opinió dels afectats: per això s’ha de donar publicitat i facilitar la participació. És a dir, ha d’obtenir “la deguda racionalització i justificació de l’obra a fer”.

Els “objectius i condicions bàsiques del Pla General” estan resumits en el decàleg que s’inclou en la Memòria del Pla de camins:

- 1r. Equitat i recobriment de l’equilibri entre les comarques catalanes.
- 2n. Igualtat entre els ciutadans del pla i de la muntanya. Endegament de la civilització vers tots els racons de Catalunya.
- 3r. Tendir a l’aprofitament integral de totes les riqueses actives i en potencial del país.
- 4t. Millora i coordinació de l’existent.
- 5è. Facilitar les relacions entre les diferents comarques i amb les terres veïnes.
- 6è. Tot mirant cap a Barcelona, tendir a la creació de forts nuclis comarcals.
- 7è. Unitat de criteri, normes generals prèvies a tota deducció i, com a conseqüència i en el que sigui possible, un cert automatisme. Defugir les arbitrarietats, no contradir les circumstàncies naturals i fonaments sobre realitats i antecedents generals i econòmics.
- 8è. Flexibilitat i perpetuïtat.
- 9è. Cooperació econòmica dels pobles i dels interessats d’acord amb llur potencialitat relativa.
- 10è. Col·laboració activa de tot el país mitjançant informacions i participacions públiques i privades.”

5.2 Vallès i Pujals, Muñoz Oms i l'equip tècnic que va redactar el Pla

Quan en Joan Vallès es fa càrrec de la Conselleria a primers de maig de 1935, era un polític amb una àmplia experiència en diversos càrrecs públics. Advocat, nascut a Terrassa l'any 1881, ingressa aviat a la Lliga Regionalista; havia estat regidor de l'Ajuntament de Barcelona, diputat provincial per Barcelona-capital i senador per Girona. Des de 1917, era president de la Diputació de Barcelona i conseller de Política Social de la Mancomunitat; en les eleccions al Parlament de Catalunya de 1932 és elegit pel partit judicial de Puigcerdà.

Vallès i Pujals és l'impulsor del Pla d'Obres Públiques de 1935; tot sembla apuntar que bona part del seu disseny es deu a ell. La memòria del Pla de camins –que conté les consideracions generals sobre el pla i en justifica la necessitat, l'extensió i els objectius– tenen la seva empremta.¹⁵

Ben aviat es posen en marxa els treballs per a la realització del Pla d'Obres Públiques. En col·laboració amb Frederic Turell –director tècnic del Servei de Carreteres de la Conselleria–, Vallès cerca els membres de l'equip entre els funcionaris de les Diputacions catalanes. Per comandar aquest equip, Vallès triarà Muñoz Oms, amb qui havia tingut contacte professional per un afer particular.

Victoriano Muñoz Oms neix a Lleida l'any 1900; enginyer de Camins, Canals i Ports, a finals de 1925 entra a formar part de la Diputació de Lleida com a enginyer director de Vies i Obres, on hi romandrà fins a l'any 1935, moment en què s'incorpora a l'oficina de Barcelona del Pla d'Obres Públiques. En aquests deu anys,

15. Paràgrafs sencers de la Memòria del Pla es reproduïen en el llibre de Joan Costa i Joan Rovira, en afirmacions realitzades per Vallès i Pujals (Costa 1936, p. 110-124).

16. Tots ells apareixen citats a la Memòria del Pla de camins, com els funcionaris de la Generalitat que han “treballat de manera directa i constant”, als quals se'ls hi reconeix l'ajut intel·ligent i el zel emprat. També hi havia una secretària-mecanògrafa, primer de la Diputació de Lleida (a qui van dir que es tractava d'una feina de dos mesos), posteriorment substituïda per una persona de la Diputació de Barcelona.

17. Per exemple, l'enginyer agrònom Ramon Bardía va col·laborar en la Secció de regatges i obres hidràuliques; l'enginyer de Camins Sr. Riera, en la redacció de la Secció d'abastament d'aigües; i l'enginyer de la telefònica, Sr. Aragonés, en la Secció de telèfons.

18. Hi ha, però, alguns comentaris que atribueixen les propostes del pla al govern anterior (el diari *Última Hora* del 6 de desembre de 1935 comenta: “El gestor d'Obres Públiques es fa seu un projecte de comunicacions del darrer govern d'esquerra”; de forma semblant, a *La Humanitat* del dia 7 de desembre s'afirma: “Un projecte de comunicacions del darrer govern d'Esquerra, planejat pel gestor de Obres Públiques, que pretén fer-se'l seu”). No hem trobat, però, cap prova documental d'aquesta suposada apropiació, i en canvi sí que hem pogut seguir, tant documentalment com mitjançant el testimoni del seu director, tot el procés de redacció del Pla des del seu inici.

Muñoz Oms porta a terme nombroses obres de vialitat (recordem que en aquest període les obres públiques provincials van rebre un important impuls) i obres hidràuliques.

En l'ordre de 17 de juliol es designava Victoriano Muñoz Oms per preparar i elaborar els treballs necessaris des de la Direcció d'Obres Públiques de la Generalitat. Poc abans, el juny de 1935, s'inicien els treballs de redacció del Pla amb un reduït equip de sis tècnics, procedents dels serveis provincials d'obres públiques en qualitat de comissió de serveis: Francesc Izquierdo (Diputació de Girona), Artur Reñé (Diputació de Tarragona), Nemesi Navés, Alfons Franco i Josep Gual (Diputació de Lleida) i Lluís Pérez de la Torre (Diputació de Barcelona).¹⁶ No eren tècnics superiors, sinó que el seu càrrec era homologat al d'ajudant d'Obres Públiques. D'aquest equip, cal destacar dos aspectes: d'una banda, la diferent procedència geogràfica, que feia que en conjunt es disposés d'un ampli coneixement territorial; de l'altra, la procedència professional uniforme, que a més de facilitar el treball en equip, feia bascular l'orientació del Pla cap a les obres públiques. Aquesta procedència explica que no es trobi en les propostes cap rastre d'anteriors plans urbanístics o de planejament regional. A més de l'equip de redacció, va haver-hi col·laboracions puntuals en determinats aspectes del Pla.¹⁷

5.3 Cronologia dels treballs

L'esmentada Ordre també especificava que “el pla haurà de quedar enllestit en el termini de tres mesos a partir de la data de la present disposició”. Si bé aquest calendari gairebé impossible no es va acomplir, el Pla es va realitzar en un termini extraordinàriament curt, inferior a un any.

Tots els estudis i propostes dels diferents serveis van començar i avançar en paral·lel, però els corresponents al Pla de camins es van acabar abans a causa de la imminència dels traspassos. Quan el mes de gener de 1936 es va exposar el Pla de camins, es preveia lliurar abans del mes de juny tots i cadascun dels plans sectorials. Segurament, això no es va poder acomplir pels canvis polítics que s'iniciaren a principis de l'any 1936, perquè a la vista de la documentació localitzada sobre el Pla, sembla evident que si s'hagués continuat treballant com els primers dotze mesos, ben aviat s'hauria pogut enllestir i presentar la totalitat del Pla.

El 6 de desembre, cinc dies després del traspass de serveis d'obres públiques a la Generalitat, es porta a terme una exposició del Pla de camins a la premsa, que es repeteix el 5 de gener per a la premsa comarcal. El fet dona lloc a comentaris força elogiosos als diaris.¹⁸

Mentrestant, s'inicia la tramitació administrativa: el 24 de desembre comença la informació pública, de 30 dies naturals, però aquest tràmit es va anar allargant en successives pròrrogues fins al 31 de març de 1936. Tot i que el Pla estava en període d'informació pública, el 22 de gener de 1936 la Conselleria treu a subhasta una sèrie de 16 obres de carreteres i camins, per valor de més de 6 milions de ptes.

Malgrat els canvis polítics derivats de les eleccions de febrer de 1936 –que donaran lloc a un nou govern presidit per Lluís Companys i amb Pere Mestres com a conseller d'Obres Públiques–, tot sembla indicar que els treballs del Pla van continuar molt després,¹⁹ com ho demostren les pròrrogues de l'exposició pública i l'existència de documents del Pla amb data de juny de 1937. Encara el 9 d'abril de 1936, una vegada tancat el període d'al·legacions i amb més de mil observacions recollides –que eren examinades per l'equip de redacció del Pla–, el conseller Pere Mestres demana als diputats de les Corts i el Parlament que li facin arribar els suggeriments de les seves demarcacions i, als ajuntaments, que es pronuncïin al respecte. El 22 d'abril, el conseller comenta a la premsa els treballs que es realitzen en l'adaptació de les demandes sorgides dels suggeriments anteriors, amb la intenció de presentar al Parlament les bases tècniques i econòmiques del Pla.²⁰ La premsa es fa ressò de l'estat dels treballs fins a mitjan 1936.²¹ De totes maneres, però, l'any 1937 el nou govern de la Generalitat no sembla tan preocupat per les obres públiques i es decanta cap a projectes més relacionats amb l'urbanisme, com el Pla Macià o la Ciutat de Repòs i Vacances. També hi ha noves propostes planificadores d'àmbit regional de caràcter molt diferent, com la CAIRN²² o la campanya d'electrificació integral de Catalunya; el Pla General d'Obres Públiques queda així totalment abandonat.

19. Tot i que en algunes fonts s'afirma que el Pla es va abandonar el gener de 1936 (Sánchez 1993, p. 61).

20. Declaracions del conseller Pere Mestres al diari *El Diluvio* del 22 d'abril de 1936.

21. El 17 de juny de 1936, el diari *La Humanitat* recull les afirmacions del conseller Pere Mestres reiterant la immediatesa de la presentació del Pla al Parlament, i el 26 de juny el mateix diari reproduïx unes declaracions del president Companys efectuades a la premsa francesa, on manifesta: "Aviat presentarem al Parlament un Pla extraordinari de grans treballs. Catalunya no tindrà ni un poblet sense comunicacions i telèfon". Aquesta és la darrera referència que hem trobat del Pla d'Obres Públiques.

22. Conferència per a l'Aprofitament Industrial de les Riqueses Naturals de Catalunya, que es desenvoluparà l'any 1937, i de la qual en serà secretari general en Santiago Rubió i Tudurí, coautor del *Regional planning* de 1932.

23. Segons es descriu a la "Memòria de Pla d'Abastament d'Aigua Potable".

24. "Memòria del Pla de camins".

25. Entre els documents de treball del Pla hem trobat fulls del Mapa Geològic (*Instituto Geológico y Minero de España, Mapa Geológico de España* escala 1:50.000. Madrid 1933) i també un mapa de la Diputació de Barcelona "Situació de carreteres i camins. Província de Barcelona". Barcelona, 1917.

5.4 La informació de base utilitzada

Quant al Pla, en primer lloc calia confeccionar una base cartogràfica i decidir el nivell administratiu d'actuació. Per altra banda, per conèixer les necessitats s'utilitzaren dos mètodes: les Seccions de camins, ferrocarrils, ports, aeroports, telèfons i regatges i grans obres hidràuliques es van fer “a base d'estudis efectuats amb els elements de judici que teníem a mà o que podíem trobar sense l'ajut directe dels propis pobles”;²³ per a les seccions d'abastament d'aigües, claveguerams, endegament de rius, sanejament de terrenys i enllumenats de poblacions la determinació de les necessitats existents es va fer mitjançant una enquesta als municipis.

5.5 Cartografia

Un dels primers treballs que es van realitzar va ser la confecció d'un mapa de Catalunya a escala 1:200.000, encara inexistent en aquella data, que contemplés “tots els accidents orohidogràfics, la situació veritable dels pobles, l'expressió dels límits de les comarques i les vies de comunicació amb totes llurs peculiaritats de traçat”.²⁴

Es van utilitzar els fulls existents del mapa 1:50.000 de l'Institut Geogràfic i Estadístic d'Espanya, els plànols de l'Estat Major de l'Exèrcit i els publicats pel Servei Cartogràfic de Catalunya (heretat de la Diputació de Barcelona i que anteriorment havia estat de la Mancomunitat). Tanmateix, com aquests plànols no cobrien tot el territori es van completar amb nombrosos mapes municipals i d'altres orígens de diverses escales.²⁵ Amb aquest material –un cop revisat i posat al dia amb l'ajuda de l'esmentat Servei Cartogràfic de la Generalitat, mitjançant la utilització de procediments fotogràfics–, es va arribar a formar el mapa de Catalunya. Aquest mapa no va ser editat fins al final dels treballs; inclús en la presentació del Pla de camins es diu que encara s'està acabant la toponímia. Però va furnir des del principi la base en la qual es plasmaren gràficament els mapes temàtics d'antecedents i de les propostes de les diferents seccions.

5.6 Divisions administratives

Tot i que la divisió comarcal de l'any 1932 és coneguda i esmentada de forma elogiada en el text del Pla, s'utilitza com a divisió administrativa bàsica el partit judicial. No es fa ús de la divisió comarcal perquè encara no està aprovada oficialment i perquè moltes dades que s'utilitzen com a font estan agrupades per partits o distric-

tes. S'utilitza la informació relativa als mercats a partir de la Ponència de l'estudi de la divisió territorial, remarcant la seva importància per definir la xarxa viària.

Per tant, cal tenir present que quan en el Pla se citen les comarques –cosa que es fa molt sovint–, la divisió a la qual fa referència és prou diferent a la de la Ponència de 1932. Exemples de diferències entre les dues divisions serien: la comarca de la Ribera de l'Ebre, que està repartida entre les de Falset i Gandesa; les del Baix Ebre i el Montsià formen una sola comarca, la de Tortosa; la Cerdanya de la província de Girona i el Ripollès forma la comarca de Puigcerdà, mentre que la Cerdanya de la província de Lleida va amb la Seu; la comarca de Solsona és molt més gran que el Solsonès; el mateix passa amb la de Girona respecte al Gironès; el Vallès Occidental es divideix en les “comarques” de Sabadell i Terrassa, i el Maresme entre les d'Arenys de Mar i Mataró.

5.7 Estadístiques i altres fonts

En el Pla s'utilitzen tot un seguit d'estudis i dades com a fonaments d'informació que es concreten en mapes, taules i gràfics. Ja en els seus inicis, es mostra la voluntat d'utilitzar tot allò que aportí una major informació i coneixement de les necessitats i característiques del territori: “La labor de l'enginyer ha de recolzar-se en la major feina possible d'estudis geogràfics i estadístics, agrícoles i econòmics, i ha de tenir en compte l'estat de l'opinió pública respecte a cadascun dels extrems que en el pla es continguin.”²⁶

La informació i dades recopilades són molt diverses i completes; n'hi ha de físiques (hipsometria i geologia, escorrenties, aforaments i cabals dels rius, pluviometria, perfils dels rius...); inventaris de recursos, tant naturals (belleses naturals, balnearis i aigües minerals) com culturals (monuments arquitectònics, arqueològics i altres) i econòmics (riquesa minera, riquesa agrícola i forestal, aprofitaments industrials i agrí-

26. Preàmbul que havia de precedir a l'Ordre, encarregant l'estudi i redacció del Pla General d'Obres Públiques.

27. Vegeu la relació d'aquesta documentació en l'annex al final d'aquest text.

28. No és el *New Deal* de F. D. Roosevelt, sinó que es fa referència al Pla de Lloyd George explicat en el llibre de Showden *Mr. Lloyd George's New Deal*.

29. Per exemple, es va fer un catàleg de les carreteres i camins existents, amb les seves característiques, d'acord amb les dades que proporcionen els diferents organismes responsables (*Jefaturas de Obras Públicas* provincials, Direcció d'Obres Públiques de la Generalitat a Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona). En total es llisten de l'ordre de 10.000 km de vies.

30. Memòria del Pla d'Abastament d'Aigües (no publicada).

coles, produccions agrícoles i ramaderes, superfícies de conreus); dades sobre consums (mercats, consums de benzina i gasoil, consums agrícoles i ramaders); de transports (autobusos, trànsit de ports, comunicacions, rutes turístiques), i de riquesa (riquesa contributiva dels pobles: contribució urbana i rústica i contribució industrial).

Gràcies a la documentació localitzada recentment sobre el Pla podem conèixer algunes d'aquestes fonts d'informació, ja que en les memòries no es donen gaires referències. Per una banda, atesa la procedència dels redactors del pla, es va utilitzar força documentació existent en les antigues Diputacions Provincials (en aquells anys incorporades a la Generalitat de Catalunya), la Mancomunitat i la pròpia Generalitat,²⁷ així com documentació de la Biblioteca de l'Escola d'Enginyers de Camins. També es van consultar tot un seguit d'estadístiques publicades per diversos organismes públics i es va utilitzar informació de les Cambres Catalanes de comerç, indústria i navegació; es van tenir en compte les actuacions o la legislació de diferents organismes administratius espanyols del sector ferroviari, elèctric, telefònic, etc. També s'utilitzen referents d'altres països, principalment d'Itàlia, França i Alemanya, alguns d'ells citats a la Memòria del Pla de camins: es fa esment a la "política de veritable audàcia" seguida per Roosevelt als Estats Units; el projecte del *new deal* presentat a Anglaterra per Lloyd George;²⁸ les obres públiques realitzades a Itàlia (citant les inversions al port de Gènova, la construcció de túnels, ponts i carreteres) i la construcció d'autopistes a Alemanya (fent esment a la previsió de construir 7.000 km en set anys). Per altra banda, s'utilitzen dades no publicades que es demanen als serveis oficials, tant de la Generalitat com d'altres administracions.²⁹ Finalment, també hi ha dades que s'obtenen d'empreses privades.

5.8 L'enquesta municipal

Com hem indicat anteriorment, es va considerar que la millor manera de conèixer les necessitats existents era mitjançant una enquesta a tots els municipis de Catalunya, que es va fer oficial a partir d'una Ordre del conseller. Els impresos es van enviar a tots els ajuntaments i es va estimular la resposta "amb no poques lletres i recordatoris".³⁰

L'enquesta, de cinc pàgines, portava l'encapçalament: "Pla General. Informació sobre les necessitats públiques en els ordres d'abastament d'aigües, claveguerams, sanejament de terrenys, endegaments i enllumenat elèctrics". Es feien 48 preguntes, de tipus molt variat, que havien de contestar cadascun dels nuclis de més de 100 habitants. Dues preguntes es repetien en cada apartat: la primera, sobre el nom del nucli o del lloc on calia actuar; i la segona, de tipus genèric, d'observacions.³¹ Es

demanaven localitzacions, projectes existents i dades físiques, numèriques o altres, sobre cada un dels aspectes enquestats. Tot i les dificultats inherents al mètode emprat, els redactors del Pla consideraven que, amb les comprovacions necessàries, les enquestes esdevenien una bona base d'informació.

5.9 Esquema i documentació existent del Pla General d'Obres Públiques

El Pla està format per tres Serveis, dividits en onze Seccions. Aquest esquema és el que seguirem per a la descripció del Pla i és el que figura en el quadre del pressupost, reproduït en l'apartat següent.

Quant a l'esborrany, el Pla pràcticament es va enllestir. Es va recollir la informació prèvia de totes les Seccions, es van quantificar les necessitats, es van justificar les actuacions seleccionades (de les quals es va fer un llistat), es va calcular el pressupost corresponent i es va obtenir un desglossament de la inversió per "comarques", que donaren lloc a diversos plànols i gràfics informatius, entre ells un plànol amb la localització de les actuacions proposades. L'únic que possiblement no es va arribar a fer per a tots els Serveis és la Memòria justificativa de la proposta, que possiblement es redactava al final de tot el procés. Quan se'ns va proposar aquest treball ja es coneixien les Memòries de les Seccions de carreteres,³² telèfons i dessecament i sanejament de terrenys.³³ Darrerament, s'han localitzat les corresponents a les Seccions d'aeroports i d'abastament d'aigua potable. Queda com a mancança més important la Memòria de la Secció de regatges i grans obres hidràuliques, de gran importància per al conjunt del Pla.³⁴ També hi manquen les Memòries de les altres cinc Seccions menys importants: ferrocarrils, ports i serveis marítims, clavegueram i depuració d'aigües residuals, endegament de rius i electrificació rural.

31. Part d'aquestes enquestes, degudament complimentades, s'han pogut recuperar recentment com a resultat d'una darrera troballa de materials; estan a disposició dels interessats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, on s'han donat tots els documents que ha anat facilitant el director del Pla des de l'any 1977.

32. Publicada l'any 1973 per la Diputació de Barcelona i l'any 1982 pel Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya (vegeu bibliografia).

33. Publicades l'any 1982 pel Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat. (Vegeu bibliografia).

34. Segons el director del Pla, aquesta Memòria és molt semblant a la del Pla d'Aigües de Catalunya, de 1957, redactat pel mateix Muñoz Oms per encàrrec delaleshores alcalde de Barcelona, Josep M. de Porcioles. De la mateixa manera que es van aprofitar els plànols de 1935 per fer aquest Pla, possiblement també es devien utilitzar els textos i altra documentació de la Memòria, ara no localitzada.

5.10 El pressupost general

Una de les característiques més importants d'aquest Pla –que és un tret diferencial respecte a d'altres actuacions similars– és que quantifica el cost de les seves propostes, la qual cosa permet als autors establir un pressupost detallat de cada secció i del conjunt, un pla d'etapes i la forma de finançar la primera d'elles.

El Pressupost total del Pla és de 1.486 milions de ptes. Aquesta xifra es distribuïa en dues parts relativament similars: una per al Servei de comunicacions i l'altre per als Serveis hidràulics i elèctrics. De les Seccions, en destaquen la de regatges i obres hidràuliques –amb el 35% de la inversió total– i la de camins, amb el 30% de la inversió del Pla. Les altres Seccions suposen percentatges d'inversió molt menors. Les principals són les de ports (12%), ferrocarrils (9%) i claveguerams (7%). Per tant, dues seccions suposaven el 65% de les inversions –quan les cinc primeres engloben el 93%–, mentre que les sis seccions restants es reparteixen únicament el 7% del total.

Per poder fer-nos una idea de la magnitud de la xifra d'inversió proposada, pensem que l'antecedent més pròxim, quinze anys abans, podia ser el programa finançat amb l'emprestit de 60 milions de la Mancomunitat, en què només la meitat aproximadament era per a obres públiques. El darrer pressupost de la Generalitat –aprovat pel Parlament abans de la realització del Pla General– era de 64 milions de ptes. per al segon semestre de 1934; tanmateix, per a despeses d'Obres Públiques només hi havia 7 milions. Un cop torna a funcionar el Parlament, la següent Llei de pressupostos –corresponent al segon semestre de 1936– establí un total de 72 milions, dels quals 24 corresponen a Obres Públiques (7 milions són per a obres noves i 9 milions per a millores). Per tant, el Pla era extraordinàriament ambiciós. Tot i considerant que no tot el cost hauria d'anar a càrrec de la Generalitat, era enorme la diferència que hi havia entre el que s'estava invertint per part del sector públic i les propostes que fa el Pla.

Per a la seva realització, el Pla estableix una primera etapa de deu anys, en la qual es farien les “obres més interessants”. El volum d'inversió d'aquesta etapa és el 67% del total (1.000 milions de ptes.). En aquesta etapa, la inversió encara està més concentrada en les dues Seccions que ja hem esmentat: regatges i obres hidràuliques representen el 42,6% del total i la de camins el 32%; és a dir, les dues seccions sumen en aquesta etapa el 75% del total. En canvi, les tres Seccions següents en conjunt baixen, (ports 7,1%, clavegueres 7,0% i ferrocarrils 4%) i suposen només el 18% del total. El resultat és que les cinc primeres seccions totalitzen, com en el conjunt del Pla, el 93% de la inversió.

5.11 Finançament del Pla

El Pla va seguir el sistema vigent a l'època, en què el cost de la inversió era en general compartit. Quant als serveis urbans o locals, el finançament previst era pràcticament a parts iguals entre la Generalitat i els ajuntaments. En canvi, els ajuntaments participaven en els costos dels camins amb un percentatge menor. Es considerava que alguns serveis³⁵ produirien uns rendiments que caldria cobrar directament als particulars. Tot i les diferents fonts d'ingressos, l'impuls inicial de finançament l'havia d'assumir la Generalitat.

Per tant, el Pla requeria un important esforç financer, a banda del de gestió. Per això, es considera necessari demostrar la possibilitat de fer-ho presentant un "tempteig econòmic per al desenvolupament de la primera etapa". Ja hem dit que això era una novetat i, per tant, val la pena explicar-la encara que sigui de forma resumida. Es parteix d'una distribució lineal del cost d'inversió, que suposaria disposar de 100 milions de ptes. anuals; d'aquests, 35 milions provindrien dels traspassos³⁶ i els 65 milions restants caldria cobrir-los amb un emprèstit. Com a resultat d'això, al cap de deu anys, es deurien (anualitats més interessos) 882 milions, als quals caldria afegir algunes despeses diverses, que farien augmentar el deute final a 900 milions de ptes.³⁷ Per pagar aquest deute es proposa emetre un emprès-

35. Com ara l'energia elèctrica, l'aigua per regar i els telèfons.

36. Per tant, serien disponibles 15 milions per a camins, 15 milions per a obres hidràuliques i 5 per a d'altres serveis.

37. Pensem que s'haurien invertit mil milions, dels quals s'hauria comptat amb 350 milions; per tant, considerant els interessos del 6% anual (que solament es compten mig any), els 650 milions d'emprèstit s'haurien convertit en 900).

38. Tot calculat a un mateix interès del 6%.

39. 20% del pressupost de camins (4,25 milions); 50% del de clavegueres (2,35 milions) i de l'abastament aigua (1 milió) i altres aportacions menors.

40. 14,8 milions de producció d'energia elèctrica; 10 milions del cànon dels regants; 6,75 milions del rendiment de l'abastament d'aigües a Barcelona; etc.).

41. Amb 161 milions de ptes. previstos, dels quals 143 es destinen a ports i 12,5 a carreteres.

42. Amb 58 milions a regatges i obres hidràuliques i 18,8 milions a carreteres.

43. Aquest grup el formen Tortosa (població 3,59%, inversió 4,57%); Sort (població 0,51%, inversió 4,77%); Tremp (població 0,84%, inversió 4,19%); Figueres (població 2,15%, inversió 4,56); i Puigcerdà (població 1,32%, inversió 4,73%).

44. Mataró (població 2,14%, inversió 0,80%); Vilafranca (població 1,50%, inversió 0,88%); Vilanova (població 0,96%, inversió 0,91%); Valls (població 1,01%, inversió 0,99%); Vielha (població 0,22%, inversió 0,56%).

tit per valor dels 900 milions, el que significarà pagar 60 milions anuals durant 40 anys³⁸ per amortitzar-lo.

Per fer front als 60 milions anuals de l'emprestit es compta amb diverses fonts: la xifra d'inversió pública anual que ja hem esmentat (35 milions de ptes.), més 9 milions de ptes. anuals procedents de les aportacions municipals per a l'execució de les obres³⁹ i 32 milions del rendiment de les obres del Pla, a càrrec dels particulars.⁴⁰ Veiem que la suma és de 76 milions, que cobreixen els 60 milions i encara en queden 16 per a imprevistos.

Suposant que les estimacions esmentades fossin correctes, implicaria no poder fer noves inversions fins que la xifra disponible en els pressupostos no superés els 35 milions, que es mantenen fixos durant 50 anys. Quedarien encara pendents les inversions de la segona etapa del Pla, amb un cost de 500 milions. Per tant, passats cinquanta anys (ens situariem a l'any 1986), el resultat seria que entre 1936 i 1945 s'haurien invertit 1.000 milions i se n'haurien pagat 350 i entre 1946 i 1986 s'haurien pagat 2.400 milions de ptes. més. Caldria saber l'evolució de la inflació, dels tipus d'interès, dels preus de l'electricitat i dels cànon hidràulics, etc., així com els beneficis socials i l'economia privada de les inversions proposades per poder valorar quins haurien estat realment els resultats del Pla si s'hagués realitzat. Aquí només volem apuntar com a novetat –de forma esquemàtica– que s'estableix una possible viabilitat financera de la realització de les propostes del pla.

5.12 Distribució territorial de les inversions

En el Pla es manifesta la preocupació pels desequilibris territorials, tot i que eren menors que en l'actualitat: sobre una població total de 2,8 milions d'habitants, els extrems se situaven en els 1,1 milions d'habitants de la "comarca" de Barcelona i els 6.000 habitants de Vielha.

El paper *reequilibrador* del Pla, almenys en termes d'inversió pública per habitant, és molt clar. La comarca de Barcelona, amb el 38,2 % de població, rep el 10,75% de la inversió *comarcalitzada*.⁴¹ Per volum d'inversió, en segon lloc se situa Solsona, amb el 0,78 % de la població i el 5,22% de la inversió.⁴² Hi ha un grup de cinc "comarques" que reben entre el 4% i el 5% de la inversió (entre els 60 i els 75 milions).⁴³ En l'altre extrem n'hi ha cinc amb menys de l'1% de la inversió (és a dir, menys de 15 milions).⁴⁴ Els percentatges més grans d'inversió corresponen, llevat de Barcelona, a sis comarques perifèriques; en general, els percentatges que reben d'inversió superen en molt els de la població. Per altra banda, les cinc comarques que reben menys inversió són les més properes a Barcelona.

6. Els plans sectorials

En aquest apartat farem un resum dels principals aspectes de la metodologia, les fonts d'informació, les propostes i el cost dels onze plans sectorials, el que ens donarà una idea del contingut que hauria tingut el Pla si s'hagués acabat.

6.1 Servei de comunicacions

En formen part les Seccions de camins, ferrocarrils, ports i serveis marítims i aeroports i rutes aèries.

6.2 Secció (Pla) de camins⁴⁵

La Secció corresponent al Pla de camins⁴⁶ fou l'única part del Pla que veié la llum,⁴⁷ si bé no va arribar a ser aprovat oficialment ni seguit com a tal Pla, tot i que moltes de les seves propostes van ser realitzades passats els anys.

45. A més de la bibliografia esmentada al final d'aquest text, per redactar aquest apartat del treball s'han utilitzat nous documents del Pla localitzats recentment, i per tant inèdits, entre els que destaquem: Característiques del Pla de camins; Pla de treball per estudiar el ram de carreteres; Instruccions per a les *Jefaturas de Obras Públicas*; "*Plan inmediato para la realización de las obras públicas de rendimiento o conveniencia indiscutible*" (carreteres i camins). Aquesta documentació s'ha donat a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Segona Donació, 1997), juntament amb lligalls de documentació, amb els títols de Antecedents (2), Resposta Municipis, Esborranys, Camins que s'inclouen en el Pla a partir de la informació pública, Apèndix i Memòria.

46. Com es diu en la Memòria, es parla de camins i no pas de carreteres, perquè aquest darrer mot, derivat de "carro", es considera anacrònic.

47. Fou anunciat en el Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya del 24 de desembre de 1935.

48. Aquestes informacions es referien a pobles isolats, riqueses contributives, consum de benzina, consum de fluid elèctric, creixement demogràfic, concessions d'automòbils (línies), mapa de poblacions (dimensió dels nuclis), mapa de mercats i riqueses forestals i mineres (Generalitat de Catalunya 1982, p. 37-41).

49. És a dir, els enginyers dels antics serveis d'obres públiques de les Diputacions Provincials Es van encarregar a les *Jefaturas de Obras Públicas* el treball "*Plan inmediato para la realización de las obras públicas de rendimiento o conveniencia indiscutible*" (referit a carreteres i camins), que comprenia: I) *Selección y clasificación de las carreteras y caminos*; II) *Relación de obras de nueva construcción*; III) *Relaciones de obras de acondicionamiento de los caminos existentes*; i IV) *Datos y antecedentes de carácter general*.

El Pla contempla un doble problema: la construcció de noves rutes i la millora de les existents. En el primer cas, preocupa l'aïllament de molts pobles i, fins i tot, alguna comarca sencera, com la del Ribagorça, tan ben coneguda pel director del Pla. En la Memòria s'atorga molta importància a fer arribar els camins a tots els nuclis isolats de més de 75 habitants; a banda de ser una de les primeres necessitats per a la bona marxa econòmica i el benestar del país, "pot devenir un dels més patents medis d'acreditar el règim autonòmic."

Gràcies al text de la Memòria coneixem el mètode de treball que es va utilitzar i que es va seguir a totes les Seccions. Primer es van recollir totes aquelles dades que es podien considerar útils per a la deducció de les necessitats⁴⁸ i una vegada seleccionades es van passar a paper. Mitjançant la superposició de transparències es van analitzar els diversos factors, deduint finalment les necessitats dels camins ja existents i determinant si calien noves construccions; en aquests casos, especificant les seves característiques.

S'utilitzen diversos coeficients per trobar els criteris objectius de cara al repartiment de les actuacions (una preocupació que és present en tot el Pla) i la comparació de les dades de les diferents comarques. Per avaluar les necessitats de camins, es calculen uns "coeficients d'enrarament", que relacionen la xarxa existent, la superfície i la intensitat de trànsit per comarca (estimat en funció de la riquesa). Aquest indicador s'utilitza també per avaluar la situació resultant de l'execució de les propostes del Pla. Amb aquestes propostes inicials es relacionen les obres que s'han de realitzar i es comparen amb les peticions rebudes i els plans ja existents; els resultats obtinguts, ja cartografiats, es van trametre als "enginyers de demarcació",⁴⁹ per conèixer la seva opinió "amb els pregons i valuósíssims coneixements que els enginyers de les demarcacions posseeixen sobre les necessitats i la realitat de les comarques". En els casos dubtosos es van realitzar comprovacions sobre el terreny.

La proposta final es va trametre a tot un seguit d'institucions (Cambres de Comerç i Indústria, Reial Automòbil Club de Catalunya, Centre Excursionista de Catalunya, etc.) sol·licitant els seus comentaris. Un cop rebuts, es feren les relacions de camins i els mapes definitius, que es presentaren a informació pública.

Una de les característiques del Pla és que no segueix cap de les classificacions que existien a l'administració de carreteres, sinó que es basava en l'amplada de la via. La classificació del Pla es determina, de forma molt més moderna, en la classe i intensitat del trànsit esperat i, en tot cas, l'amplada o el tipus de ferm seran conseqüència de l'anterior. És a dir, primer es fixa la categoria dels camins, per posteriorment determinar les consideracions tècniques.

El Pla estableix la jerarquia de la xarxa a partir de tres categories: camins generals, comarcals i locals. Els camins generals són aquells que actualment anomenaríem la

xarxa bàsica. De la xarxa existent –prop de 9.000 km– 2.600 km es classifiquen com a generals, 3.700 com a comarcals i 2.600 km com a locals.

Pel que fa a les millores de la xarxa existent, el Pla considera que cal fer moltes intervencions (eixamplament, donar visualitat, suprimir passos a nivell, variar cruïlles, arranjar els ferms, senyalitzar, etc.). Respecte a noves construccions, el Pla preveu 5.000 km, (745 de generals, 855 de comarcals i 3.470 de locals), 3.000 en la primera etapa i 2.000 en la segona. En aquest cas, a més de la classificació per concepte i finalitat, s'utilitzen també altres tipologies atenent a la seva construcció, basades en la cooperació dels interessats.

Pel que fa a l'estructura de la xarxa bàsica, les principals actuacions proposades són:

- Un eix Pirinenc transversal, del qual en surten beneficiades les comarques pirinenques (Sort, la Seu, Puigcerdà i Olot).
- Diversos eixos de comunicació mar-muntanya, que beneficien sobretot altres comarques de muntanya (Tremp, Solsona, Berga, Santa Coloma de Farners).
- L'enllaç de Vic amb Girona (proposta clàssica, part fonamental de l'eix transversal).
- L'eix de l'Ebre.

Per la seva novetat, destaquen els 104 km de vies metropolitanes, els únics que –pel seu caràcter singular– van a càrrec de la Generalitat, tant el terreny com la construcció. Es qualifiquen com a camins “veritablement extraordinaris, de traçat perfecte, de gran amplada per absorbir tot el trànsit de les grans aglomeracions que es produeixen en les rodalies de les grans poblacions”, que per les seves condicions travessen “zones de terreny valuósíssim”. Proposa itineraris que molts anys després s'han construït amb les característiques proposades pel Pla, com ara els traçats Barcelona-Manresa, Barcelona-Castelldefels, Barcelona-Mataró i Reus-Tarragona.

En les carreteres generals i turístiques, el terreny sempre va a càrrec dels municipis i les obres són per compte de la Generalitat, ja que es consideren “primordials o d'interès comú especial”; en la resta de camins es donen diversos graus d'aportació per part dels interessats, ja que satisfan “necessitats i interessos més localitzats”.

En el Pla està present la preocupació per tal que la col·laboració que demana sigui el més justa possible; es preveu la realització de concursos d'aportacions, però amb igualtat de condicions, ponderant les potencialitats econòmiques del concurrents però també el cost de les obres, de forma que la demanda de cooperació sigui més justa que la pràctica existent de subvencions per part de l'Estat, únicament basada en la riquesa contributiva. Per trobar millors solucions, els càlculs es fan a partir de les comarques (en lloc de municipis i camins) i el conjunt de quilòmetres que s'han de construir en cadascuna d'elles.

En tota la Memòria i en el detall de la metodologia s'evidencien una gran preocupació per disposar de la informació més exacta possible i aplicar criteris que perme-

tin demostrar l'absència d'arbitrarietat; també que les propostes apareguin com a resultat de formulacions matemàtiques, considerant només els interessos generals, encara que també s'intenten mantenir –com a drets adquirits– els camins inclosos en els Plans Preferents de les antigues Diputacions. Encara que l'accent es posa lògicament en la xarxa bàsica –afavoridora del desenvolupament econòmic general–, el Pla vol servir els interessos més diversos: la riquesa forestal, el turisme, l'arqueologia, l'agricultura, els balnearis, la riquesa minera i els nuclis isolats, que es defineixen com aquells de més de 75 habitants, a més de 300 m d'una carretera conservada per l'Estat o la Generalitat; el Pla els dona accés a tots ells.

Per analitzar la distribució territorial de les inversions proposades pel Pla, en quilòmetres i en milions de ptes., hem agrupat les principals en el quadre següent, en el que figuren menys de la tercera part de les comarques, però que totalitzen més de la meitat de les actuacions.

Les zones que concentren més actuacions són la Seu d'Urgell (més del 7%), Tremp (al voltant del 7%) i Balaguer (per sobre del 5%), a les quals caldria afegir-hi, per quilòmetres de carreteres, Sort i Berga (per damunt del 5%) i, per volum d'inversió, Manresa i St. Feliu de Llobregat (a l'entorn del 6%). Veiem, per tant, que les propostes eren de caire clarament reequilibrador.

	Km Generals	Total Km	%	Inversió milions ptes.	%
Balaguer	80	253,83	5,01	2,76	5,19
Seu d'Urgell	105	375,85	7,41	2,30	7,36
Tremp	78	366,06	7,22	9,50	6,72
Solsona	69	193,88	3,82	8,77	4,28
Puigcerdà	48,5	217,40	4,29	9,67	4,48
Sta. Coloma Farners	39,7	152,80	3,01	4,09	3,21
Manresa	39	195,40	3,85	7,66	6,30
St. Feliu de Llobregat	33,5	172,90	3,41	6,13	5,95
Olot	32	165,30	3,26	3,22	3,01
Berga	14,40	288,50	5,69	0,97	4,78
Sort	30,30	296,40	5,85	1,41	4,88
Subtotal (11 de 36)	569,40	2.678,32	52,82	46,48	56,16
Total	743,80	5.070,62	100	38,83	100

6.3 Secció de ferrocarrils

No tenim una informació explícita de quina era la metodologia ni els plantejaments de fons en aquesta Secció, ja que no s'ha localitzat la Memòria, però es pot veure prou clarament la seva orientació a partir de les seves propostes d'actuació. Com hem vist, la màxima prioritat del Pla en matèria de transports són els camins; hi ha una clara primacia de la carretera sobre el ferrocarril. De fet, es dóna pràcticament per acabada la xarxa ferroviària.

Això suposa un canvi important respecte a propostes i actuacions anteriors: s'atorga als ferrocarrils una importància molt inferior a aquella que se li havia donat fins a aquell moment. El Pla no considera necessari ampliar la xarxa de ferrocarrils secundaris, oblidant les propostes plantejades per Prat de la Riba des de la Diputació de Barcelona a principis de segle, les de la Mancomunitat de 1919 o les de Creus i Vidal el 1934 (Creus 1950). Tot i que en el pla es fa un plantejament global al marge de les competències sobre aquest aspecte i es contempen els ferrocarrils de forma conjunta –independentment de l'amplada de les vies–, les propostes s'adrecen únicament a acabar allò que ja està començat de la xarxa principal.

Les inversions previstes en el Pla, encara que relativament elevades, tenen un pressupost total de 134,48 milions de ptes.; és a dir, el 9% del total correspon a poques actuacions i afecten només a set comarques.⁵⁰ El major volum d'inversió es preveu per a la segona etapa del Pla, ja que les “obres més interessants” corresponents a la primera etapa només suposen 38 milions de ptes., menys del 4% del total d'aquesta segona etapa.

Les inversions afecten quatre itineraris principals. En la línia de Val de Zafan –a Sant Carles de la Ràpita– l'objectiu era acabar unes obres que ja estaven en marxa feia temps; la inversió prevista (17,8 milions) era inferior a la realitzada, ja que el cost total previst era de 68 milions. En la línia de Ripoll a Puigcerdà es preveien 4 milions per a la millora de l'estació de Puigcerdà i les centrals elèctriques. Un tercer itinerari era el tram de Lleida fins al Cinca o Alcanyís –uns 30 km de la línia Lleida-Terol-Baeza–, amb un cost total de 15 milions de ptes., que es deixava per a la segona etapa.

L'obra més ambiciosa que contempla el Pla és la connexió de Lleida amb St. Girons (França), amb una inversió total prevista de gairebé 90 milions de ptes., repartits en 16,24 en la primera etapa i 73,44 en la segona. En aquest projecte ja s'hi portaven invertits uns 70 milions i les primeres actuacions (explanacions) ja havien arribat fins a La Pobla, però encara faltaven trams de traçat molt difícils fins a la frontera francesa.

50. Sort, 47,22 milions; Tremp, 29,30; Lleida, 16,0; Tortosa, 14,80; Balaguer, 4,26; Puigcerdà, 4,00; i Gandesa, 3,00. Hi ha 8 milions d'inversions no territorialitzades.

6.4 Secció de ports i serveis marítims

D'aquesta Secció tampoc es disposa de Memòria i la documentació existent és contradictòria quant a les inversions previstes. Així, en el Pressupost General es comptabilitzen un total de 172 milions per a aquesta Secció, dels quals 71,35 corresponen a la primera etapa. En canvi, en el resum de les obres portuàries (Generalitat de Catalunya 1982, p. 66) de la Secció es preveien 76 milions en la primera etapa i 118 en la segona; és a dir, un total de 194 milions, sense tenir en compte altres actuacions del Pla, que farien pujar la xifra a 196 milions. Això suposa que alguna de les obres inicialment previstes es van valorar en escriure o no es consideraren en la proposta final.

Pel que fa a la preparació del Pla, en aquesta Secció es va realitzar un important treball de recollida d'informació referent als dotze ports contemplats en el Pla, amb dades sobre les característiques dels ports (finalitat, *hinterland*, comunicacions, molls, calat, etc.), trànsit comercial (exportació, importació, cabotatge, etc.), règim econòmic (recaptacions pròpies, subvenció, pressupost, etc.), trànsit de vaixells i passatgers i obres (realitzades, compromeses i previstes) (Generalitat de Catalunya 1982, p. 63-66).

També es van dibuixar sobre els plànols de cada un dels 12 ports les actuacions proposades i la seva valoració. Barcelona i Tarragona, considerats ports de primera categoria, reben la major inversió –sobretot el primer–, on es preveu la construcció d'un moll adossat al dic de l'est i la seva prolongació, així com la construcció de molls a la dàrsena del Morrot. A Tarragona es preveien uns molls adossats al dic, un nou contradic i un nou moll transversal. Entre les inversions en els ports que es consideren de tercera categoria, destaquen Vilanova i la Geltrú, Arenys de Mar i Palamós. Amb actuacions menors es troben els de l'Ametlla de Mar, Sant Feliu de Guíxols, l'Estartit, Cambrils, Roses i Blanes. De fet, es vol actuar pràcticament en tots els ports del país. Moltes d'aquestes propostes anticipen obres que es portaran a terme anys després.

La proposta més innovadora fa referència al port dels Alfacs, l'únic considerat de segona categoria en el qual es preveu també una inversió important en la primera etapa. Es vol construir un nou dic d'abric, un moll comercial, molls de ribera per a la flota pesquera, un moll amb terminal de ferrocarril i, per fer possible el moviment previst, el dragat d'un canal d'entrada amb suficient calat. Aquestes propostes es justifiquen pel seu potencial, a causa del gran *hinterland* territorial, que fa arribar fins a Saragossa. Aquesta és una aposta del Pla que s'ha repetit posteriorment en diverses propostes, sense que de moment hagi originat cap concreció material important.

El volum d'inversió previst per a aquesta Secció és important: el 12% del total; però es deixa una bona part per a la segona etapa. En la primera etapa, al pressupost total de les "obres més interessants" li correspon tan sols el 7% de la inversió total prevista. També es preveien 2,31 milions d'inversió en senyals marítimes i defensa de costes, que s'havien de realitzar en la primera etapa.

6.5 Secció d'aeroports i rutes aèries

Les actuacions d'aquesta Secció es justifiquen en una Memòria que s'ha localitzat recentment.⁵¹ Tot i que les propostes que es fan són obsoletes avui dia, a causa del gran avenç experimentat pel sector aeronàutic, cal considerar que en el seu moment eren força modernes. Aquest era un dels aspectes en què més s'havia evolucionat respecte de les propostes d'abaliments d'algunes rutes de la Mancomunitat, de les propostes del *Regional planning* i, fins i tot, de les més contemporànies al Pla.⁵²

La preocupació de l'administració autonòmica per aquestes qüestions era recent. En el Pressupost de la Generalitat per al segon semestre de 1934, apareix per primera vegada un Servei d'aeronàutica, concretament en el Departament d'Agricultura i Economia, amb una dotació de 238.000 ptes.⁵³ L'any 1936, en el pressupost del segon semestre veiem que es mantenen els Serveis d'aeronàutica dins del Departament d'Economia i Agricultura, però amb un pressupost menor, 196.000 ptes. Amb un

51. Pla General d'Obres Públiques. Títol Cinquè. Pla d'aeroports i de rutes aèries. Índex. Capítol I: Generalitats. Capítol II: Concepció dels sistema d'aeroports i de rutes Aèries. Capítol II: Concreció del Pla. Capítol IV: Realització del Pla. Apèndix I: Gràfic de les principals comunicacions aèries continentals. Apèndix II: Mapa d'aeroports i rutes aèries. Apèndix III: Pla d'aeroports i rutes aèries. 38 pàgines (mecanografiat).

52. Entre la informació recollida pels tècnics del Pla, hi ha:

- Conferència de D. Carlos Muntadas, el maig de 1933, a l'Associació d'enginyers Industrials. (Forma part d'un Cicle de Conferències organitzat per aquesta Associació sobre el futur de l'aeroport de Barcelona). Mecanografiat, 19 pàgines.
- Pressupost del Port de zèppelins provisional a la zona del port franc, 23 de març de 1933. Elaborat pels representants de l'Ajuntament de Barcelona i modificat a la baixa per la Direcció d'Obres Públiques (segons es diu en una nota adjunta) Presidència de la Generalitat de Catalunya.
- Generalitat de Catalunya, Serveis d'aeronàutica.
- Pla de comunicacions aèries Barcelona, 1 de febrer de 1934. Signat pel cap dels Serveis d'Aeronàutica, Josep Canudas.
- Pla de Condicions Aèries de Catalunya s.d.

53. Aquesta xifra era superior a la dotació del Servei d'agricultura i pesca (131.000 ptes.), a la del Servei forestal (189.000 ptes.) o a la del Servei de turisme (117.000 ptes.).

planter de sis persones, es preveu fer obres a l'aeroport de Barcelona i unes primeres inversions per a la “xarxa aèria d'aeròdroms de Catalunya”, pel que podem pensar que seguien les propostes del Pla.

Segons la Memòria esmentada, en aquell any el vol Londres-Barcelona durava 7 h, mentre que el Barcelona-Madrid en durava 2, temps impossibles d'assolir pocs anys abans. Existien connexions regulars des de Barcelona a Madrid, Palma de Mallorca, Tolosa, Marsella, Stuttgart i Casablanca, i des d'aquests punts a molts altres llocs. En el Pla es remarca el mal estat dels aeroports –en concret, el de Barcelona–, “quan cauen quatre gotes [...] s'ha d'interrompre el servei”. En una de les poques previsions de futur no encertades pel Pla, es diu que “una gran part de l'opinió reacciona a favor del sistema per aparells menys pesats que l'aire. Això vol dir que s'han de tenir en compte els dos sistemes, sense descartar-ne cap d'ells en l'estudi dels aeroports”. Cal tenir en compte que un any abans l'Ajuntament de Barcelona feia previsions per a la “construcció del port de zèppelins provisional a la zona del Port Franc” i presentava el projecte a la Generalitat.

L'objectiu era establir una xarxa de comunicacions aèries per tot el territori, jerarquizada segons la seva importància. Estableix quatre categories d'aeroports: un de primera o terminal (Barcelona), que era l'enllaç de la xarxa catalana amb la resta d'Espanya (Madrid, València, Mallorca i Sant Sebastià) i Europa (París via Tolosa i Marsella). Cinc de segona o comarcals (Lleida, Girona, Tarragona, Sant Carles de la Ràpita i la Seu d'Urgell). Cinc de tercera o locals (Figueres, Puigcerdà, Lés –Vall d'Aran–, Gadesa i Manresa) i quinze de quarta categoria o de refugi (Vilanova i la Geltrú, Hospitalet, Falset, Montblanc, Igualada, Tàrraga, Solsona, Vic, Ripoll, Olot, Esterri d'Àneu, Berga i Tremp). Per a cada categoria es preveien unes característiques de dimensió i instal·lacions, seguint les recomanacions dels convenis internacionals vigents a l'època.

Com en altres Seccions, potser com l'aspecte més innovador, es dona molta importància a Sant Carles de la Ràpita, on es vol combinar els serveis de l'aviació terrestre amb l'aquàtica (hidroavions). S'aposta per aquesta zona, de la qual es diu que és un dels punts més neuràlgics de Catalunya, per la seva influència i atracció vers les terres veïnes d'Aragó i Castella; una i altra, extraordinàriament accentuades per les obres que es preveien en les altres seccions d'aquest Pla.

Per tal de facilitar l'orientació dels pilots, en el Pla s'indiquen unes rutes aèries entre els aeroports principals, protegides pels aeroports de refugi i convenientment balisades. També es preveia instal·lar radiofars a zones de l'interior, que complementarien els previstos a la costa en la Secció de ports i serveis marítims. Les set rutes seleccionades coincidien amb aquelles que ja havien establert els Serveis d'aeronàutica de la Generalitat. Les sis primeres sortien de Barcelona i anaven al Pertus,

València, Madrid, el nord d'Espanya, la Seu d'Urgell i Ripoll. El setè recorregut anava de Figueres a la Vall d'Aran. Totes les rutes es preveïen amb abalisaments generals pels vols en tot temps, mentre que en les tres primeres l'abalisament es feia amb senyals lluminosos que també permetien els recorreguts nocturns.

La inversió total prevista per aquest Servei era relativament petita, 17,5 milions (1,2% del total). L'actuació més significativa es preveia a l'aeroport de Barcelona, on es tenia en compte el projecte de l'Ajuntament de Barcelona –amb un pressupost de 10 milions–, sent l'única actuació detallada en un projecte.⁵⁴ Per a les altres inversions es compten: 750.000 ptes. per als aeroports de segona categoria, 300.000 ptes. per als de tercera i 125.000 per als de quarta. Quant als senyals, es calcula un cost de 40.000 ptes. per al far interior, 60.000 ptes. per al radiofar i 2.500 ptes. per a les balises.

Les actuacions previstes es concentraven en la primera etapa, amb 14 milions (1,4% del total). En aquesta etapa s'inclouïa la totalitat de les obres de l'aeroport de Barcelona (que van a càrrec de l'Ajuntament, d'acord amb una disposició de la Generalitat de 1933, com s'assenyala a la memòria). Pel que fa als altres aeroports, es considera que els interessats haurien de cedir els terrenys, mentre que el millor procediment per dur a la pràctica el Pla “serà acudir a la convocatòria d'uns concursos entre els Ajuntaments interessats en la construcció dels aeroports”.

6.6 Secció de telèfons

Aquesta és una Secció important dins del conjunt del Pla, tot i que la inversió prevista és reduïda. La progressió en el servei de telèfons havia estat molt important des de principis de segle, en gran part a causa de l'actuació de la Mancomunitat, on Vallés i Pujals hi havia participat. La dictadura va concedir el monopoli a la *Compañía Telefónica Nacional de España* (CTNE), que va comprar la xarxa de la Mancomunitat; en ser nomenat conseller, Vallés considerava que aquesta era una qüestió prioritària pendent d'acabar (Costa 1936, p. 173). De fet, prop del 40% dels municipis catalans encara no tenien telèfon.

54. El projecte anava signat per l'enginyer de camins Lluís Jara, cap dels Serveis de Vialitat de l'Ajuntament de Barcelona i tenia un cost previst d'11,3 milions de ptes. Estudis posteriors sembla que podien abaratir aquest cost, però els redactors del Pla prefereixen mantenir aquesta xifra elevada.

55. Entre la nova documentació trobada hi ha un document que es un resum de les converses del Sr. Muñoz Oms amb representants de la Telefònica (Mr. Cadwell, Sr. Clara i Sr. Alcaraz) els dies 15 a 18 de gener de 1936, per “l'esbrinament dels veritables preus unitaris de les instal·lacions telefòniques previstes”.

Segons la Memòria (Generalitat de Catalunya 1982, p. 73-85), l'objectiu del Pla era dotar de telèfon tots els municipis i, a determinats nuclis, de llocs amb telèfon en funció de la seva dimensió i la distància. Un cop establert un centre telefònic, els habitants del nucli podien abonar-se sense pagar costos d'establiment especials. Hi havia excepcions per a llocs de comunicació difícil o característiques especials. Per arribar a aquesta proposta, es van fer diversos tempteigs, establint una ponderació entre les necessitats i el cost. Si es complien els objectius del Pla, es doblava el nombre de centres existents (creant-ne 762) i el 95% de la població de Catalunya romandria dins la zona d'influència d'un d'aquests centres.

Pel que fa al pagament, la cooperació entre els interessats havia de ser múltiple, ja que hi intervenien l'Estat, la CTNE, la Generalitat i els municipis. Això va plantejar un problema de gestió important, ja que la Companyia Telefònica era l'única autoritzada per explotar aquest servei, però es podia interpretar que la Generalitat hauria pogut construir la xarxa i passar-la després a Telefònica per a la seva gestió. Finalment, es va decidir establir un conveni Generalitat-CTNE, que contemplés la possibilitat de convocar els concursos per tal d'aconseguir la participació dels Ajuntaments i després formalitzar un contracte amb Telefònica.

Per negociar amb Telefònica, però, calien dades fiables sobre els costos de construcció i recaptacions, informació que tenia la companyia.⁵⁵ En la Memòria, es detallen uns costos de la inversió i es fa una estimació de les possibles recaptacions, conclouent que les propostes efectuades eren rendibles i, així, l'únic argument legal que tenia la CTNE per no invertir en aquelles zones –els previsibles resultats negatius– quedava en entredit. D'altra banda, Telefònica no es podia negar a establir el servei en aquells llocs on els particulars o les entitats oficials haguessin construït la xarxa i els locals necessaris i fessin front a les despeses.

La inversió del Pla era relativament petita, 3,45 milions; pràcticament tota prevista en la primera etapa, que corresponia a les instal·lacions per a poblacions aïllades. Per arribar a aquesta xifra, s'utilitzen uns costos unitaris molt per sota d'aquells que Telefònica havia facilitat, després d'un estudi detallat, comparacions amb els serveis de la Diputació de Guipúscoa i converses amb la pròpia companyia. En la Memòria es diu que “en el cas que fos precís acceptar els preus de Telefònica, caldria augmentar el pressupost presentat en una quantitat variable entre el 28 i el 45% del total referit i segons fossin les condicions definitives que atorgués la companyia concessionària” (Generalitat de Catalunya 1982, p. 80). La resta d'inversió que queda per a la segona etapa correspon a instal·lacions complementàries pels camins. La inversió està repartida de forma molt uniforme entre totes les comarques.⁵⁶

Tot i la reduïda inversió, aquest era indubtablement un dels apartats més importants del Pla, juntament amb els camins i les obres hidràuliques. Probablement, per

això és de les primeres seccions en què es van formalitzar tots els seus documents; encara que el seu possible èxit quedava pendent de l'acord que ja hem comentat, ateses les especials característiques administratives de servei monopolitzat.

Per garantir la viabilitat de les propostes calia un conveni amb la CTNE, que es va discutir quan Pere Mestres ja era conseller; es va estar a punt de signar un esborrany el juny de 1936, però que els esdeveniments posteriors ho van impedir.

6.7 Serveis hidràulics i elèctrics

Comprèn les Seccions de regatges i grans obres hidràuliques, abastament d'aigua potable, clavegueram, evacuacions i depuració d'aigües residuals, endegament de rius, dessecació i sanejaments i, finalment, electrificacions rurals.

6.8 Secció de regatges i grans obres hidràuliques

Aquesta és la Secció més important pel seu volum d'inversió, possiblement la que aporta propostes més innovadores i segurament la que ha tingut un desenvolupament posterior més rellevant. És la que genera, juntament amb la Secció de carreteres, una documentació de base més detallada, que servirà per a moltes de les altres Seccions. Es fa un gran esforç de recollida d'informació de geologia, pluviometria i aforaments dels rius, que després s'analitza i es cartografia.

Aquesta recollida exhaustiva de documentació posa clarament de manifest –en els mapes d'aforament de les estacions i els resums gràfics de les observacions i estudis *foronòmics*, per exemple– el desequilibri existent entre les diverses zones, que portarà a dissenyar les connexions entre les diferents àrees, una de les grans aportacions del Pla.

56. Màxims a Tremp: 0,42 milions; Girona: 0,29; La Seu: 0,29 i Sort: 0,21. Míנים: previsió zero a Barcelona i a Lleida.

57. En aquest Pla, anomenat “Pla Porcioles”, que Victoriano Muñoz va redactar per encàrrec de l'alcalde de Barcelona, es va utilitzar bona part del Pla d'Obres Públiques de 1935, com s'explica en algun dels seus apartats: “*Así como también representamos las curvas isoyetas de acuerdo con un estudio que efectuamos en el año 1935 que comprendía datos de 72 años*”, “*las curvas de caudales acumulados, tenidas en cuenta por el que suscribe en el año 1935, por el procedimiento expeditivo de considerar los cocientes de las aportaciones de los años más secos registrados hasta el presente, añadidas con el tercio de las reservas de los respectivos embalses.*”

58. Vegeu annex amb la documentació localitzada recentment.

De fet, no es disposa de la Memòria d'aquesta Secció tant important, però podem utilitzar subsidiàriament el *Plan de Aguas de Cataluña* de l'any 1955;⁵⁷ per altra banda, es disposa de molta informació complementària.⁵⁸ Com hem dit en el capítol corresponent als antecedents del Pla, es tenen en compte les propostes de Lorenzo Pardo i de la *Confederación Sindical Hidrológica de la Cuenca del Ebro*; també es consideren els plans italians de "*Sistematizazione Idrológica*". Tanmateix, les aportacions originals del Pla són molt importants, en gran part a causa del coneixement de la zona pirinenca occidental que tenia el director del Pla. Des del punt de vista de l'aprofitament de les aigües superficials, Catalunya s'analitza com una unitat; es delimiten quatre grans sistemes autosuficients, fins i tot excedents, però que es connecten entre si per tal de possibilitar transvasaments entre conques en els anys de sequera.

Entre les propostes concretes hi ha un nombre considerable d'embassaments: en el sistema oriental (conques a l'est del Llobregat) hi destaquen els embassaments de Sau i Pasteral (on actualment es troba el de Susqueda), així com la portada d'aigües des d'aquest darrer per abastar part del Vallès i Barcelona, tant per a consum humà com regadiu. En el sistema central (el Llobregat), es preveien els pantans de Baells, Sant Ponç i Sorba i un altre a Cabrianes. A l'Anoia, es planifica el pantà de Jorba. Amb aquestes obres es preveu un augment considerable de les àrees de regadiu, tant a la zona de Manresa com al Baix Llobregat. L'actuació més important, però, se situa en el sistema occidental (conca del Segre): d'una banda, la regulació del Segre amb embassaments a Tres Ponts, Oliana i Clua, i per l'altra, es connecta la Noguera Ribagorçana amb el Segre mitjançant el canal de Balaguer, que s'iniciava a l'embassament de Santa Anna. Finalment, un altre canal sortia de l'embassament d'Oliana i anava fins al d'Utxesa, donant lloc a noves zones de regadiu. A través d'un conducte subterrani –entre Vinaixa i Vimbodí– i altres instal·lacions complementàries era possible portar l'aigua del Segre al Camp de Tarragona, que segons la Memòria era la zona més deficitària de Catalunya. En el sistema meridional (conca de l'Ebre sense el Segre), únicament es preveu un embassament al riu Montsant, entre Ulldemolins i Margalef.

La inversió prevista suposava el 35% del total del Pla, concentrada en la primera etapa ("obres més interessants"), amb 426 milions, (42,6% del total), deixant poc més de 100 milions per a la segona. Aquest gran volum d'inversió ja ens dóna idea de la gran importància que tenia aquesta Secció per als autors del Pla, únicament comparable amb la de camins.

Quant als ingressos, no es preveia obtenir gaires recursos del traspàs de la competència, però sí obtenir importants beneficis anuals de la producció d'energia elèctrica (14,8 milions), el cànon dels regants (10 milions) i l'abastament d'aigua a

Barcelona (6,75 milions). Els ingressos provenien dels rendiments de les 248.000 ha de nou regadiu i la millora d'altres 151.000 ha, derivades de les obres programades a la primera etapa del Pla. A més, s'enviaven 370.000 m³ a la zona de Barcelona i es produïen 396.000 kW/hora. Pel que fa als regadius, prop de la meitat es localitzen en el sistema Occidental i un altre terç a l'Oriental; cosa lògica, ja que en el primer es creava el 60% de la nova capacitat d'embassament i en el segon, prop de la tercera part. Quant a la potència instal·lada, la meitat corresponia al sistema Occidental i una quarta part al Meridional.

Les comarques que rebien més inversió eren Solsona, Figueres, Puigcerdà, Falset, Cervera, Girona i Balaguer. En canvi, hi ha comarques en què no es preveu cap actuació: Barcelona, Mataró, Vilafranca, Vilanova, Lleida, Sort, Tremp, Vielha i la Bisbal.

Les propostes de regadius queden justificades per un estudi⁵⁹ on es calculen els dèficits i els superàvits per a cada producte i s'estableix un balanç global entre els sobrants (94 milions de ptes.) i els dèficits (604 milions), que dona com a resultat un dèficit de 510 milions de ptes. de productes agraris a Catalunya. Es calcula l'increment de producció de les terres beneficiades pel Pla per zones i productes. En algunes zones es realitza una enquesta per comprovar si els resultats concorden i per conèixer els preus dels sòls de secà i regadiu. S'acaba afirmant que “en conjunt, ben bé pot afirmar-se que igualarien (els beneficis) el cost absolut de totes les obres hidràuliques projectades, el qual s'ha vist és d'uns 440 milions de ptes.”

D'aquesta part del Pla, el seu director veia amb claredat l'enorme potencial de les propostes presentades. Després de la Guerra Civil va aconseguir crear una empresa que portés a terme una part important d'aquestes propostes a la conca del Segre. Una altra part de les propostes van ser incloses, com ja hem indicat, al *Plan de Aguas para Cataluña*—redactat originàriament per solucionar el problema de l'abastament de Barcelona—, presentat per l'alcalde Porcioles. Aquest Pla té molts aspectes

59. Generalitat de Catalunya. Obres Públiques. Pla General. “Notes per a l'estudi de l'Economia Agrícola-Ramadera a Catalunya en relació al Pla General d'Obres Públiques”, per D. Ramon Bardía Bardía. Enginyer Agrícola, Professor de l'Escola Superior d'Agricultura i adjunt a l'Estació de Fitopatologia Agrícola de Barcelona. 40 pàgines mecanografiades.

60. “Pla General d'Obres Públiques. Títol Vuitè. Pla d'Abastament d'Aigua Potable.” Índex: I Generalitats. II Concepció del Pla. III Obres tipus. IV Concreció del Pla. V Realització del Pla. VI Consideracions finals. S'indiquen els títols de set Apèndixs, que resumeixen per comarques i categories totes les propostes del Pla, mostren els diferents tipus d'obres emprats per fer els avantprojectes, estableixen gràficament els habitants afavorits pels nous abastament i les millores i en dos mapes exposen el resum del Pla. s.d. 61 pàgines mecanografiades.

61. A l'enquesta hi havia una part per “Abastament de nou establiment”, amb deu preguntes, i un altre per “Abastament defectuosos susceptibles d'ésser corregits”, amb dotze preguntes.

62. L'Estat només subvencionava l'arribada d'aigües fins als pobles.

semblants al de la Generalitat de 1935, però inclou altres connexions entre els quatre sistemes, especialment el de l'Ebre a Tarragona. Per un altre costat, es preveuen menys regadius, es produeix més energia i es porta més aigua a Barcelona.

6.9 Secció d'abastament d'aigua potable

Encara que aquesta és una Secció amb un pressupost relativament baix, el Pla li atorga una certa importància. Recordem que entre les promeses dels governs de la Mancomunitat es feia esment de “cap poble sense aigua”. Com es diu a la Memòria, recentment recuperada,⁶⁰ aspectes com l'abastament d'aigua “poden semblar, en un anàlisi simplista, secundaris i fins i tot que mereixen ser postergats a aquells altres que reporten un benefici econòmic immediat. Res, però, més equivocat; si la construcció de les obres públiques afectés el desenvolupament de l'economia dels país significa un progrés que cal aconseguir, l'execució de les obres públiques encaminades a la higienització del país donen un exponent de civilitat que cal atènyer també”. Per tant, els objectius que es plantegen els autors en aquesta Secció són: primer, determinar les necessitats; segon, determinar el muntant necessari per al seu remei (ja que no es coneixia ni tant sols l'ordre de magnitud de la quantitat necessària), i tercer, fixar una estructuració perquè les obres es poguessin realitzar de forma justa i proporcionada a la seva importància, conveniència i mitjans.

L'estimació de les necessitats es va obtenir mitjançant una enquesta als municipis.⁶¹ Calia tenir una idea de conjunt, però amb aquesta font d'informació es renunciava a les relatives exactituds obtingudes en altres seccions del Pla. Un cop recollides i analitzades les respostes, es va arribar al necessari equilibri entre les necessitats i els recursos que es podien dedicar.

El límit inferior d'actuació del Pla es va situar en els nuclis de 100 habitants, definint la dotació d'aigua necessària i especificant que l'aigua es portaria fins a les cases.⁶² La Secció no inclou la ciutat de Barcelona, que s'abordava mitjançant les dotacions previstes en el Pla de regatges. El Pla afavoria 704 nuclis, amb una població total de 680.377 habitants.

Les dotacions (litres per habitant i dia) es calculen analitzant les diverses regulacions normatives i altres propostes.⁶³ Els càlculs del Pla es basen en unes propostes més afinades –considerant vuit possibilitats–⁶⁴ i segons el creixement previst de població, amb previsió d'instal·lacions per a quaranta anys. Atenent a aquesta anàlisi i considerant el creixement previsible de la població, es determina la classe d'abastament (aigua rodada o bombada), la procedència (deus, rius, sèquies, pous, gale-

ries, etc.), el cabal necessari i el desnivell entre la captació i els dipòsits. Es detallen les obres necessàries en cada cas, diferenciant entre captacions, estacions elevatòries, canonades, dipòsits reguladors, depuracions (físiques i/o bacteriològiques) i, en casos excepcionals, aprofitament d'aigües pluvials.

El pressupost total és de 54,09 milions de ptes. (3,7% del total). Es preveuen 505 abastaments nous –que serviren a 270.000 habitants– i la millora de 199 abastaments ja existents, per a 410.000 habitants. En la primera etapa es fixa una inversió de 30,66 milions (3% del total): 22,12 milions per a nous abastaments i 8,54 per a millores. Dels costos totals, la màxima despesa és per a pobles de 100 a 500 habitants (17 milions) i el segon grup en importància és el de més de 40.000 habitants (11 milions).

Com en altres seccions, per a la seva realització el Pla preveu la realització de concursos d'aportacions, amb una escala de subvencions màximes en funció de les potencialitats econòmiques dels peticionaris relacionades amb els costos dels projectes definitius. S'assenyala la possibilitat que entre les propostes del Pla hi manquin algunes actuacions necessàries, perquè en alguns casos els ajuntaments no hagin respost adequadament l'enquesta tramesa, tot i que “podran sortosament ésser esmenades per mitjà de la informació pública a la qual s'ha de sotmetre el present Pla”.

6.10 Secció de claveguerams, evacuacions i depuració d'aigües residuals

Tot i que des de mitjan segle XIX les idees higienistes havien aconseguit incorporar aquest tipus d'actuacions en els plans d'eixample de les poblacions més importants, aquest és un aspecte que per primera vegada es tracta globalment a tot el territori de Catalunya, aproximant-se a una valoració de les necessitats conjuntes.

63. El RD 9 de juny de 1925 (i RO 11/7/1925) establia 50 litres per habitant i dia. L'Estatut Municipal de 8 de març de 1924 concretava 200 litres per a les ciutats i 150 litres per als pobles. El Reglament de Sanitat Municipal (RD 9/2/1925) fixava 200 litres per als nuclis majors de 15.000 habitants i 150 litres per a la resta. La Ponència del projecte de Llei de Sanitat determinava 200/300 litres per a poblacions progressives, 100/200 litres per a les mitjanament progressives i 50/100 litres per a les estacionàries.

64. Segons la població dels nuclis, es determina l'abastament en litres per habitant i dia, segons sigui d'aigua rodada o bombada:

Població	Aigua rodada	Aigua bombada
de 100 a 1.000 habitants	100	60
de 1.000 a 5.000 habitants	125	75
de 5.000 a 10.000 habitants	150	100
més de 10.000 habitants	200	125

Per tal de conèixer la situació existent, en l'enquesta es van incloure diverses preguntes sobre aquest aspecte; segons la resposta, es va seleccionar la solució més adient (nova construcció o millores). En algun cas fou necessari realitzar algunes comprovacions sobre el terreny i, una vegada decidides totes les propostes, es va valorar el cost del conjunt. En cada actuació es detalla la longitud necessària de les conduccions, el nombre de pous de registre, coladors, cambres de sifonament, el diàmetre i la longitud del col·lector; finalment s'assenyalava el tipus de depuració, que podia ser mecànica o bé mecànica i biològica.

Com en altres seccions, per valorar les aportacions que hauran de fer els beneficiats es tenen en compte –per a cada un dels 989 nuclis afectats– la població, el nombre d'habitatges i la riquesa contributiva.

En aquest servei la situació era molt dolenta, el que explicaria que tot i ser considerada de tipus social se li assigni una inversió prou elevada –7% del cost total del Pla (102 milions de ptes.)–, xifra que suposa el doble de la prevista per l'abastament d'aigua. Si ho analitzem per etapes, la inversió prevista per a la primera (70 milions) és similar a la prevista per al pla de ports i el doble de la destinada a ferrocarrils.

En la majoria de nuclis (773, on vivien més de mig milió d'habitants), era necessària la nova construcció, per la qual cosa es preveia dedicar-hi un total de 62 milions de ptes. Per als nuclis restants (216, amb 675.000 habitants), eren necessaris 31 milions per millorar les instal·lacions. La resta del cost de la Secció (10 milions) es destinava a la realització d'un col·lector de 105 km de longitud per a la recollida de les aigües residuals de les zones mineres del Llobregat i el Cardoner i de les poblacions entre Cardona-Balsareny i el Prat. Aquesta obra és una altra de les previsions encertades pel Pla, tot i que no seria construïda fins molts anys després.

Les ciutats de Barcelona i l'Hospitalet de Llobregat no estaven incloses en el Pla, perquè es preveia una solució específica per a la zona. Mitjançant Decret, el 1936 es va crear una comissió mixta de representants de la Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona, que va elaborar un projecte de llei que culminaria en la "Llei de Sanejament de Poblacions", pensada per a les grans aglomeracions urbanes –específicament per a Barcelona–, on es feia referència a la reforma o enderrocament de zones i barris insalubres. Aquesta Llei va ser aprovada el 9 de juny de 1936, sense cap referència al Pla General d'Obres Públiques. Quatre dies després, hi hagué un acord del Consell de Ministres per traspassar el Servei d'obres hidràuliques a la Generalitat de Catalunya.

6.11 Secció d'endegaments de rius

Poca cosa podem dir d'aquesta Secció, de la qual no s'ha disposat de la Memòria ni sabem si es va arribar a redactar. Per obtenir informació es va recórrer a l'enquesta municipal, sota el títol de "Pobles o llocs que cal defensar o embellir pel pas del riu. Trams de rius o de desguassos que convé endegar dins del territori del municipi". L'enquesta constava de cinc preguntes sobre la classe de millora (endegament del riu o desguàs, defensa contra atacs o inundacions del riu, embelliment del pas del riu pel poble o lloc), longitud aproximada de les obres que calia efectuar i si existien projectes al respecte. No sembla que s'obtingueren moltes respostes; en tot cas, hi ha zones amb molt poca inversió o sense, com ara Berga, Olot, Vic o Igualada.

La metodologia era semblant a la de les altres Seccions d'aquest grup. Es va establir una tipologia d'obres estandarditzades: defensa de marges, col·lectors, murs, defensa de pobles, enfonsaments, neteges, eixamplament o obertures del llit de rius o rieres, creixement de cotes i desviament de torrents. També hi ha obres específiques, com l'arranjament del desguàs de l'estany de Banyoles, l'establiment de la possibilitat de navegació de petites embarcacions per l'Ebre –entre Tortosa i Amposta–, la defensa de les salines de Gerri de la Sal o l'enderroc del pont del Molí de Pals.

En conjunt, en aquesta Secció hi ha poques actuacions i, per tant, poca inversió (menys del 2% del total); que per altra banda, està distribuïda per gairebé totes les comarques. Hi destaquen Lleida (actual comarca del Segrià), Tortosa (que agrupava les comarques del Baix Ebre i el Montsià), la Bisbal (aproximadament el Baix Empordà) i Mataró. Per conques, les principals inversions són per a la zona costanera, la del Segre, la de l'Ebre i les del Besòs i el Congost.

Les propostes d'aquest Servei es presenten en un mapa conjuntament amb les del Servei de sanejament dels terrenys. Del Pla, també en coneixem els plànols dels tipus d'espigons per als endegaments segons l'amplada del riu i les muralletes per a la defensa dels marges.

6.12 Secció de sanejament de terrenys

D'aquesta Secció n'existeix una Memòria (Generalitat de Catalunya 1982, p. 105-108), que posa de relleu el seu caràcter marginal en relació al conjunt del Pla. Tot i això, la seva elaboració és tant minuciosa com la de les altres seccions recollides en l'enquesta. Fonamentalment, aquesta actuació té un objectiu sanitari: es volen suprimir focus de possibles malalties mitjançant la dessecació de zones palustres, a

la vegada que es guanyen nous terrenys per a l'agricultura; tot i que amb un cost superior al de la creació de nous regadius en altres zones. Aquesta activitat era el reflex de la valoració que es feia a l'època de les anomenades zones humides, que ha canviat de forma radical en l'actualitat.

En aquest sentit, el Pla no és innovador, ja que aquests tipus d'inversions s'havien previst anteriorment –encara que de forma puntual– per la Mancomunitat en zones com el Delta del Llobregat i els Aiguamolls de l'Empordà, sobretot a partir dels avantatges establerts per l'anomenada Llei Cambó de 1918. En el pla internacional existia l'exemple d'Itàlia, amb les actuacions al delta del Po, basades en la Llei de *Bonifica Integrale*. En parlar dels costos estimats, veiem que els redactors també coneixien les actuacions de la Comissió de l'Alta Silèsia i les seves normes.

Com en d'altres Seccions, la importància del Pla és la voluntat d'aconseguir una visió global, conèixer les actuacions prioritàries i avaluar el cost del conjunt d'obres necessàries. Una vegada més, l'enquesta va proporcionar la informació sobre aquest aspecte, mitjançant preguntes sobre “Maresmes, terrenys pantanosos i estanys que, per llur insalubritat o aprofitament de cultiu convingui sanear i dessecar, dins del terme del municipi”, cercant informació sobre el nom del lloc que cal sanear, delimitació dels terrenys, superfície, lloc on desguassar i longitud del col·lector.

El Pla no contempla el Delta de l'Ebre “per la raó de considerar aquells terrenys en període de formació”, però sí que fa un inventari complet de totes les altres zones d'aiguamolls d'una certa dimensió de Catalunya. En total, proposa dessecar 4.282 hectàrees amb un cost total de 9,2 milions de ptes., de les quals en selecciona 2.566 per a la primera etapa, amb un cost de 5,7 milions.

Les actuacions previstes pel Pla es concentraven sobretot a les comarques de l'Alt Empordà (1.360 ha i 2,7 milions) i el Baix Llobregat (1.268 ha i 2,5 milions), que suposen més de la meitat de la superfície i el cost. Altres comarques amb actuacions rellevants són el Segrià, el Montsià, el Baix Empordà, el Tarragonès, l'Urgell, el Garraf i el Baix Penedès.

El sistema concret de sanejament que s'havia d'aplicar en cada cas es decidiria en el moment de redactar cadascun dels projectes, però per fer l'estimació dels costos totals s'estableix un cost de 2.000 ptes. per hectàrea sanejada. Aquesta xifra es calcula d'acord amb el cost d'establir un sistema de drens subterranis connectats a un col·lector obert. En alguns casos, pocs, es van tenir en compte algunes característiques específiques, atès que per diverses raons eren conegudes pels redactors del Pla. Com en altres Seccions similars, per portar a terme les obres es preveia que –després de la informació pública i les eventuais correccions– s'haurien de convocar concursos per a la redacció dels projectes específics i fixar els límits de les aportacions d'acord amb els principis generals establerts pel Pla.

6.13 Secció d'electrificacions rurals

Tot i la importància que ara donaríem a aquest aspecte –a més del fet que fer arribar l'electricitat a tots els pobles era una vella aspiració dels polítics regionalistes–, la veritat és que a jutjar pel volum d'inversió que preveu el Pla no sembla que aquest sigui per als seus autors un dels principals problemes que s'hagin de resoldre. Tanmateix, no podem conèixer quin enfocament haurien donat a aquesta secció, ja que no s'ha localitzat la corresponent Memòria. També cal dir, com a contrapunt del que hem esmentat anteriorment, que tota la inversió prevista s'inclou a la primera etapa del Pla. Quant a la situació existent, sabem que la xarxa elèctrica catalana produïa “la visió fàcil de desordre”, com deia Rubió i Tudurí (Generalitat de Catalunya 1932, p. 35).

Encara que allò que cerca el Pla és resoldre les mancances de servei elèctric dels pobles, és necessari preveure l'establiment de línies d'alta tensió. Seguint el mètode de treball habitual, la informació bàsica dels problemes existents es deriva de les respostes de l'enquesta, que –com s'ha comentat– tenia un apartat dedicat als “pobles o agregats del municipi superiors a 50 habitants que no tenen enllumenat elèctric”, incloent preguntes sobre la “llargada aproximada del poble a la línia elèctrica més propera”, “nom de la companyia propietària de la línia on s'hauria d'embranchar” o “nom dels pobles on fóra tal vegada possible d'associar-se per resoldre en comú la necessitat”.

A partir d'aquesta informació es va confeccionar una relació⁶⁵ de les instal·lacions previstes en el Pla, amb la longitud de línia necessària, la companyia afectada i el pressupost aproximat de les instal·lacions (línies, transformadors i xarxes de distribució). En aquests càlculs es tenen presents les dimensions dels nuclis i la categoria establerta per altres serveis. Es considera que hi ha cinc comarques que tenien un servei suficient,⁶⁶ mentre que en l'altre extrem hi ha comarques que les millores del Pla afecten entre el 10 i el 15% dels seus habitants.

Respecte al volum d'inversió previst, dels 4 milions de ptes. totals aproximadament la meitat es concentra en cinc comarques: la Seu d'Urgell, Tremp, Girona, Olot i Montblanc. Una vegada portades a terme les previsions del Pla, tres d'aquestes comarques –la Seu d'Urgell, Tremp i Olot– quedarien en la pitjor situació relativa entre totes les comarques catalanes. En total, es preveu donar nou servei a 40.000 habitants, la meitat dels quals estaven concentrats a les comarques de Girona, Olot, Tremp i la Seu. Encara que el principal objectiu eren els usos domèstics, en algun cas es preveu també la possibilitat d'usos industrials.

65. Secció de Serveis elèctrics rurals, enllumenats i petites instal·lacions industrials, mecanografiat.

66. Barcelona, Sabadell, Sant Feliu de Llobregat, Valls, Borges Blanques i Vielha.

7. Ressò posterior al Pla

Una de les característiques més destacades d'aquest Pla ha estat el fet que –per diverses circumstàncies (especialment polítiques)– no va tenir cap continuació ni seguiment per la via administrativa. Únicament algunes actuacions posteriors del seu director poden considerar-se continuacions més o menys directes del Pla d'Obres Públiques de 1935: la Ponència del *Plan Nacional de Carreteras* (1939); l'Aprofitament integral del Ribagorçana, i el Pla d'Aigües de Catalunya (1957).

El Pla General com a tal ha estat ignorat per l'administració i, fins i tot, va romandre oblidat pels estudiosos del tema durant més de quaranta anys; encara ara no apareix esmentat en la majoria dels treballs que tracten aquesta temàtica. Per això, cal citar els pocs autors que l'han ressenyat públicament:

- Conferència V. Muñoz Oms “*Tráfico y estructura de una red de carreteras*”. *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Catalunya*, núm. 2789, vol. XXXVIII, núm. 6 (octubre de 1967).
- Tesi Doctoral Francesc Roca, maig de 1977: comenta el Pla General d'Obres Públiques, al qual li dedica varies pàgines (de la 429 a la 445).
- L'any 1977 la Diputació de Barcelona va reeditar la Memòria del Pla de camins en una reproducció facsímil de l'original, com a aportació als treballs de l'àmbit VIIIè “Ordenació del territori” del Congrés de Cultura Catalana.
- Conferència V. Muñoz Oms “*Planificación de Carreteras en Cataluña-Historia*” dins de *Jornadas de Estudio* organitzades per la *Asociación Española de la Carretera*. Barcelona, mayo 1982.
- Reedició de part dels documents, gràfics i mapes coneguts fins a l'any 1982 a la publicació Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Pla General d'Obres Públiques, any 1935. Barcelona, 1982. Introducció de J.M. Cullèll, Proemi de V. Muñoz, i Pròleg de J.M. Carreras, J. Bernat i J.M. Camarasa.
- Curs Doctorat a la Universitat Autònoma de Barcelona, a càrrec de Pilar Riera i Figueres: “Del Pla d'Obres Públiques de 1935 al Pla General d'aigües de 1957 (Victorià Muñoz Oms)”. Sessió del programa de Doctorat obert Propostes d'Ordenació integral del territori a la Catalunya contemporània, coordinat per Enric Lluch, Departament de Geografia, 19 de gener de 1996.
- Finalment, la sessió “El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana: infraestructures i ordenació territorial”, a càrrec de J. M. Carreras i J. Bernat, (11 d'abril de 1997), dins el Seminari de Recerca organitzat per la Societat Catalana d'Ordenació del Territori (Institut d'Estudis Catalans) “Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies”.

8. Conclusions

En aquest treball hem volgut explicar les característiques del Pla General d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya, realitzat l'any 1935. Creiem, d'acord amb els organitzadors d'aquest cicle, que aquest Pla és una de les fites importants de la història de la planificació territorial catalana i es troba al mateix nivell de les actuacions que es feien als països més desenvolupats des del punt de vista econòmic en aquests anys.

El Pla s'inscriu en la tradició europea de l'època –la de la realització de grans actuacions en infraestructures–, amb la doble preocupació d'utilitzar el territori i els seus recursos de cara al desenvolupament econòmic i aconseguir la millora de les condicions de vida de la població, tot i les diferències que teníem aquí pel que fa a l'òrgan gestor del Pla, que era la manca de competències i recursos que patia la Generalitat.

Metodològicament, el Pla pot ser considerat innovador en molts aspectes respecte als anteriors que s'havien redactat a Catalunya, però també en el camp de la planificació espanyola i segurament europea d'aquells anys. El volum i les característiques de la informació utilitzada i el seu tractament, el càlcul de les necessitats i els seus costos, l'estimació dels possibles ingressos, l'establiment de fórmules de cooperació entre administracions o la definició d'etapes i el seu finançament són aspectes que ens fan creure que hi ha algunes aportacions a la planificació general de les obres públiques.

Hem de destacar que, com correspon a aquest tipus d'instruments –i en clara oposició a la pràctica habitual en aquells moments–, el que es vol introduir és una racionalitat explícita en l'elecció i distribució de les inversions que s'han de fer, molt diferent dels criteris polítics; basada en la mesura més objectiva possible de les necessitats, dels possibles beneficis i de la col·laboració dels afectats, tant públics com privats.

Un altre aspecte que caldria examinar és el model territorial que proposa el Pla. Tot i que no està explicitat com a tal, hi ha molts elements que poden portar a definir-lo. El Pla vol millorar la cohesió del territori per mitjà de l'augment de l'accessibilitat; potencia no únicament la connexió de la xarxa urbana bàsica, sinó també la de tots els nuclis habitats d'una certa dimensió i la de tots els llocs rellevants del territori. Per una banda, diríem que vol potenciar el sistema de ciutats mitjanes; però per l'altra, intenta assolir un mínim d'equipaments per a tota la població (aigua, telèfon, electricitat, clavegueram, etc.). Des del punt de vista territorial, és clarament reequilibrador; tot i que no parla d'objectius de població o grandàries de ciutats, fa una distribució de la inversió prou evident, per tal d'aprofitar tots els recursos existents.

També podem considerar que és un pla reequilibrador quant a la població. Vol potenciar el desenvolupament econòmic (producció elèctrica, regadius, comunicacions, autopistes, etc.) i, al mateix temps, establir aquest nivell bàsic de benestar social basat en les infraestructures, tot i que al Pla no hi hagi actuacions d'allò que enteníem com a política social.

Un altre fet que caracteritza aquest Pla –seguint en certa manera la tradició que la Lliga havia iniciat en el govern de la Mancomunitat– és que està fet i s'ha de portar a terme amb la col·laboració entre la Generalitat i els municipis. La importància que es dóna a l'enquesta municipal com a font d'informació, la participació en la informació pública o els diferents mecanismes de cooperació per portar a terme les inversions són mostres destacades d'aquesta relació.

Creiem que la “modernitat” del Pla queda finalment demostrada pel fet que, passats més de seixanta anys de la seva redacció, encara puguem considerar el decàleg dels seus objectius prou complet i ponderat, a més de mantenir encara gran part de la seva validesa. La millor prova que les propostes del Pla no eren desencertades és que una bona part d'elles s'han portat a terme. La llàstima és que en lloc de fer-ho en deu anys n'han estat necessaris més de cinquanta.

Tot i els objectius socials que tenia el Pla, el que queda clar és que els instruments per aconseguir-los són les infraestructures. És un pla fet des de la mentalitat de l'enginyer de camins; millorant les comunicacions de tot tipus i proporcionant aigua i energia es poden solucionar bona part dels problemes econòmics existents.

Potser no era una condició suficient, però sembla prou clar que la majoria de les actuacions, vista la situació existent i comparant-la amb la dels països més desenvolupats, eren necessàries per fer avançar el país.

ANNEX. Documentació localitzada recentment

Tot seguit relacionem la documentació que fa referència al Pla d'Obres Públiques que ha estat localitzada recentment:

Documentació sobre les Diputacions, la Mancomunitat i la Generalitat: Diputació Provincial de Barcelona: *Plan de caminos y Obras de preferente construcción*. 1929. Barcelona, 1930; *Obras Públicas, Reglamento Orgánico del Personal*, Barcelona, 1908. Diputació Provincial de Girona. *Pla de condicionament urgent dels camins assenyalats en l'Ordre 13 de juliol 1936* [esmenat a mà, signat per l'enginyer director –il·legible– Sabater]. Girona, 1937. Pel que fa a la Mancomunitat: Mancomunitat de Catalunya. *Legislació bàsica de la Mancomunitat*, Barcelona, 1914; *Reglamento de política y conservación de carreteras y caminos vecinales. RD 29 octubre 1920*. [Edición especial para la Mancomunidad]. Barcelona, 1921. *El Plet de les xarxes telefòniques catalanes*. Barcelona, setembre de 1922. Quant a la Generalitat: Generalitat de Catalunya. *Nomenclàtor de les ciutats, viles i pobles de Catalunya*. Barcelona, Servei Central d'Estadística, diversos anys. *Produccions agropecuàries de Catalunya*, Servei Central d'Estadística (diversos fascicles). Barcelona, 1936 i 1937).

Dades estadístiques publicades per diferents organismes públics: *Nomenclàtors Provincials de població* de l'Institut d'Estadística corresponents al cens de 1930, que es comparen amb les xifres del cens de població de 1910. Per als ports, les Memòries dels principals ports catalans, juntament amb dades d'altres treballs publicats (Instituto de Ingenieros Civiles. *El Puerto de Barcelona*. Conferencias dadas por el Ingeniero de Caminos Canales y Puertos, subdirector de las Obras D. José Ayxela. Abril 1915. Junta de Obras del Puerto de Tarragona: *Memòries dels anys 1929,1931,1932,1933 i 1934*. Comisión Administrativa de los puertos de Sant Feliu de Guíxols y Palamós. *Memorias. 1929 i 1939*. Junta de Obras del Puerto de Barcelona. *Memòria de las obras [...] de 1926-1929,1930, 1931, 1932, 1933 y 1934*. Dirección de las Obras y Servicios. *Gráfica del tonelaje de los buques [...] puerto de Barcelona*. 1987-1906. *Gráfica del número de embarcaciones en el puerto de Barcelona. 1897-1906*.

Informació procedent de fonts diverses: Ministerio de Fomento. *Presupuesto ejercicio 1931. Balance General de Créditos y Gastos*, Madrid, 1934; *Estadística Gráfica*, 1914, DG Obras Públicas, Madrid 1914. *Reglamento para la circulación de vehículos con motor mecánico por las vías de España*, Aprobado por RD 16 de junio 1936. Compañía de los Ferrocarriles Madrid Zaragoza Alicante. *Estudio Técnico Económico. Electrificación línea Barcelona/Villanueva*. Madrid, abril 1936. Compañía Telefónica Nacional de España: *Nomenclàtor de materiales en almacén*. Madrid, 1926. Red telefónica de Guipúzcoa. *Memòria relativa al ejercicio de 1930*. San Sebastián, 1931; *Memoria relativa al ejercicio de 1933*. San Sebastián, 1935.

Documentació procedent d'altres països; per exemple: *Véme Congrès International de la Route. Perfectionnements introduits dans les machines et outillages routiers de construction italienne*. Comunication de l'Ingenieur E. Gola. Milán, setembre 1926. Gobierno alemán. *La situación económica, monetaria y financiera de Alemania. Material compilado por disposición del Gobierno Alemán y sometido en nombre del mismo a los comités de peritos instituidos por la comisión de reparaciones*. Zentral-Verlag G.m.b. H. Berlin W35. Berlín, 1924. *Azienda Autònoma Statale della Strada (AASS) Statistica della circolazione lungo la stradae statali* (dos volums), Roma, 1934.

Documentació sobre obres hidràuliques: "Iniciació d'Estudi de la Riquesa Hidràulica de Catalunya" (amb diversos plànols). Signat per l'enginyer inspector de l'àrbitri d'aprofitament hidràulics, E. Monros Nacent. 1935. (Documents mecanografiats). "Pla de treball per a estudiar el ram de les grans obres hidràuliques" (no cita autor ni any). "Tasca que resta en el ram dels grans regatges" (no cita autor ni any).

Bibliografia

Materials originals

GENERALITAT DE CATALUNYA. Conselleria d'Obres Públiques. *Pla General d'Obres Públiques, any 1935*. Barcelona, 1935.

[Els documents originals, memòries, plànols i documentació de treball estan dipositats a l'Arxiu Nacional de Catalunya].

Materials del moment i l'entorn cultural

COSTA i DEU, Joan; ROVIRA, Joan. *Joan Vallès i Pujals a la Conselleria d'Obres Públiques de la Generalitat. Reportatge de l'obra que ha de transformar Catalunya*. Barcelona: Llibreria Verdaguier, 1936.

CREUS i VIDAL, Lluís: *Visió econòmica de Catalunya* (dos volums). Barcelona: Catalònia, 1934.

GENERALITAT DE CATALUNYA. *El Pla de distribució en zones del territori de Catalunya (Regional Planning)*. Barcelona, 1932.

Materials d'altres autors que han comentat el Pla d'Obres Públiques de 1935

BERNAT i FALOMIR, Jordi. *Antecedents històrics*. Annex I del Pla de Carreteres de Catalunya. Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1983.

BOHIGAS, Oriol: *Arquitectura i urbanisme durant la República*. Barcelona: Tusquets, 1978.

CAMPS i BOSSER, Manel. "L'obra pública sempre crea riquesa", entrevista a Victoriano Muñoz. *Espais*, núm. 1 (setembre–octubre 1986).

CARRERAS i PUIGDENGOLAS, Josep M. "Les finances de la Mancomunitat de Catalunya". Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials. Departament d'Història i institucions econòmiques, 1997.

CASASSAS i SIMÓ, Lluís. *Barcelona i l'espai català*. Barcelona: Curial, 1977.

ROCA, Francesc. *Política Econòmica i territori a Catalunya. 1901-1939*. Barcelona: Ketres, 1979.

Recull i comenta cites del discurs de Puig i Cadafalch "Una tasca de civilització a realitzar per la Mancomunitat de Catalunya", a Dues conferències. Editorial Catalana, s.d.

DIPUTACIÓ DE BARCELONA. Gabinet Tècnic d'Obres Públiques. *Generalitat de Catalunya. Pla de camins, 1935*. Barcelona, 1977.

[Reproducció facsímil de l'original de setembre de 1935. Aportació als treballs de l'àmbit VIIIè "Ordenació del territori" del Congrés de Cultura Catalana]

FONT i GAROLERA, Jaume. "Infraestructures viàries i organització del territori: contribució al coneixement del procés de formació de la xarxa viària de Catalunya". Universitat de Barcelona. Departament de Geografia i Anàlisi Geogràfica Regional, 1991.

GENERALITAT DE CATALUNYA. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. *Pla de carreteres de Catalunya. Annex I: Antecedents històrics*. Barcelona, 1983. [a cura de J. Bernat].

GENERALITAT DE CATALUNYA. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. *Pla General d'Obres Públiques, any 1935*. Barcelona, 1982.

Introducció de J. M. Cullerell, Proemi de V. Muñoz, i Pròleg de J. M. Carreras, J. Bernat i J. M. Camarasa. [Reedició de part dels documents, gràfics i mapes coneguts fins aquella data; forma part del conjunt cedit a l'Arxiu Nacional de Catalunya]

MARCUELLO, José Ramón. *Manuel Lorenzo Pardo*. Madrid-Zaragoza: Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos de Aragón, 1990.

MINISTERIO DE OBRAS PÚBLICAS Y URBANISMO. *Indalecio Prieto, ministro de Obras Públicas*. Catàleg de l'exposició projectada i dirigida per Salvador Tarragó. Madrid, 1983. Text de DÍAZ MARTA, Manuel).

MOLAS, Isidre. "El govern d'Ignasi Vilallonga de la Generalitat de Catalunya". *Arguments* [València], núm. 1, 1974.

MUÑOZ OMS, Victoriano. *Plan de Aguas de Catalunya, 1957*. s.p.i. [reproduït a la Revista Ribagorzana, 31 p.]

MUÑOZ OMS, Victoriano. "Tráfico y estructura de una red de carreteras". Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Catalunya, núm. 2789, vol. XXXVIII, núm. 6 (octubre 1967).

MUÑOZ OMS, Victoriano: "Planificación de carreteras en Cataluña. Historia". Conferència a les *Jornadas de Estudio de la Asociación Española de la Carretera*. Barcelona, maig 1982. [Exemplar fotocopiada]

PÉREZ DE LA CANAL, Miguel Ángel. "Evolución de la transferencia de servicios estatales a la Generalitat de Catalunya durante la Segunda República". *Documentación Administrativa* [Madrid], núm. 177 (gener-març 1978).

RIERA i FIGUERES, Pilar. «Del Pla d'Obres Públiques de 1935 al Pla General d'aigües de 1957 (Victorià Muñoz Oms)». Sessió del programa de Doctorat obert *Propostes d'Ordenació integral del territori a la Catalunya contemporània* coordinat per Enric Lluch. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia, 19 de gener de 1996.

ROCA i ROSELL, Francesc. *Política Econòmica i territori a Catalunya, 1901-1939*. Barcelona: Ketres, 1934.

SÀNCHEZ i VILANOVA, Llorenç. *Victoriano Muñoz, enginyer*. La Pobla de Segur: Enher, 1993.

SERRATOSA i PALET, Albert. *Nomenament Doctor Honoris Causa de Victorià Muñoz Oms, Doctor Enginyer de Camins, Canals i Ports*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya: Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, 1993. [Cerimònia de l'acte d'investidura]

SICA, Paolo. *Historia del urbanismo*. El siglo XX. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, 1981.

Relació d'il·lustracions

1. Mapa de Catalunya, a escala 1:200.000, confeccionat per a la redacció del Pla d'Obres Públiques. Pàgina 190
2. Mapa "Esquema de la xarxa dels camins generals del Pla". Pàgina 190
3. Mapa "Pla hidràulic. Aprofitament integral dels rius de Catalunya". Pàgina 190
Mapa utilitzat també per al "*Plan de Aguas de Catalunya*", de 1955, sense la màscara en castellà, de la qual encara s'observen rastres. Pàgina 190
4. Mapa "Mapa geológico aplicado a la hidrografia y a las tierras aptas para el cultivo".
Mapa del Pla d'Obres Públiques de 1935, que posteriorment es va utilitzar per al "*Plan de Aguas de Catalunya*", redactat per Muñoz Oms l'any 1955. En els mapes utilitzats se'ls va superposar una màscara amb el títol i la llegenda en castellà. Pàgina 190

Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976

Juli Esteban

Juli Esteban i Noguera (Girona, 1944) és arquitecte. Va ser professor d'Urbanística I a l'ETSAB, a més de participar en diversos cursos, seminaris i màsters, com el Seminari de Dret Local (Federació de Municipis de Catalunya), Màster en projectes de Gran Escala (UPC), Diploma de Dret Urbanístic (UPC) o el Màster en Projectació Urbanística (UPC). Ha combinat la seva feina docent amb la seva dedicació professional a l'urbanisme, en la qual es podrien destacar el Pla General Metropolità de Barcelona i els Plans Generals de Figueres, Girona, Barberà del Vallès o Mollet del Vallès, amb el qual fou guardonat amb el premi Nacional d'Urbanisme (1983). Va ser director del Gabinet d'Estudis Urbanístics de l'Ajuntament de Barcelona i director de Serveis d'Urbanisme de la Corporació Metropolitana de Barcelona. Ha estat autor de diversos articles a la revista *Papers*, així com d'alguns llibres sobre urbanisme i ordenació del territori, com *L'ordenació urbanística: concepte, eines i pràctiques*. Actualment, és director del Programa de planejament territorial de la Secretaria per a la Planificació Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya.

1. Introducció

En primer lloc, cal assenyalar que aquest període comprèn pràcticament l'itinerari que ens porta des de la postguerra fins a la Barcelona metropolitana actual. Com veurem, per explicar el significat del Pla de 1953 –que marca l'inici del període– ens haurem de remuntar alguns anys dins la dècada dels quaranta. Així mateix, l'any 1976 és el de l'aprovació definitiva del Pla General Metropolità (PGM), el qual és encara el 1997, quan s'escriuen aquestes línies, el planejament urbanístic vigent a l'àrea metropolitana i, per tant, ha estat el referent inevitable de les transformacions urbanístiques dels darrers vint anys.

L'estudi d'un període comporta fer un cert relat dels fets. A aquest respecte cal assenyalar que –per la seva proximitat temporal– aquests fets tenen força protagonistes encara vius i en actiu, els quals poden conèixer alguns passatges del relat millor que qui això escriu. La pretensió, per tant, no és més que aproximar-se a una interpretació dels fets a partir dels coneixements disponibles, que sens dubte són millorables. Tanmateix, fóra bo que la formalització d'aquest relat motivés observacions i esmenes per part de les persones que van viure els fets, ja que permetrien el seu enriquiment i, en cas de ser necessari, la depuració de possibles dades errònies.

La tasca encomanada és la de considerar les aportacions disciplinàries que es produïren durant el període de referència en el camp de la urbanística i l'ordenació del territori. A aquest respecte, cal fer esment del problema que comporta la insuficient perspectiva temporal per avaluar la transcendència de les diverses aportacions que podem apreciar i per verificar els seus efectes pràctics. Cal subratllar, doncs, el valor d'opinions, intuïcions o estimacions personals que tenen les consideracions que es fan sobre aquests aspectes en aquest escrit. Consideracions que no pretenen ser tesis sòlidament fonamentades, sinó simplement material de seminari.

El període 1953-1976 produeix tres plans urbanístics d'especial significació:

- El Pla comarcal d'ordenació urbana de Barcelona, de 1953, que obre el període.
- El PGM de Barcelona, de 1976, que el finalitza.
- El Pla director de l'àrea metropolitana de Barcelona, de 1966, que és un episodi cabdal en el camí que ens porta de 1953 a 1976.

El text s'articula en tres parts centrades en aquestes tres episodis claus del període. En cada una d'elles es presenta un relat de les circumstàncies i del procés que dona lloc a la formalització de cadascun. Així mateix, s'assaja en cada cas l'assenyalament i l'avaluació dels aspectes que es consideren més significatius i innovadors.

Cal assenyalar que, des de 1987 fins avui, 1997, el PGM de 1976 no ha deixat d'ésser el referent normatiu específic –i únic– de l'àrea metropolitana, que és la protagonista d'aquesta història.

2. El *Plan comarcal de ordenación urbana* de Barcelona

2.1 Context, fets i personatges

Durant els anys d'immèdia postguerra, el control de les iniciatives urbanístiques als municipis continuava atribuïda a les *Juntas de Sanidad*, que havien creat l'*Estatuto Municipal*. Tanmateix, l'urbanisme comença a adquirir rang d'assumpte d'interès general –que ha d'ésser abordat amb certa perspectiva de globalitat per l'administració pública– quan es constitueixen les *Comisiones Superiores de Ordenación Provincial* (CSOP).

La constitució d'aquestes comissions –que s'anaven creant província a província (Toledo 1942, Barcelona 1945, València 1949, etc.)– és una iniciativa que cal atribuir-la a Pedro Bidagor Lasarte, nomenat *Jefe de la Sección de Urbanismo de la Dirección General de Arquitectura*, la màxima autoritat urbanística de l'Estat l'any 1939. Bidagor es va mantenir trenta anys en l'exercici d'aquesta autoritat, en les diferents denominacions i adscripcions ministerials que va tenir: *Jefe Nacional de Urbanismo* des de 1949 i *Director General de Urbanismo* des de 1957, quan es va crear el *Ministerio de la Vivienda*. La crisi ministerial de 1969 –amb la massiva entrada de tecnòcrates de l'Opus Dei– va acabar amb la fins ara més llarga carrera a una Direcció General d'Urbanisme.

Bidagor preconitzava una visió territorialment àmplia de l'urbanisme, que culminaria amb la idea del *Plan Nacional de Urbanismo*, previst a la *Ley del Suelo* de 1956. En coherència amb aquesta línia, les CSOP es crearen amb l'objectiu de formular plans provincials d'ordenació urbanística.

La *Comisión Superior de Ordenación Urbana* es va dotar d'una Ponència Tècnica –dirigida per l'arquitecte provincial Manuel Baldrich–, en què l'arquitecte Antoni Perpiñá va tenir un paper destacat. Tots dos han de ser considerats figures assenyalades en el renaixement de les preocupacions urbanístiques en els foscos anys quaranta. Així mateix, a la Ponència Tècnica s'hi incorporaren tècnics joves que després van tenir una trajectòria reconeguda en l'urbanisme o en disciplines pròximes: els arquitectes Manuel Ribas i Piera, Xavier Subías i Josep M. Martorell, l'enginyer Josep M. Puchades o el geògraf Salvador Llobet, entre d'altres.¹

Malgrat la qualitat de la dotació tècnica de les CSOP, a l'Ajuntament de Barcelona no el satisfèia la idea d'haver d'anar a remolc d'un Pla provincial en el qual no hi tenia una intervenció política gaire directa. En resposta a aquesta inquietud, es va incloure en el reglament de les CSOP de 1947 un article que facultava

1. Veure llistat annex.

l'Ajuntament de Barcelona per crear una *Oficina de estudios* articulada amb les CSOP, que tindria per objecte la redacció del Pla d'ordenació urbana de Barcelona i d'un entorn de 26 municipis, que constituïen la seva àrea d'influència.

Respecte a la delimitació d'aquesta àrea d'influència, Ribas i Piera explica que el llavors regidor d'Urbanisme Carlos Trias Bertran li va comentar que la resolució es va decidir –sense gaires estudis previs– la nit abans d'una de les visites de Pedro Bidagor, en la qual suposem que s'havia de prendre la decisió sobre l'àmbit del Pla, per tal d'incloure'l a l'esmentat reglament.

La direcció de l'*Oficina de estudios* es confià a l'arquitecte municipal Josep Soteras i Mauri. No es va tenir gaire informació del funcionament d'aquesta oficina en cap moment. Ribas i Piera escrigué que es tractava d'"un cenacle hermètic d'iniciats temorosos de topar amb els interessos privats i per aquest motiu tancats a tot i a tothom" (Ribas Piera 1964). Les persones que componien l'*Oficina* procedien bàsicament dels serveis tècnics municipals. Cal subratllar el paper tutelar que tingué Pedro Bidagor en els treballs de l'*Oficina* –fet que reconeix Soteras en diverses ocasions–; una mostra del respecte que professava a la màxima autoritat de l'urbanisme a Espanya en aquell moment.

L'*Oficina de estudios* acomplí la tasca que tenia assignada i va completar la redacció del Pla d'ordenació urbana de Barcelona i el seu entorn, que va ésser tramés per les CSOP als 26 municipis restants perquè manifestessin el seu parer. Van contestar 20 municipis. No ho van fer Santa Coloma de Cervelló, Sant Climent de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat, Cerdanyola, Ripollet, Montcada i Tiana.

D'entrada, tots els municipis manifestaven respectuosament la seva conformitat amb el Pla, si bé a continuació expressaren diverses observacions que, en general, foren ateses per l'oficina tècnica, sota la supervisió de les CSOP.

Finalment, el Pla s'aprovà mitjançant una llei específica: *Ley de 3 de diciembre de 1953 sobre ordenación urbana de Barcelona y su comarca*.

Aquesta llei –a més d'aprovar el Pla General– va tenir una notable transcendència en la configuració institucional de l'urbanisme de Barcelona, ja que va crear la *Comisión de Urbanismo de Barcelona*, que comprenia l'àmbit del Pla. Aquesta comissió estava presidida pel governador civil, però estava dotada d'una Comissió executiva que presidia l'alcalde de Barcelona. Així mateix, la llei va preveure la constitució de la Gerència del Pla comarcal, amb la qual es volia facilitar el seu desplegament.

Cal recordar que –davant del reforçament del poder municipal de Barcelona que representava la llei de 1953– tres anys després es promulgà la *Ley de régimen del Suelo y ordenación urbana*, que instituïa amb caràcter general les *Comisiones Provinciales de Urbanismo*, també presidides pel governador civil, però on hi tenia

un paper destacat el delegat provincial del *Ministerio de la Vivienda* des de la seva creació el 1957 (ministeri al qual va quedar adscrita la Direcció General d'Urbanisme de Bidagor). Cal afegir que la *Ley del Suelo* atorgava a les Diputacions un paper destacat en els assumptes urbanístics d'abast supramunicipal.

A partir de 1956, es configurarà una peculiar forma d'administració de l'urbanisme a Barcelona, en què dues comissions –la comarcal i la provincial– expressaran la institucionalització d'aquelles dues línies (municipalista i territorial) que s'esmentaven al començament; línies que estan presents al llarg de tota aquesta història. Amb els canvis de significat (que òbviament provocaren la democratització de les institucions i la recuperació de la Generalitat) es pot dir que avui encara perduren, tot i que a vegades topen amb notable intensitat.

L'autoria del Pla comarcal de 1953 hem d'atribuir-la principalment a Josep Soteras, sense oblidar l'ajuda i supervisió de Bidagor. Malgrat que el Pla és un document amb moltes limitacions –com veurem–, cal dir que Soteras era un arquitecte amb una formació urbanística relativament elevada i un gran coneixement de moltes referències de plans i actuacions urbanístiques d'altres països.

Soteras participà com a ponent en cursos i trobades de l'urbanisme oficial, organitzades per l'*Instituto de Estudios de Administración Local* (IEAL). Concretament, en una ponència presentada a la *5ª Reunión de técnicos urbanistas* (1952) va fer una exposició molt completa de l'urbanisme a països com França, Holanda, Anglaterra, Estats Units o Itàlia, amb referències concretes a les propostes de Van Esteren per a Amsterdam i d'Arbercombe per a Londres, així com a la reconstrucció de les ciutats franceses, la llei 1947 dels Habitatges a Loyer Modere/HLM) o la *New towns Act* de 1946.

Cal assenyalar també la presentació del Pla comarcal de Barcelona que va fer l'1 de desembre de 1953 (2 dies abans de l'aprovació de la Llei) en els cursos de l'IEAL, en què va prendre el valor de referència modèlica per al planejament de les ciutats a Espanya.

2.2 Les aportacions del Pla

El Pla comarcal de 1953 fou, sens dubte, un pla benintencionat. En les motivacions que s'expressen en el pròleg de la memòria podem llegir:

“El desorden urbanístico creado por la diversidad y contraposición de usos, la necesidad de establecer unos sistemas orgánicos de comunicaciones dentro de la ciudad y en su zona circundante, la conservación de las zonas agrícolas de interés, la defensa de los parques forestales, protección al paisaje y a las zonas o edificios de interés artís-

tico, arqueológico o histórico, y las previsiones de crecimiento y desarrollo, hacen necesario el estudio de un Plan comarcal que comprenda a Barcelona capital y las poblaciones de su guirnalda que con ella viven y se desarrollan.”

L'accent posat en els objectius de protecció dels béns col·lectius –paisatgístic, naturals i culturals– en les primeres línies del pròleg és prou expressiu d'una actitud allunyada d'allò que seria un pla especulatiu o *desarrollista*.

Així mateix, el Pla participa de la retòrica d'un cert organicisme, bastant estès a tota Espanya i del qual probablement Bidagor n'era un dels inspiradors.

En les seves intervencions en els cursos de tècnics urbanístics, Soteras expressava:

“La ciudad como organismo nace, crece hasta su madurez y completo desarrollo, y se reproduce en formas semejantes; pero no olvidemos que también puede morir por la congestión o defectos incorregibles de sus funciones orgánicas” (Exposición del Plan de Barcelona en el curso del IEAL. 1/12/53).

Aquesta idea està present a la memòria del Pla (p. 103), quan expressa la consideració de la ciutat:

“Como un organismo vivo, a la que como tal crece y se desarrolla y, llegado el momento de su madurez se reproduce, constituyendo nuevos elementos a semejanza del que procede.”

Aquesta idea es conjuga amb la de temor a la gran ciutat:

“Nos manifestamos contrarios a las grandes concentraciones urbanas, entendemos que la vida es más humana y el contacto con la naturaleza más perfecto en las aldeas y en las pequeñas poblaciones que en las grandes ciudades” (Memòria p. 105).

De la síntesi de les dues idees en surt la proclama de l'urbanisme nuclear, que es fa ja en el pròleg de la memòria:

“En el Plan se estudian los límites del crecimiento urbano en una forma nuclear, evitando la extensión ilimitada de la metrópolis y la absorción por la misma de las poblaciones satélite que, por el contrario, deberán desarrollarse como núcleos independientes con su carácter propio.

Se tiende, dentro y fuera de la capital, a separar los núcleos urbanos formados por la agrupación de barrios delimitados, de acuerdo con sus estructuras y características y desarrollados a la escala humana y donde los centros cívicos representativos, culturales y comerciales, recobren su importancia y perdida fisonomía.

Concebimos el futuro de la gran ciudad como racimo de comunidades organizadas con una base social cristiana ligadas al tronco formado por la zona rectora y al amparo de la espléndida vegetación del macizo del Tibidabo que cual gigantesca parra protege al nuclear racimo de poblaciones y barrios que se extienden a su alrededor.”

Els antecedents de planejament més pròxims en el temps al Pla comarcal són les propostes de Nicolau Rubió i Tudurí expressades en diversos articles i treballs, en especial al *Regional planning* de 1932 i les propostes del GATCPAC de 1934.

Malgrat el temps passat i el canvi de circumstàncies, el Pla comarcal recupera algunes de les idees expressades en aquests documents.

En qualsevol cas, cal assenyalar que davant dels treballs esmentats –dotats, sens dubte, d'una superior càrrega ideològica, que en algun cas els fa pròxims a propostes–manifest, sense massa convicció de produir efectes directes en la realitat–, el Pla comarcal és un projecte compromès amb la situació i les possibilitats reals del territori. Es pot considerar, per tant, com la primera proposta d'ordenació general de Barcelona i el seu entorn que es produeix des dels projectes de Jaussely (1909) i el pla d'enllaços (1917).

Tanmateix, el Pla comarcal va ser un pla insegur. Es percep que els redactors dubten respecte a les determinacions que fan i es cobreixen proclamant la idea d'elasticitat del Pla:

“El Plan de Ordenación Comarcal de Barcelona no constituye un documento frío ni exacto. Es concreto en cuanto a sus propósitos y objetivos, pero elástico en cuanto a la realización o medios para la consecución de los mismos.”

Es pot interpretar aquesta actitud com una millora del sentit de la realitat i de comprensió del paper dialèctic que el planejament té en el desenvolupament urbanístic, davant del messianisme de propostes anteriors. Cal reconèixer, com a mínim, la lucidesa dels redactors respecte al context al qual dirigeixen la seva tasca.

Així mateix, es dona una mostra de bon enteniment de la qüestió quan es relaciona la pregonada elasticitat del pla amb la necessitat d'una comissió d'urbanisme específica que hauria de vetllar pel seu desenvolupament.

No obstant, aquesta correcta direcció del pla no es complementa amb una materialització tècnica mínimament solvent. Es pot dir que el Pla comarcal va ser un instrument tècnicament molt feble, probablement a causa de la pobresa general de l'època.

És un Pla amb una definició viària molt insuficient i que s'expressa en plànols poc precisos. També la divisió zonal adoptada –que després tindria una notable utilització en altres plans– va ésser un estri insuficient per a una etapa de gran desenvolupament urbanístic, ja que no va incorporar la distinció entre sòl ja urbanitzat i sòl de desenvolupament.

L'expressió més clara d'aquesta feblesa tècnica ens la proporciona la formulació normativa que hauria de definir el contingut de cada categoria zonal. Presentem, a títol d'exemple, la gran ambigüitat respecte a les possibilitats d'edificació pública i privada que tenen dues zones tan delicades com les de *parque urbano* o *parque forestal*.

Artículo 56

30ª Zona – Parque Urbano

Zona verde destinada a uso público. En ella se prohibirá la edificación, con excepción de las construcciones de usos culturales o recreativos que se establezcan para cada caso particular.

Artículo 57

31ª Zona - Parque Forestal

Zonas verdes de uso público, de gran extensión, situadas en el exterior de la población, aprovechando principalmente zonas de vegetación existentes o de posible repoblación y en las cuales estará prohibida la edificación, con excepción de las construcciones destinadas a los usos residencial, cultural, deportivo y recreativo que se determinen en cada caso.

Si al principi d'elasticitat li afegim la insuficiència tècnica i situem aquest Pla en el període en què es produí el creixement demogràfic més fort d'aquest territori –període en el qual no existí cap mena de control democràtic de les actuacions–, trobem una explicació prou rotunda del deficient balanç urbanístic que el territori obtingué de la seva vigència.

Recordem que el municipi de Barcelona va passar, entre 1950 i 1975, de 1.277.000 habitants a 1.751.000; aquesta xifra representa pràcticament el màxim de població que ha assolit. Quant al conjunt de la comarca, en aquest mateix període passa de 258.000 a 1.229.000 habitants.

La sinergia dels quatre factors esmentats produí efectes a la ciutat i el seu entorn que sempre més hem hagut de lamentar. Sens dubte, el Pla comarcal tingué responsabilitats en aquests fets, per la qual cosa ha estat associat habitualment al període més negre de l'evolució urbana d'aquest territori. Tanmateix, no s'haurien d'exagerar aquestes responsabilitats, sobretot si es comparen amb les que resulten de les circumstàncies polítiques en què s'hagué de produir el seu desplegament, que són les que propiciaren les lectures abusives i les transgressions d'un document que es declarava partícip de principis urbanístics plenament acceptables.

És comprensible que –per causa del resultat global– les aportacions d'aquest pla hagin estat poc perceptibles. Tot i que tampoc n'han sigut gaires, cal esmentar-ne algunes:

- El debat urbanístic metropolità a Barcelona té l'origen en el Pla comarcal de 1953. El plantejament de l'ordenació supramunicipal i la creació d'un òrgan de gestió estan en la base d'aquest debat, que serà el fil conductor dels següents episodis.

Cal recordar també l'origen del debat urbanístic metropolità que ens acompanya-

rà fins avui, amb l'aportació de Manuel Baldrich –director de l'oficina tècnica de la CSOP–, que l'any 1952 va presentar el treball *La ciudad comarca*, on s'exposen idees no gaire allunyades del que després entendrem com a ciutat-territori.

- El Pla comarcal abordà una certa sistematització del sistema del verd, el resultat més important de la qual va ser la protecció del massís de Collserola. Cal subratllar que si més endavant, i malgrat algunes pèrdues, s'ha pogut assolir la creació del Parc de la serra de Collserola ha estat per la lúcida decisió del Pla de 1953 de declarar-lo parc forestal abans que apareguessin les primeres tensions d'urbanització.
- Seguint les pautes apuntades en la idea de Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC i els estudis de Rubió i Tudurí sobre el sistema d'espais lliures, el Pla comarcal va optar per la preservació del Delta del Llobregat, que ha estat una altra peça clau per equilibrar la intensa ocupació del sòl de l'àrea metropolitana. D'aquí que en el manteniment actual dels dos grans buit metropolitans –Collserola i el Delta– hem de reconèixer la importància que hi van tenir les determinacions del Pla comarcal de 1953.

3. El Pla director de l'àrea metropolitana de Barcelona

3.1 Context, fets i personatges

Albert Serratosa explica que el 1959, en el *Congreso Nacional de Urbanismo* que es va celebrar a Barcelona amb motiu del centenari del Pla Cerdà, s'alçaren les primeres veus que reclamaven la revisió del Pla de 1953 (Serratosa 1979).

Tot i que només havien transcorregut sis anys de la seva redacció, la dinàmica que anaven prenent els fets i el canvi d'òptica que va representar el punt d'inflexió del pla d'estabilització de 1959, feien percebre les insuficiències d'aquest Pla. Segurament, en la demanda de la seva revisió s'hi sumaven les actituds preocupades per les desviacions que podrien derivar-se de la seva feblesa i les que postulaven un instrument més ambiciós des de posicions *desarrollistes*, especialment referides a la xarxa viària.

En aquells anys, es produeixen diverses iniciatives d'estudi de la vialitat, com són el Pla de vies primàries promogut per l'Ajuntament de Barcelona, el Pla de comunicacions de la Comissió d'Urbanisme i la proposta de xarxa arterial del Ministeri d'Obres Públiques. Tanmateix, el detonant concret de la revisió del Pla de 1953 va ser la iniciativa de la *Gerencia de Urbanización del Ministerio de la Vivienda* de crear un gran polígon d'unes 500 ha d'extensió, que hauria de culminar la sèrie dels polígons que es van desenvolupar en aquell període (Sant Martí, Guineueta, Montbau, etc.).

Segons Serratosà, l'oposició dels tècnics a la iniciativa del gran polígon conduiria a la revisió d'un pla del qual cada vegada es feien més perceptibles les seves deficiències. Aquest fet marca l'inici d'un període que podríem estendre, com a mínim, fins a 1983, en què els tècnics més conscienciats pels problemes urbanístics formaven un cert col·lectiu amb una notable capacitat d'influència en les opcions urbanístiques generals i en la formació de l'opinió pública. La data de 1983 és òbviament estimativa i aproximada; s'inclouen en aquest període alguns anys del règim democràtic per les nombroses persones vinculades ideològicament a aquest col·lectiu no formalitzat de tècnics –N. Serra, P. Maragall, J. Borja, A. Serratosà, R. Boix, J. Clusa, etc.–, que ocuparen càrrecs rellevants en el govern dels municipis. És fàcil constatar, en aquests primers anys, que en el discurs polític d'aquestes persones s'hi troben nombroses referències a la seva experiència anterior en el camp de les preocupacions més específicament urbanístiques.

Tornant al relat, recordem que en resposta a l'estat d'opinió creat, el gerent de la Comissió d'Urbanisme –Vicente Martorell–, l'any 1962 planteja l'avançament de la revisió del Pla de 1953 a aquesta comissió. Inicialment, es consideraren diverses idees per portar-la a terme, entre elles la d'encomanar-la a consultors privats. Finalment, s'optà per constituir un equip tècnic –composat per funcionaris i tècnics externs– en el marc de l'administració. Aquest equip es denominà *Comisión técnica para la revisión del Plan comarcal*, constituït el mes de febrer de 1964. En aquestes mateixes dates, març, se sol·licita al *Ministerio de la Vivienda* l'autorització per realitzar la revisió, que fou concedida pocs mesos després, al mes de juny.

La comissió es configurà en el següents nivells de participació i responsabilitat:

- director
- equip director
- equip base
- consultors
- especialistes

L'arquitecte Josep M. Ros Vila va ser nomenat director, mentre que Josep Soteras Mauri –director de l'oficina que havia redactat el Pla comarcal de 1953– i Manuel Baldrich Tibau –que havia dirigit els treballs del Pla provincial– van ser consultors.

Els components de l'equip director i l'equip base² van formar una mixtura bastant encertada de funcionaris i tècnics externs a l'administració, així com de persones d'un espectre força ampli d'edats, si bé amb un pes numèric important dels joves.

Cal subratllar la presència de noms rellevants –tant entre els funcionaris com entre els tècnics externs– en el que ha estat el debat urbanístic d'aquest país fins

2. Veure llistat annex.

avui, així com en d'altres disciplines com l'economia, la cartografia o la sociologia. Cal destacar el paper de Manuel Ribas i Piera, que establí un pont entre l'administració i el món acadèmic gràcies al fet d'ésser a la vegada funcionari i professor d'urbanisme de l'Escola d'Arquitectura, suggerint la incorporació a la comissió de persones com Ernest Lluch, Lluís Carreño i Manuel de Solà-Morales.

Dins de l'equip tècnic no trigà gaire a produir-se la identificació de dos corrents d'opinió que arribaren a substanciar-se en la formació de dos bàndols que, si bé no polaritzaren tot el col·lectiu de l'equip, sí que tingueren un suport decidit per part d'alguns tècnics. Un dels bàndols es caracteritzà per la fidelitat a les directrius de l'Ajuntament de Barcelona, i pertanyeren a ells els funcionaris municipals, com era el cas de Subías o Carceller; l'altra, mentrestant, tenia una actitud territorial més propera a les posicions de la Diputació i la línia de les CSOP, que va ser sustentada per Ribas Piera i Lluch, entre d'altres.

Com veurem més endavant, les dues posicions teòriques respecte al tipus de pla que requeria el territori tenen força a veure amb aquestes dues posicions d'origen.

Els treballs es desenvoluparen en un termini força curt, ja que la major part de l'equip es dissolgué durant l'any 1965 i restà únicament un petit grup de tècnics –Gelpí, Subías, Lluch, Garcia-Rosales– que s'ocupà d'ordenar i editar la informació urbanística i els estudis realitzats en més d'una vintena de volums, així com de confeccionar els tres volums que contenen la part de proposta del Pla.

Segons relata Ribas Piera, fou en aquest període 1965-66 quan s'elaborà el conegut plànol de colors que sintetitzava la proposta d'ordenació territorial del Pla director, tasca en la qual Xavier Subías va tenir una especial participació.

3.2 Les aportacions del Pla

3.2.1 La preocupació pel coneixement del territori

El coneixement del territori –tant en els seus aspectes físics com en les variables socioeconòmiques– pren una gran importància en aquest Pla, fins al punt que Albert Serratosa qualifica aquest fet com “auténtica inflexión en la práctica urbanística” (Serratosa 1979).

La revisió posà en marxa un gran esforç cartogràfic –per part de la Comissió d'Urbanisme–, amb l'elaboració de nous plànols de tot l'àmbit del Pla a escala 1/10.000, posteriorment desenvolupat a escales més detallades: 1/5.000 i 1/2.000.

Cal dir que aquesta cartografia no va estar disponible per als treballs de redacció del Pla director, però es pot entendre com una aportació d'aquest en tant que era una peça necessària per al seu desenvolupament posterior, i de la qual en va gaudir

d'una manera especial –atesa la seva voluntat de precisió– el posterior PGM.

La informació urbanística del Pla director comprèn un índex exhaustiu de les variables i aspectes territorials i abasta un total de 29 volums. Hem d'afegir que no està massa clara la incorporació de la informació urbanística al discurs de la proposta. Podem imaginar que es va tractar d'un exercici col·lectiu de coneixement de la realitat no massa estructurat metodològicament. En qualsevol cas, cal subratllar el paper del Pla en la seva aportació i sistematització d'informació territorial d'un interès que pot anar més enllà dels seus estrictes objectius.

Respecte a aquest fet, en primer lloc cal dir que és una actitud que es mantindria i s'accentuaria en molts plans d'ordenació que es redactaren al llarg de les dècades dels setanta i vuitanta, en el quals es va fer un important esforç d'aportació d'informació sobre l'evolució urbana i l'estructura econòmica del municipi. En segon lloc, l'esforç de recollida i sistematització de dades del Pla director tingué una continuïtat gairebé natural amb la creació de la Comissió mixta de Coordinació estadística l'any 1969, que va tenir Lluís Carreño –integrant de la Comissió tècnica del Pla director– com a primer director; aquesta comissió va evolucionar fins a ser la base sobre la qual es va crear l'Institut d'Estadística de Catalunya.

3. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, núm. 87.

4. • DAVIS, Kingsley. *The world's metropolitan areas*. Berkeley (Cal): University of Berkeley, 1959.

• SAMONÀ, Giuseppe. *L'urbanistica e l'avvenire della città*. Bari: Laterza, 1959.

• LYNCH, Kevin. *The image of the city*. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1960.

• ISARD, Walter. *Methods of regional analysis*. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1960.

• JACOBS, Jane. *The death and life of great American cities*. Harmondsworth (Engl): Penguin Books in association with J. Cape, 1965.

• CHERMAYEFF, Serge; ALEXANDER, Christopher. *Community and privacy*. New York: Doubleday & Co., 1963.

• BUCHANAN, Colin D. *Traffic in towns*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1963.

• WEBER, M. M. [et al.]. *Explorations into urban structure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, cop. 1964.

• ALONSO, William. *Location and land use*. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1965.

• GREATER LONDON COUNCIL. *The planning of a new town*. London: London County Council, 1961.

• CHOAY, Françoise. *L'urbanisme: utopies i réalités*. Paris: Editions du Seuil, 1965.

• *Seminari de Stresa. La città territorio*. Stresa, 1965.

• ROSSI, Aldo. *L'architettura della città*. Padova: Marsilio, 1969.

• *Edilizia Moderna*, núm. 87-88 (director Vittorio Gregotti). *La forma del territorio*. Milà, 1967.

• VENUTI, G. Campos. *Amministrare l'urbanistica*. Torino: Einaudi, 1967.

• LEFÉBVRE, Henri. *Le droit a la ville*. Paris: Anthropos, 1968.

3.2.2 L'enfocament pluridisciplinari

Albert Serratosa també subratlla –en la seva obra ja citada– l'aportació que representa aquest esforç per ajuntar diverses disciplines: “*Primera experiencia en el urbanismo español, la incorporación plena de economistas, abogados, sociólogos demógrafos, técnicos en informática a los técnicos “tradicionales” arquitectos, ingenieros de caminos, ingenieros industriales.*”

En comparació amb els plans anteriors, es tractà d'una irrupció força rotunda de la *pluridisciplinarietat*. Penso que aquest fet està motivat –en part– per dues circumstàncies que impregnaven l'exercici intel·lectual d'aquells moments: per una banda, una certa autocrítica de les especialitats acadèmiques, que les portava a la negació de l'autonomia del seu corpus disciplinar, i per l'altra, un floriment de la cultura assembleària; no oblidem que no faltava gaire per al maig de 1968.

Tot i que s'ha de valorar positivament l'aportació de l'enfocament pluridisciplinari, s'han de relativitzar els seus resultats concrets, especialment la seva contribució a la configuració d'una metodologia transmissible. Els comentaris de Manuel de Solà-Morales al respecte –a l'article “*La metodología del Plan director*”³ són molt interessants: assenjala que la col·laboració entre les diferents disciplines tendia a dividir-se segons les tècniques de treball pròpies de cada grup professional. Així, els arquitectes –com a professionals del llapis– s'ocupaven de la localització de les coses a través dels gràfics i les formes; els enginyers s'ocupaven de la quantificació de les reserves de sòl mitjançant la previsió i la projecció de necessitats, mentre que els economistes i sociòlegs actuaven conjuntament a través d'una tècnica comuna: l'estadística.

És comprensible que un exercici pluridisciplinari en si mateix innovador, però –potser per això mateix– simplement additiu i poc estructurat, no constituís una experiència reeixida des del punt de vista metodològic. Tanmateix, penso que aquest entusiasme pluridisciplinari té a veure, malgrat les limitacions, amb la riquesa doctrinal que aporta aquest pla.

No hem d'oblidar, però, que el període d'elaboració d'aquest Pla 1964-1966 se situa de ple en la dècada més inquieta i creativa, quant a la renovació del coneixement sobre la ciutat i la teoria urbanística. Entre 1959 –amb les obres de K. Davis i G. Samonà– i 1968 –amb la de H. Lefebvre–, podríem dir que es produeix el conjunt de textos⁴ més interessants dels últims cinquanta anys. Malgrat que alguns d'ells van trigar a publicar-se al nostre país, hem de suposar que –per la inquietud intel·lectual de força integrants dels equips de treball– les aportacions que representaven aquestes publicacions eren puntualment conegudes i que les reflexions dels tècnics havien d'ésser participants de la fertilitat teòrica que es donava al món.

Veiem que el Pla director adopta uns referents bàsics que són expressió d'aquesta voluntat d'innovació. El Pla incorpora plenament la consideració del fenomen metropolità a la discussió dels problemes d'ordenació urbanística. D'acord amb aquesta visió del territori, proposa un nou àmbit de planejament, en què es passa dels 27 municipis del Pla comarcal de 1953 a 162.

Així mateix, d'acord amb l'abast del territori implicat, assaja un nou instrument d'ordenació: el Pla director. L'àmbit de planejament posa en qüestió el Pla de 1953, considerat insuficient per a l'explicació i regulació dels processos urbans. La delimitació del nou àmbit es fa considerant els valors que assoleixen diverses variables: ritmes de creixement 1950-60 i 1960-63, densitat demogràfica, intensitat mitjana de trànsit, freqüència de servei dels ferrocarrils i, especialment, el volum dels moviments laborals diaris, d'acord amb la doctrina de les àrees metropolitanes explicada per Kingsley Davis a *The World's metropolitan areas* (1959).

L'adopció d'àmbits de comarques senceres –unes comarques que no eren vigents en aquell moment, però que eren una reivindicació democràtica– desdibuixa el resultat del procés de delimitació. Aquesta adopció, curiosament, ha estat la causa que aquella delimitació s'estigui usant trenta anys després per a la redacció d'un altre pla.

El Pla director es presenta com un nou instrument, distint d'un pla general supramunicipal i distint també d'un pla provincial.

És un pla que no correspon a una divisió administrativa reconeguda, sinó que resulta de considerar l'àmbit adequat per al tractament d'un fenomen; això sí, amb el constrenyiment auto imposat de comprendre un nombre sencer de comarques de la divisió de 1937. És força clar que aquesta actitud denota la prevalença de criteris tècnics no compromesos amb l'administració, en l'origen de la delimitació proposada.

La no correspondència entre l'àmbit del pla amb cap àmbit d'actuació de l'administració pública amb competències en els assumptes urbanístics o territorials va comportar el requeriment d'un òrgan de gestió específic per al pla. És la primera ocasió en què es planteja de forma oberta la necessitat d'una gestió del territori a escala metropolitana. Això va ser certament una aportació del Pla director, a la vegada que va ser un factor que va precipitar la seva crisi, com comentarem més endavant.

Cal subratllar que la figura dels plans directores va ser regulada per la *Llei del sòl* de 1975 –amb la denominació de *Planes directores territoriales de coordinación*– i ha estat mantinguda en la refosa dels textos legislatius de 1990 vigents a Catalunya,

5. La legislació catalana actual ha canviat el nom i el contingut d'aquests plans, diferenciant els plans directores urbanístics dels plans directores territorials, cadascun dels quals fan referència a la legislació urbanística o territorial (n. de l'e.).

amb el nom de Plans directores de coordinació. Notem la desaparició del qualificatiu “territorial”, sens dubte per evitar interferències amb la Llei de Política Territorial del Parlament de Catalunya de 1983 i mantenir aquests instruments dins de l'àrea competencial de l'urbanisme.⁵

Aquests plans directores regulats per les lleis també són flexibles respecte a l'àmbit plurimunicipal que han de comprendre, sense fer referència a comarques o províncies senceres. Tanmateix, pel seu caràcter únicament orientador del planejament general i les actuacions sectorials, eludeixen la qüestió d'una possible gestió unitària. Cal afegir que –malgrat el seu reconeixement legal– es tracta d'un tipus d'instrument pràcticament inèdit a Catalunya fins avui. No obstant, a la vista de l'obsolescència del plantejament que va fer la Llei de política territorial de 1983 i de la dificultat comprovada de formular planejament urbanístic plurimunicipal, no s'ha de descartar que aquests instruments puguin ser d'utilitat en un futur no gaire llunyà.

3.2.3 La declaració de principis i objectius

La Comissió d'Urbanisme de Barcelona, en tant que entitat promotora de la Revisió, va aprovar la següent declaració de principis i objectius el març de 1965, que val la pena reproduir íntegrament:

Principios

1º Conseguir el máximo bienestar económico de todos en lo colectivo, mediante

a) la organización de la actividad productiva para potenciar su rendimiento, y, en último término, lograr la mejora de las rentas individuales y sociales; y

b) el funcionamiento eficaz del territorio como unidad de residencia y de trabajo, de consumo y de servicio.

2º Facilitar, como complemento del bienestar económico, la intensificación del nivel cultural, el uso del tiempo libre y el contacto con la Naturaleza, en lo colectivo, a través de una estructuración urbana adecuada.

3º Hacer efectivas, a través del Plan, las potencialidades del urbanismo como instrumento para la redistribución social, la mejora del bienestar y el refuerzo de la cultura.

4º Dotar al Plan de un profundo sentido social, mediante

a) la supeditación de los intereses particulares al bien común expresado en las directrices del Plan, pero con total apoyo a las iniciativas privadas en cuanto se adecuen al mismo;

b) el respeto a la libertad creadora de la Comunidad afectada, de modo que el Plan condicionado a las realidades del momento se adecue a las perspectivas del futuro.

5º Integrar a los inmigrantes en los sistemas de valores y formas de vida urbana; y adop-

tar las medidas de todo orden que velen por una ocupación del espacio, capaz de desarrollar al máximo tal integración.

6º Mantener el carácter representativo del conjunto urbano de Barcelona, y su función política, histórica, económica y cultural, lo mismo en el ámbito regional que en el nacional y europeo.

Objetivos

1º Plena aceptación del concepto Ciudad (como lugar definido por variedad de componentes y densidad de relaciones entre ellos), con la única limitación en este empeño de evitar las “deseconomías” que se derivan del tamaño inadecuado de sus elementos.

2º Voluntad de conseguir la homogeneidad de niveles urbanos deseables de todas las partes del territorio y en cada momento, conscientes de la limitación que prescribe la real desigualdad en los puntos de partida.

3º Voluntad de descongestión, residencial, industrial y terciaria, para tender a un policentrismo, única garantía de homogeneidad.

4º Plena aceptación del concepto Plan como hipótesis operativa por un tiempo teóricamente ilimitado, iniciada con una planificación a corto plazo (no más de quince años), pero continuada mediante un organismo complejo (político, técnico, administrativo y de estudios) que asegure en todo momento la vigencia y actualidad de sus previsiones.

5º Reconocimiento de la imprescindible coordinación entre la planificación resultante y otras de ámbito regional y nacional, que aseguren, mediante la existencia de unos polos exteriores, el mantenimiento del Plan en las dimensiones de lo posible y eficaz y tiendan directamente a la extensión de sus beneficios en ámbitos análogos.

6º Considerar la persistencia de centros urbanos existentes, algunos ya absorbidos por la ciudad compacta, dentro del conjunto territorial de la ciudad discontinua.

7º Establecer un tejido de infraestructuras de todo orden, extendido de manera homogénea sobre todo el territorio, y con la necesaria anticipación.

8º Promover la asociación en sus distintas formas, de grupos urbanos de variadas magnitudes, para dotar al sistema de necesaria polaridad.

9º Tender al máximo equilibrio cualitativo entre todos los conjuntos urbanos, para que quede asegurada la preconizada homogeneidad de niveles urbanísticos con adecuada calidad de los sectores residencial, industriales y terciarios, y la autosuficiencia en la ecuación trabajo–residencia.

10º Correlativa tendencia a conseguir una trama muy evolucionada de comunicaciones y transportes públicos como base fundamental para facilitar las opciones y la movilidad, y asegurar también por este camino, la homogeneidad urbana.

11º Proporcionar los suficientes espacios libres y de esparcimiento para atender las necesidades recreativas y turísticas y de contacto con la Naturaleza con el fin de conseguir un uso adecuado del tiempo libre.

Malgrat que es va presentar aquesta declaració com les directrius que la Comissió d'Urbanisme establí per als treballs de la Comissió tècnica, el seu contingut ens expressa clarament que foren uns principis i objectius elaborats per la Comissió tècnica –en els quals s'aprecia la pluridisciplinarietat i el seu tarannà progressista– que s'elevaren a la Comissió política, per tal de comprometre-la amb una determinada línia de treball.

Cal subratllar l'important contingut social i democràtic dels principis formulats. Pel que fa als objectius, de temàtica més disciplinada, es pot dir que van establir les bases doctrinals de l'ordenació del territori metropolità amb una gran lucidesa. Segurament, avui no insistiríem tant en el concepte d'homogeneïtat –que apareix en cinc dels onze objectius– sinó que posaríem l'accent en la diversitat i en el valor d'un centre potent. Al marge d'aquestes matisacions, podem dir que aquells objectius mantenen bona part de la seva vigència.

3.2.4 El model de ciutat-territori

El model de ciutat-territori com a alternativa al procés de congestió està clarament implícit en alguns dels objectius enunciats. Hem de recordar que l'any 1963 s'havia celebrat el seminari d'Stresa (Itàlia), on prengué forma la teoria sobre aquests tipus de models territorials. Còpies de les actes del seminari *Atti del convegno la città-regione* circularen per la Comissió tècnica i ajudaren a teoritzar i actualitzar un discurs que, per altra banda, emanava de la pròpia configuració del territori metropolità. Això també havia motivat alguna teorització autòctona anterior, com *La ciudad comarca* (1959), de Manuel Baldrich, ja esmentada.

En la seva memòria (vol. 2n, cap. IV), el Pla director fa una pedagògica explicació del procés d'adaptació del model de ciutat-territori, assenyalant els diferents models que poden apreciar-se en la implantació territorial observable: en taca d'oli –al Barcelonès i entorn–, en estrella –a les valls del Llobregat i Besòs– i lineal –a Martorell, Granollers i Maresme–; així mateix, detecta formacions en anell, en nebulosa i segons un model agrari.

A aquests models espontanis s'hi contraposen models alternatius teòrics com els de ciutat paral·lela, ciutat satèl·lit o estrella amb polaritats, per anar a parar finalment al de ciutat-territori.

Tanmateix, cal assenyalat que la interpretació del model de ciutat-territori dels membres de la Comissió tècnica no era unànime, especialment pel que fa a la seva actitud proposicional; Manuel de Solà-Morales⁶ ens explica com es manifestaren dues posicions a la Comissió tècnica.

La primera s'emmarcaria en la tradició urbanística dels arquitectes i enginyers, que entendria el pla com una proposta de traçats i actuacions i hauria tingut com a referents més propers en el temps les propostes de Candilis per a Tolosa o de Hugh Wilson per a la *New town* –no realitzada– de Hook.

Davant d'aquesta posició, estava la de tradició més geogràfica, que entenia l'estructura urbana i territorial com un "sistema dinàmic, múltiple i continu" i, per tant, no proposaria grans operacions d'implantació urbana, sinó que estava molt més atenta a la lògica del model i propiciava la potenciació de les polaritats metropolitanes existents i seleccionades com a referents de l'ordenació.

És interessant, com a constatació de les posicions existents en el si de la Comissió mixta, observar la sèrie d'esquemes que van ésser elaborats per diferents persones o grups de treball –com a expressió gràfica de la seva visió de l'ordenació metropolitana–, que es presenten en un dels volums que recullen els estudis previs del Pla director.⁷

Com a resultat de la confrontació de les dues posicions –de la qual podríem identificar com a líders a Xavier Subías, pel que fa a la posició de vocació més constructora, i a Manuel Ribas i Piera, pel que fa a la de concepció més estructural–, s'arribà a una solució de compromís, en la qual –sobre el discurs més específic de la ciutat-territori, centrat en la potenciació de l'estructura de ciutats existent– s'hi afegiren quatre grans actuacions de nova planta: tres noves ciutats (a Riera de Caldes, Sant Sadurní i Tordera-Palafolls) i un gran centre direccional (entre Cerdanyola i Sant Cugat). Curiosament, veiem que aquell gran polígon de 500 ha que va ser un dels detonadors de la revisió del Pla de 1953 torna a aparèixer per triplicat al final del procés. No obstant, el temps ha donat clarament la raó als que –amb una visió més estricta del model– eren contraris a aquestes propostes. Trenta anys després, cap d'aquestes noves polaritats ha reeixit.

Com a conclusió, podem subratllar que més enllà d'aquestes o d'altres opcions errònies, la proposta del model de ciutat-territori per a l'àrea metropolitana de Barcelona és l'aportació més importat i transcendent d'aquest pla. Trenta anys després, podem dir que la idea no només no està en crisi, sinó que s'ha reforçat i enriquit; a més, serà la primera referència per validar qualsevol nova proposta d'ordenació territorial metropolitana en les noves circumstàncies en què ens trobem avui.

6. "Las propuestas del plan director". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, núm. 87.

7. *Esquemas previos para la ordenación urbanística de las poblaciones comprendidas en el Área metropolitana de Barcelona*. 1965.

3.2.5 Altres continguts i aportacions del Pla director

El Pla va fer una previsió demogràfica de 6.500.000 habitants, estructurada en tres períodes de 15 anys, des de 1965 fins a 2010. La realitat s'ha quedat força curta en relació a aquesta xifra. El Pla director no va poder preveure l'estabilització demogràfica a tant llarg termini, com tampoc albiraren molts treballs posteriors.

D'acord amb el model de ciutat-territori, el Pla es defineix com “*una entidad in fieri, algo que se va haciendo a sí mismo, no fatalmente sino inteligentemente, conducido a sus fines por la promoción de incentivos a cargo del equipo planificador permanente*” (Memòria Vol.2, p. 78). La proposta del mecanisme de planejament continu expressa una confiança en la lucidesa tècnica, molt pròpia del moment.

El Pla director estableix l'estructura territorial fonamentada en la tipologia dels nuclis urbans i assenjala les polítiques que cal aplicar-hi:

- Assenjala les ciutats de la segona corona com a polaritats de desenvolupament: Mataró, Granollers, Sabadell, Terrassa, Martorell i Vilanova.
- Com a polaritats d'estabilització demogràfica, les de la primera corona: Cornellà, Hospitalet i Badalona.
- Com a polaritat d'estabilització d'activitat: Barcelona.
- Com a polaritats de nova creació, les ja esmentades: Riera de Caldes, Tordera-Palafolls i Sant Sadurní d'Anoia.

Com ja s'ha apuntat, la incorporació de tres polaritats de nova creació a l'estructura territorial proposada constitueix una deformació important del model, que el temps s'ha ocupat d'esmenar. Tanmateix, aquest fet ha motivat que mentre la doctrina ha vingut mantenint bona part de la seva vigència, l'esquema director territorial concret i dibuixat ha sofert un envelliment força més important.

El Pla preveu un desenvolupament mitjançant plans d'ordenació urbanística plurimunicipals, que fan referència a les divisions que proposa: “*Las subáreas o comarcas en que se ha dividido el Área Metropolitana se desarrollarán a través de planes Comarcales o Intermunicipales con categoría de planes generales [...] y con una máxima concreción*” (Memòria vol. 2, p. 189).

Notem que la “*màxima concreción*” com a objectiu urbanístic que s'ha d'assolir expressa un rotund canvi d'actitud respecte a la del Pla de 1953, que es qualificava com “*elástico*”. Si aquest Pla volia evitar constrenyiments a l'acció de l'administració, en el Pla director veiem una clara desconfiança dels tècnics envers aquesta acció.

Cal dir, finalment, que el Pla atorga un important valor a les àrees lliures del territori (Memòria Vol 2, p. 110), que sistematitza en les categories de:

- parcs forestals
- verd metropolità

- parcs urbans
- rural

Així, es fa palès l'interès i l'objectiu de mantenir un mínim de superfície rural, tant amb la funció urbanística d'assegurar la separació entre nuclis urbans, com de constituir una reserva –que avui qualificaríem d'estratègica– per fer front a situacions no previstes.

4. El Pla General Metropolità

4.1 Context, fets i personatges

La tercera fase del relat comença en el moment en què la Comissió tècnica –creada per a la revisió del Pla comarcal de 1953– acaba de redactar el Pla director de l'àrea metropolitana. Ens trobem a l'any 1966.

Una vegada el Pla director és presentat a la Comissió d'Urbanisme de Barcelona, aquesta es troba amb dos problemes difícils de resoldre. El primer, a causa del tipus d'instrument: un pla director és una figura de planejament no tipificada a la legislació llavors vigent. El segon, més greu en aquell moment, deriva de les qüestions competencials que concorrien en el nou àmbit de planejament: per una banda, l'Ajuntament de Barcelona, que tenia la Comissió d'Urbanisme de Barcelona –promotora del Pla– com a instrument d'influència territorial; per l'altra, la Diputació Provincial i la Comissió Provincial d'Urbanisme, a les quals corresponia la competència urbanística d'àmbit plurimunicipal i l'aprovació del planejament urbanístic amb caràcter general, sense perjudici de la CUB.

Aquest conflicte es pot llegir també a partir de les dues línies ideològiques, ja comentades, en què s'havia desenvolupat el marc jurídic–urbanístic en aquells anys. Per un costat, la línia de la legislació de l'Administració local –on hi inclouríem la Carta de Barcelona, que inspiraria la posició de l'Ajuntament de Barcelona–, i per l'altre, la línia més territorialista –representada per la Llei del Sòl–, on estarien les institucions i organismes provincials.

El primer efecte d'aquests problemes és que el Pla director es va passar un any al calaix, sense ésser objecte de cap consideració oficial. Aquesta situació va motivar que els tècnics més inquiets de la comissió –els que havien estat protagonistes del procés– decidissin presentar el treball pel seu compte, amb la conseqüent admonició de l'òrgan polític responsable. Finalment, la Comissió d'Urbanisme de Barcelona acordà, el mes de febrer de 1967:

- Rebre el treball realitzat en concepte d'estudi i, en conseqüència, canviar-li el nom pel d'*Estudio de descongestión de la comarca de Barcelona*.

- Oferir-ho a la Comissió provincial d'Urbanisme, en tant que estudi útil per a una revisió del Pla Provincial (que malgrat que s'havia aprovat l'any 1963, s'havia acabat de redactar el 1959).
- Distribuir l'estudi a les institucions representades a les dues comissions d'urbanisme, així com a les delegacions ministerials implicades i d'altres institucions interessades, entre elles alguns col·legis professionals.

Amb la tramesa de l'estudi –i reforçant aquest caràcter que s'atribuïa al document– es va adjuntar una consulta específica sobre mesures urgents de descongestió amb 1975 a l'horitzó, en la qual es demanava el parer sobre el tipus i lloc d'una hipotètica operació de descongestió amb un pressupost de 2.000 milions, que podia concretar-se en alguna de les següents alternatives: la creació d'un nou assentament de 50.000 habitants, fomentar varis polígons de compensació o potenciar els nuclis existents, insuficientment equipats.

Com veiem, la consulta era una reproducció simplificada del debat que havia estat central en la redacció del pla.

No tenim constància de quina va ser la resposta a aquest aspecte específic de la consulta, però sí que la seva conseqüència més important va ser la constatació d'una àmplia i positiva valoració del treball i que, per tant, calia buscar la fórmula per donar-li reconeixement normatiu.

Així fou com, en el mes de febrer de 1968, es produí un acord conjunt de les dues comissions d'urbanisme, que obria grans esperances per al redreçament de la situació i l'encarrilament del planejament metropolità. En resum, l'acord va ser el següent:

- Aprovar l'esquema del Pla director, com a avanç del Pla d'Ordenació Urbana de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.
- Procedir a la revisió del Pla comarcal de 1953 d'acord amb les directrius de l'avanç i encomanar-la a la Comissió d'Urbanisme de Barcelona.
- Proposar una ponència per delimitar una àrea d'acció immediata –amb una previsió d'actuacions en un període de 15 anys– dins de l'àrea metropolitana compresa per l'esquema director.

Així mateix, es va decidir trametre el Pla director al *Ministerio de la Vivienda*, que el va aprovar com una part del Pla provincial, indicant a la Diputació la necessitat de revisar aquest Pla provincial per tal d'adequar-lo. Als organismes que presentaven el Pla director, els va requerir perquè preparassin un programa per al desenvolupament de les seves propostes.

Coincidint pràcticament amb la resolució del ministeri, les dues comissions prengueren diversos acords (1-8-1968) en el mateix sentit:

- Delimitar l'àrea d'acció immediata, composta per les comarques urbanístiques de Mataró, Granollers, Sabadell, Terrassa i Martorell. (Aquest àmbit, juntament amb

el del Pla comarcal de Barcelona de 1953, era el de la Regió I de la divisió territorial de 1937).

- Proposar un pla d'infraestructures que abastés tot l'àmbit comprès pel Pla director.
- Decidir que aquests plans els formularien conjuntament les dues comissions; a tal efecte es nomenà un equip tècnic de direcció format per tres persones de confiança de les institucions implicades: Josep Soterias (Ajuntament de Barcelona), Albert Serratosà (Comissió d'Urbanisme de Barcelona) i Manuel Ribas i Piera (Comissió Provincial d'Urbanisme-Diputació).

Així mateix, es preveia que –una vegada realitzats els plans– les dues comissions es reunirien novament per aprovar-los i sotmetre'ls a la corresponent informació pública. Lamentablement, les coses no van anar tan bé com es podia esperar de l'entesa assolida per tots els organismes i institucions implicades en l'assumpte.

L'any 1969 es comença a treballar, una vegada constituïts els equips tècnics per desenvolupar el Pla de l'Àrea d'acció immediata i el Pla d'Infraestructures; al poc temps, però, es veié que s'havien dipositat massa esperances en aquest procés. Per una banda, els ajuntaments no s'hi sentien gaire vinculats i les seves decisions eren sovint contradictòries amb els objectius d'aquests plans; per l'altra, el denominat decret d'actuacions urbanístiques urgents (ACTUR) accentua l'actuació directa en el territori de la *Gerencia de Urbanización del Ministerio de la Vivienda*, que si bé s'adequava a algunes propostes del Pla director –l'ACTUR de Mollet-Riera de Caldes, (després Gallecs)–, denotava que els principis més transcendents d'aquest (el model de ciutat-territori, entre ells) tenien un valor poc més que sumptuari per a qui tenia la capacitat real d'acció.

Els equips tècnics visqueren en una gairebé permanent situació de crisi durant l'any 1970, que va desembocar en un conjunt de dimissions, rescissions de contractes i el nomenament de Victoriano Muñoz Oms –l'artífex del Pla d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya de 1935– com a director tècnic dels treballs.

L'any 1971, el *Ministerio de la Vivienda* va crear la *Comisión Gestora del Área Metropolitana*, que es va fer càrrec dels treballs que s'estaven realitzant i els va reconduir cap a un document que veié la llum l'any 1974 –amb la denominació de *Plan de ordenación del área metropolitana de Barcelona*–, presentat com “*una nueva versión actualizada del Plan director*”. Era un document interessant, que continuava insistint en la necessitat d'un òrgan de gestió, però que es mantingué en el nivell d'estudi tècnic. Malgrat les aportacions metodològiques o de millora de la concreció gràfica de les propostes, aquest document no avançà gaire en el planejament d'ordenació urbanística, que era l'objectiu inicial dels treballs de desplegament del Pla director. Tanmateix, cal assenyalar que dos anys després (1976) s'a-

provà el Pla d'Ordenació de la Comarca de Sabadell –redactat per l'IPUR (Institut Provincial d'Urbanisme)–, que heretà els equips tècnics que havien treballat per a la Comissió gestora. Aquest es pot considerar com l'únic pla plurimunicipal resultat d'aquest desplegament, a més del PGM de Barcelona, al qual ens referirem a continuació.

La revisió específica del Pla comarcal de 1953 es desenvolupà paral·lelament a tot aquest procés d'intent de desplegament del Pla director. Recordem que l'any 1969, en el primer acord conjunt de les dues Comissions d'Urbanisme, s'encomanà a la Comissió d'Urbanisme de Barcelona la revisió del Pla de 1953, d'acord amb les directrius del Pla director.

La direcció dels treballs de redacció d'aquest pla la tingueren inicialment Albert Serratosà –llavors, sotsgerent de la Comissió– i els arquitectes Joan Antoni Solans i Manuel de Solà-Morales, si bé aquest dimití l'any següent. Aquesta dimissió –que s'emmarca en la crisi que afecta d'una manera general tot el desplegament del Pla director al llarg de 1970– pot interpretar-se com el resultat d'un profund desacord en la metodologia i el contingut del pla que es pretenia. Les persones més implicades en la tasca de la Comissió d'Urbanisme –Serratosà i Solans– actuaven especialment motivades per la recerca de solucions directes dels problemes greus i concrets que afectaven l'àmbit, que coneixien bé. Solà-Morales, mentrestant –en una posició més pròpia de la seva vocació universitària–, sostenia que la revisió del pla havia de passar per l'explicació del model estructural que estava al darrere de la situació urbanística que es volia redreçar.

Per a més gran complexitat, l'Ajuntament de Barcelona creà una oficina específica –PREPOU– per a l'estudi de les seves propostes urbanístiques en vistes a l'any 2000. Les propostes d'aquesta oficina, depurades d'alguns elements de megalomania –per exemple, la Gran Via eixamplada a 250 m– foren finalment integrades a la proposta de revisió del Pla de 1953.

Els treballs de la revisió es desenvoluparen entre 1969 i 1973; no obstant, no rebé l'aprovació inicial fins al mes de maig de 1974, després que Enric Massó substituís Josep M. de Porcioles a l'alcaldia de Barcelona.

En el mes d'agost d'aquell any 1974, es creà la Corporació Metropolitana de Barcelona en l'àmbit del pla revisat. La creació d'aquest organisme, si bé millorava i ampliava la capacitat gestora que havia tingut la Comissió d'Urbanisme de Barcelona, també representava una resposta negativa a la demanda d'un òrgan de gestió metropolità d'àmbit més gran. A partir d'aquell moment, l'àrea metropolitana reconeguda realment era la dels 27 municipis, delimitada l'any 1953.

El pla revisat que es presentà l'any 1974 amb el nom de *Plan general de ordenación urbana y territorial de la comarca de Barcelona*, produí un fort impacte en els interessos

immobiliaris de l'àmbit per la contundència de les mesures de correcció adoptades.

Cal recordar que es produïren 32.000 al·legacions a la proposta presentada, que motivaren un procés d'ajustament de les determinacions relativament important. Aquest procés, però, va ser de simple actualització, ja que havia passat un any entre el final de la redacció i l'aprovació inicial.

Pel que fa a la resposta social al pla –liderada per unes associacions de veïns força actives en aquells anys–, cal dir que en una primera fase fou especialment crítica, però va derivar cap a una actitud de defensa del pla una vegada es va percebre que estava amenaçat per la reacció dels interessos immobiliaris més especulatiu.

La substitució d'Enric Massó per Joaquim Viola a l'alcaldia de Barcelona i a la presidència de la CMB va comportar el cessament d'Albert Serratos com a responsable del pla –el cap del qual havia estat demanat repetidament pels opositors al pla– i l'entrada de Xavier Subías i Antonio Carceller perquè dirigissin la finalització dels treballs, els quals anaren ja a l'aprovació provisional després d'una segona informació pública.

Pel punt on s'havia arribat, per la vàlua personal de les persones que substituïren Serratos i per la continuïtat de Solans al cap de l'equip redactor el pla mantingué els seus objectius en aquesta última fase, si bé foren inevitables alguns “afaitaments” d'aspectes concrets. No obstant, el pla havia de passar un últim tràmit d'aprovació definitiva, que paradoxalment hauria de restituir-li bona part de la seva integritat. El denominat *Órgano Desconcentrado del Ministerio de la Vivienda* –llavors presidit pel governador civil Salvador Sánchez Terán– va neutralitzar bona part de les concessions de l'última fase de redacció mitjançant acords addicionals.

Això succeïa el 14 de juliol de 1976. A partir d'aquell moment, el PGM comença la seva trajectòria normativa, que ja compta amb més de 20 anys d'exercici.

4.2. Les aportacions del Pla

4.2.1 Avenços metodològics

El PGM va comportar alguns avenços metodològics en relació a l'experiència del Pla director. Sense renunciar al seu caràcter pluridisciplinari, s'articula d'una manera més regulada, segurament com a conseqüència d'una direcció exercida de forma més personal; en aquest cas, s'hauria de parlar més pròpiament de direcció bipersonal.

Com a millores metodològiques concretes, cal fer esment de:

- Els estudis sectorials –zones verdes, la costa, aeroports, cementiri, etc.–, que es van encomanar a diversos especialistes.
- La disponibilitat d'una cartografia d'acceptable qualitat, l'elaboració de la qual s'havia posat en marxa en la fase de Pla director.

- La utilització de mitjans informàtics per al tractament de la informació. S'ha de destacar l'edició d'un àlbum resum de les variables principals de la informació territorial referida a una xarxa de 400 m per 400 m.
- La incorporació de tècniques d'avantguarda per a l'anàlisi factorial, si bé experimentada només parcialment a l'àrea del Besòs.

Cal fer esment també, com a iniciativa metodològica no consumada, de l'elaboració d'un model matemàtic que havia d'explicar aquesta àrea, del que ja s'ha fet esment quan s'ha comentat la crisi haguda a l'equip de direcció.

Tanmateix, cal subratllar que malgrat totes les aportacions metodològiques i la sensibilitat de l'equip tècnic pels avenços, el pla es va elaborar per procediments projectius força artesans. Efectivament, les eines bàsiques foren el coneixement del territori, la memòria dels fets i els traçats a mà. Amb elles s'aconseguí un grau de precisió de l'ordenació fins llavors desconegut en un pla d'aquesta extensió.

Es pot discutir si aquest mètode és aplicable a altres plans redactats per altres persones o si aquest mètode és extrapolable a la direcció de la política urbanística de Catalunya, però certament el PGM va ser un treball amb una forta càrrega personal dels seus directores –Serratosa i Solans, en especial del segon–, pel que fa al que ens estem referint aquí.

Si el Pla director el podríem definir com un treball coral –sense perjudici del major protagonisme d'algunes persones–, el PGM és, sens dubte, un treball molt més personal. En aquest cas, el cor –tot i que va ser força qualificat– va tenir només un paper d'acompanyament dels solistes.

4.2.2 La capacitat persuasiva de la racionalitat tècnica

El procés que va viure el pla des del final de la seva redacció (1973) fins a l'aprovació definitiva (1976) va ésser una successió d'entrebancs que permetien suposar que la història es podia acabar en qualsevol moment.

Cal recordar que en el primer moment en què es va donar a conèixer –maig de 1974–, pràcticament ningú estava a favor del pla –ni els propietaris ni els promotors, però tampoc els polítics o els veïns–; només hi hagué un cert recolzament entre els tècnics. Com a mostra, voldria recordar un article de Manuel de Solà-Morales a la revista que aplegava l'opinió més avantguardista del món local de l'arquitectura (arquitecturas Bis) en què comparava l'aprovació inicial del Pla metropolità amb l'esperançador trasbalsament que havia representat la revolució dels clavells a Portugal, que havia tingut lloc el mes anterior.

Hem vist que ni l'ofensiva final –amb la substitució de Serratosa– va poder acabar amb el pla; de fet, aquesta substitució no va ser tan dramàtica, com el propi Serratosa ens explica.⁸ Ni Subías, ni Carceller, ni Jerónimo Arozamena –que va donar forma final a la normativa–, ni els economistes que elaboraren l'estudi econòmic –Estepé, Hortalà, Clusa, Garcia Duran i Pasqual Maragall– es van sostreure a la lògica que sustentava les determinacions del Pla.

En altres paraules, el pla es va anar enfortint a mesura que era més conegut; al final, l'autoritat política no va trobar recolzaments tècnics presentables per redreçar la situació en la direcció que, sens dubte, li reclamaren alguns ciutadans influents. Els especialistes que van entrar en l'última etapa eren persones que havien d'estar necessàriament d'acord amb el sentit de la revisió que es proposava.

L'experiència d'aquest procés va ser una aportació important per a la història del planejament urbanístic a Catalunya a partir de 1980.

Cal recordar que els plans generals de la majoria dels municipis a Catalunya eren comparables al Pla comarcal de 1953 quant a la seva feblesa normativa, i segurament pitjors quant a la gestió que s'havia practicat en la seva vigència. La revisió d'aquests plans va ésser una empresa escomesa per la majoria dels ajuntaments elegits el 1979. L'existència d'ajuntaments democràtics era indubtablement un fet diferencial, que permetia que els tècnics redactors estiguessin més recolzats políticament. Tanmateix, les dificultats per redreçar unes situacions afectant interessos i expectatives fins llavors intocables eren comparables, a la seva escala, amb els cas del PGM. El seu exemple, com a mostra del triomf final de la racionalitat, va ser una referència necessària per no defallir en la comesa.

4.2.3 Un primer gran assaig de participació ciutadana

La presentació pública del Pla es va fer amb voluntat d'arribar a tota la població interessada. Les exposicions, les facilitats per obtenir documentació i la participació dels tècnics en sessions explicatives –molt especialment Albert Serratosa–, propiciaren un gran debat ciutadà, en el qual estigueren presents la premsa i els tècnics, que llavors constituïen un grup actiu en la formació de l'opinió pública.

Les 32.000 al·legacions presentades són, en part, resultat de la tasca de difusió realitzada. D'aquest nombre, 21.000 van ésser al·legacions col·lectives presentades en nom de 47 entitats, de les quals una bona proporció expressaven reclamacions

8. *Esquemas previos para la ordenación urbanística de las poblaciones comprendidas en el Área metropolitana de Barcelona*. 1965.

veïnals per augmentar els sòls d'ús públic, però també per protestar per afectacions viàries; 11.000 d'aquestes al·legacions, mentrestant, van ésser motivades per interessos particulars, en general afectats per disminucions d'edificabilitat.

Cal recordar que les dates de presentació del pla són properes a les de constitució de moltes associacions de veïns (Sants 1972, Poble Nou 1972, etc.), que van aprofitar l'ocasió que van tenir amb la presentació del pla per canalitzar l'expressió dels desigs populars sobre el futur dels barris. Podríem dir que la presentació del PGM marca l'inici d'un període de 10 a 12 anys en el qual les associacions de veïns van tenir un indubtable protagonisme en les decisions urbanístiques que afectaven l'espai de la ciutat. El final d'aquest període podríem convenir-lo a l'any 1986, quan una proporció estimable de les seves reivindicacions havien estat satisfetes i la nominació olímpica va portar la política urbanística cap a objectius més estructurals; la població, en aquell moment, acceptà posposar les seves demandes per tal de no dificultar l'èxit del repte que havia assumit la ciutat.

L'assaig que el PGM va representar –pel que feia a les fórmules de participació ciutadana– va ser important per al procés de revisió del planejament general que els municipis de Catalunya van portar a terme a la dècada dels vuitanta.

Cal recordar que aquestes revisions van significar, gairebé a tot arreu, el trencament amb una manera de fer i l'acte fundacional del projecte democràtic del futur del municipi. Un esdeveniment d'aquesta transcendència havia de comportar una certa catarsi col·lectiva, que només era possible a partir d'una certa voluntat de participació ciutadana. L'experiència del PGM va ésser una referència important per a tot això.

4.2.4 La regularització del mercat del sòl

Aquest ha estat un dels aspectes que ha tingut una valoració més explícitament positiva fins ara. Diversos professionals i teòrics de l'urbanisme han subratllat l'aportació que va representar la *Memoria justificativa de la ordenación* (2 volums), que formava part de la documentació de la primera versió del Pla (1974). Aquest document va sistematitzar i va posar a l'abast de tothom una sèrie d'idees bàsiques, que amb el temps han format part dels fonaments de qualsevol plantejament urbanístic mínimament rigorós, però que en aquells moments es limitaven exclusivament a l'àmbit dels estudiosos de la matèria. Recordem, entre elles:

- El pla com a garantia de la riquesa urbana en el seu conjunt.
- Els efectes del planejament en la redistribució dels valors del sòl.
- Trencament de la fal·làcia que deia que les disminucions de l'edificabilitat farien més cars els solars. La lògica del valor de repercussió.

Tanmateix, i sense perjudici que l'aclariment d'aquestes o altres idees té de transcendent per a l'exercici de l'ordenació urbanística, dissentiria d'altres tractadistes i dels propis autors del PGM pel que fa a l'apreciació que el pla fa una aplicació peculiar o nova d'aquests principis, especialment quan fa referència als efectes de la disminució d'edificabilitats a les àrees centrals.

De fet, el PGM abaixà les edificabilitats que eren excessives i portaven a la degradació urbana; això no ho va fer només a les àrees centrals, sinó a tot arreu on es donava aquesta situació d'excés.

Així mateix, el PGM va exigir estàndards de cessió de sòl i el pagament de les despeses d'urbanització als sòls que havien de patir processos de transformació, de manera que els nous solars fessin seus tots els costos de producció.

Aquests dos criteris són bàsics per a l'ordenació del procés urbà, amb importants implicacions en el mercat del sòl; a més, van ésser assumits per la legislació urbanística immediatament posterior, la de 1975. Per aquest motiu, no són expressions d'una política de sòl específica. D'acord amb aquesta lectura de la qüestió, no participaria massa de la tesi que diu que la disminució de densitats al centre hauria de mobilitzar les opcions més perifèriques.

4.2.5 L'aclariment del significat dels règims del sòl

El PGM va expressar una correcta interpretació de la diferent naturalesa urbanística del sòl, segons s'hagués de considerar com a urbà, urbanitzable o preservat d'urbanització. La principal conseqüència operativa d'aquesta interpretació és que a cada una de les situacions correspon regulacions urbanístiques de naturalesa diferent. Possiblement, avui això ens sembli una obvietat, però només cal observar les qualificacions urbanístiques utilitzades en els plans anteriors per constatar que es va tractar d'un aclariment d'enorme transcendència per a l'efectivitat del planejament.

Aquest aclariment tenia especial importància de cara al règim d'aquells sòls que no haurien d'ésser, en cap cas, objecte d'urbanització. És evident la feble distinció entre les categories de "sòl rústic" i "sòl de reserva urbana" que venien utilitzant els plans fins aleshores. Es pot dir que el PGM va ésser un avançat en considerar que els sòls no urbanitzables no es podien urbanitzar en cap cas.

Aquests principis van ésser plenament incorporats a la reforma de llei del sòl que es va aprovar l'any 1975, i que s'han mantingut fins avui, en que hem vist amb preocupació una iniciativa legislativa del govern que semblava voler tornar a èpoques anteriors.

4.2.6 La distinció entre zones i sistemes

La diferenciació de les qualificacions de sòl en zones i sistemes és una interessant aportació –específica– del PGM. Un sòl qualificat en qualsevol modalitat de “zona” o de “sistema” és un sòl subjecte a unes o altres regulacions urbanístiques, però s’estableix entre ells una distinció bàsica, en el sentit que:

- Els sistemes són sòls d’interès públic.
- Les zones són sòls d’interès privat.

Afinant una mica més la distinció, podríem dir:

- Les zones tenen aprofitaments privats, però tenen obligacions en la creació dels sistemes.
- Els sistemes constitueixen l’estructura del pla –l’estructura general i orgànica, com definí la Llei del Sòl de 1975– i les zones, la plementeria.

Aquesta distinció dóna una gran claredat a l’abast de les determinacions de planejament i acota els criteris de flexibilitat en la gestió del pla. S’ha de subratllar la utilització general d’aquests conceptes que va fer tot el planejament posterior a Catalunya i la implícita incorporació d’aquesta categorització que va fer la Llei del Sòl de 1975.

Avui –a la vista de l’augment de la complexitat i la casuística en les relacions entre els dominis públic i privat–, podem trobar insuficient o excessivament simplificada una categorització radical de zones i sistemes. En cap cas, però, negarem la utilitat que aquesta distinció ha tingut fins ara, ni les possibilitats d’establir una distinció més matisada i adequada als problemes actuals sobre aquesta mateixa base.

4.2.7 L’exigència d’estàndards urbanístics mínims

Hem de recordar que l’únic requeriment quantificat d’aportació de sòl públic amb anterioritat al PGM era el 10% de zona verda –establert per la Llei del sòl de 1956–, que havia de preservar els plans parcials amb independència de quines fossin les seves previsions de densitat.

El PGM proposa estàndards mínims per a totes les operacions que comporten nova ordenació de sectors i unitats de sòl. Aquests estàndards fan referència al conjunt de sistemes bàsics –zones verdes, vialitat, aparcament i equipaments– i es defineixen mitjançant percentatges determinats en funció de l’edificabilitat.

Convé assenyalar que la pròpia lògica del pla porta a l’establiment d’aquests estàndards per a les noves ordenacions que es desenvoluparan en el seu desplegament. En efecte, la distinció entre zones i sistemes, l’enteniment d’allò que és el sòl urbanitzable i la definició d’algunes zones en termes de procés –en lloc d’ús o de *tipologia*–

porta a la fixació de les condicions de la nova ordenació, algunes de les quals poden adoptar la forma d'estàndards, que tenen l'avantatge de la seva claredat normativa.

En aquest cas, la reforma de la *Llei del sòl* de l'any 1975 també va incorporar l'establiment de diversos estàndards mínims per als plans parcials sobre la quantitat d'habitatges previstos: 18 m/habitatge de zona verda, 10 m/habitatge de sistema escolar, etc.

4.2.8 Les qualificacions zonals en funció del procés urbanístic

El PGM innova la classificació zonal, definint algunes zones i establint les seves regulacions en funció del procés urbanístic que es proposa desenvolupar. Recordem, entre elles, les zones de remodelació i les de rehabilitació, així com les zones en transformació d'ús.

Cal valorar aquesta aportació, però això no exclou que per a altres determinacions zonals es continuïn utilitzant les tècniques tradicionals en funció de l'ús dominant –com és el cas de la zona industrial o la zona de desenvolupament industrial– o en funció de la tipologia edificatòria, zones en edificació aïllada, en volumetria específica o cascs antics i eixamples, tot i que en aquests últims s'adopten denominacions com zona de substitució de l'edificació o zona en densificació urbana, que poden fer pensar en més contingut processual que el que realment tenen.

4.2.9 Codificació dels sistemes d'ordenació

Aquesta va ser una gran aportació del PGM, per la transcendència que ha tingut en la millora general de les tècniques de definició de les ordenacions i de control de l'edificació.

Probablement, la motivació per abordar una sistematització clara dels paràmetres de l'edificació va ser sortir al pas dels abusos que s'havien vingut produint en la conversió d'edificabilitats d'uns sistemes d'ordenació a d'altres; en concret, del pas d'edificabilitats d'illa tancada a ordenacions obertes, tot i que ja existien algunes limitacions normatives amb anterioritat, com el denominat annex 12 de les ordenances de Barcelona.

Recordem que el PGM va establir i explicar detalladament els tres sistemes bàsics d'ordenació de l'edificació: per alineacions de vial, per edificació aïllada en parcel·la i per volumetria específica. Des de llavors, han constituït la referència fonamental de qualsevol normativa edificatòria.

4.2.10 Una normativa innovadora de l'ús industrial

Aquesta aportació es quedà només en un intent, ja que va tenir un cert desenvolupament en la versió de 1974 però va desaparèixer de la definitiva. Segurament, els nous juristes que revisaren la normativa van trobar de més fàcil aplicació les limitacions clàssiques basades en la potència instal·lada que les proposades, basades en els efectes mediambientals –soroll, vibracions, olors o fums– de l'activitat, atesa la dificultat de mesura d'aquests efectes que es podia donar en alguns casos; en especial, en els municipis menys dotats tècnicament.

El temps ha confirmat l'anacronisme del mètode de la potència, a la vegada que s'ha constatat la dificultat per superar-lo, ja que vint anys després continua vigent malgrat l'estudi al respecte que la Corporació Metropolitana va encomanar al Col·legi d'Enginyers Industrials (1983). Finalment, s'ha de ressaltar que en la revisió del Pla General de Sabadell (1995) es va abordar de nou la qüestió, amb la proposta d'unes ordenances d'activitat basades en les repercussions mediambientals, que són certament una aportació destacable.

4.2.11 L'accent en la reserva de dotacions públiques

El PGM va pretendre equilibrar la situació de congestió i dèficits acumulats –aquest va ser un dels aspectes més conflictius–, incorporant tots els terrenys possibles a dotacions públiques –verd, equipaments o vialitat–. Així, es van qualificar d'equipament tots els terrenys destinats a aquests usos –ja fossin públics o privats– i de parc urbà o d'equipament bona part dels terrenys de l'àmbit urbà que tenien una certa dimensió i es trobaven buits. La conceptualització de l'equipament com un sistema amb una definició genèrica de l'ús del sòl es pot considerar una tècnica innovadora interessant, molt utilitzada posteriorment en altres plans.

Per una banda, la no definició específica de l'ús concret d'equipament en el moment del Pla General aportava la flexibilitat necessària per anar donant resposta a les demandes socials concretes que s'anessin produint. Per l'altra, aquesta qualificació exclouïa aquest sòls del mercat, atesa la prioritat pública d'actuació en la creació d'equipament. Posteriorment, aquesta prioritat va quedar matisada per una sentència del Tribunal Suprem, que reconeixia la possibilitat d'actuació privada, si bé dins dels destins d'equipament que s'havien d'establir mitjançant el planejament especial.

4.2.12. Una proposta viària clara i completa

A la proposta viària és on es fa més explícita la voluntat del PGM de no deixar els aspectes bàsics a l'albir de les circumstàncies futures. El mètode és arribar a un grau important de precisió en les determinacions gràfiques del pla. El PGM fou un pla molt dibuixat, assolint el màxim detall que permetia l'escala 1/5000 emprada en la versió de 1976. En aquesta manera de fer hi havia una reminiscència clara –fins i tot confessada– de la tècnica dels eixamples del segle XIX. Es tractava d'una actitud lúcida, que denotava un bon coneixement de les característiques i les circumstàncies d'aquest territori. Una xarxa viària determinada amb precisió assegura l'armadura de l'ordenació i, sobretot, permet una gestió del desplegament del pla, que podrà ser tant fraccionària com detallada sigui la xarxa viària general. Una gestió fraccionària és l'única possible en un territori amb la seva complexitat cadastral i física.

Podríem concloure dient que el PGM va tenir molta cura de la xarxa i les zones. Aquesta podria ser una síntesi genèrica de les seves aportacions, que podríem referir a les tesis d'un llibre de Gabriel Dupuy, *L'urbanisme des reseaux*; es dona la circumstància que és un text especialment apreciat per Albert Serratosa, un dels autors del PGM. Aquest llibre presenta les xarxes (*les reseaux*) com el referent de l'urbanisme del futur, en contraposició al que denomina *maillage*, com a expressió d'un urbanisme caduc basat en la divisió zonal de l'espai. Es pot defensar que el PGM mostra una clara superació d'aquesta dicotomia, mitjançant una articulació estreta de la xarxa i les zones.

Naturalment, aquest tipus d'articulació en un pla com aquest requereix una certa gosadia; segurament, la discussió de fins on s'ha d'arribar en aquesta manera de fer és oportuna avui. L'exemple del PGM, en aquest sentit, ha estat enormement útil; fins al punt que en els plans redactats a Catalunya posteriorment no té massa sentit el dilema plantejat per Dupuy.

Es podria pensar que –en un moment de consciència de la incertesa de les previsions i de valoració de la flexibilitat– una ordenació tan lligada als seus components estructurals i zonals pot representar un problema. Tanmateix, vint anys de vigència del Pla ens mostren que els problemes d'aquest tipus tenen solució. Al voltant de mil modificacions i desplegaments parcials del pla ens expressen que les modificacions de les determinacions són inevitables, però també que el pla que les aguanta sense perdre autoritat és un bon pla.

Certament, la discussió no es pot donar per tancada, ja que s'hauria de considerar si el cost d'aquestes modificacions –bàsicament en temps– és excessiu, si l'actitud de l'autoritat urbanística és l'adequada o si la síntesi entre xarxa i regulació zonal –tot i

ser una aportació amb valor vigent— no admetria gradacions en el seu contingut normatiu, per adequar-se millor a la gestió democràtica que té l'urbanisme d'avui i que no tenia el de llavors. Totes elles són qüestions de gran interès en aquest moment, però no correspon tractar-les aquí.

5. Epíleg

El repàs dels fets i les idees del període 1953-76 ens porten a considerar-lo com una etapa especialment intensa i fèrtil, malgrat que va estar sotmesa a unes condicions sovint precàries, especialment en els primers anys.

També és oportú de notar que, en aquest període —per una afortunada correspondència entre l'oferta i la demanda—, els tècnics interessats en aquesta temàtica tingueren la possibilitat de participar —des de força joves— en els episodis que visqué l'urbanisme d'aquests anys, en els quals hem vist que els tècnics tingueren un indubtable protagonisme. El repàs dels llistats de persones que intervingueren en els fets comentats pot ser prou expressiu. La vivesa del debat urbanístic d'aquests anys motivà que la participació tingués uns importants efectes formatius en tota una generació de tècnics, el resultat dels quals s'ha perllongat al llarg de força anys. En bona part, aquesta ha estat la causa per la qual l'urbanisme ha tingut una orientació prou seriosa i rigorosa a Catalunya des de llavors.

Per resumir i acabar, podem recordar que el Pla comarcal de 1953 té l'interès d'ésser el producte d'un moment en què es defineixen unes posicions —Delimitació de l'àmbit, Llei del Sòl, Comissions d'Urbanisme, etc.— que marcaran tot el període, si bé les seves aportacions específiques són escasses (llevat de les opcions de preservació de Collserola i el Delta del Llobregat, que en qualsevol cas se li han de reconèixer).

El Pla director marca el moment més interessant en el debat de les idees, amb l'opció del model de ciutat-territori com a aportació d'especial transcendència —avui encara plenament vigent— per a l'ordenació pendent de l'espai metropolità real.

La gran aportació del PGM deriva de l'experiència de la seva incidència directa —i a contra corrent— en la realitat. D'aquí que la seva formalització hagi hagut d'ésser especialment acurada per no fracassar en l'intent, a més de fer una aportació instrumental fonamental —també en el terreny dels arguments— per a tot el planejament posterior.

Tanmateix, hi ha un aspecte en el qual no només no s'ha avançat, sinó que s'ha retrocedit, malgrat el que han vingut reclamant tots els plans considerats des de l'inici. Es tracta de la demanda d'un òrgan de gestió adequat per al desenvolupament urbanístic del territori metropolità. Una vegada desapareguda la Corporació

Metropolitana de Barcelona –que amb les seves limitacions de constitució i d'àmbit assolí unes competències importants en l'urbanisme i els serveis metropolitans–, ens trobaríem com en la situació anterior a tota aquesta història –entengui's això sense perjudici de l'avanç que ha representat la democratització i la recuperació de les competències urbanístiques per part de la Generalitat–. En qualsevol cas, ningú podrà negar que no existeix cap capacitat de planejament o de gestió de l'urbanisme reconeguda a l'àmbit metropolità en aquests moments, ni tant sols en la mesura en què es reconegué l'any 1953 amb la creació de la Comissió d'Urbanisme de Barcelona.

Per una banda, la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana, constituïda amb la voluntat de continuar la tasca de la CMB, que ha aconseguit mantenir un àmbit d'acció semblant al del PGM, però no té competències en matèria d'Urbanisme.

Per l'altra, la Comissió mixta d'Ordenació territorial Metropolitana, constituïda per llei ja fa més de deu anys amb l'objecte de formular el Pla territorial Metropolità en el mateix àmbit que es va redactar el Pla director, que no ha donat gaires indicis de voler exercir d'autoritat metropolitana en matèria d'ordenació del territori al llarg de tot aquest temps.

A la vista d'aquests fets, es podria pensar que el fenomen metropolità és cosa del passat; tanmateix, les dades ens expressen, ben al contrari, una intensificació de les relacions entre els municipis d'aquest territori. Mentrestant, seguim vivint de les reflexions i les propostes formulades al llarg del període especialment fructífer que ha motivat aquest text, que ens ha mostrat abastament la pertinença d'un projecte metropolità d'ordenació de la ciutat-territori que es configura al voltant de Barcelona.

Penso que els nous capítols d'aquesta història no s'haurien d'aplaçar més, però en qualsevol cas, seria desitjable que fossin –almenys– tant interessants com els anteriors.

ANNEX: Els tècnics, els protagonistes de la història

Oficina tècnica de la Comisión Superior de Ordenación Provincial
(diversos períodes entre 1947 i 1960)

Manuel Baldrich Tibau, arquitecte i director

Antonio Perpiñá Sebría, arquitecte
Juan Anguera Vicente, arquitecte
Lluís Gelpí Vintro, arquitecte
Josep M. Martorell Codina, arquitecte
Manuel Ribas Piera, arquitecte
Josep Oriol Jordana Pareto, arquitecte
Xavier Subías Fages, arquitecte
Gabriel Andreu Elizaicín, enginyer de camins
Eduard Peña Arnau, enginyer de camins
Josep M. Puchades Benito, enginyer industrial
Víctor de Buen Lozano, enginyer industrial
Salvador Llobet Reverter, geògraf
Jesús Salvador de Rovira, advocat

Oficina de estudios del Ayuntamiento de Barcelona (1947-1953)

Josep Soteras Mauri, arquitecte i director
(substituí a Josep M. Martino Arroyo, arquitecte i cap del Servei d'Extensió i Reforma)

Enric Giralt Ortet, arquitecte
Lorenzo García-Barbon Fernández de Henestrosa, arquitecte
Enric Piqué Marco, arquitecte
Joan Antoni Martino Carreras, arquitecte

Comisión técnica para la Revisión del Plan comarcal (1964-1966)

Josep M. Ros Vila, arquitecte i director

Consultors

Josep M. Soteras Mauri, arquitecte
Manuel Baldrich Tibau, arquitecte

Equip director

Emilio Bordoy Alcántara, arquitecte
Joan Antoni Martino Carreras, arquitecte
Manuel Ribas Piera, arquitecte
Francisco-Germán García Rosales, enginyer de camins
Albert Serratosa Palet, enginyer de camins
Gregori Ras Oliva, enginyer industrial
Josep M. Puchades Benito, enginyer industrial
Antonio Carceller Fenández, advocat
Jacint Ros Hombravella, economista
Lluís Carreño Piera, economista

Equip base

Xavier Subías Fages, arquitecte
Lluís Gelpí Vintró, arquitecte
Manuel de Solà Morales Rubió, arquitecte
Antoni Andreu Massó, enginyer de camins
Pau Nobell Rodríguez, enginyer de camins
Joaquim Muns Albuixech, economista
Jaume Soler Llusà, economista
Ernest Lluch Martín, economista

Equip redactor del *Plan General de Ordenación Urbana y Territorial de la comarca de Barcelona* (versió 1974 del Pla General Metropolità) (1968-73)

Albert Serratosa Palet, enginyer de camins i director
Joan Antoni Solans Huguet, arquitecte i coordinador

Ricard Pié Ninot, arquitecte
Rosa Barba Casanovas, arquitecte
Josep Ramon Camprubí Viglione, arquitecte
Lluís Pallarès Sánchez, arquitecte
Carles Masia Martorell, arquitecte
Juli Lluca Fernández, arquitecte
Joaquim Clusa Oriach, economista
Jaume Bibiloni, sociòleg
Armand Saez, demògraf
Amadeu Guasch, programador

Jacint Ros Hombravella, economista i col·laborador en el Programa d'Actuació
Miquel Roca Junyent, advocat i col·laborador en les Normes Urbanístiques

Durant un any aproximadament també formaven part de l'equip
Manuel de Solà-Morales Rubió, arquitecte i coordinador
José Luis Gómez Ordóñez, enginyer de camins

Pla de l'àrea d'acció immediata (període 1969-70)

Josep Soteras Mauri, arquitecte i director
Manuel Ribas Piera, arquitecte i director
Albert Serratosa Palet, enginyer de camins i director

Lluís Cantallops Valeri, arquitecte i coordinador
Ernest Lluch Martin, economista i coordinador

Joan C. Cardenal González, arquitecte
Juli Esteban Noguera, arquitecte
Lluís Gelpí Vintó, arquitecte
Josep E. Hernández Cros, arquitecte
Enric Rello Roque, arquitecte
Francesc de Bolos Capdevila, arquitecte
Josep M Carreras Puigdangolas, economista
Jaume Soler Llusà, economista
Santiago Ponseti Bosch, economista
Emili Gasch, economista

Manuel Torres Capell, arquitecte. Equips comarcals (l·listat parcial)
Jaume Soler Fontrodona, arquitecte

Pla d'infraestructures de l'àrea metropolitana (període 1969-70) L·listat parcial

Josep Soteras Mauri, arquitecte i director
Manuel Ribas Piera, arquitecte i director
Albert Serratosa Palet, enginyer de camins i director

Gemán García Rosales, enginyer de camins i coordinador
Josep Espinet, enginyer de camins i coordinador (substituí l'anterior)

Antonio Font Arellano, arquitecte
Enric Paré Valle, arquitecte
Mario Iglesias, enginyer de camins
Pere J. Sureda Canals, enginyer industrial
Joan Clavera, economista

Equip redactor del *Plan de Ordenación del área metropolitana de Barcelona* (estudi realitzat dins de la *Comisión gestora del área metropolitana*) (1971-74)

Francesc Escudero Ribot, arquitecte i director

Alfons Rodríguez Bayraguet, enginyer industrial i sots-director
Manuel Herce Vallejo, enginyer de camins i sots-director

Albert Corominas Subías, enginyer industrial
Pere Botella López, enginyer industrial
Ricard García Leo, enginyer industrial
Luis Lago Melendez, enginyer aeronàutic
Sergi Godia Fran, arquitecte
Carles Teixidor Felip, arquitecte
Enric Soler López, arquitecte
Josep Ramon Camprubí Viglione, arquitecte
Lluís Pallarès Sánchez, arquitecte
Amaro Tagarro Tagarro, arquitecte
Albert Batiste Triadó, arquitecte
Ignasi Tarrida Escayola, arquitecte
Ignasi Cardenal López, arquitecte
Ramon Roger Casamada, arquitecte
José Miquel Martínez Merino, advocat
Joaquim M. de Ribot i Batlle, advocat

Equip redactor del *Plan general metropolitano de ordenación urbana de la Entidad Municipal Metropolitana de Barcelona* (versió 1976 del Pla General Metropolità) (1974-76)

Albert Serratosa Palet, enginyer de camins i director

Substituït al principi de 1976 per
Xavier Subías Fages, arquitecte
Antoni Carceller Fernández, advocat

Joan Antoni Solans Huguet, arquitecte i coordinador

Xavier Sust Fatjó, arquitecte

Juli Esteban Noguera, arquitecte

Amador Ferrer Aixalá, arquitecte

Josep M. Llop Torné, arquitecte

Santiago Juan Lluís, arquitecte

Antoni Terrisse Portella, arquitecte

Josep Ramon Amer Elías, arquitecte

Antoni Tobella Roca, arquitecte

Lluís Carreras Serra, advocat

Conxa Aguirre Ferrer, advocat

Roser Revilla Ariet, advocat

Luis Miguel Calderon Benavente, aparellador

Jerónimo Arozamena, magistrat, va col·laborar en la revisió de la Normativa Urbanística (1976)

Fabià Estapé, economista

Joan Hortalà, economista

Pasqual Maragall, economista

Realitzaren l'Estudi econòmic (1976)

Joaquim Clusa, economista

Josep Garcia-Duran, economista

Bibliografía

1. Material dels plans

- *Plan de ordenación de Barcelona y su zona de Influencia* (2 volums: Memoria y Normas) Comisión Superior de Ordenación Provincial y Oficina de Estudios del Excmo. Ayuntamiento de Barcelona. Barcelona, 1954.
- *Esquemas previos para la ordenación urbanística de las poblaciones comprendidas en el Área metropolitana de Barcelona*. Comisión de Urbanismo de Barcelona. Comisión técnica para la revisión del P.C. 53. Cuadernos de edición limitada y para uso interno. Noviembre 1965.
- *Plan director del Área Metropolitana de Barcelona* (3 volums: 1 i 2 Memoria, 3 Gráficos) Ciclostil. Comisión de Urbanismo y servicios comunes de Barcelona y otros municipios. Comisión Técnica para la revisión del P.C. 53. Barcelona, 1966.
- *Plan General de Ordenación Urbana y territorial de la Comarca de Barcelona*. Presentación y síntesis general, Memoria justificativa de la ordenación (2 volums: Memoria justificativa de las normas, Normas) Ciclostil. Comisión de Urbanismo y servicios comunes de Barcelona y otros municipios. Barcelona, 1973.
- *Plan General Metropolitano de Ordenación Urbana* (4 volums: 1 Memoria, 2 Estudio Económico, 3 Programa de Actuación, 4 Normas Urbanísticas). Corporación Metropolitana de Barcelona. Barcelona, 1976.

2. Publicacions

- BALDRICH TIBAU, Manuel. *La ciudad-comarca*. Casa provincial de Caridad. Barcelona: Imprenta escuela, 1952.
- BORJA, J. [et al.]. *La gran Barcelona*. Madrid: A. Corazón Editor, 1972.
- CAU núm. 21. *La Barcelona de Porcioles*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Catalunya, 1973.
- CAU núm. 22. *El fet urbà a Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Catalunya, 1973.
- CÍRCULO DE ECONOMÍA. *Gestión o caos: el área metropolitana de Barcelona*. Esplugues de Llobregat: ARIEL, SA, 1973.
- DUPUY, Gabriel. *L'urbanisme des reseaux*. París: A. Colin, 1991.
- FONT, A. [et al.]. *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 87. El Área Metropolitana de Barcelona. Barcelona: COACB, 1972.
- MARTÍ, Josep; MARCÈ, Josep. *Centre social de Sants: Una experiència associativa*. Barcelona: Centre Social de Sants, 1996.
- MARTORELL PORTAS, Vicente; FLORENSA, Adolf; MARTORELL OTZET, Vicente. *Historia del urbanismo en Barcelona*. Barcelona: Comisión de Urbanismo y servicios comunes de Barcelona y otros municipios. Editorial Labor, S.A, 1970.
- RIBAS i PIERA, Manuel. *Historia recent de la urbanística als Països Catalans* (capítol addicional a l'"Urbanisme", Gaston Bardet. Barcelona: Edicions 62, 1964.
- RIBAS i PIERA, Manuel, (Ed.). *Nicolau M. Rubió i Tudurí i el planejament regional*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona—Editorial Alta Fulla, 1995.
- SERRATOSA, Albert. *Objetivos y metodología de un plan metropolitano*. Colección de Urbanismo. Barcelona: OIKOS-TAU, 1979.

SOLANS, Joan Antoni. “Els canvis que el *Pla General Metropolità* va introduir a la pràctica urbanística”, Seminari: Els vint anys del PGM de Barcelona. Sitges, 1996.

TERÁN, Fernando de. *Planeamiento urbano en la España contemporánea. Historia de un proceso imposible*. Barcelona: Gustavo Gili, SA, 1978.

Barcelona. Gènesi i consolidació del fet metropolità. L'Avenç. Revista d'història, núm. 88, Desembre 1985.

Els 20 anys del Pla General Metropolità de Barcelona. Ponències del Seminari de la X Universitat Tècnica d'Estiu de Catalunya. Fotocopiat. Fundació Narcís Monturiol. Sitges, 1996.

Plan de ordenación del área metropolitana de Barcelona. Una estrategia de ordenación territorial 1974-1990. Comisión Gestora del Área Metropolitana de Barcelona. Ministerio de la Vivienda, 1974.

Relació d'il·lustracions

1. *Plan General Metropolitano de Ordenación Urbana de la Entidad Municipal Metropolitana de Barcelona. Corporación Metropolitana de Barcelona*. Barcelona, 1976. Pàgina 240

2. *Plan director del área metropolitana de Barcelona. Comisión de Urbanismo de Barcelona: Comisión técnica para la revisión del Plan comarcal de 1953*. Barcelona, 1966. Pàgina 240

1

monografía n.º 0.16
laboratorio de urbanismo

2

LABORATORIO DE URBANISMO

enseñanza del urb

o urbano

L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat¹

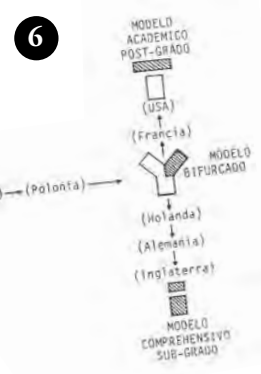
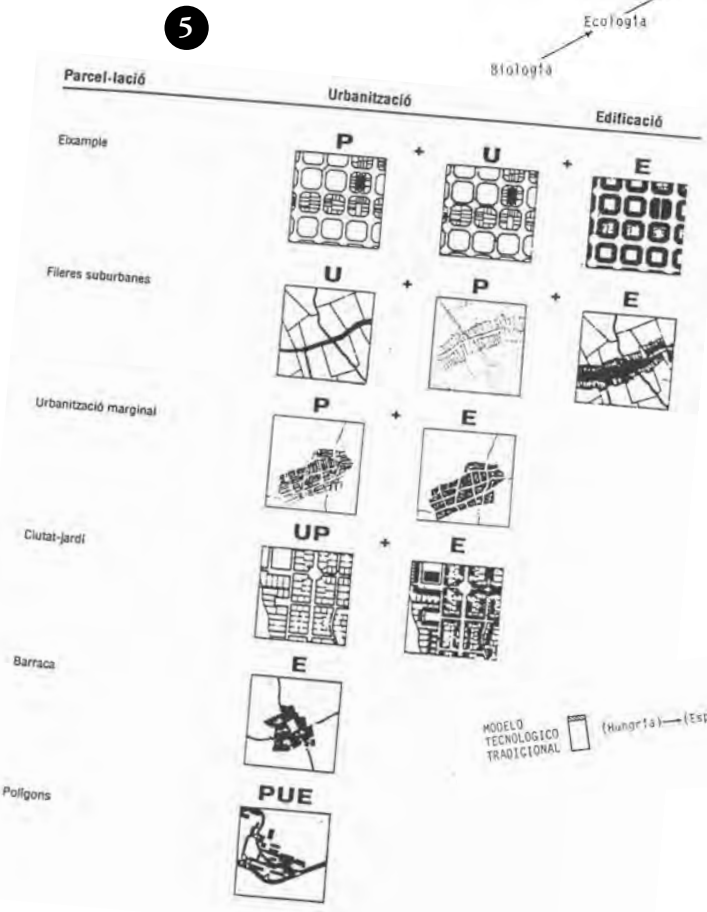
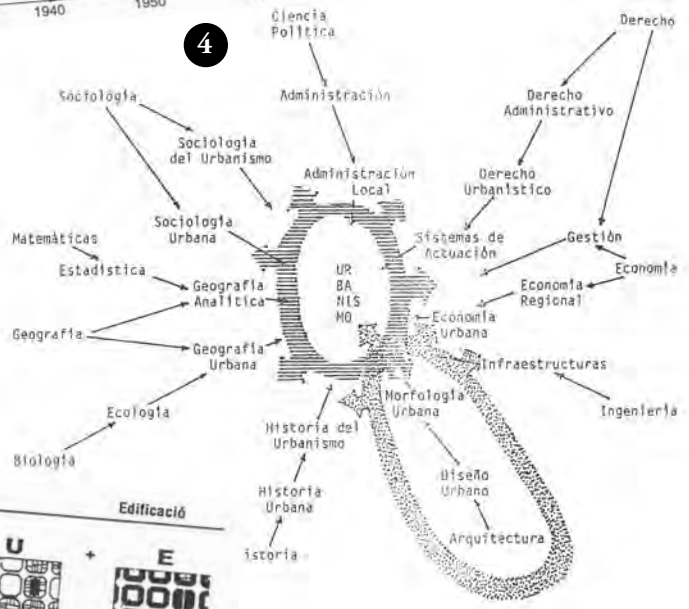
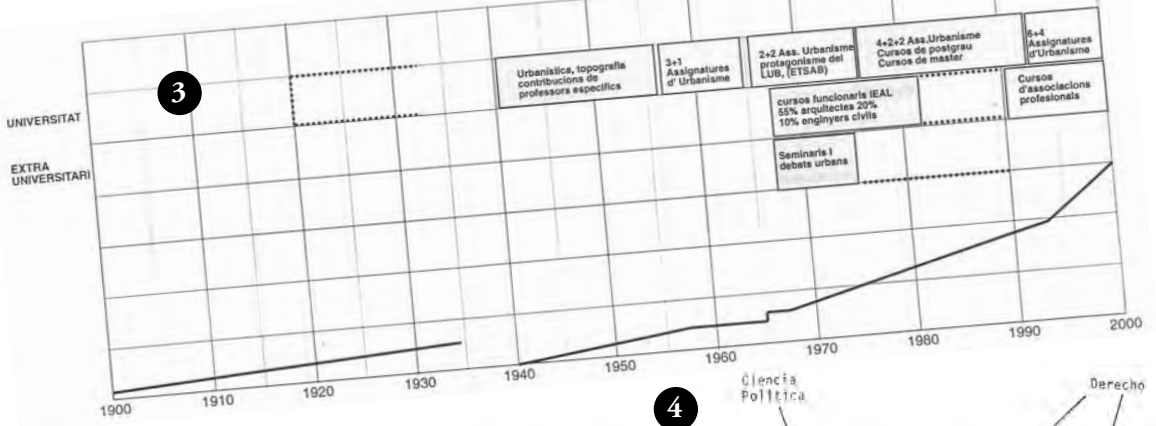
Antonio Font

Antonio Font Arellano (Palència, 1944) és doctor arquitecte per l'ETSAB i catedràtic d'Urbanística de l'ETSAV. Molt lligat al món universitari, va ser cap del seu departament i director de l'ETSAV, i ha estat professor de les Escoles d'Arquitectura de Barcelona i Valladolid o del Màster en Política Territorial i Urbanística de la *Universidad Carlos III* de Madrid. Actualment, dirigeix el Màster en Projectació Urbanística (UPC). Va ser un dels membres fundadors del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona. En l'àmbit professional, ha destacat per la redacció dels plans generals de diverses poblacions, com Girona, Vilafranca del Penedès, Figueres o Mollet del Vallès, amb el qual obtingué el *Premio Nacional de Urbanismo* (1983). A Barcelona, ha estat autor del passeig marítim de la Vila Olímpica, la reordenació urbanística de les vores dels nous cinturons, el Pla de Reforma Interior de la Barceloneta i el Pla d'Usos de Ciutat Vella. Cal destacar igualment la publicació de nombrosos articles a les revistes *Lotus International*, *Ciudad y Territorio*, *Quaderns* o *Urbanismo*. També ha escrit diversos llibres sobre la regió metropolitana de Barcelona i sobre qüestions de planificació urbana i territorial.

1. Aquest treball és deutor dels estudis realitzats per a la beca d'investigació Juan March, en el marc del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona als inicis dels anys setanta, en col·laboració amb els professors J. Busquets i J. L. Gómez Ordóñez i sota la direcció del professor Manuel de Solà-Morales, als quals agraeixo tantes de les idees aquí presents.

També és deutor dels treballs que va realitzar el professor A. Rodríguez Bachiller a Oxford durant els anys vuitanta, sobre l'ensenyament de l'urbanisme a escala internacional i a Espanya.

Finalment, voldria agrair l'ajuda del professor Joaquim Sabaté, que ha formalitzat en gràfics alguns dels esquemes interpretatius inicials i n'ha creat altres de nous per a la seva participació en un seminari a la Universitat de Harvard el mes de novembre de 1997.

1. Introducció

Voldria iniciar aquesta exposició assenyalant que si per ensenyament de la urbanística entenem el conjunt de medis, persones i activitats dedicats a ensenyar, així com el conjunt d'idees, principis i hàbits que li són propis, queda clar que l'ensenyament de la urbanística pot ser regulat o no i que no només s'aprèn a la universitat. Començaré per acotar el camp d'aquesta exposició al de l'ensenyament regulat –formalitzat a la universitat o institucions similars– i precisar el concepte del que entendré per urbanística. Quan parlem d'urbanística parlarem d'aquella disciplina que té per objecte l'estudi i la intervenció a la ciutat; per tant, és diferent a matèries com ara els Estudis Urbans, que tenen per objecte un coneixement científic de la realitat urbana, al marge de la intervenció. Així mateix, la urbanística l'entendrem de forma diferent a la gestió urbana, un camp encara molt més ampli, on hi intervenen els que defineixen els objectius –normalment, els polítics–, la programació i assignació de recursos, el planejament, la informació urbanística, el control i l'avaluació. Tots aquests continguts formen part del que s'entén per gestió urbanística. En aquesta exposició em referiré només a la preparació regulada dels tècnics que es dediquen a la intervenció urbanística; és a dir, a la formalització, la construcció de la ciutat i el planejament. Em sembla que aquesta és una reflexió pertinent, ja que l'urbanisme és cada cop més un camp amb una major dimensió social o pública, mentre que els recursos humans dedicats a una administració raonable del territori de les ciutats no creixen.

Voldria fer veure que estem davant d'un problema estructural: la preparació dels tècnics que han de treballar en aquest singular camp. La constatació de partida d'aquesta ponència al respecte de l'ensenyament de la urbanística és justament que gràcies a la renovació pedagògica que s'ha produït en aquests últims vint anys l'adequada preparació dels tècnics a Catalunya –especialment els arquitectes, però no només ells– ha estat decisiva. Per una banda, la nova manera de fer planejament urbanístic i entendre els instruments d'intervenció; per l'altra, les realitzacions que durant tots aquests anys s'han produït en la construcció material de la ciutat (places, parcs, carrers, passeigs, etc.), que en el seu conjunt han estat una experiència única i singular. En part, com després apuntaré, ha tingut com a causa –naturalment ni directa ni única– la renovació pedagògica que es va produir a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona als anys setanta, a partir dels treballs del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona (LUB).

Per substantiar aquesta afirmació faré un recorregut bastant complet, seguint les passes següents: primer, tractaré de definir la urbanística i opinar sobre la urbanística de la qual estem parlant ara, diferent de la d'ahir i la de demà. En segon lloc, intentaré breument una interpretació dels models internacionals de l'ensenyament

de l'urbanisme, per arribar després a una descripció del que han estat les situacions espanyola i catalana en els últims temps; finalment, abordaré la doble aportació catalana que he assenyalat abans, en el camp de la projecció de la ciutat i en la seva construcció material, sobretot de l'espai públic.

2. La urbanística

Per començar, és necessari establir de quina disciplina estem parlant. Així, és útil plantejar quina és la relació entre els coneixements que progressivament s'aniran formulant i decantant com un corpus doctrinal (que anomenarem urbanística) i el desenvolupament urbà d'un període determinat. És a dir, lluny de suposats idealismes o dimensions utòpiques, la urbanística es pot entendre com la història del compromís en una societat determinada, d'uns coneixements sobre l'ordre social existent i la seva participació en la construcció de la ciutat. Per exemple, quan arrenca la ciutat industrial i apareixen els problemes de creixement, l'amuntegament, la falta d'equipaments i serveis, el caos en el trànsit o la carència de transport apareixen un conjunt de coneixements que intenten donar resposta a aquesta nova situació, iniciant el que anomenem la urbanística moderna (nascuda, per tant, amb la ciutat industrial).

Leonardo Benévolo ens parla de la doble component tècnica i moralista en l'origen de la urbanística moderna i planteja que s'hi ajunten la pretensió de canvi radical dels utòpics i dels reformadors socials amb l'intent dels tècnics i els especialistes de solucionar els problemes urbans, a partir del seu tractament individualitzat. Per tant, la urbanística moderna és un conjunt de coneixements i pràctiques que, a poc a poc, es van covant entorn a la formació de la ciutat industrial a partir dels esforços per corregir les seves patologies, reflectint en una nova disciplina els interessos d'una certa classe dominant i la ideologia burgesa; també amb les seves dimensions progressistes i la confiança en la tècnica com a mecanisme de resolució dels problemes.

Els problemes que afronta la urbanística moderna seran justament els de la formació de la ciutat capitalista industrial. Com subratlla Piccinato, des d'un començament hi haurà uns postulats bàsics, que seran presents fins a avui en dia:

- La ciutat és el camp d'aplicació d'aquests coneixements.
- La ciutat està destinada a créixer indefinidament de manera natural, ordenada i homògena.
- La ciutat té naturalment un sol centre, entenent que la seva expansió és equilibrada en totes les direccions.

- Classes i categories socials utilitzen la ciutat de manera diferent; per tant, serà necessari generar zones socials específiques.
- Construir lliurement és un dels drets fonamentals dels ciutadans.
- La intervenció pública és la garantia de les condicions naturals i de les exigències mínimes del desenvolupament.

En conclusió, la urbanística serà un instrument de racionalització, de conservació d'una realitat alienada a uns interessos dominants, cosa que no exclou que al llarg de la seva història vagin apareixent elements i situacions contradictòries, com contradictòria i múltiple és la societat.

Si hi ha aquesta dependència estructural entre els problemes i les situacions que van apareixent, podem dir que hi ha una urbanística d'ahir diferent a la d'avui i que, segurament, la de demà també serà diferent, ja que els problemes que van suscitant el procés d'urbanització i la manera d'entendre la ciutat des del conjunt social generaren nous coneixements, instruments tècnics i aparells legals. Així doncs, allò què al principi era un cert *traçadisme* i una certa enginyeria sanitària, com a instruments fonamentals en l'ordenació de les ciutats, progressivament han passat a ser una tècnica més complexa, que avui anomenem Planificació urbanística, l'instrument capital de la disciplina. Per tant, la praxis de la urbanística seria l'urbanisme, mentre que el seu instrument primordial seria el planejament urbanístic.

Françoise Choay també assenyala que aquella tradició utòpica dels reformadors socials es fondrà en la línia ideològica o culturalista dels Howard, Geddes o Munford, mentre que aquella utopia tecnològica i progressista serà representada pels arquitectes del Moviment Modern, com Toni Garnier, Le Corbusier, Gropius o Hilberseimer i els CIAM. És a dir, des del començament, aquells dos components s'aniran rellevant en el temps i estaran sempre presents, amb nous continguts i a través de noves formalitzacions.

Destaquem el fet capital de la consolidació del Moviment Modern en l'arquitectura a partir de l'experiència centreeuropea del període d'entre les dues guerres mundials; el moviment que formula *La Carta d'Atenes*, el model de Ciutat Funcional també com a mètode unitari de disseny –des de la cullereta fins al gratacels–, en què hi ha una mateixa manera d'aproximar-se als problemes. Durant molts anys, aquesta serà la manera de pensar i de fer a Europa i Amèrica, fins que es descobriixin les seves llacunes, els seus simplismes, les seves simplificacions de la realitat.

3. Tres visions de la urbanística

A partir de la crisi de la ciutat funcional (en una simplificació del procés històric considerable, per arribar més ràpidament allí a on ens interessa) apareixen tres línies de pensament que encara són presents i que convé examinar. La primera parteix de la defensa de la interprofessionalitat. Els problemes urbans són complexos i heterogenis; calen una ciència múltiple i complexa i una praxis sintètica que recullin el millor dels diferents camps disciplinaris, que tindran com a paradigma funcional l'equip de treball interdisciplinari. En aquesta primera línia de renovació del pensament urbanístic clàssic, l'urbanisme serà el resultat de la suma de diferents enfocaments científics, confonent-se aleshores l'urbanisme amb el conjunt dels seus coneixements, amb la col·laboració entre les diferents professions i esperant el miracle de la síntesi del coneixement per juxtaposició, tractant de construir així una certa guia per a la intervenció.

Després d'una llarga etapa amb un urbanisme fonamentalment dedicat al traçat i la intervenció en les ciutats des del dibuix i la composició urbana, apareix la necessitat d'objectivar la realitat, d'un cert empirisme sociogeogràfic, i es comença a pensar que s'ha de reunir disseny, economia, enginyeria, dret, sociologia i estadística, entre d'altres; des de la famosa *black box* de Forster a les versions sistèmiques, el modelisme i el *system design* com a mètodes globals. Aquesta seria la primera de les tres línies que porten el relleu del projecte modern.

La segona, potser una mica més desconfiada, és la crítica ideològica de la urbanística, que es produeix sobretot a finals dels anys seixanta. L'evidència sobre els desajustos entre objectius i realitat, la poca eficàcia del pla per resoldre determinats problemes i la sospita de l'alienació dels plans i el pensament urbanístic amb els interessos dominants portà una sèrie d'autors (Lefebvre, Castells, Goodman o Harvey, entre d'altres) a fer una crítica ideològica de la urbanística, a negar el planejament en la hipòtesi del pla com a reproductor del sistema i, per tant, a plantejar una discussió de naturalesa gairebé ideològica, recolzada especialment en els postulats d'una sociologia urbana: la negació del pla, en tant que representació d'un cert poder i el seu sosteniment.

La tercera línia mostraria un cert replegament cap a l'enfocament disciplinar. Si el projecte modern i la interdisciplinarietat no resolen els problemes –ni és suficient la crítica ideològica– i el que necessitem són instruments per resoldre'ls, és lògic que sorgeixi una nova línia que tracti de donar un altre tipus de resposta. Aquesta resposta intentarà oferir una nova definició disciplinària, en què l'urbanisme es considerarà com quelcom diferent de la suma de les diferents aproximacions disciplinàries. Es començarà a reconèixer una sèrie d'aportacions d'origens

diferents, que van configurant un cert corpus, considerat com a propi de la nova disciplina a partir d'aleshores: els treballs sobre morfologia urbana i tipologia de l'edificació de l'*Istituto Universitario di Venezia*, de Rossi o d'Aymonino, de mitjan anys seixanta, del grup de l'*École de Versailles* entorn P. Panerai dels vuitanta, o del nostre LUB als inicis dels setanta; els primers plans de conservació dels centres històrics italians (Asis, Urbino, Pàdova, Bolònia, etc.); les primeres aproximacions a la morfologia territorial i l'arquitectura del paisatge, de Gregotti i col·laboradors, que abans ja havien estat ben presents en la geografia regional francesa; els estudis sobre la forma urbana de Lynch –de mitjan anys seixanta– o sobre la planificació del lloc, herència dels treballs del *Regional Planning American Association* de finals dels anys vint; l'anàlisi i el disseny de les xarxes viàries de Buchanan; la visió renovada de l'estructura urbana i els problemes de la seva planificació, de Melvin Webber (en un llibre que continua sent d'absoluta actualitat tot i ser del 1964); els models sobre transport i els usos del sòl de Chapin o Wilson; les exploracions sobre les malles urbanes de L. Martin i L. March; les aportacions a la renovació del planejament urbanístic de McLaughlin, Chadwich, Faludi, etc.; els primers exemples de l'*Urban renewal*, l'avanç en el disseny i la construcció de nous barris i ciutats, i la crítica històrica de Samonà, Aymonino, Tafuri, Piccinato, Calabi, Folin, Mancuso i Indovina. Es tracta d'aportacions que van apareixent en aquesta llista des de diferents llocs. He citat, sobretot, aportacions des del camp de l'arquitectura, però es podrien completar amb algunes més, que anirien configurant aquest nou corpus disciplinar. Ja no és una suma de disciplines, sinó de focalitzacions i treballs específics, que junts, relacionats els uns amb els altres, van construint la nova urbanística.

Estem arribant al punt crític d'aquesta exposició, vist que l'actual situació d'heterogeneïtat i complexitat en el territori, així com l'estat del coneixement de la ciutat, no permeten una comprensió global i un mètode d'aproximació únic. Segurament, s'ha anat configurant un nou contingut específic i una nova manera de treballar a partir de la negació de les pretensions de totalitat i el foment de les aproximacions sectorials que recullen cada una de les línies disciplinàries compromeses amb els problemes. La fórmula per incidir millor en la globalitat s'ha aconseguit a través del predomini d'una variable o dimensió, treballant des de cada una de les aportacions en nous camps transversals, com són el *housing*, la rehabilitació, la reforma interior, el disseny de l'espai públic o la reforma viària. Per tant, estem davant d'un nou mètode de síntesi, que busca establir un discurs analític i sintètic des de l'aproximació sectorial, que respongui a la globalitat a través de l'anàlisi dels elements més significatius de cada problema i les seves possibilitats d'abordatge.

4. Els models de l'ensenyament de la urbanística

Feta aquesta introducció sobre l'origen disciplinar i vistos els principals dubtes i reptes en el pensament de la matèria fins fa poc, presentarem sintèticament els models bàsics de l'ensenyament de l'urbanisme a escala internacional per enquadrar la situació espanyola i, més concretament, la catalana.

Per presentar correctament els diversos models bàsics hauríem de posar en relació les estructures educatives amb les característiques dels problemes urbans dominants en cada situació, l'organització administrativa i el caràcter professional dels agents tècnics que desenvolupen el treball de l'urbanisme. Els quatre aspectes –estructura educativa, problemes urbans, tipus d'administració urbanística i tipus de professionals– van directament entrelligats. Trobo que una primera raó estructural que distingeix uns països d'uns altres és el propi procés d'urbanització. En aquells països on el procés d'industrialització ha estat més tardà, la transformació del sòl agrari en urbà i la pugna entre propietaris del sòl i capitalisme industrial han estat menys equilibrades i més difícils. A l'Europa central, Anglaterra o Estats Units el sòl, com a factor de producció, ha estat valorat fonamentalment en termes *locacionals*, de qualitat funcional. En canvi, en els països de desenvolupament industrial més tardà i dependent, el mercat del sòl serà molt més desequilibrat; aquesta diferència tindrà conseqüències transcendents per al creixement d'un país, però també per al propi model educatiu. Així, doncs, a Anglaterra, Estats Units o l'Europa central, la pràctica de l'urbanisme apareix com una activitat benefactora en general, mentre que l'ensenyament de la urbanística apareix com una elaboració cultural de criteris positius, com una síntesi interpretativa que anomenem “pla”; com la planificació d'unes exigències d'organització social, en la qual el *planner* intervé des d'uns criteris d'equilibri i racionalitat, en funció d'una tradició que neix de la pròpia organització territorial i dels criteris per intervenir.

Això dona peu a un tipus de tradició professional i d'administració pública específiques. En aquests països, l'activitat professional, l'ensenyament tipus i l'administració de l'urbanisme donen lloc a la creació d'instituts com el *Town planning Institute*, com a garantia de control d'aquests processos. Els professionals (arquitectes, enginyers, *surveyors*, etc.) treballen de forma general, amb una visió de conjunt i una voluntat reformista de la realitat.

En aquestes zones, on arrenca la revolució industrial, apareix el que podem anomenar el model tradicional, que identifica l'urbanisme amb una certa disciplina tècnica, generalment dins de l'arquitectura. En aquests casos, la urbanística s'ensenyava en unes carreres llargues, normalment com un pregrau, amb un baix grau d'especialització, amb objectius lligats directament a una pràctica

professional liberal i amb una formació fonamentalment dirigida cap als projectes i el disseny.

Per a la configuració d'altres models podríem assenyalar tres variables: la primera seria la subdivisió en camps diferents de l'urbanisme físic tradicional: el *Design* i el *Planning*; la segona seria la diferenciació de l'ensenyament en dos nivells: en cursos de pregrau i de postgrau, i finalment, l'orientació de l'ensenyament segons diferents objectius: la formació de teòrics o la de professionals.

La combinació d'aquestes tres variables dóna diferents models d'ensenyament. Per una part, hi ha el que podríem anomenar el model acadèmic –que es troba sobretot a Estats Units–, en el qual la formació urbanística es dóna en cursos de postgrau de dos anys, amb un ensenyament independent de la carrera anterior. Aquests cursos insisteixen molt en les ciències socials, amb assignatures que venen del camp de l'arquitectura o el disseny urbà i un sistema que els experts en pedagogia anomenen de “cafeteria”, per l'elevat grau d'opcionalitat (més del 50%) i d'especialització. Tot això està orientat fonamentalment cap a la formació teòrica de pensadors, sense presència d'assignatures pràctiques o de projecte. Als inicis dels anys noranta, gairebé vuitanta departaments universitaris a Estats Units impartien aquesta formació per a titulats amb una primera especialitat. En aquest model hi ha una segona variant, que és l'ensenyament dirigit als estudis de diplomatura en universitats tècniques, destinat a la formació de personal per a l'administració local; aquests titulats són uns graduats de tipus mitjà, amb una formació més pràctica i una menor preparació teòrica. Seguint amb aquest mateix model, hi haurà altres ensenyaments d'estudis urbans generals, sense aspiracions professionals, oferts també per les universitats. És a dir, que el model americà s'acompleix: per una part, hi conviuen els màsters i els estudis de postgrau; per una altra, l'ensenyament pràctic per als càrrecs intermedis, i finalment, les carreres d'estudis urbans. Actualment, sembla que aquest model va introduint cada cop més la qüestió del disseny.

També hi ha el model que podríem anomenar integrat o *comprehensiu*, del qual és representatiu el cas anglès, basat igualment en les ciències socials; a diferència de l'americà, però, comença des d'un nivell de subgrau. És un format de 3+1 –tres anys de llicenciatura més un any per al diploma professional–, normalment a través del mecanisme sandvitx, amb un any de pràctiques abans del nivell professional. Comporta un nucli d'ensenyaments imposat per l'organisme professional, centrat en tres àrees fonamentals: aspectes metodològics, medi ambient i administració (legislació, administració pública, etc.). Tota la docència té un fort gust *generalista*, menys especialitzada que en el cas americà i amb una major rellevància dels projectes. En aquest model, a diferència de l'anterior, no hi ha distinció entre formació pràctica i teòrica: l'estructura educativa és molt equilibrada i els cursos de postgrau

s'estenen a través de cursos màster, que tornen a ser una certa síntesi o versions en miniatura dels cursos de programa de subgrau anteriors. En aquest cas, l'evolució recent intenta cada vegada més un major grau d'especialització: subratllar més els aspectes teòrics del planejament i intentar una certa diversificació i especialització de cara al mercat professional.

En un congrés que hi va haver a Liverpool el mes de setembre de 1984 sobre l'ensenyament de l'urbanisme, es resumien així els trets de l'evolució de l'ensenyament a l'Europa occidental: 1) El arquitectes i enginyers descobreixen la complexitat del sistema urbà i introdueixen assignatures optatives en les seves carreres; geògrafs, economistes i a vegades sociòlegs descobreixen la dimensió espacial i comencen a introduir opcions espacials en els seus programes d'estudis. 2) Els urbanistes dels departaments d'arquitectura i enginyeria comencen a reclamar l'ensenyament de l'urbanisme i aconsegueixen, bé la introducció d'especialitats en aquestes carreres, com en el model alemany, o la creació de cursos de postgrau, com en el model americà. 3) El creixement de cursos i departaments porta a l'establiment de carreres independents de subgrau, excepte en aquells països on les disciplines tradicionals són massa fortes o la demanda d'urbanistes *generalistes* no és suficientment alta. 4) Finalment, els conflictes ideològics, la reducció del mercat laboral o la crisi del concepte d'interdisciplinarietat porten alguns països a una crisi de confiança, de la qual en resultaran o bé el fraccionament de l'ensenyament de l'urbanisme i, amb ell, el retorn a la divisió en sectors i la especificitat de cada un dels camps, o bé la segregació de departaments en grups separats: urbanistes físics, urbanistes polítics, etc.

Tal com mostra l'evolució d'aquests dos models, l'ensenyament de l'urbanisme està en un ajust continu entre el *generalisme*, l'especialització i el tornar enrera, buscant així adequar-se a les condicions que es van produint en el procés d'urbanització i a l'aparició dels problemes urbans i territorials.

El model llatinoamericà, en canvi, és molt diferent. Es troba pràcticament sense industrialització davant del procés d'urbanització, el que dóna lloc a uns tipus de problemes urbans diferents, de degradació del terciari, manca d'equipament i amb escasses possibilitats d'acció directa davant d'una capacitat tècnica generalment baixa. A diferència de la situació europea, el model llatinoamericà confia en una sèrie de centres d'estudis i societats d'investigació de perfils més centrats en l'economia o la sociologia, lluny de la intervenció urbanística, característic del cas anglès o d'altres institucions europees.

El model espanyol s'assembla al llatinoamericà, quant al tardà procés d'industrialització i l'establiment d'algunes institucions i mecanismes d'ensenyament com en el cas centroeuropeu. Si ens remuntem al segle XIX, el procés d'industrialització espanyol és fonamentalment un procés dependent de les inversions estrangeres, que

porta a un cert descuit des de l'inici envers les conseqüències depredadores del propi procés. Com en el model europeu, a Espanya també hi ha unes institucions docents, com la nostra universitat, que és una còpia del model francès d'estil napoleònic; però a diferència d'aquells països en què la universitat és prestigiosa, està compromesa amb els problemes i es compta amb ella per diagnosticar sobre la realitat i dissenyar polítiques, la nostra institució acadèmica creix desvinculada de bona part de la societat i acaba essent estèril davant de la realitat.

A Espanya s'ha donat una forta professionalització, però al marge de la universitat. L'enginyeria de Camins, per exemple, va ser una especialitat tècnica per a la construcció des ports, ferrocarrils, pantans i carreteres al servei de l'Estat. Els arquitectes, mitjançant les seves corporacions, van a treballar en la construcció de les ciutats, a través de l'exercici liberal de la professió, deslligats de la universitat. Això explicarà moltes de les característiques del tipus d'estructura acadèmica i docent espanyola. Entre els anys 1950 i 1960, es produeix un nou impuls en el ritme d'urbanització i un procés d'industrialització –en part dependent d'Estats Units– sobre una estructura regional molt jerarquitzada, polaritzada entre el camp i la ciutat, entre zones regressives i zones de desenvolupament i amb problemes urbans en les zones desenvolupades, amb gran incidència en el desenvolupament turístic. Aquests processos, que van ser fonamentals per a l'economia a curt termini (com el turisme), són els que assenyalaran quins són els problemes que s'han de resoldre i seleccionaran els continguts de l'ensenyament de l'urbanisme; els que dibuixaran un cert camp teòric i proposaran quins són els coneixements i instruments necessaris per abordar aquests problemes. Però a diferència d'Europa central o Anglaterra, a Espanya no existiran institucions o centres d'investigació –amb l'excepció del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC)– i menys en aquest camp; per tant, és explicable que aparegui un tipus d'ocupació tècnica que apliqui solucions directament als problemes sense submergir-se en la ciència, de tal manera que tenen el perill de cosificar-se en la seva tipificació i reduir-se en el seu tractament a l'aplicació d'una certa manualística (en transports, *housing*, etc.). D'alguna manera, en l'absència de compromís epistemològic de les professions amb la problemàtica de les nostres ciutats i del nostre territori.

5. L'ensenyament de l'urbanisme a Espanya

En l'ensenyament espanyol existeix una diferència clara entre allò que seria la formació de "l'urbanisme professional" dels arquitectes, enginyers, puntualment advocats i més excepcionalment economistes, i la formació de "l'urbanisme acadèmic";

és a dir, els estudis urbans, no necessàriament orientats cap a l'acció sinó la reflexió, amb objectius teòrics o pràctics a llarg termini, ja sigui en el camp de les ciències polítiques, sociologia, economia o geografia. La diferència es trobaria entre aquells pels quals l'interès científic és la descripció i comprensió del món exterior –que estaria en la formació de l'urbanisme més acadèmic– i aquells que tenen per objectiu modificar de forma controlada la realitat, a través d'uns processos “tipificats”; de convertir unes lleis científiques en pautes per a una pràctica professional. Certament, es poden alinear les diferents escoles i facultats en aquests dos estils d'ensenyament.

Per una banda, hi hauria les Escoles d'enginyeria de Camins, Canals i Ports, on els continguts de les assignatures d'urbanisme, fins avui, han tingut poc pes. En algunes hi ha hagut, a més de dues assignatures obligatòries –una introductòria i una altra més avançada–, dues de complementàries, com en les escoles de Madrid, Santander, Barcelona o València, que són les que tenen més pes urbanístic i estan més orientades cap a la planificació del transport i l'ordenació del territori.

En les Escoles d'Enginyeria Industrial, l'urbanisme es troba normalment en el disseny de polígons industrials, assignatures de construcció, arquitectura industrial o enginyeria de sistemes urbans; tot això, amb continguts poc urbanístics.

En les antigues facultats de Filosofia i Lletres, en les actuals divisions o en els Departaments de Geografia, la Geografia humana s'ha anat dibuixant com un corpus, el de la Geografia urbana, en el qual s'han anat recollint les aportacions conceptuals procedents del món anglosaxó i centroeuropeu propis i d'altres camps, com ara l'economia o la sociologia. Des del començament, les universitats de Barcelona, Santiago i Santander s'han plantejat que la Geografia urbana havia de ser una assignatura que formés part del tronc obligatori. En canvi, en altres universitats, fins fa ben poc, era una assignatura optativa. El seu contingut molt variable s'ha alimentat dels instruments analítics, aspectes de planificació urbana i territorial, la història de la ciutat, l'urbanisme, les contribucions disciplinàries d'altres matèries sobre la ciutat i el territori com a estructura urbana, els processos d'urbanització, els sistemes de planejament a Espanya, els problemes urbans a les ciutats espanyoles, la geografia regional i rural, l'anàlisi territorial, els models, el municipi i el territori, la cartografia, les tècniques de computació i l'anàlisi urbana. Estem parlant de matèries que, en algunes facultats prestigioses, hi han estat ben presents i han anat agafant un pes important.

En les facultats de Ciències econòmiques i empresarials, l'economia urbana sempre ha anat lligada a l'estudi de l'economia regional, sobretot en el segon cicle docent, en assignatures de caràcter complementari o optatiu, segregades dels troncs principals de la teoria econòmica, de la política econòmica i de l'estructura econò-

mica. Actualment, en els plans d'estudis hi trobem assignatures com *Teoria econòmica i regional*, *Política regional i urbana*, *Sociologia urbana*, *Teoria de sistemes*, *Història de la ciutat i del procés d'urbanització*, *Història de l'urbanisme*, *Planejament a Espanya*, *Gestió urbanística*, etc.

En les facultats de Ciències polítiques i Sociologia, la Sociologia urbana ha entès l'estudi del planejament com un procés de generació de polítiques i una forma d'intervenció de l'Estat; en elles s'hi estudien els processos socials de fragmentació del poder, el marc legislatiu, els recursos i la capacitat en el maneig dels instruments polítics. Les facultats de Madrid o Deusto, més sociològiques; la de València, més econòmica, està en general més centrada en les discussions sobre la població, l'ecologia urbana.

Finalment, des de les facultats de Dret, l'urbanisme ha format part del dret administratiu de forma molt subsidiària. Naturalment, en la vida professional hi ha especialistes importants i ben reconeguts, però en els estudis –com a dret urbanístic– hi ha realment poc temps del programa lectiu dedicat al tema. L'organització administrativa de l'urbanisme, el sistema legal d'ordenació urbana, el planejament i el seu procediment, el règim del sòl, els sistemes d'actuació o la disciplina urbanística són els continguts d'aquests tipus d'ensenyaments.

Segurament, l'anterior descripció per facultats i disciplines és molt esquemàtica; seria prudent la seva confrontació i actualització. Per formació i coneixements directes, puc explicar més a fons l'evolució i les característiques de l'ensenyament de l'urbanisme en el camp de l'arquitectura. Abans de la Guerra Civil, se celebra el primer *Congreso Nacional de Urbanismo* (el 1927), on es comença a parlar de la necessitat d'una Llei del Sòl. En aquell moment, el marc jurídic de l'urbanisme era l'*Estatuto de la Administración Pública*, dit de Calvo Sotelo. Hi ha una certa preocupació per l'ordenació del sòl i els problemes sanitaris de la ciutat. Alguns professors catedràtics –com Fernández Valbuena, a Madrid, i Folguera, a Barcelona– ja comencen a plantejar una certa sistematització en l'anàlisi topogràfica i històrica dels llocs. Folguera és el que aproxima les aportacions anglosaxones sobre la idea residencial de la ciutat amb els *neighborhoods*; el seu llibre *Urbanismo para todos* és una explicació de com s'entén, en aquell moment, el disseny de la residència, la idea residencial de la ciutat i la seva traducció al nostre context. César Cort és el catedràtic d'Urbanologia de Madrid, amb una àmplia obra professional –Plans de Múrcia, Valladolid, estudis per a Madrid– i la publicació d'una sèrie d'interessants llibres i estudis. Durant la postguerra, entre els anys 1940 i 1955, Llopart –el catedràtic d'Urbanologia a Barcelona– incorpora a la seva docència temes procedents de la revista *Stadbau* alemanya o dels llibres d'Henard. Immediatament després de la guerra, es dibuixa una certa línia professional formada per un còctel de diverses

procedències: *El arte de las ciudades*, de Camilo Sitte, el sanejament de les poblacions o la legislació. A Madrid, Pérez Mínguez –seguidor de Cort i Valbuena, però amb una formació més germànica i de coneixement del moviment modern– introdueix les obres del món anglosaxó i escandinau. Tot això formarà les referències pròpies dels arquitectes madrilenys fins a l'arribada dels planificadors dels anys seixanta. En aquesta seqüència sorgeix la figura de Gabriel Alomar, un arquitecte que estudia a Estats Units i que és un dels primers espanyols en fer-hi un màster en Ciència Regional i Urbana. Posteriorment, de retorn a Espanya, col·labora amb l'*Instituto de Estudios de Administración Local* en cursos diversos i publica tres llibres importants en aquella època: *Teoría de la ciudad*, *Comunidad planeada* i *Sociología urbanística*.

Fins aquí, fins als anys seixanta, podem entendre que s'ha tancat una primera etapa. Comença aleshores un nou període en el qual hi preval la informació urbanística, en què el mètode de coneixement fonamentalment és l'enquesta, el *survey*, com a anàlisi urbanística. És en aquest moment quan es tradueixen llibres tan coneguts com *La cultura de las ciudades*, *Técnica y civilización* i *La ciudad en la historia*, de Lewis Mumford; *Ciudades en evolución*, de sir Patrick Geddes, o *El urbanismo*, de Rigotti. La composició, la tècnica i l'enquesta social, de Gaston Bardet, introduïdes a Catalunya per Ribas Piera; els treballs d'Abercrombie a Londres i els treballs preparatoris de la Llei del Sòl. Emilio Larrodera, a Madrid, i Manuel Ribas i Xavier Subías, a Barcelona, són els urbanistes de referència d'aquell moment.

La meua formació com a arquitecte urbanista s'inicià amb les classes que imparteix Manuel Ribas Piera a principis dels anys seixanta. Entre els seixanta i setanta es desenvolupa una nova etapa, segurament fruit de l'esgotament de les formulacions anteriors. És l'etapa de la col·laboració interdisciplinària que anunciàvem abans, de la Urbanística com una ciència múltiple i complexa, una aproximació de diferents enfocaments científics. És un moment de bonança econòmica i d'una certa eufòria urbanística, que permetrà l'aparició de consultors especialitzats. Seran els mateixos anys del *Grupo R*, que el 1957 organitza un curs sobre urbanisme; els professors Manuel Ribas Piera i Manuel de Solà-Morales seran els pioners a l'hora d'introduir la planificació urbanística des de l'escala urbana a la regional, a mitjan anys seixanta. Ribas tindrà un paper clau en l'obertura disciplinària de l'urbanisme a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, en introduir diversos professors: economistes com Jacint Ros, Fabià Estapé, Ernest Lluch o Pasqual Maragall; Luís Carreño, sociòleg; Jordi Borja, geògraf social, Salvador Llobet, geògraf, i Manuel de Solà-Morales, en la formació i direcció del LUB. De forma paral·lela, Carlos Ferran i Eduardo Mangada comencen a introduir les teories del *Town Planning Institute* a l'escola de Madrid. Aquesta escola sempre ha estat més a prop dels corrents germànics i anglo-

saxons, mentre que la de Barcelona ho ha estat dels italians i de la geografia regional francesa.

L'etapa entre 1965-75 és la de la ciència urbana, dins d'aquest procés de progressiva autodefinició disciplinar, en un intent de superar l'eclecticisme de la interdisciplinarietat. Els cursos de l'IEAL, de la mà de Fernández-Longoria i de Ridruejo; llibres d'autors com McLoughlin, Weber, Alonso, Buchanan, Campos Venuti o Portas són referències obligades de l'època. La revista *Ciudad y Territorio*, des de 1969; la col·lecció *Ciencia Urbanística*, a Barcelona des de 1970; *Nuevo Urbanismo*, a Madrid des de 1971, i *Oikosau Urbanismo*, el 1972, són diverses col·leccions bibliogràfiques de l'època, en les quals hi predominen les traduccions, però la barreja resulta característica del moment i acaba essent una base pròpia i específica.

En el curs 1967-68, quan acabàvem la carrera, es va produir una certa crisi de creixement i una necessitat imperiosa d'autodefinició disciplinar. Manuel Ribas, en un article de l'època, es refereix al pas d'un urbanisme genèric a un "*urbanismo para arquitectos*". Intentaré explicar breument aquest nou paradigma, per visualitzar el que al principi d'aquest text intentava plantejar: la necessitat d'una especificitat, de profunditzar en un cert camp, com a mecanisme adequat per crear instruments i afrontar els problemes amb una major eficàcia. S'havia produït una llarga evolució en l'urbanisme, configurant-se un cert corpus disciplinar diferent de les disciplines tradicionals, però faltava fer un pas més. Érem conscients que en la carrera d'arquitectura resultava impossible abordar problemes de planificació regional, perquè eren de naturalesa interdisciplinària; vàiem que fins i tot els problemes més físics de la planificació urbana se'ns escapaven de les mans perquè no cabien en el pla d'estudis. Per tant, era millor concretar quin era el camp i els instruments primordials amb els quals podria treballar l'arquitecte, per poder així substanciar millor quina era la seva contribució específica. Crec que per a una discussió seriosa sobre interdisciplinarietat i especificitat –per no banalitzar el tema confonent temes epistemològics amb estratègies corporatives professionals– no s'ha de barrejar aquest episodi (com alguns han pretès) amb l'expressió d'una voluntat d'abandonament de la comprensió en profunditat dels problemes urbans o d'assumir tendències neoliberals; de *cosmètics* del sistema, o d'una pretesa visió aristocràtica del procés d'urbanització, tal com es deia en algunes crítiques que crec poc justificades.

Com escrivia l'any 1983 en la meva memòria pedagògica del concurs a Càtedra, quan parlem de l'"urbanisme dels arquitectes" el que proposem, en definitiva, és la progressiva auto-definició disciplinar i la possibilitat d'un nou enfocament sintètic desenvolupat a partir del sectorial, que ens porti a precisar quina és la plataforma pròpia, l'angle específic i la recerca pròpia de cada disciplina per a la creació de

coneixement. L'urbanisme dels arquitectes, en definitiva, seria *“reflexionar sobre unas prácticas concretas que nos son propias y desde donde poder establecer una teoría y por tanto la posibilidad de la definición teórica de los problemas e instrumentos de una cierta disciplina científica. Para el arquitecto, el estudio de la ciudad, la intervención sobre la misma, se ha de plantear fundamentalmente desde la dimensión física del hecho urbano y territorial, como plataforma sintética, no autónoma, desde donde poder incidir con mayor profundidad en razón de los mecanismos conceptuales e instrumentos prácticos propios de su formación; lo físico, la forma urbana, pero no al margen o en la ignorancia de las otras dimensiones del proceso de producción de ciudad, como campo de reflexión propia del arquitecto, en la configuración del hecho construido, y como aportación específica al trabajo de naturaleza interdisciplinaria del planteamiento”*. Aquí sí que hi ha un absolut convenciment que els problemes del planejament i de l'organització del territori són un problema de naturalesa interdisciplinària, però també hi ha el convenciment que fa falta buscar aquells instruments més propis i específics que facin que els arquitectes i les diferents disciplines i professions interessades en l'urbanisme siguin més capaços per a una certa tasca. *“La selección de los aspectos de análisis y de intervención específicos de la disciplina, significativos respecto a la naturaleza del problema a abordar y posibles tanto en relación con el bagaje disciplinar, como sobre todo respecto a la capacidad real de intervención, configura un marco de referencia para nuestro trabajo, en el que los conceptos de morfología urbana y tipología de edificación, son las claves tanto del análisis como de la proyección de la ciudad.”*

“La morfología urbana pues, como teoría estructural que desarrolla y relaciona elementos del tejido urbano y los hechos sociales subyacentes, al intermedio de los cuales se sitúan las acciones técnicas de configuración y ordenación del proceso de producción de ciudad; “proyecto urbano” como intervención sobre la ciudad, como respuesta a un sistema de condiciones complejo, que plantea opciones de cambio, no sólo en la forma sino también en el uso y en la manera de construir la ciudad. Son estos los dos pivotes sobre los que articular el urbanismo propio de los arquitectos. En consecuencia la enseñanza de la urbanística en las escuelas de arquitectura tiene que ser antes que nada, la reflexión sobre la ciudad construida y el ensayo de la proyección urbana de la arquitectura, que posibilite la aproximación a la definición de la forma de los elementos urbanos en relación a específicos sistemas de gestión y actuación.”

6. La contribució del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona

Per poder valorar la contribució catalana en el camp de la urbanística i l'ordenació del territori és decisiva la etapa dels anys setanta i vuitanta. Durant aquesta etapa es produeix una aportació fonamental en la teoria de la forma urbana projectada, “Les formes de creixement”, del LUB de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona; amb posterioritat a aquest període, l'esplèndida experiència de construcció de la ciutat de Barcelona que es produeix des del nou ajuntament democràtic, sobretot en matèria de l'espai públic, fins arribar a l'operació olímpica de 1992.

Intentaré apuntar molt breument algunes idees sobre aquests dos assumptes. *La tendenza*, un grup d'arquitectes entorn a l'*Istituto di Architettura de Venezia*, havia defensat que la nova cultura arquitectònica havia de basar-se en el que ells anomenaven “l'anàlisi tipològica” de les edificacions. No eren els únics que hi estaven treballant. Prevsner –amb les grans classificacions dels tipus d'edificis, per exemple– i d'altres també s'havien interessat pel tema. Tanmateix, la gran aportació d'aquells anys per part de l'escola de Venècia és justament l'estudi historiogràfic de les tipologies edificatòries, establint certes categories (“la casa gòtica”, “la casa socialista” o “la casa capitalista”). En definitiva, es tractava d'explicar que el conjunt d'edificis de la ciutat és la seva arquitectura, és l'Arquitectura, en majúscules. Una arquitectura pròpia de la ciutat definida per les relacions entre edificis, uns monumentals i d'altres anònims, que generen els teixits urbans. Aquesta aproximació morfo-tipològica va marcar la història de l'urbanisme des de mitjan anys seixanta fins als nostres dies. Resulta una aproximació una mica reductiva, però, ja que se circumscriu sobretot a l'edificació, sense considerar el sistema de suport, la infraestructura, la urbanització i els equipaments. Precisament, la gran aportació del LUB en aquells anys serà l'oferiment d'una discussió alternativa i/o complementària a la dels italians, proposant una teoria de les formes urbanes projectades que es traduirà en els programes acadèmics successius, que tenen el seu origen en el concurs contra el pla de la Ribera de 1971.

La convocatòria ciutadana d'un concurs contra l'ordenació proposada per la Ribera SA i dibuixada per l'arquitecte Bonet Castellana per al front marítim del Poble Nou responia a la preocupació que hi havia sobre les previsibles conseqüències socials d'aquell pla. L'anàlisi del sector i la proposta que vam elaborar en el LUB intentaven classificar les diferents formes construïdes que apareixien en el sector –els diferents sistemes d'ordenació i les relacions entre morfologia i localització–, de manera que es pogués reconèixer sota d'aquell magma urbà quins eren els problemes específics dels seus usuaris i els teixits respectius. En definitiva, les condicions econòmiques i socials i els problemes urbanístics que hi havia darrera del

manufatto, de la ciutat construïda. D'aquesta manera, apareixen les categories "eixamples", "polígons", "ciutat jardí", "suburbanes" i "urbanització marginal", que Manuel de Solà formula a partir de la combinació de tres sistemes (parcel·lació, urbanització i edificació de cada teixit); d'acord amb els diferents processos de gestió de construcció de la ciutat, segons amb quin pes i en quin ordre participen resultaran formes urbanes diferents. Mentre que en els treballs d'Aymonino i Rossi dels anys seixanta o els de Panerai i Castex en els vuitanta les categories "morfològia" i "tipologia" semblen suficients, en els del LUB de principis dels anys setanta es construeix una explicació estructural dels processos de construcció urbana més complexa. S'entén que el que s'està classificant són elements de forma (carrers, cases, parcel·les, edificis, etc.) i les maneres d'operar i comportar-se dels diferents agents en els processos de producció de ciutat. A través d'aquests elements, de com s'articulen entre elles les fases d'urbanització, parcel·lació i edificació es dibuixa el conjunt. Aquesta possibilitat de descomposició de la forma urbana a través de tres elements és la aportació crucial d'aquest període del LUB.

"Les formes de creixement" s'han imposat com a paradigma de l'anàlisi urbanística en el nostre país. Aquesta teorització –que als inicis va ser acusada de simplista, merament descriptiva i estructuralment poc explicativa– actualment es consideraria com una explicació excessiva i massa estructural. És cert que hi ha hagut interpretacions molt banals –que no han estat capaces d'entendre la diferència entre les formes urbanes paradigmàtiques i les formes convencionals, entre les formes controlades i les formes espontànies, entre els moments brillants del procés d'urbanització i els moments vulgars– que poden portar un observador poc atent a menysprear el model analític sense acabar d'entendre'l. Descobrir ara, com ha fet algun col·lega, que l'urbanisme actual és la superposició de lògiques, que hi ha una gran diversitat i heterogeneïtat en el creixement urbà o que s'han de valorar les preexistències és no reconèixer que aquestes condicions ja estaven anunciades en aquest aparell analític i metodològic. Els estudis monogràfics posteriors sobre els eixamples majors i menors, els polígons, la urbanització marginal i els teixits suburbans han estat la prova de càrrega de la pròpia teoria i el reforçament de les hipòtesis inicials sobre les formes residencials del creixement urbà.

Superada aquesta etapa seminal de l'anàlisi urbana i l'establiment de les seves categories i taxonomies, l'ensenyament de l'urbanisme a Arquitectura ha pogut centrar-se després en la "projectació urbana", ja que abans ha estat capaç de crear una certa base disciplinària, analítica, de teoria i de forma.

Vist amb perspectiva, s'ha de valorar l'aportació teòrica i metodològica del LUB com a transcendental, en un moment en què uns dels aspectes dominants del problema de la ciutat era el conflicte morfo-tipològic de la ciutat heretada. El primer

curs que va fer el LUB es deia “*El suburbio*”. Estàvem als inicis dels anys setanta, mirant una realitat caòtica i deficitària, sense zones verdes, sense equipaments, davant d'un caos d'edificis alts i baixos i mitgeres. Posar ordre en la ciutat especulativa fou el punt de partida d'aquesta teoria. Era l'etapa en què era fonamental la reconstrucció morfològica de la ciutat i les formes del creixement residencial, per davant d'altres teixits productius o terciaris. Davant d'uns processos d'ompliment, substitució, extensió i creixement encara agregat –més o menys continu, amb dinàmiques conegudes en ciutats de grandària mitjana–, la resposta donada pel LUB oferia una instrumentalització metodològica adequada, que si bé no pretenia resoldre tots els problemes, aportava nous models i idees d'intervenció a la ciutat i permetia entendre les formes urbanes generades en el procés d'urbanització de la ciutat industrial.

Tres dècades després, assistim a una nova dinàmica territorial; el territori cada vegada és més interactiu, més auto-organitzatiu; la seva ocupació ja no depèn tant de lògiques d'aglomeració ni models gravitatoris. Estem en una fase diferent. Molts de nosaltres estem aplicant-nos en l'estudi de les noves formes de creixement metropolità i els nous processos en curs per trobar, com es va fer en els anys setanta, interpretacions comprensives i disposar de nous recursos per comprendre millor una realitat territorial i urbanística i poder així ajustar els instruments d'intervenció. Esperem que d'aquesta nova situació en sorgirà una nova fase en l'ensenyament de la urbanística.

7. El disseny de l'espai públic i el projecte de ciutat

Per acabar, donant per suposat que el professor Joan Busquets farà un desenvolupament més detingut d'aquesta etapa el proper dia, simplement assenyalar la importància de les dues primeres legislatures dels ajuntaments democràtics, els treballs d'ordenació i disseny de la ciutat i la construcció material dels elements públics, places, carrers, parcs i equipaments. Crec que això ha estat reconegut a escala nacional i internacional, tant per l'amplitud de la tasca efectuada com pel valor innovador d'alguns dels millors projectes i realitzacions. No es tracta d'una experiència casual o fortuïta, ni segurament exclusiva de Catalunya, sinó el resultat d'una certa tradició disciplinària oblidada; el més singular d'aquest període és l'amplitud de l'obra, el curt temps en què es realitza i la intensitat amb la qual es desenvolupa. De forma fructífera, s'han anat explorant les relacions entre pla i projecte, s'han intentat trobar nous mecanismes de gestió i de construcció de ciutat. En aquest procés, en què no s'ha de minimitzar l'esforç institucional de la Generalitat ni dels

Ajuntaments, voldria destacar justament aquesta dimensió tècnica o professional: la incorporació de professionals i estudiosos d'una generació que en els anys setanta estava estudiant a les aules o ensenyant, que analitzava i criticava la realitat urbana i que no tenia capacitat d'intervenció (fins que fou cridada directament a participar, en una conjuntura favorable de renovació democràtica i de certs recursos econòmics en la perspectiva de l'Olimpíada); anar aprenent sobre la marxa, assajant, corregint models sobre el projecte, sobretot de l'espai públic, com a contribució especialment catalana. En aquests anys, mentre que a Catalunya es renova espai públic i planejament, a Madrid s'està fent i s'ha fet molt habitatge públic, que encara és una assignatura pendent per a nosaltres.

Crec que la gran contribució de l'urbanisme català d'aquests temps ha estat el disseny i el tractament de l'espai públic i la renovació del planejament. Crec que no és triomfalista dir que part d'aquest efecte és atribuïble a la renovació pedagògica operada en l'ensenyament de la urbanística, que ha estat a l'origen del procés i ha forjat una certa capacitat teòrica en el reconeixement del lloc, els problemes urbans i el disseny de la configuració urbana.

Tanmateix, el "nou urbanisme" –tal i com deia en un article a *El País* a mitjan anys vuitanta–, encara està ple d'inseguretats i contradiccions; encara no té tots els problemes resolts, ni en l'ordre teòric ni l'operacional; ni en l'àmbit de la regió metropolitana, ni en el de les ciutats tradicionals, ni en els seus creixements recents; per això, crec que segueix sent un repte per a totes les disciplines i els tècnics que tenim relació amb el territori i les ciutats prosseguir aprofundint de manera específica, des de cada una de les disciplines, en aquest compromís de coneixement, en la tasca interdisciplinària del planejament urbà i territorial i en l'ensenyament de la nostra disciplina.

Bibliografia

- FONT, Antonio. *Instrumentos de proyectación urbana*. Programa docent d'urbanística II, ETSAB-UPC, Càtedra d'Urbanística, octubre 1984.
- GAJA, Fernando. "Los paradigmas urbanísticos y su influencia en la enseñanza del urbanismo en las Escuelas Técnicas Superiores de Arquitectura del Estado". *Ciudades*, núm.2 (1995).
- RODRÍGUEZ BACHILLER, Agustín. *La enseñanza del urbanismo en España y el extranjero*. Madrid: MOPU. Dirección General de Acción Territorial y Urbanismo, 1985, p.187.
- SOLÀ-MORALES, Manuel de. *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB; 0.12).
- *L'art de ben establir: Curs d'urbanística: Exercicis d'urbanística II, 1978-1982*, del programa "La projectació en el creixement urbà". Barcelona: ETSAB-UPC, 1984 (Monografies de la Unitat d'Urbanisme; 6.35).
 - "Los urbanistas, quiénes y dónde". *Ciudad y Territorio*, núm.2 (setembre-desembre 1969).
- SOLÀ-MORALES, Manuel de; BUSQUETS, Joan; FONT, Antonio. *La enseñanza del urbanismo: (I) La situación internacional*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB, 0.16).
- SOLÀ-MORALES, Manuel de [et al.]. *Ciutat funcional i morfologia urbana*. Barcelona: Edicions UPC, 1994 (Quaderns d'Arquitectes).

Relació d'il·lustracions

1. SOLÀ-MORALES, Manuel de; BUSQUETS, Joan; FONT, Antonio. *La enseñanza del urbanismo: (I) La situación internacional*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB, 0.16). Pàgina 282
2. SOLÀ-MORALES, Manuel de. *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB; 0.12). Pàgina 282
3. Cronologia. Programa docent d'Urbanisme de la Universitat Politècnica de Catalunya. Pàgina 284
4. Organigrama. Relacions entre les diverses àrees de coneixement que incideixen en l'estudi de la ciutat i l'Urbanisme. Pàgina 284
5. Matriu gràfica. Les formes del creixement. Pàgina 284
6. Diagrama. Relació entre els diferents models d'estudis d'Urbanisme per països. Pàgina 284

2

ÍS O ABÚS?
Natura

1

1400322

INSTITUCIÓ CATALANA D'HISTÒRIA NATURAL
Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Memòria n.º 9

NATURA, ÚS o ABÚS?

Llibre Blanc de la Gestió
de la Natura
als Països Catalans

RAMON FOLCH I GUILLÈN
Secretari de Redacció

502 Fol
EDITORIAL BARCINO
1976

AL
NO

El *Llibre blanc de natura*: el reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori

Josep M. Camarasa

Josep Maria Camarasa i Castillo (Barcelona, 1946) és doctor en Biologia per la UB i diplomat en Ecologia Vegetal per la Universitat de Montpeller. Entre 1972 i 1975 va ser professor de la facultat de Biologia de la UB. Ha estat secretari general de la Societat Catalana de Biologia i president de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, consultor del programa "*Ecoteca Mediterrànea*" de la UNESCO i membre del Comitè espanyol del Programa MaB d'aquesta organització. Ha treballat en qüestions relacionades amb l'estudi i gestió dels recursos naturals i planificació territorial en el *Centre d'Études Phytosociologiques et Écologiques L. Emberger*, l'Institut Provincial d'Urbanisme de la Diputació de Barcelona o la Direcció General de Política Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya. Ha estat redactor de botànica i biologia en la primera etapa de la Gran Enciclopèdia Catalana i fundador i membre del consell editorial de la revista *Ciència*. El 1976 va ser un dels primers i més destacats col·laboradors de la primera edició de *Natura o abús? Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*, així com de la seva segona edició el 1988. Ha escrit nombrosos llibres i articles en diverses revistes i reculls sobre temes de les seves competències.

1. Introducció

El dia de Sant Jordi de 1976 es presentava a Barcelona, entre altres desenes de novetats bibliogràfiques, un llibre que portava per títol *Natura, ús o abús?*; com a subtítol, *Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*, que era el que els seus promotors, autors i col·laboradors li havien atorgat des de bon començament i que l'ús acabaria per consagrar, a desgrat de la prudent i ben natural desconfiança de l'editor davant d'un títol tan poc comercial. Aquest fet l'havia fet decantar per presentar-lo sota el títol, volgutament provocador i per això mateix suposadament més comercial, de *Natura, ús o abús?*

El Sant Jordi d'aquell any era ben especial. Era el primer després de la mort del dictador i ens trobàvem en plena eferescència de la transició cap a la democràcia. Encara era cap del govern, com ho havia estat dels darrers governs franquistes, el sinistre Arias Navarro, però cada dia, un darrere l'altre, s'enregistrava un o altre avenç –més tímid o més agosarat– cap a noves formes de convivència en llibertat. Aquell mateix dia, els carrers de Barcelona eren un clam per l'Estatut d'Autonomia. Podria semblar, doncs, que el *Llibre blanc* (com l'anomenarem abreujadament a partir d'ara) era una manifestació més d'aquella explosió d'ansies de llibertat que la conjuntura política propiciava. Ho podria semblar i, certament, ho era el fet mateix de la seva publicació; però la realitat és que la seva concepció i la seva realització s'havien anticipat a la mort del dictador. El *Llibre blanc* havia estat una obra dels darrers anys del franquisme i, quan el 20 de novembre de 1975 el general Franco ens deixà definitivament, es pot dir que la seva redacció estava acabada i només faltava dur-la a la impremta.

El *Llibre blanc* va ser, en realitat, fruit d'una conjuntura única; per una banda, a escala mundial, on els xocs petrolers dels anys setanta i les seves conseqüències econòmiques i polítiques es cuidaren d'extingir; per l'altra, en l'àmbit local dels Països Catalans, on l'extingiren les peculiars circumstàncies de la transició política del franquisme a la democràcia. Aquesta extinció ha contribuït a la notorietat del *Llibre blanc*, pel que tenia d'avançat en els seus plantejaments quan aparegué; però també ajudà a neutralitzar-los, en sostreure'ls del debat públic i sacralitzar-los, deixant el *Llibre blanc* com a referent utòpic majoritàriament respectat però que no calia seguir ni discutir. Cap força política, des del govern o l'oposició, l'ha fet seu ni l'ha discutit. Tampoc ningú l'ha rebutjat (encara que en els fets més d'una institució n'ha prescindit, sovint en nom del pragmatisme). Roman en els llimbs incerts de les veritats dites quan “no tocava”, dels textos sagrats que ningú no llegeix però tothom cita. Així i tot, com es veurà més endavant, ha deixat la seva empremta en algunes

1. Traducció en català. CARSON, Rachel L. *Primavera silenciosa*. Barcelona: Crítica, 2001 (n. de l'e.).

disposicions i plans de diferents administracions públiques catalanes; però, sobretot, en la manera d'enfrontar-se al planejament territorial de molts dels professionals que s'hi han dedicat d'ençà de la seva publicació.

2. El context planetari: la descoberta del 'medi ambient'

En la seva dimensió planetària, podem caracteritzar aquella conjuntura per l'emergència de l'ecologisme, els importants avenços científics i tecnològics en l'àmbit de l'ecologia i de la percepció remota i els inicis de la incorporació dels aspectes més mediàtics del deteriorament ambiental al discurs polític-electoral, primer als Estats Units i després a les altres democràcies occidentals.

En efecte, a escala internacional, els anys seixanta i els inicis dels setanta (amb un pic entre 1967 i 1974) són els de l'emergència de l'ecologisme tal com l'entendem generalment avui; és a dir, com a moviment essencialment polític, amb voluntat de transformació de la societat a partir de principis que es deriven dels coneixements que aporta la ciència ecològica (a diferència de totes les altres ideologies, que ho pretenen fer a partir de principis que es deriven de la ciència econòmica). La majoria dels que han estudiat el tema situen com a fita fundacional la publicació del llibre *Silent spring*¹ (Carson 1963), on es denunciaven els efectes deleteris de l'abús que s'estava fent dels pesticides sobre el regne animal –que estava condemnant a mort milers d'ocells i d'altres animals arreu dels Estats Units– i els seus efectes sobre els humans, que en el millor dels casos eren una incògnita. Potser el llibre hagués passat pràcticament desapercbut o restringit a cercles molt determinats –associacions de protecció d'animals, ornitòlegs i d'altres naturalistes aficionats o professionals de les ciències de la natura–, si no hagués estat pel desafortunat esforç que emprengueren algunes companyies nord-americanes productores de pesticides per desacreditar el llibre i la seva autora, així com pel paper d'alguns d'aquests productes (per exemple, determinats defoliants) a la guerra de Vietnam.

Després vingueren els primers moviments ecològics. Els uns, com una manifestació més del moviment 'hippy' o de la contestació dels estudiants de moltes universitats nord-americanes davant de la guerra de Vietnam; d'altres, menys radicals, a partir de l'extensió cap a nous objectius, com la qualitat de l'aigua i els aliments o els moviments de consumidors, que ja eren nombrosos als Estats Units en aquells anys. El romanticisme del "retorn a la natura", que buscava les seves arrels en Thoreau (potser alguns recordeu quan Walden no era un edifici polèmic de Sant Just Desvern, sinó un llibre que calia llegir perquè era com el manual d'aquell "retorn a la natura"), es marfonia amb el radicalisme dels moviments dels drets civils o contra la

guerra de Vietnam. A Europa, trigaren una mica més en arribar; quan ho van fer, van començar per manifestar-se com una extensió dels moviments veïnals de lluites urbanes per a la millora de les condicions de vida en els barris perifèrics de les ciutats industrials o de les reivindicacions contra el “colonialisme interior” d’alguns estats o algunes empreses multinacionals. Tanmateix, tampoc hi faltaven alguns antecedents, com la ‘Campanya per al Desarmament Nuclear’ promoguda a Gran Bretanya per Bertrand Russell, entre d’altres, o tot el moviment proteccionista, particularment actiu a Gran Bretanya, Suïssa i els Països Baixos d’ençà de la fi de la Segona Guerra Mundial (el 1948 s’havia fundat la UICN, *The World Conservation Union*). En qualsevol, cas les revoltes estudiantils de 1967-68 als Estats Units i Europa suposaren el tret de sortida de tota una colla de moviments alternatius que revestiren múltiples formes, entre els quals l’ecologisme –de fet, potser caldria parlar dels ecologismes– seria un dels que més camí estava destinat a fer.

En un ordre de coses ben diferent, aquells eren també els anys de la cursa espacial, gràcies a la qual, a començaments de l’any 1970 apareixia a les portades d’un gran nombre de revistes d’arreu del món una fotografia destinada a marcar una fita en la història: la primera fotografia presa des de l’espai del planeta sencer. Tot d’una es feia palès com n’era de limitat i fràgil el suport material de la vida i els humans. Hom començava a parlar de la nau espacial Terra, una metàfora que feu fortuna fins i tot en els ambients de les conferències internacionals. A més a més, ben aviat l’observació de la Terra des de l’espai esdevindria un instrument gairebé rutinari dels estudis sobre recursos naturals i usos del sòl, al marge de les seves aplicacions militars –les primeres que es desenvoluparen–, gràcies a la sèrie de satèl·lits LANDSAT (Camarasa 1986, p. 41-52).

Deixant de banda el seminal *Silent spring*, de Carson, entre 1967 i 1973 apareixen algunes obres tan significatives per als inicis del debat sobre el medi ambient com el llibre de Barry Commoner *Science and survival* (Commoner 1967), el de

2. Traduccions dels llibres citats (n. de l’e.):

COMMONER, Barry. *Ciencia y supervivencia*. Barcelona: Plaza & Janés, 1975.

GEORGESCU-ROEGEN, Nicolae. *La ley de la entropía y el proceso económico*. Madrid: Fundación Argentaria: Visor, DL, 1996.

MEADOWS, Donella [et al.] Prólogo de Víctor L. Urquidí [traducción de M. Soledad Loeza de Graue]. *Los límites del crecimiento: informe al Club de Roma sobre el predicamento de la humanidad*. México, DF: Fondo de Cultura Económica, 1972.

WARD, Barbara & DUBOS, René. *Una sola tierra: el cuidado y conservación de un pequeño planeta*. México, DF: Fondo de Cultura Económica, 1972.

SCHUMACHER, E. F. *Lo pequeño es hermoso: por una sociedad y una técnica a la medida del hombre*. Madrid: H. Blume, 1978.

Max Nicholson *The environmental revolution* (Nicholson 1970), el de Nicolae Georgescu-Roegen *The entropy law and the economic process* (Georgescu-Roegen 1971), l'informe del *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) per al Club de Roma sobre els límits del creixement *Limits to growth*, (Meadows 1972), l'informe de Barbara Ward i René Dubos a la Conferència Internacional sobre el Medi Ambient Humà d'Estocolm *Only one Earth* (Dubos 1972), el manifest de la revista britànica *The Ecologist* “*Blueprint of survival*” (*The Ecologist* 1972), el llibre d'E. F. Schumacher *Small is beautiful* (Schumacher 1973) i molts d'altres.²

No menys remarcable va ser el salt endavant de la ciència ecològica entorn d'aquells anys. Foren els anys –entre 1964 i 1974–, per exemple, del Programa Biològic Internacional (PBI). El PBI tingué un component ecològic important, en particular pel que fa al funcionalisme dels ecosistemes, a la vegada que fomentà una visió més interdisciplinària de la recerca ecològica. Les set seccions en que fou organitzat –productivitat de les comunitats terrestres, processos de producció en el medi terrestre i l'aquàtic, conservació de les comunitats terrestres, productivitat de les comunitats d'aigua dolça, productivitat de les comunitats marines, adaptabilitat humana i ús i gestió dels recursos biològics– ho mostren amb el simple enunciat dels seus títols. L'esforç de recerca d'aquest període es manifestà igualment en l'expansió dels estudis sobre teoria de sistemes i la seva aplicació als sistemes vius –en particular als ecosistemes–, procés del qual n'emergí una sofisticada ecologia matemàtica; una ecologia matemàtica de la qual els joves biòlegs catalans d'aquells anys en podíem tenir un tast de primera mà a les reunions d'ecologia matemàtica que organitzava Ramon Margalef, primer des de l'Institut d'Investigacions Pesqueres i després des de la càtedra (Margalef 1970, p. 1-148).

Fins i tot els polítics, si més no en alguns països –certament no a l'Estat espanyol dels darrers anys del franquisme–, començaven a incorporar els arguments ecològics al seu discurs. El primer de tots, el president nord-americà Richard Nixon, que dedicà la major part del discurs sobre l'estat de la Unió del 22 de gener de 1970 a qüestions ambientals. Gairebé al mateix temps, el febrer d'aquell any, el Consell d'Europa proclamava a Estrasburg l'Any Europeu de la Conservació de la Natura. Cal dir que aquesta aparent apropiació del discurs de protecció de la natura i de lluita contra la contaminació per part de les dretes provocà inicialment moltes mal·fiances amb l'ecologisme emergent, que titllava despectivament d'”ideologia ecològica” (Paccino 1972) una gran part de les esquerres europees “ortodoxes” d'orientació marxista, encara que no faltaren veus –sobretot procedents de la nova esquerra emergent a partir de les lluites urbanes o dels moviments estudiantils de 1968 –força més sensibles al potencial de l'ecologisme com a base per a una crítica radical del sistema capitalista (Zaldivar 1974, p. 67-98).

3. El context local dels Països Catalans: les grans esperances del franquisme tardà

I a casa nostra? No cal dir que els darrers anys del franquisme –a grans trets, la segona meitat dels anys seixanta i la primera dels setanta– foren uns anys de radicals transformacions en l'àmbit social, econòmic, cultural i territorial als Països Catalans. Es va produir un gran creixement demogràfic fruit de la immigració, un espectacular creixement econòmic, un desordenat creixement urbà, l'aparició del fenomen de la segona residència i l'explosió del turisme de sol i platja. Tot plegat, en un marc polític –la dictadura franquista– d'absència de llibertats, però en el qual les transformacions socials anaven erosionant petits espais per a una convivència més lliure i creativa que la que propiciava el règim. A la Catalunya Nord el marc polític era òbviament diferent, però en aquells anys, tot i viure sota un règim de llibertats –poc o molt mitigades durant els primers anys de la V República, sota el comandament del general Charles de Gaulle–, el desenvolupament econòmic de l'Estat francès la marginava com a la resta de les regions perifèriques meridionals, esdevingudes terra d'emigració. La Catalunya Nord patia així els problemes demogràfics contraris als de les comarques industrials del Principat, el País Valencià o els centres turístics de les Illes: despoblament i envel·liment de la població. Això no impedia, tanmateix, l'arrencada de projectes especulatius de desenvolupament residencial i turístic, tant a la costa del Rosselló com al rerepaís de les Alberes o els Aspres.

Dels aspectes que més ens interessien per emmarcar l'emergència del *Llibre blanc* cal assenyalar el ressò que obtenien entre nosaltres els moviments alternatius nord-americans i europeus dels anys seixanta. El del 'maig francès' de 1968 fou molt considerable, i encara més a la Catalunya Nord, on de forma paral·lela a les reivindicacions nacionals, alguns grups esquerrans nacionalistes propugnaven la defensa davant dels grans programes de desenvolupament turístic del litoral del golf de Lleó, de l'especulació del sòl forestal que començava a donar-se en indrets privilegiats del vessant nord de les Alberes (la *Vallée Heureuse* de la Farga de Sureda, per exemple) o de l'ocupació –per part de l'exèrcit– de grans extensions de pastures comunals al massís del Carlit com a camps de maniobres. Al sud de les Alberes, sota el franquisme, el que posava les primeres llavors d'allò que de moment no era ni un futurible eren les lluites pels equipaments als barris construïts a cremadent per allotjar la creixent immigració. En canvi, la destrossa que s'estava fent amb la cons-

3. A tall d'exemple, es pot esmentar el ditiràmbic tractament que fa Josep Iglésies de l'expectativa de la inauguració de Vandellòs 1 en el volum III de la *Geografia de Catalunya* d'AEDOS (Iglésies 1974, p. 235), un text escrit mentre encara estava en construcció aquesta central nuclear.

trucció d'urbanitzacions als espais naturals més remarcables de la rodalia de Barcelona encara suscitava escassa inquietud, excepte en alguns nuclis sensibilitzats.

Es tractava d'uns nuclis potser numèricament insignificants, però socialment significatius, ja que enllaçaven amb una tradició d'arrels centenàries: la de l'excursionisme científic. El llibre de Martí Henneberg publicat el 1994 m'excusa d'entrar en detalls respecte als inicis i els interessos científics del moviment excursionista català anterior a la Guerra Civil de 1936-39. Després de la guerra, les circumstàncies polítiques feren limitar les activitats culturals dels centres excursionistes supervivents, mentre que es reforçava la seva dimensió esportiva (controlada pel *Movimiento*, el partit únic del franquisme). Així i tot, determinades pràctiques esportives –com l'espeleologia– prengueren de manera molt natural una orientació científica paral·lela (Iglésias 1964), mentre que l'activitat purament excursionista incloïa gairebé sempre objectius amb una significació cultural o científica (recollida de fòssils, visites a monuments, observació d'animals o dels seus rastres, coneixement de la flora, etc). Dels cercles dels espeleòlegs del Centre Excursionista de Catalunya i d'altres entitats excursionistes barcelonines en sortiria l'octubre de 1972 el primer crit d'alarma pel projecte de l'Ajuntament de Barcelona, governat encara per Josep M. de Porcioles, de crear un gran abocador d'escombraries al massís de Garraf, que amb tota raó es pot considerar que obre el cicle de les reivindicacions més pròpiament ambientals a Catalunya (cal pensar que la instal·lació de la primera central nuclear catalana, Vandellòs-1, que havia començat a funcionar aquell mateix any, amb prou feines havia suscitat reaccions de rebuig, ans al contrari).³

Del moviment excursionista i de la iniciativa d'un grup de joves universitaris implicats en el catalanisme naixent del pas del segle XIX al XX havia nascut precisament el 1899 la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN), que seria la promotora del *Llibre blanc*. La ICHN, després d'una prolongada etapa de forçós silenci públic, només interrompuda fugaçment el 1949 per una discreta celebració del cinquantenari de l'entitat, reprenia el febrer de 1972 les seves sessions públiques. El desembre d'aquell mateix any es reconstituïa formalment i escollia consell directiu. Tot això, en l'ambigua situació de semi-clandestinitat en què es movien en aquells anys les societats filials de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), mai formalment dissoltes ni mai formalment autoritzades per les autoritats franquistes. De fet, amb la llei llavors vigent a la mà, les reunions de la ICHN eren clandestines i fer-se'n soci suposava incórrer en *asociación ilícita*. Convé recordar-ho per al coneixement dels qui no ho van viure, però també per refrescar la memòria dels qui ho van viure i avui sembla que no se n'haguessin assabentat.

Per altra banda, la ICHN, a diferència d'altres filials de l'IEC, s'ha caracteritzat des dels seus orígens per acollir eclècticament tant naturalistes “professionals” com “afec-

cionats”, actitud que es mantingué en la represa de 1972. De fet, entre els seus fundadors no n’hi havia ni un de naturalista “professional”, sense comptar que qualificar els naturalistes de “professionals” o “aficionats” és relativitzar molt. Entre els naturalistes “professionals”, són pocs els que –estrictament parlant– es poden considerar allò que correntment s’entén per naturalista, ja que es tracta més aviat de científics de laboratori que no de camp, o es dediquen a especialitats que no són les que pròpiament se solen considerar més naturalistes. Entre els naturalistes “aficionats”, en canvi, n’hi ha que –tot i no tenir una titulació universitària o tenir-la en rams molt allunyats dels més pròpiament naturalistes– tenen més experiència en algun camp de la història natural que molts professionals. La represa de la ICHN es va produir fonamentalment gràcies a la confluència d’interessos d’un grup d’universitaris de les seccions de Ciències biològiques i Ciències geològiques de la UB i al seu esforç per retrobar-se amb el passat –anterior a la Guerra Civil– de les respectives disciplines; era una més de les moltes manifestacions de renovació de la universitat a Catalunya i a tot l’Estat espanyol en el pas dels anys seixanta als setanta, que podríem fer arrencar de la ‘Caputxinada’ (març de 1966) i que es mantindria fins als primers anys de la transició. Aquells universitaris trobaren, a més a més, alguns aficionats qualificats fent-los costat amb entusiasme, des d’ornitòlegs fins a boletaires o des de col·leccionistes de fòssils fins a espeleòlegs aficionats a la zoologia de les cavitats que visitaven.

Cal afegir que a la secció de Ciències biològiques de la Facultat de Ciències de la UB, aquella renovació no afectava únicament el lògic relleu generacional dels escafalons inferiors del professorat. A la segona meitat dels anys seixanta, una bona part dels catedràtics encara eren relativament joves; alguns s’havien incorporat molt recentment a la càtedra i connectaven molt ostensiblement amb les inquietuds de l’alumnat i els seus més joves col·legues. A més, el 1967 s’hi havia incorporat el primer catedràtic d’ecologia de l’estat espanyol: Ramon Margalef. Va ser una incorporació veritablement decisiva per a la consolidació d’una escola ecològica, que tindria en el *Llibre blanc* una de les seves primeres manifestacions col·lectives. Fou decisiva, sobretot, perquè ja al 1967 Ramon Margalef figurava per dret propi a l’elit mundial de l’ecologia, si més no, d’ençà de les seves aportacions a l’aplicació de la teoria de la informació a l’ecologia, que havien estat el tema del seu discurs d’entrada a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (Margalef 1957, p. 373-449); gairebé immediatament es va publicar en anglès per una de les més prestigioses revistes de teoria de sistemes. La importància d’aquesta publicació, gairebé desconeguda entre nosaltres, ha fet dir a McIntosh (1985) que la maduració del concepte d’ecosistema es va fonamentar, durant la segona meitat dels anys cinquanta i al llarg dels seixanta, en els conceptes energètics desenvolupats pels germans Odum i en l’aplicació de la teoria de la informació tal com la proposà Margalef, judicis que compar-

teix Golley (1993) en la seva història del concepte d'ecosistema. L'article "*On certain unifying principles in ecology*" (Margalef 1963, p. 357-374), publicat el 1963 a la revista nord-americana *American naturality*, ha estat un dels més citats de la història de l'ecologia. Tot i que acabés d'incorporar-se a la càtedra, Margalef tampoc no era novell en l'ensenyament universitari, ja que des del 1963 –encara que fos als locals de l'Institut d'Investigacions Pesqueres (CSIC)– donava classe de dues assignatures optatives dels darrers cursos de Ciències Biològiques: Biologia Marina i Ecologia. Això vol dir que un cert nombre dels biòlegs sortits de la UB a partir de 1963 podien gaudir d'una formació en ecologia del més alt nivell. A partir de 1967, a més, tingué oportunitat de consolidar-se una veritable escola ecològica a l'entorn de Margalef, de la qual ens sentim partícips pràcticament tots els que ens dediquem a aquest ram a Catalunya –també a la resta de l'estat i d'altres països, principalment latinoamericans–; així, som sovint reconeguts per col·legues de formació diferent.

Cal remarcar que la figura de Margalef surt també del món de l'excursionisme i de l'entorn de la ICHN en els anys que precediren la Guerra Civil. Encara molt jove, abans de ser mobilitzat el 1938 amb la famosa "lleva del biberó", havia col·leccionat plantes i insectes, s'havia interessat per l'observació dels organismes aquàtics amb un petit microscopi i freqüentava les biblioteques del Centre Excursionista de Catalunya i de la ICHN. Acabada la guerra, ja des del 1939 mateix començà a recollir mostres d'aigües que estudiava a casa seva, amb un microscopi que ell mateix s'havia construït, o a l'Institut Botànic.

La carrera de Ramon Margalef és prodigiosa. Una segona mobilització, en aquest cas per part de l'exèrcit vencedor, el duugué dos anys a Mallorca, on entrà en contacte amb Miquel Massutí –director de l'Institut Oceanogràfic de Ciutat de Mallorca–, que l'inicià en l'estudi del plàncton marí. Retornat definitivament a la vida civil el 1943, quan encara no havia ni començat el batxillerat, va publicar els seus primers treballs científics, alhora que un llibre de divulgació sobre el plàncton que encara avui és una petita meravella: *Donde empieza la vida* (Margalef 1943). El suport decidit de Karl Faust (1874-1952) –el fundador del Jardí Botànic Marimurtra de Blanes–, li donà l'ocasió de passar uns mesos a l'Estació Zoològica de Nàpols el 1948, d'assistir al Congrés Internacional de Limnologia de Zuric i de visitar Josias Braun-Blanquet a Montpeller, el creador de la fitosociologia. El suport igualment efectiu de Francisco García del Cid (1897-1965) li aconseguí una modesta beca del CSIC adscrita a l'Instituto de Biología Aplicada, que li va permetre prosseguir les seves recerques limnològiques i oceanogràfiques mentre feia els seus estudis de batxillerat i ciències naturals. A partir de 1951, ja flamant llicenciat, col·laborà amb García del Cid en la posada en marxa de l'Institut d'Investigacions Pesqueres. Cinc anys més tard, a la reunió de la *Scripps Institution*

of *Oceanography* a La Jolla (Califòrnia), rebé el reconeixement de la comunitat internacional d'ecòlegs com un dels seus capdavanters, reconeixement que quedaria confirmat el 1957 amb la rebuda dispensada al seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Ciències de Barcelona.

Per completar el panorama del context en què es va gestar el *Llibre blanc* cal afegir que fins i tot entre els responsables polítics del planejament urbanístic i territorial de l'estat franquista havia aparegut –a partir dels anys seixanta– un cert interès pels espais naturals, generalment en termes purament paisatgístics, amb una actualització de les disposicions legals anteriors a la República, encara que ni a l'escala ni amb el ressò d'altres països. L'any 1971, per actualitzar poc o molt la seva façana, el govern franquista va reorganitzar parcialment el Ministeri d'Agricultura per crear l'*Instituto para la Conservación de la Naturaleza* (ICONA); entre les darreres lleis aprovades per les Corts franquistes, van figurar la del sòl i la d'espais naturals protegits (una i altra promulgades el 2 de maig de 1975). En la pràctica, dels plans generals aprovats abans de l'entrada en vigor d'aquella reforma de la llei del sòl, si per alguna cosa es feia referència a espais naturals era per tractar-los a manera d'espais verds. Una primera excepció a casa nostra va ser el Pla General d'Ordenació de la Província de Barcelona (1963), que preveia 14 espais qualificats de parc natural en aquesta demarcació. La Secció d'Urbanisme i Habitatge de la Diputació barcelonina va començar a treballar en la delimitació d'aquests espais; en aquesta activitat hi trobem, novament, homes arrelats a la tradició excursionista, com Francesc Gurri o Lluís Paluzie.

L'any 1972 es va donar un canvi qualitatiu amb dues iniciatives d'Albert Serratosa, llavors sotsgerent de la Comissió d'Urbanisme i Serveis Comuns de Barcelona i altres Municipis. La primera va ser constituir, en el marc de la llavors anomenada Comissió mixta de Coordinació estadística –remota antecessora del que avui és l'Institut d'Estadística de Catalunya–, una subcomissió que s'anomenà de Medi Ambient, encara que la seva funció primordial era promoure i donar suport a tota mena d'activitats relacionades amb la percepció remota i les seves aplicacions al territori de Catalunya; n'actuava de ponent el mateix Albert Serratosa i de coordinador Josep M. Obiols, i hi participàvem Jaume Bech, Maria de Bolòs, Josep M. Camarasa, Lluís Carreño, Enric Lluch, Lluís Solé Sugranyes, Jaume Terradas, Josep Trilla i Joan Vilà Valentí (posteriorment, Jaume Calvet va substituir Lluís Solé Sugranyes i Josep M. Panareda, Maria de Bolòs). La segona d'aquestes iniciatives va encarregar al Departament de Botànica de la Facultat de Ciències de la UB un estudi del patrimoni natural del territori de la competència d'aquella Comissió; un encàrrec que recauria en un equip que l'autor d'aquest text va tenir el goig d'encapçalat, amb Ramon Folch i Ramon M. Masalles com a principals col·laboradors (Camarasa; Folch; Masalles 1977, 1979).

Fins i tot en el món empresarial, encara que amb unes actituds que avui semblarien paleolítiques als més tebis en matèria de preservació ambiental, s'organitzaren –a partir de 1971– en el marc de les jornades tècniques de la Fira de Barcelona, unes *Jornadas técnicas sobre el Medio Ambiente*; la publicació de les seves conclusions, si més no durant els primers anys, anaren a cura del Servei d'Estudis de Banca Catalana. Els aires del temps bufaven fins i tot per a personatges com Andreu Ribera Rovira, president de la *Cámara de Comercio Industria y Navegación de Barcelona*; les seves manifestacions en aquelles jornades eren un blanc ideal per als incipients ecologistes de principis dels anys setanta, per exemple quan declarava emfàticament que la contaminació era el resultat inevitable de satisfer la demanda de determinats productes (en particular, és clar, la que ell mateix ocasionava amb la seva indústria metal·lúrgica).

4. La situació urbanística i territorial de principis dels anys setanta als Països Catalans

La situació de l'urbanisme i l'ordenació del territori als Països Catalans a l'inici dels anys setanta –a desgrat dels tímids intents de redreçament esmentats– era catastròfica; en particular, quant als equipaments urbans i el total desgavell de la implantació de les urbanitzacions de segona residència en el territori. La concentració de desastres era particularment descoratjadora a la perifèria barcelonina, les àrees costaneres i la corona metropolitana situada a menys d'una hora de cotxe de Barcelona. Són els anys en què balearització esdevingué sinònim de desenvolupament turístic desordenat, tot i que bona part del Migjorn valencià, determinats municipis de la costa del Principat o la costa de la Marenda tenien poc a envejar a la badia de Palma o Eivissa, a punt del desenvolupament turístic catastròfic per al patrimoni natural. Els *Planes de Desarrollo* del franquisme tecnocràtic veien en el turisme, abans de res, un mitjà formidable d'obtenir divises; no hi havia res prou important per no ser sacrificat a tan noble objectiu. El *III Plan de Desarrollo* (1971) preveia, entre d'altres coses, divuit “*grandes zonas turísticas*”, sis de les quals corresponien als Països Catalans. La memòria del Pla les descrivia com:

“Concentraciones de grandes hoteles, segundas residencias, apartamentos y otras edificaciones permanentes que sin práctica solución de continuidad acogen más de 150.000 personas entre residentes permanentes y temporales” (Servicio de Estudios en Barcelona del Banco Urquijo 1972, p. 130)

Una descripció que avui ens posa els pèls de punta, però que era jutjada com a extremadament positiva pels responsables del turisme i del desenvolupament a

l'Espanya dels anys seixanta i setanta. Les “grans zones turístiques” previstes en aquell Pla als Països Catalans eren la Costa Brava, el Maresme, la costa mediterrània des de Sitges a Cambrils i de Vinaròs a Castelló, els nuclis turístics de l'entorn de València, les costes llewantines de Sueca a Xàvia, de Calp a la Vilajoiosa i del Campello a Torrevella, i les illes Balears. En realitat, enumerar aquestes zones turístiques cap a l'any 1971, més que proposar-ne la planificació era reconèixer-ne l'existència per obra i gràcia del desgavell urbanístic anterior. La proliferació de plans parcials –molt sovint especulatius, tant industrials com de segona residència a les àrees periurbanes o metropolitanes, aprovats o simplement tolerats pels ajuntaments de l'època– acabaven de consolidar el desgavell.

Per altra banda, la major part de les transformacions més rellevants s'havien produït en un període de temps relativament curt: entre 1965 i 1973, gairebé un 3% del territori de Catalunya va passar de rústic a urbanitzat. Aquestes precisions quantitatives s'han conegut més tard gràcies als avenços de la percepció remota i la cartografia, tot i que no calien mesures gaire precises per advertir el procés de degradació al qual estava sotmès el territori, enmig d'una indiferència generalitzada i sovint amb la complicitat de les autoritats del moment. El cas és que els fets eren ja prou manifestos el 1970 com perquè Xavier Llimona i l'autor d'aquest text, amb l'ajut de Josep Travé –del Laboratori Aragó de Banyuls de la Marenda, que ens facilità les dades de la Catalunya Nord–, donéssim un primer curset improvisat sobre “Ecologia i conservació de la natura” a la III Universitat Catalana d'Estiu, on ens fèiem ressò de la situació.

Entre les administracions públiques del moment, tal com ja s'ha esmentat, només la Diputació de Barcelona (a partir del Pla provincial de 1963) i la Comissió d'Urbanisme i Serveis Comuns de Barcelona i altres Municipis havien mostrat alguna sensibilitat per les qüestions ambientals abans de 1973. En tot cas, el tema de la planificació urbanística en els anys del franquisme –si més no quant a la Catalunya estatutària– ja ha estat tractat en una altra de les ponències i no escau repetir aquí el que ja s'ha dit.⁴

4. Vegeu el capítol de Juli Esteban en aquest mateix llibre: “Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976.”

5. La gènesi del *Llibre blanc*

Vet aquí, doncs, les condicions en què apareixia el *Llibre blanc*; un nucli de naturalistes catalans amb una formació ecològica solvent prenia consciència per primera vegada d'allò que podia aportar a l'ordenació del propi territori, que va trobar uns interlocutors propicis a escoltar-los en l'àmbit de l'urbanisme. Tot això, just en un moment en què la situació territorial –com la política– imposava a qualsevol consciència desperta l'imperatiu moral d'actuar, en la mesura de les pròpies capacitats, en el sentit de redreçar el país en tots els aspectes. Ho deixa ben clar el manifest que obre el *Llibre blanc*: “Al país, amb l'esperança d'ésser-li útils”.

Tanmateix, abans de parlar de l'aparició del *Llibre blanc*, potser convé parlar de la seva gènesi. Aquí, el lector sí que haurà d'excusar algunes incursions autobiogràfiques o narracions poc o molt subjectives d'esdeveniments que l'autor va presenciar o en què hi va participar d'una manera o d'una altra. La mateixa presentació del *Llibre blanc* –escrita per Ramon Folch– ho explica succintament: el *Llibre blanc* partia d'una idea inicial de l'ornitòleg Joaquim Maluquer i Sostres en el moment de la represa de la ICHN, que l'acceptà amb entusiasme; l'execució d'aquesta idea es confià a qui era llavors el seu secretari, precisament Ramon Folch. La presentació situa al mes de gener de 1973 la proposta de Maluquer.

La memòria de l'autor, refrescada amb converses recents amb Joaquim Maluquer i Ramon Folch, permet afegir algunes precisions. De fet, des de feia ja temps –el 1972–, Joaquim Maluquer portava de cap un inventari de la fauna amenaçada per les transformacions que estava experimentant el territori a Catalunya; molt especialment, el costaner. La presa de possessió del primer Consell directiu electe de la ICHN d'ençà dels anys trenta –el desembre de 1972– i la crida que feu als socis per aportar idees de cara a les activitats li semblà una oportunitat idònia per donar concreció a aquell projecte; així ho exposà a Francesc Español, director del Museu de Zoologia de Barcelona i flamant president electe de la ICHN. El 10 de gener de 1973, després d'una sessió científica al Palau Dalmau –la primera convocada per aquella primera Junta directiva electa de la ICHN–, Francesc Español presentà Ramon Folch a Joaquim Maluquer, que encara no es coneixien, i comentà la idea de l'inventari que Maluquer li havia exposat prèviament. Folch l'acollí amb entusiasme, mentre alguns dels altres assistents també hi assentiren amb interès.

Ben aviat, però, Folch, Masalles i l'autor d'aquest text, que estàvem començant el nostre estudi del patrimoni natural de la “comarca” de Barcelona i defensàvem una aproximació menys descriptiva i més quantitativa de la problemàtica ambiental en els sistemes terrestres –més acostada a la que ja es duia a terme en els ecosistemes aquàtics des del Departament d'Ecologia, que dirigia Margalef–, objectàvem que

potser ja no era el moment de plantejar-se una “conservació de la natura” o una “protecció de la fauna” en alguns espais singulars com parcs nacionals, reserves integrals o santuaris faunístics, sinó el d’una “gestió de la natura”, que es plantegés com a objecte la totalitat dels espais, sense excloure’n els més humanitzats. Així començà a prendre forma la idea del *Llibre blanc*, en erigir-se Ramon Folch –com a secretari de la ICHN– en defensor de la idea al si del Consell directiu. La conjunció de la preocupació de Maluquer per la fauna amenaçada, la de l’equip de botànics que executàvem l’encàrrec d’Albert Serratosa sobre el patrimoni natural de la “comarca” de Barcelona per una planificació que tingués en compte els valors naturals del territori i el mestratge teòric de Margalef resultaren cabdals. La disponibilitat –i la capacitat– de Ramon Folch per posar-se al capdavant del projecte i impulsar-lo acabaria per donar-li la forma definitiva.

El primer esment públic del *Llibre blanc*, però, no arribaria fins a l’octubre de 1973, en una circular que la ICHN va fer arribar als seus membres, amb motiu de la represa del curs. Hom els assabentava del projecte d’elaborar “un *Llibre blanc* de la Natura al nostre país”, pel qual ja es comptava “amb un acord formal d’ajut econòmic per part d’Òmnium Cultural” i del qual s’esperava poder ampliar detalls ben aviat. Aquesta ampliació es va anunciar en la memòria d’activitats del mes de desembre d’aquell any, on es donava compte d’haver obtingut un ajut d’Òmnium Cultural de 115.000 ptes., “per cobrir les despeses de gestió de l’obra”. D’aquests diners, d’una petita part del pressupost de l’estudi del patrimoni natural de la “comarca” de Barcelona, d’algunes aportacions del Servei d’Estudis de Banca Catalana, de la Fundació Carulla-Font, de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d’Estalvis i del voluntarisme de tots els autors –i també, tot s’ha de dir, de l’editora, Editorial Barcino– en va sortir el *Llibre blanc*.

Tal com diu la presentació, el següent pas formal fou convocar un primer grup de possibles col·laboradors per assabentar-los del projecte i demanar-los d’aportar “tota mena d’idees, suggeriments, temes i noms de possibles col·laboradors”; un grup germinal de 18 persones “capaces d’entendre el projecte i d’engrescar-s’hi”. Les característiques definitòries de com havia de ser el *Llibre blanc* eren expressades en quatre punts:

1. Una obra de redacció col·lectiva, que recollís la col·laboració d’especialistes diversos, que estant en condicions, s’avinguessin a participar-hi graciosament. Cada autor s’ocuparia d’una part, que bo i respectant el canemàs i els punts programàtics de l’obra, plantejaria lliurement i de la qual n’assumiria la responsabilitat conceptual.

2. Una obra concebuda amb rigor i seriositat, allunyada tant de tremendismes com d’èxtasis, plenament responsable. El caràcter revulsiu i sensibilitzador davant dels greus problemes que en el terreny de la gestió de la natura se’n plantegen, particu-

larment en les zones més densament poblades del nostre país, ha de desprendre's de l'exposició raonada dels fets, més que no pas de ditirambes arrauxats. Es tractava de reflectir serenament –la qual cosa no volia dir amb desmenjament– la nostra realitat.

3. Una obra capaç d'interessar el gran públic (el gran públic mínimament culte i amb interessos, és clar) i, alhora, de no fer somriure l'especialista. Si voleu, una obra d'esperit divulgador, però no una obra que pren els destinataris per a infants mentals. Una obra que contingui informació accessòria (quadres, esquemes, dades diverses) d'interès elevat fins i tot per a l'especialista. No cal dir que la documentació gràfica ha d'ésser present; cal comptar-hi i repenjar-s'hi a l'hora de concebre els articles.

4. Una obra globalitzadora, que permetés tractar tant els aspectes zoològics com els botànics, els geològics i que els tractés no amb mentalitat conservacionista, sinó amb mentalitat *ordenacionista*: no només cal conservar indrets i espècies, sinó que també cal racionalitzar el tractament de les zones o espècies no especialment protegides. El *Llibre blanc* no havia d'evocar arcàdies perdudes, sinó demostrar que la gestió de la natura (conservació i explotació racional) era un dels principals problemes amb els quals s'enfrontava en aquell moment, massa alegrement, per cert, la Humanitat. I això el *Llibre blanc* ho havia de fer per als nostres països, amb els nostres problemes, a partir del nostre treball.

Així, doncs, des de la seva concepció, el *Llibre blanc* anticipava –sense ser-ne conscient– el concepte de desenvolupament sostenible, avui de plena actualitat. Anticipava també els informes sobre l'estat ambiental d'un país o del planeta sencer, que en anys més recents han proliferat; això sí, amb un plantejament molt més arrelat al territori concret del qual s'ocupava.

La llista dels primers convocats era també significativa. Cinc botànics –Oriol de Bolòs, Josep M. Camarasa, Ramon Folch, Ramon M. Masalles i Josep Vigo–; el primer i el darrer, representatius de la tradició florística i fitosociològica, que podríem considerar la ciència normal del ram a casa nostra; els altres tres –els joves–, que havien començat el primer treball aplicat de cartografia de la vegetació i diagnòstic de l'estat del patrimoni natural de l'espai més problemàtic de tot el país des d'aquest punt de vista: la “comarca” de Barcelona.

Cinc zòlegs –Adrià Casinos, Francesc Español, Enric Gadea, Joaquim Gosàlbez i Joaquim Maluquer–; en aquest cas, els representants de la tradició eren Español –director del Museu de Zoologia i president de la ICHN– i Enric Gadea –catedràtic i cap del Departament de Zoologia de la UB–; Casinos i Gosàlbez eren els representants de la renovació i Maluquer –a més d'haver estat l'inspirador de la idea– era un dels ornitòlegs aficionats de més alta competència del país.

Quatre geòlegs –Josep M. Obiols, Joan Rossell, Lluís Solé Sabarís i Josep Trilla–; en aquest cas, amb Solé Sabarís com a representant de la tradició i Joan Rossell i Josep Trilla de la renovació; el paper de Josep M. Obiols (posteriorment més conegut com a Raimon Obiols) era el de vincular el *Llibre blanc* amb la Subcomissió de Medi Ambient del Consorci d'Informació i Documentació de Catalunya; el seu llarg empresonament a partir d'octubre de 1974 li impediria figurar entre els autors efectius del *Llibre blanc*, però el lligam amb la Subcomissió de Medi Ambient quedà assegurada per un nodrit grup de participants en la redacció.

Tres ecòlegs –Ramon Margalef, Jaume Terradas i Lluís Trabaud– i un pedòleg –Jaume Bech– completaven el grup. Es tractava, doncs, d'una tria feta amb la màxima cura per tal de no marginar cap sensibilitat, però alhora per assegurar la viabilitat del projecte, convocant des del primer moment persones que se sabia positivament que hi podien connectar.

En una segona reunió –presidida per Oriol de Bolòs i en la qual va tocar a l'autor d'aquest text actuar de secretari per l'absència incidental de Ramon Folch– es va discutir la proposta d'índex definitiu. En aquesta reunió, es va plantejar l'interès per incorporar a la redacció persones que s'ocupessin de la gestió del territori, però el sentir general hi fou contrari. Encara era massa gran la distància que separava els llenguatges i les pràctiques d'urbanistes, enginyers forestals o, en general, del personal vinculat amb l'administració dels temes territorials, dels naturalistes que es disposaven a redactar l'índex del *Llibre blanc*. Es tractava, és clar, de l'índex definitiu en les seves línies generals –que es respectaren força en la versió final–, però encara susceptible de modificacions en alguns punts concrets.

En tot cas, va ser a partir d'aquest índex que es van fer formalment els encàrrecs als autors, a finals de maig d'aquell any 1974. Hom els demanava d'enllestir-los abans d'octubre d'aquell mateix any, per tal de permetre la secretaria de redacció la necessària refosa (que en molts casos requeria prèviament d'una traducció, atesa l'escassa perícia en l'ús del català escrit de la majoria dels autors). Arribaren efectivament els textos al llarg de la tardor i Ramon Folch els posà en solfa a l'hivern. El fet és que –només a manca del text de les conclusions– el març de 1975 es posava a disposició dels autors l'esborrany del text definitiu, per tal d'incorporar-hi esmenes i addicions. Finalment, el mes de maig es va fer la presentació en una memorable sessió conjunta de la Institució Catalana d'Història Natural i la Societat Catalana de Biologia en el Laboratori Aragó de Banyuls de la Marenda. Encara trigaria prop d'un any a aparèixer, però el text del *Llibre blanc* s'havia acabat d'establir realment abans del començament del curs 1975-76. Les lògiques dificultats del procés editorial –a causa de la precarietat de mitjans de la ICHN– i el desig de fer coincidir la seva aparició amb una data assenyalada com la diada de Sant Jordi en retardaren l'aparició encara uns mesos més.

6. Els continguts del *Llibre blanc*

Potser no caldria fer una descripció de la traça i el contingut del *Llibre blanc*, que en la seva segona edició encara és un llibre present a les llibreries, que qualsevol es pot comprar per poc preu. Tanmateix, la fidelitat a l'encàrrec rebut sí que exigeix una descripció succinta i un cert judici crític, referits fonamentalment a la primera edició però abastant també les modificacions introduïdes a la segona.

El *Llibre blanc* consta de quatre parts de desigual extensió i característiques, precedides d'una "Presentació" i una relació de col·laboradors i seguides d'una bibliografia i un apèndix documental. La primera part –"Bases ecològiques per a una gestió de la natura", a càrrec de Ramon Margalef– la constitueixen quaranta pàgines imprescindibles encara avui per a qualsevol que vulgui intervenir en el territori amb coneixement de causa (i no únicament als Països Catalans); per això mateix, amb molt bon criteri, no se'n modificà ni una coma en la segona edició. La segona part conté una descripció de les "Característiques i problemes generals de la natura als Països Catalans". La tercera, la més extensa amb més de dues-centes pàgines, conté pròpiament l'inventari de les "Espècies o grups amenaçats", per una banda, i de les "Zones amenaçades o conflictives", per l'altra. La quarta, finalment, sota el títol "Per una gestió de la natura als Països Catalans", recull un inventari de la legislació protectora existent, de les delimitacions d'espais protegits efectuades i en curs i unes orientacions i directrius generals per a una gestió ecològica als Països Catalans, a càrrec de Jaume Terradas i Ramon Folch.

El mateix Ramon Folch –en un "Advertiment a la segona edició" (que precedeix, en aquesta segona edició, a la "Presentació" de la primera, que es publica sense cap modificació)– ha fet justícia a alguns excessos o flaqueses de la primera, bo i remarcant amb satisfacció com el cos doctrinal de l'obra havia aguantat perfectament els deu anys transcorreguts i la revisió acurada del text, plana per plana. Només en algunes ocasions, diu Folch, "un respecte massa sacralitzat per l'«ordre natural» [...] tenyeix [...] el text de bucolisme o amara de vaguetat les consignes d'actuació territorial [...]: que serveixi això per a fer la balançada a tant respecte igualment sacralitzat per l'«ordre artificial» de massa tècnics barroers, desconexors de la fragilitat d'aquest nostre món mediterrani". En altres casos, "alguns anatemes contra activitats circumstancialment –però no pas necessàriament– irrespectuoses contra el medi natural són [...] excessius, ingenus". Un judici, el de Ramon Folch, completament just. L'autor mateix, tot i haver estat un dels menys *sacralitzadors* de tots els redactors del *Llibre blanc*, s'ha d'acusar d'alguns d'aquests pecats; algun, ni tan sols s'ha esmenat del tot en la segona edició, com la rotunda afirmació del començament del capítol dedicat a les grans concentracions urbanes i industrials, segons la

qual el problema d'aquestes concentracions en relació amb la natura es redueix a: "no n'hi ha". Relliscades de joventut! Foren excessos del llenguatge de qui sap que ha de cridar molt fort perquè algú l'escolti. El que de debò es dedueix del text és que de natura n'hi ha a tot arreu, que els humans mateixos en som part i que, precisament per ser-ne la fracció conscient, som part especialment responsable de les pròpies accions quan aquestes han causat o en poden causar estralls.

Dit això, també cal fer-se ressò de l'encert i l'oportunisme amb els quals s'introduïa un concepte del qual ningú n'havia sentit a parlar i que ha estat una de les aportacions cabdals del *Llibre blanc*: el de gestió de la natura. La presentació de la primera edició deia que no era pas nou; pur eufemisme o modèstia exagerada de joves científics que ens sabíem marginals respecte als grans centres creadors de pensament. A tot estirar, n'havíem parlat en alguna conferència, en alguna classe, en algun seminari, mitja dotzena de persones. No era exactament allò que expressaven les locucions *aménagement du territoire* en francès o *wildlife management* en anglès; era una suma del que expressaven totes dues i encara alguna cosa més. Aquesta, precisament, era la proposta d'un llibre en el qual hi participaven una colla de persones ben intencionades, però que no havien ultrapassat –la majoria d'elles– el llinard d'allò que fins llavors s'anomenava "proteccionisme"; és a dir, voluntat de conservar les espècies i els paisatges més singulars pels seus valors estètics i patrimonials. Uns i altres encara pecàvem més de presumptuosos que d'ingenus. La natura –mai no s'hi insistirà prou– no és quelcom extern als humans; per una banda, en som part, i per una altra, ens supera de molt. Ni podem protegir-la (de què?, d'ella mateixa?), ni gestionar-la. El que sí que podem fer és malmetre'n (o no) algunes parts, llevar-ne coses d'un lloc i traslladar-les a un altre o fer-la inhabitable a una escala local –o més general– per a algunes espècies, fins i tot la nostra. Aquí rau el problema: la natura, fins i tot la natura viva, la biosfera, és perfectament imaginable sense la presència de l'espècie humana; en realitat, n'ha prescindit molts milions d'anys sense majors inconvenients. Totes les altres espècies –incloses les d'homínids que han precedit la nostra– han tingut un origen evolutiu i una extinció, i no hi ha cap evidència que ens digui que la nostra espècie hagi de ser diferent en això. Potser només ens diferenciem pel fet de gaudir del dubtós avantatge de poder precipitar la nostra pròpia extinció.

Això recorda, entre altres coses, la primera part del *Llibre blanc*, redactada per Ramon Margalef, el mestre de tots els ecòlegs catalans d'avui. El que intentava fer aquest llibre era respondre a una pregunta: "Com continuar traient rendiment [de la natura] sense alterar excessivament el seu funcionament i sense deixar de conservar certes característiques que tant ens plauen?" Tot això, en un context en què "la Terra se'ns fa petita; els recursos de tota mena s'esgoten i cada vegada serà més difi-

cil tenir-los en abundància”, però “cada un de nosaltres desitja i sovint aconseguix consumir cada vegada més recursos” cosa que “s’aconsegueix i es realitza de manera molt desigual, afegint un element ètic d’injustícia a un problema ja per ell mateix poc tractable”.

L’element clau que diferencia la teoria ecològica *margalefiana* de la d’altres ecòlegs és l’èmfasi en la importància de l’organització o diversitat en els ecosistemes, generalment expressada en termes d’informació. A la primera part del *Llibre blanc* ho expressa de la manera més planera:

“L’organització o diversitat de la Natura correspon al fet que la biomassa no és uniforme, hi ha plantes, animals, homes: hi ha moltes espècies de diversa importància numèrica, i l’ecosistema resulta de la interacció equilibrada entre totes ple-gades. Podem afegir dues coses: que tota organització viva consta de parts dife-rents, unes que es renoven més de pressa que les altres (per exemple la matèria de les plantes es renova més de pressa que la dels animals que se’n nodreixen) i que tota acció de l’home tendeix a reduir la diversitat de la natura amb què es posa en contacte.”

Potser és encara més clar com ho expressa en el seu llibre *La biosfera entre la ter-modinàmica y el juego*, publicat el 1980; és a dir, entre la primera i la segona edició del *Llibre blanc* (Margalef 1980):

“Hablamos de información o de forma, para referirnos a la manera como la energía y la materia se combinan y se extienden en el espacio. La palabra forma tiene una larga tradición en filosofía, en el sentido de algo añadido a la materia y que le da propiedades particulares y concretas. La forma sería diferente de una parte de la materia a otra. Este antiguo concepto de forma corresponde más o menos a una manera constructiva de entender el concepto más reciente de información, usándolo en un sentido amplio, quizás un poco más amplio, aunque no substancialmente diferente del sentido que tiene en la teoría usual de la información.”

Altrament dit:

“En un mundo que ya posea cierta estructura, cualquier interacción entre la materia y la energía –que significa un aumento de la entropía– modifica la estructura y hace que los cambios futuros sean algo más predecibles y no menos predecibles que en un momento anterior.”

En el *Llibre blanc* ho aplicava de forma explícita a la nostra espècie:

“L’home no és pas una excepció i no se l’ha de considerar fora de la Natura i afe-git a ella, sinó formant-ne part. Òbviament aquesta posició fou més indiscutible si cal en èpoques passades, en el Paleolític, i ho és encara en poblacions actuals que segueixen un règim de vida semblant al dels nostres avantpassats, com els pigmeus i alguns pocs altres grups humans. En aquest cas l’home viu com un altre primat

qualsevol, com un més dels grans simis, en equilibri amb el seu medi, amb un aliment molt variat, i no excedint gaire d'una població d'entorn d'un individu per km². Però, en considerar l'home actual, és innegable que alguna cosa s'ha d'afegir a aquest esquema tant senzill. [...] L'home acumula i transmet grans quantitats d'informació. A la transmissió genètica [compartida amb tots els éssers vius], s'afegeix una transmissió cultural, formada per tradició (instruments, cases, llibres, organització de l'espai).”

Alhora que fa explícit fins a quin punt hom s'enfrontava amb els problemes ambientals amb una mentalitat equivocada:

“La natura del procés cibernètic de regulació o *feedback* porta implícita una característica que hom tendeix a oblidar. De vegades hom pregunta quina és la màxima resistència d'un sistema, la màxima càrrega que pot suportar, la màxima quantitat de matèria orgànica, per exemple, que un riu pot absorbir sense canvis catastròfics. Es tracta d'una reflexió pròpia de la mentalitat d'enginyer, que demana la màxima resistència d'un pont a una càrrega, per exemple. Però en general es pot dir que un límit no existeix i que no hi ha altra cosa que una resposta –no lineal– de les conseqüències a certa càrrega. [...] Això es pot expressar de manera vulgar dient que una mica de brutícia es nota menys en un lloc que ja és brut.⁵ Però seria arriscat voler treure la conseqüència que és millor que una aigua sigui eutròfica o un sistema terrestre degradat, perquè així es notaran menys els efectes d'alteracions futures del mateix signe. en aquest cas, hi ha el risc de portar el sistema a un punt de no retorn. En tot sistema cibernètic es reconeix un conjunt d'estats en els quals existeix estabilitat, és a dir, una pertorbació genera mecanismes de retorn (la successió, l'autodepuració de l'aigua, l'estabilitat en general dels ecosistemes); hi ha una altra regió, més externa, amb els estats diferents, on no hi ha retorn.”

Les grans línies que Margalef establí en les primeres planes del *Llibre blanc* li donaven la base per proposar una planificació viable, en una triple presa de consciència: l'acceleració tecnològica contemporània, les desigualtats del metabolisme exosomàtic i la proximitat i la inexorabilitat dels mecanismes últims de regulació.

L'acceleració tecnològica es tradueix en un creixent diferencial entre la capacitat dels humans d'introduir canvis al seu entorn i el pausat ritme normal de la natura (“ni la degradació de la matèria orgànica en l'aigua es fa més ràpida, ni els arbres creixen més de pressa”); per això, com tot dispositiu d'anticipació ha d'ésser propor-

5. Argument que ja ha estat invocat per un jutge de Barcelona per tal d'absoldre uns empresaris de pressumptes abocaments il·lícits al riu Besòs. Ben segur que ni el jutge en qüestió, ni el fiscal, ni els advocats de l'acusació s'havien llegit aquesta part del *Llibre blanc* (ni cap altre text de Margalef, és clar).

cional a la intensitat dels canvis del sistema, avui la previsió hauria de cobrir un major temps i espai. A la pràctica, però, un optimisme tecnològic –que és més un acte de fe que un acte de raó– ens convida a fer exactament el contrari.

El metabolisme exosomàtic és l'ús d'energia externa altra que la que ens proporcionen els aliments. Els humans hem canviat evolució genètica per evolució cultural:

“Aquesta implica una enorme capacitat per acumular i conduir informació per canals extragenètics, extrasomàtics –ciutats, llibres, tota la cultura– però es recolza forçosament en un intensíssim metabolisme exosomàtic.”

Tanmateix, aquest metabolisme exosomàtic, que de mitjana era almenys vuit vegades més gran que el metabolisme biològic o endosomàtic ordinari en el moment de publicar-se el *Llibre blanc* –i des de llavors encara deu haver crescut–, resulta evident que no és igual per a tots els humans, sinó que varia molt d'un país a un altre, d'una regió a una altra, d'una classe social a una altra:

“Hi ha grups humans en què el metabolisme exosomàtic és pràcticament negligible, com són les poblacions que viuen en una etapa cultural paleolítica (pigmeus, etc.) enfront de societats altament industrialitzades en què el metabolisme exosomàtic és milers de vegades més gran que l'exosomàtic. [...] Hi ha certes dificultats, o almenys és molt laboriós, d'escatir el metabolisme exosomàtic en cada país. Probablement, des del punt de vista ecològic és suficient considerar-lo proporcional a allò que els economistes anomenen producte interior brut dels estats, computat per individu. En realitat, aquest producte brut mostra una correlació perfecta amb partides tal com la producció d'energia o la importància del transport, encara més estretament lligades al metabolisme exosomàtic i al seu sentit ecològic.”

I aquesta desigualtat del metabolisme exosomàtic:

“És a l'arrel de les desigualtats i injustícies entre nacions, comarques, grups humans i individus, però també té una projecció molt directa en el tractament que rep la Natura.”

Quanta més energia consumeix un país, una ciutat o un grup social, més poderosos són i més capacitat tenen d'explotar un ampli entorn, més forcen el transport horitzontal i més residus generen. La segona llei de la termodinàmica és implacable. Per això convé contribuir a evitar el creixement excessiu de les grans concentracions urbanes; com més gran és la concentració, més energia es consumeix endebades.

Tot i defugir les visions apocalíptiques –massa freqüents en els discursos ecologistes més comuns–, Margalef deixa ben clar que:

“El funcionament de la natura ens mostra clarament que hi ha coses impossibles i que ens esperen mecanismes biològics traumàtics, si no endolcim les transicions fent ús de la nostra capacitat d'anticipació i de la prudència que, al cap i a la fi, són també mecanismes biològics.”

Per això, fa una crida a la temperància tant en l'ús de recursos com en la procreació. No es tracta tant de disminuir l'ús de recursos com d'optimitzar la pressió d'explotació sobre un territori. Sí que es tracta d'estabilitzar la població, atès que l'augment de la població humana és un dels elements fonamentals dels problemes presents. En tot cas –i és en aquest punt que entra en allò que afecta més directament l'ordenació del territori–, refusa l'homogeneïtzació del territori i assenjala com a situació ideal –per reunir condicions d'estabilitat, mínim transport i més fàcil reciclatge–, una estructura heterogènia, reticulada o en mosaic, amb regions especialment explotades, altres de menys explotades i, en la mesura del possible, algunes deixades com a reserva, per tal que es disposin com els nusos i la trama del reticle.

La segona part del *Llibre blanc* –"Característiques i problemes generals de la natura als Països Catalans"– és fonamentalment descriptiva de la Gea, la flora i la fauna d'aquest territori, així com dels problemes específics que afecten els diferents tipus de medis i els seus components. Els nombrosos retocs que ha experimentat aquesta segona edició responen, per una banda, als considerables avenços fets durant els anys transcorreguts d'ençà de la primera; per l'altra, a la major precisió de l'encàrrec –a la vista del conjunt del *Llibre blanc*–, que era difícil d'imaginar de bon començament. En el cas dels sòls, el canvi –que és total– respon més aviat a un capgirament radical d'escoles produït en el període transcorregut entre ambdues edicions. Per la seva banda, la vegetació i la fauna –ja més ben conegudes en la data de la primera edició– romanen invariables. Tant la part descriptiva de la Gea com la de la problemàtica associada al medi geològic s'han beneficiat de la creixent atenció –en part derivada del ressò del mateix *Llibre blanc*– sobre aspectes com el risc geològic, les activitats extractives o els impactes de les grans obres. També la problemàtica de les aigües continentals ha estat tractada en la segona edició, amb més extensió i detall que en la primera, a més d'incorporar autors nous. El capítol sobre degradació de rius i eutrofització d'embassaments –que el 1976 només comptava amb les dades del seguiment de l'embassament de Sau– s'ha beneficiat de l'estudi de molts altres embassaments, dut a terme per l'equip de limnòlegs del Departament d'Ecologia, que es va iniciar precisament mentre es feia la primera edició del *Llibre blanc*. La problemàtica de les aigües marines ha estat enriquida amb un apartat dedicat específicament a les aigües litorals –les més afectades per la contaminació d'origen terrestre–, aprofitant la informació dels darrers anys de campanyes litorals de l'Institut de Ciències del Mar. En canvi, els capítols dedicats a la problemàtica dels sòls, la de la vegetació i la fauna, només han estat succintament ampliat.

La tercera part, la més extensa, sí que canvia considerablement d'una edició a l'altra. Per començar, en el títol: passa d'"Espècies o grups amenaçats" a "Espècies

i sistemes naturals amenaçats o conflictius”. Només la lectura de la llista d'autors que hi han intervingut ja resulta prou explícita dels canvis experimentats. Hom passa, en efecte, de 26 a 98 autors, gairebé 4 vegades més. Són destacables les aportacions relacionades amb alguns grups que encara eren mal coneguts a principis dels anys setanta, però que el coneixement dels quals havia avançat força entre les dues edicions. Seria el cas dels vegetals no vasculars, líquens, rèptils i batracis, peixos continentals i també el capítol afegit sobre el patrimoni geològic. Les introduccions generals als capítols dedicats a la zona litoral, el rerepaís litoral, l'interior eixut, els Pirineus i Prepirineus i les grans aglomeracions urbanes i industrials han sofert poques modificacions, pràcticament les indispensables per tal de posar-les al dia. Els indrets considerats són pràcticament els mateixos –a banda de petits canvis de denominació–, la desaparició de la llacuna d'Almenara i la incorporació de la timoneda d'Alfés. En el detall de moltes d'aquestes àrees, però, s'hi percep clarament l'enriquiment de la informació –promogut en part pel mateix *Llibre blanc*– i la millora de les condicions de molts d'ells, encara que no de tots. Exemples paradigmàtics dels que han millorat serien la zona volcànica d'Olot o els Aiguamolls de l'Empordà, però el Camp de Tarragona es troba lluny d'una millora; l'Albufera de València roman críticament amenaçada i el litoral del Migjorn valencià, de bona part de Mallorca o d'extensos sectors de la Costa Brava tenen tan mal pedaç com tenien abans o potser encara pitjor. En qualsevol cas, és en els apartats dedicats a les zones preservades o que s'han de preservar on es troben les diferències més remarcables, ja que el 1976 pràcticament no n'hi havia i el 1988 –sense que tots els espais desitjables estiguessin protegits– ja n'hi havia una bona colla, encara que en molts casos la protecció no hagués anat més enllà de les pàgines dels diaris oficials de les respectives comunitats autònomes o dels Estats espanyol i francès.

On els canvis són més acusats, però, és en la quarta part; sota el títol “Per una gestió de la natura als Països Catalans”, recull un inventari dels instruments jurídic-administratius de protecció i gestió de la natura en els diferents àmbits administratius dels Països Catalans (no cal dir que molt més nombrosos i, en general, més adients que els existents el 1976) i unes orientacions i directrius generals per a una gestió ecològica dels Països Catalans, fonamentalment a càrrec de Jaume Terradas i Ramon Folch. No és que hi hagi grans canvis en les “Orientacions per a una gestió ecològica als Països Catalans”, que tant el 1988 com el 1976 són una concreció sobre el territori dels grans principis enunciats per Margalef a la seva introducció; tanmateix, n'hi ha algun (i més d'un) de significatiu.

Així, mentre el 1976 pràcticament no hi havia res fet a l'hora de parlar dels treballs de base en curs o per fer, el 1988 ja es pot parlar de feina feta –Història

Natural dels Països Catalans– i d’institucions que ja estaven marxa –Institut Cartogràfic de Catalunya–. En l’apartat dedicat a l’educació ambiental, tant el text, com un gràfic, un mapa i una cronologia donen fe del camí avançat d’ençà que el 1975 la UAB creava el primer Itinerari de la Natura al Polígon Industrial de Santiga de Cerdanyola, al Vallès Occidental (més de 80 equipaments ambientals creats en 12 anys). No és menys significatiu el capítol que tracta dels “Instruments jurídic-administratius de protecció i gestió” a la segona edició, que substitueix la major part d’un capítol de “Política de zones preservades” de la primera edició, que en aquell moment pràcticament només podia parlar de les lleis del sòl i d’espais protegits de 1975 –tot just aprovades i amb prou feines aplicades– i de les realitzacions del Servei de Parcs Naturals i Medi Ambient de la Diputació de Barcelona. Començant per la Constitució Espanyola de 1978 i els Estatuts d’Autonomia de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià, els instruments jurídics no hi falten. En particular, a Catalunya s’havien promulgat les següents lleis fins el 1987: la Llei per la qual s’estableixen normes addicionals de protecció dels espais d’interès natural afectats per activitats extractives (1981) –de la qual en remarcarem més endavant la importància i l’íntim lligam amb la primera edició del *Llibre blanc*–, les lleis sobre Protecció de la Legalitat Urbanística i sobre Desplegament Legislatiu en Matèria d’Evacuació i Tractament d’Aigües Residuals (1981), la d’Alta Muntanya (1983), la de Residus Industrials (1983), la de Protecció de l’Ambient Atmosfèric (1983), la de Política Territorial (1983), la de Mesures d’Adequació de l’Ordenament Urbanístic (1984), la d’Espais Naturals (1985) i la de Pesca Marítima (1986).

Per acabar, la recapitulació a càrrec del secretari de Redacció –a més dels ja esmentats– reflecteix els canvis de mentalitat enregistrats en els anys transcorreguts entre ambdues edicions. Allò que en la primera edició s’anomenava “Incidències en l’ús de la natura”, pren el nom de “Política de control d’impactes ambientals”. Alguns d’aquests impactes són nous, com les mines de carbó a cel obert del Berguedà o el tractament de residus industrials. La política de zones preservades, tractada a la primera edició com un capítol a part, s’incorpora a la segona com un apartat més de la recapitulació, on també s’hi afegeix la legislació sobre espècies protegides.

És en aquestes parts finals –així com en les inicials de Margalef– on rau l’aportació fonamental del *Llibre blanc*, sobretot en la data de la seva primera edició: la de fer accessible a un ampli públic (especialment als agents de l’ordenació del territori) que el territori és alguna cosa més que una superfície sobre la qual cal disposar habitatges, indústries o infraestructures; la d’ensenyar que hi resideixen uns valors que no per intangibles o gairebé imperceptibles per a l’observador poc avesat són menys importants; la de recordar que la visió del naturalista o de l’ecòleg té molt a

aportar al treball interdisciplinari de l'urbanisme i l'ordenació del territori, i la de qüestionar per primera vegada el creixement pel creixement, en uns anys en què no hi havia cap ajuntament que no volgués multiplicar la població del seu municipi pel mitjà que fos. Si Margalef ens recorda en els capítols introductoris que el concepte de natura desitjable està fortament influït per la cultura, en els darrers capítols Terradas insisteix en la importància de l'educació ambiental; si el primer recorda que, tot i limitats, els coneixements disponibles sobre la natura són utilitzables –si més no, per aconsellar què no cal fer–, el segon predica la necessitat d'estendre aquells coneixements –sobretot amb treballs de base– des de l'elemental cartografia topogràfica fins a les cartografies temàtiques o els estudis de les aigües.

7. El ressò del *Llibre blanc*

El *Llibre blanc* apareixia en unes circumstàncies polítiques molt diferents d'aquelles en què havia arrencat, tant a escala local com global. En l'àmbit mundial, la primera crisi del petroli el 1973 –que bé havia precedit l'arrencada efectiva dels treballs del *Llibre blanc*– no havia fet sentir els seus efectes fins més endavant (a l'Estat espanyol, tot just va començar a fer-se perceptible després de la mort del dictador). En l'àmbit local, la mort del general Franco i la instauració de la monarquia havien obert expectatives inesperades, però l'abril de 1976 encara estaven lluny tant la primera celebració de l'11 de setembre a Sant Boi com del referèndum per a la reforma política del 15 de desembre d'aquell any, de manera que formalment encara ens trobàvem en un marc legal purament franquista. Així i tot, feia dues setmanes que s'havia fet a València la presentació del Congrés de Cultura Catalana (CCC), que seria precisament el primer vehicle que donà ressò al *Llibre blanc*.

En efecte, l'àmbit d'ordenació del territori del CCC adoptà de seguida el *Llibre blanc* com a document de treball, alhora que una de les campanyes del Congrés, la 'Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural', s'inspirà directament en alguna de les seves conclusions. Aquesta campanya era dirigida per Ramon Folch, que acabava de ser el secretari de redacció del *Llibre blanc* (de fet, l'autor d'una bona part) amb el recolzament de Rafael Balada, director del Parc Natural del Delta de l'Ebre durant molts anys, i de Manuel Cervera, que ha estat al Servei de Medi Ambient de la Diputació de Barcelona. Una altra campanya –aquesta de l'Assemblea de Catalunya–, anomenada 'Salvem Catalunya per a la Democràcia', partia d'un manifest amb una interpretació més radical i amb una intencionalitat més política dels mateixos principis; tenia per autors alguns dels participants en la redacció del *Llibre blanc* (Joan Senent-Josa i Josep M. Camarasa).

Cada una d'aquestes plataformes tingué la seva repercussió. En l'àmbit d'ordenació del territori del CCC, la racionalitat tècnica de base ecològica –fins aleshores, absent del discurs de la disciplina– era admesa amb tota naturalitat i en concurrència amb les ja tradicionalment admeses del geògraf, l'urbanista, l'enginyer, l'economista o el sociòleg. El col·lectiu de naturalistes irrompia amb veu pròpia en allò que anomenava, certament amb excés de presumpció antropocèntrica, “gestió de la Natura”, mentre es manifestava ell mateix amb la seva pròpia interdisciplinarietat: biòlegs, geòlegs, algun geògraf que no seguia la moda de la geografia ‘humana’ i no havia perdut el costum de trepitjar el territori i alguns enginyers oberts a dimensions encara poc divulgades de la tecnologia o amb competències en el camp de l'agronomia. No cal insistir-hi més; com és prou sabut, la SCOT –promotora d'aquest estudi– no és sinó la prolongació de les activitats d'aquell àmbit. En la seva composició, així com en les seves activitats, porta ben inscrita aquella pluralitat disciplinària i territorial que fou norma al llarg del CCC i que no ho ha deixat de ser.

Tanmateix, no puc deixar de fer esment del fet que un paper molt important del *Llibre blanc* ha estat el de servir de referència de reconeixement del col·lectiu dels mateixos ecòlegs. Havia estat a l'entorn del *Llibre blanc* que hom havia passat dels mers treballs individuals i sense incidència clara fora de l'àmbit universitari als treballs col·lectius i amb oberta intenció d'aportar informació rellevant a la societat. Ja abans que hagués aparegut el *Llibre blanc*, s'havien produït les primeres incorporacions d'ecòlegs a les tasques de planificació territorial que es portaven a terme llavors en algunes administracions. L'autor d'aquest text s'havia incorporat a l'equip de la Comissió gestora de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, que ben aviat es convertiria en l'Institut Provincial d'Urbanisme de la Diputació de Barcelona, gràcies a Ricard Pié (president de la SCOT entre 1993-2002), llavors un jove urbanista. Poc després, Ramon Folch es va incorporar al Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, que al cap d'un temps esdevindria Servei de Parcs Naturals i Medi Ambient.

En el propi marc del Congrés de Cultura Catalana, la ‘Campanya per a la Salvaguarda del Territori’ es plantejà com una de les accions de base popular del CCC (a diferència dels àmbits temàtics, de caràcter més tècnic). Es plantejaven com a objectius:

- a) Fer una tasca d'extensió cultural, sensibilització i conscienciació de la problemàtica ecològica i del patrimoni natural dels Països Catalans.
- b) Fornir els grups que treballen en aquest camp d'informació teòrica i metodològica, tot ajudant-los a articular un plantejament globalitzat i participatiu.
- c) Forçar les instàncies pertinents a prendre decisions de real eficàcia en matèria de bon ús dels sistemes naturals.

d) Dur a terme accions territorials concretes de correcció de mals usos.

En definitiva, tot consistia en ajudar a “pensar globalment” a tota una colla de grups que ja s’havien llançat a “actuar localment” en defensa del Ter o el Besòs, els Aiguamolls de l’Empordà o s’Albufera d’es Grau, el Montnegre o els Ports de Tortosa, el Barcarès o Santa Pola. Hom dedicà particular atenció als mestres –amb la preparació i celebració d’una Setmana de la Natura– i a les fires i festes majors, per a les quals s’oferia material d’exposició estàtica, documents audiovisuals i conferenciant a les comissions de festes i ajuntaments de localitats amb problemes ambientals coneguts. L’èxit fou considerable: una setantena de grups i comissions per a la salvaguarda d’un o altre indret s’adheriren a la campanya i una colla de comissions de festes i algun ajuntament (estem parlant de més de dos anys abans de les primeres eleccions municipals democràtiques) es beneficiaren dels materials de la ‘Campanya per a la Salvaguarda del Territori’.

La ‘Campanya Salvem Catalunya per a la Democràcia’ de l’Assemblea de Catalunya era una campanya política –per la pròpia naturalesa de qui la promovia–, el ressò de la qual restà limitat a les forces polítiques més esquerranes, en un moment en què les diferents forces polítiques començaven a manifestar-se amb la seva pròpia identitat i a deixar de banda les grans instàncies unitàries. En realitat, la incorporació de la problemàtica ambiental als programes dels partits polítics catalans (i espanyols) de centre i de dreta ha estat molt més tardana; en els més dretans, encara avui és hora que es produeixi o bé, si s’ha produït, és purament cosmètica. Que el manifest de la campanya proclamés, per exemple, que “la contaminació no és el ‘mal necessari’ del desenvolupament econòmic, sinó el fruit d’un determinat model d’industrialització que situa els interessos i els beneficis d’una minoria per damunt del benestar col·lectiu”, no podia ser gaire ben acollit pels partits de centre i de dreta representats a l’Assemblea de Catalunya, encara que fos aplaudit amb entusiasme variable pels de l’esquerra. De fet, encara avui, segurament cap partit des d’Iniciativa per Catalunya i els Verds cap a la dreta no ho subscriuria ni ho admetria com a políticament correcte; fa ben poc, encara hem sentit des de bisbes fins a sindicalistes manifestar-se en contra de la sentència que condemnava un empresari a anar a la presó per reiterat delictes ecològic.

Al marge d’aquell ressò més immediat del *Llibre blanc*, cal afegir el ressò popular que li van donar les desenes –o potser centenars– de moviments locals i comarcals de salvaguarda d’altres tants paratges o condicions naturals arreu dels Països Catalans. El fet que aquests paratges apareguessin al *Llibre blanc*, ni que fos de passada –o es fes referència a la seva condició poc o molt excepcional–, donava legitimitat a la reivindicació i desmentia qualsevol pretesa ignorància per part dels presumptes responsables de l’agressió. Des d’un punt de vista més institucional, cal fer

esment del ressò que ha tingut en la política ambiental de diferents institucions i, molt en particular, en la de la Diputació de Barcelona, a partir de 1976, i la de la Generalitat, a partir de 1979.

Aquest ressò a les institucions possiblement no es pot separar de la presència de persones que havien participat en la redacció del *Llibre blanc* en les pròpies institucions. Aquest seria el cas de Ramon Folch, al Servei de Parcs i Medi Ambient de la Diputació de Barcelona (1975-79), o el de l'autor, a la Direcció General de Política Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques (1978-87). Tanmateix, de poc hauria servit aquesta presència sense una sensibilitat propícia a l'entorn tècnic i polític; aquesta sensibilitat –que certament existí en els anys immediatament posteriors a l'aparició del *Llibre blanc*– és la que s'ha anat esmussant amb el pas del temps, sobretot durant els anys vuitanta, encara que la presència de la problemàtica ambiental als mitjans de comunicació i els discursos públics dels polítics no hagi parat de créixer (pràcticament inexistent abans de 1976) o que el recurs a experts en temes ambientals hagi deixat de ser una excepció (encara que estigui lluny d'esdevenir la norma usual) en els projectes que tenen relació amb el territori, des de plans generals fins a traçats de carreteres, des de depuradores fins a cementiris.

En aquest sentit, cal destacar el canvi de denominació ja esmentat (el 1976) del fins llavors Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, que passà a anomenar-se Parcs Naturals i Medi Ambient; a més de la creació d'una Unitat d'Ecologia Aplicada al seu si, que estigué sota la direcció de Ramon Folch i Guillèn de 1976 a 1979. Aquesta unitat començà a publicar, a partir de 1976 mateix, els “Quaderns d'Ecologia Aplicada”; una sèrie de monografies que eren com una ampliació de diferents temes (els incendis forestals, els residus sòlids urbans, la contaminació, la limnologia, l'educació ambiental, o l'oceanografia) presents en el *Llibre blanc*, però insuficientment desenvolupats. Posteriorment, aquesta unitat fou escindida de l'antic Servei i convertida en Servei de Medi Ambient de la Diputació de Barcelona, que està fent una bona tasca.

També a la Generalitat, a partir de les primeres transferències de competències del MOPU, es creà una direcció general de Política Territorial; de fet, hom havia adoptat per a la Conselleria homòloga d'aquell ministeri el nom de Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques, que s'ha conservat malgrat els canvis d'orientació i de competències d'ençà de 1978. Una curiosa direcció general sense director general i sense funcions gaire definides, però que anàrem omplint de contingut a base d'imaginació i de feina il·lusionada els qui ens hi integràrem des del primer moment. Érem un grup format per: Josep M. Carreras, cap del servei de Planificació Territorial i veritable ànima de tota la Direcció General; Ferran Relea, cap del Servei de Medi Ambient; Jordi Prat, cap del Servei d'Acció Comarcal, i l'autor d'aquest

text, cap d'una curiosa Secció d'Estudi dels Recursos, igualment unipersonal, que l'obligava tot sovint a aclarir que les seves funcions no tenien res a veure amb els serveis jurídics, sinó amb tots els estudis relacionats amb els recursos naturals de Catalunya. El *Llibre blanc* no es pot dir que fos el nostre *Llibre roig*, però sí que en feiem força cas. Ja en el curt període inicial, encara sota el govern de Tarradellas, proposàrem l'engegada dels Serveis Cartogràfic i Geològic; donàrem suport en les seves beceroles als primers assaigs d'aplicació de la teledetecció a Catalunya i ens implicàrem amb les institucions europees d'aquest ram; començàrem a elaborar un projecte de sistema d'informació territorial per a la planificació (un GIS, per emprar el llenguatge actual), que posteriorment seria el Sistema d'Informació Territorial de Catalunya –avui obsolet, per manca de continuïtat i d'actualització–, i bastírem una primera llista d'espais naturals que calia protegir –en forma de relació de municipis presumptament afectats per aquests espais–, que un cop incorporada a la Llei per la qual s'estableixen normes addicionals de protecció dels espais d'interès natural afectats per activitats extractives el 1981, constituí el primer instrument legal de la Generalitat restablerta per a la protecció d'aquells espais, així com l'antecedent remot de l'actual Pla d'Espais d'Interès Natural (PEIN).

L'accés de Jordi Pujol a la presidència de la Generalitat el 1980 portà moments d'incertesa a la Direcció General, no tant perquè la majoria dels seus tècnics més qualificats fossin notòriament militants del Partit Socialista de Catalunya (i la resta, com l'autor mateix, declaradament simpatitzants d'altres forces d'esqueres, encara que fos sense militar-hi), sinó per la coneguda manca de sensibilitat de Jordi Pujol pels temes ambientals, que més tard ha tingut ocasió de demostrar en la seva acció de govern. Així i tot, cal reconèixer que aquelles primeres fites, suara assenyalades, pogueren tenir una certa continuïtat –llevat del Servei Cartogràfic, conduït amb mà ferma pel seu director Jaume Miranda, convertit després en Institut Cartogràfic–, tot i que sense gaudir mai de cap mena de prioritat. Tanmateix, encara es pot trobar una darrera empremta del *Llibre blanc* a les Directrius i Esquema del Pla territorial de Catalunya, que el Govern de la Generalitat de Catalunya presentà al Parlament i aprovà el 16 d'octubre de 1980.

Les Directrius i Esquema, en efecte, assenyalen entre els objectius del Pla el de “protegir i condicionar el patrimoni natural”, afegint que per a això caldrà, entre altres coses, “preservar de la destrucció els recursos naturals que tenen un paper fonamental en el manteniment dels processos ecològics essencials” i “evitar al màxim les disfuncions en les relacions recíproques entre els assentaments humans i els factors ambientals i adequar les infraestructures físiques i de servei al territori, per tal de salvaguardar o rehabilitat el paisatge”. Entre els seus annexos en figuren dos –un, fa referència a l'aprofitament i conservació dels recursos naturals i, l'altre,

a l'equilibri de la relació entre l'activitat humana i la natura— que són força deutors del *Llibre blanc*; en particular, l'apartat dedicat als recursos naturals renovables, que adapta molts aspectes del *Llibre blanc* a les exigències d'un document de les característiques de les Directrius i Esquema. Més concretament, de la introducció de Margalef i altres temes típicament *margalefians*, com el de l'estabilitat de les estructures espacials reticulars, que s'han introduït posteriorment a molts altres plans.

Resultat tangible de les Directrius i Esquema, però, seria la Llei de planificació territorial de novembre de 1983, de la qual prenen fonament tant el Pla territorial de Catalunya com els plans territorials parcials o els sectorials. Potser resulti un pel il·lusori atribuir tots els continguts ambientals d'aquests plans als beneficis de la presa de consciència que suposà el *Llibre blanc*, perquè aquesta ha estat molt més àmplia i ha tingut molts altres motors. Tanmateix, no es pot deixar de fer referència al PEIN, on la influència és explícita.

La influència del *Llibre blanc* en el PEIN es pot percebre des del mateix títol. Les Lleis o disposicions equivalents solen titular-se d'espais protegits, de parcs i reserves o coses semblants. En anomenar-la d'espais d'interès natural, s'aposta clarament per una idea reiteradament expressada en el *Llibre blanc* (també en les Directrius i Esquema): no es tracta de protegir estrictament alguns enclavaments (o molts) i deixar la resta del territori a la seva sort, sinó que cal prendre en consideració la globalitat de la trama de sistemes menys artificialitzats que creua de dret i de través el territori sencer i determinar-hi els nodes de preferent atenció i actuació. Aquesta actuació pot limitar-se, en molts casos, a controlar hipotètics canvis d'usos; en d'altres, a provocar transformacions adients i, només en alguns casos, pot considerar-se aconsellable aplicar-hi una protecció estricta.

No es tracta, doncs, d'un pla de protecció o de preservació. Com tot pla sectorial, el que es planteja és una intervenció —que tant pot ser per activa com per passiva—, que reconegui el fet que a Catalunya no hi ha espais que no estiguin sotmesos d'una o altra manera a l'acció humana; precisament per això, tracta que aquesta acció sigui respectuosa amb el manteniment d'uns valors que es jutgen dignes de respecte d'acord amb uns criteris bàsics (diversitat, representativitat) i complementaris (singularitat, vulnerabilitat), que el pla tracta d'objectivar al màxim.

Tanmateix, cal insistir-hi, l'impacte fonamental del *Llibre blanc* es manifestà precisament entre els grups de tècnics ja implicats en l'urbanisme i l'ordenació del territori, que a colliren —amb un entusiasme fins i tot exagerat en un primer moment— els nous elements de racionalitat que els aportaven les ciències de la natura i els incorporaren més o menys feliçment al seu treball. Fins al *Llibre blanc*, hi havia una frontera —lingüística, inclús— entre arquitectes, enginyers i economistes que treballaven en el camp de la planificació territorial, per una banda, i naturalis-

tes i ecòlegs, per una altra. Mentre uns parlaven d'equipaments, infraestructures i implementacions (molt poc del territori i del que hi havia en aquest territori), els altres parlaven de vegetació, fauna i les característiques geològiques del terreny. Pels primers, sovint semblava que tot el territori fos tan homogeni com el paper sobre el qual es dibuixaven els plànols; tota una colla d'aspectes qualitatius els passaven per alt. Pels segons, semblava que la presència humana al territori de vegades fos un accident desafortunat que calia esmenar en la mesura que fos possible.

El *Llibre blanc*, però, feu possible iniciar un diàleg profitós per a uns i altres, que a desgrat d'un cert afebliment durant una part dels anys vuitanta i principis dels noranta sembla retrobar una represa darrerament, si més no pel que fa a la valoració d'aquells aspectes qualitatius de la planificació, no únicament dels quantitius.

Fora dels Països Catalans, la repercussió del *Llibre blanc* ha estat força limitada. Un efecte gairebé immediat, potser com a reacció a la dura crítica a ICONA que apareixia a la presentació del *Llibre blanc*, seria l'aparició –dos anys després de la publicació de la seva primera edició, de l'anomenat “Inventario abierto de espacios naturales de protección especial” el 1978. Fet per províncies, presentava la curiosa característica que els límits dels espais *pluriprovincials* no eren mai coincidents en les versions corresponents a les províncies limítrofs. En algunes comunitats autònomes, grups de naturalistes intentaren promoure treballs paral·lels amb èxit desigual; potser el més reeixit sigui el volum “*Natura y cultura en Canarias*”. També tingué un cert ressò en el marc del programa *MaB* (Home i Biosfera) de la UNESCO, al Comitè espanyol del qual s'hi incorporaren el 1977 alguns dels qui havien participat en la realització del *Llibre blanc*. Entre ells, destacar especialment la figura de Ramon Folch, que arribaria a ser-ne el secretari i a tenir una destacada intervenció a escala internacional.

Bibliografia

Materials originals

- FOLCH, Ramon (secretari de redacció). *Natura, ús o abús? Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*. Barcelona: Barcino, 1976.
- FOLCH, Ramon, *Natura, ús o abús? Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*. 2a ed. Barcelona: Barcino, 1988.

Materials del context internacional o que s'hi refereixen

- BRAMWELL, Anna. *Ecology in the 20th Century. A History*. New Heaven; Londres: Yale University Press, 1989.
- CARSON, Rachel L. *Silent spring*. Londres: Hamish Hamilton, 1963.
- COMMONER, Barry. *Science and survival*. Nova York: Compass Books, 1967.
- DROUIN, Jean-Marc. *Réinventer la nature. L'écologie et son histoire*. París: Desclée de Brouwer, 1991.
- DUBOS, René; WARD, Barbara. *Only one Earth: the care and maintenance of a small planet: an unofficial report commissioned by the Secretary-General of the United Nations Conference on Human Environment, prepared with the assistance of 152-member of Committee of Corresponding Consultants in 58 countries*. Nova York: W. W. Norton & Company, 1972.
- GEORGESCU-ROEGEN, Nicolae. *The entropy law and the economic process*. Cambridge (Estat Units d'Amèrica): Harvard University Press, 1971.
- GOLLEY, Frank Benjamin. *A history of the ecosystem concept in ecology: more than the sum of the parts*. New Haven: Yale University Press, 1993.
- MARGALEF, Ramón. *On certain unifying principles in ecology*. *A American Naturalist* vol. 97. p. 357-374. Selem: Essex Institute, 1963.
- MCINTOSH, Robert P. *The background of ecology. Concept and theory*. Cambridge (Regne Unit): Cambridge University Press, 1985.
- MEADOWS, Donella [et al.] *Limits to growth: a report for the club of Rome's project on the predicament of mankind*. New York: Universe Books, 1972.
- "Miseria de la ecología y ecología de la miseria" *CAU* [Barcelona], núm. 23. (gener-febrer 1974).
- NICHOLSON, Max. *The environmental revolution*. Harmondsworth: Penguin, 1970.
- PACCINO, Dario. *L'imbroglia ecologica*. Torí, Einaudi, 1972. [versió castellana: *El embrollo ecológico*. Barcelona: Avance, 1975]
- PEPPER, David. *The roots of modern envirometalism*. Londres; Nova York: Routledge, 1984.
- SCHUMACHER, E. F. *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. Londres: Vintage, 1973.
- "Blueprint for survival". *The Ecologist*, 2 (1), (1972), p.1-43.
- ZALDIVAR, Ricardo. A. "La rentabilidad de la catástrofe". *CAU* núm. 23 (gener-febrer 1974), p.67-98.

Materials del context nacional o que s'hi refereixen

- CAMARASA, Josep M. «La percepció remota a Catalunya». A ARBIOL, Romà [et al.] - Mapa d'usos del sòl de Catalunya 1:250.000 a partir de dades del satèl·lit LANDSAT-2, pàg. 41-52. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 1986.
- CAMARASA, Josep M.; FOLCH, Ramon; MASALLES, Ramon M. *Patrimonio natural y crecimiento urbano en la comarca de Barcelona*. Barcelona: Departament de Botànica. Facultat de Biologia. Universitat de Barcelona, 1977.
- CAMARASA, Josep M. *El patrimonio natural de la comarca de Barcelona y su entorno inmediato y las medidas necesarias para su protección y conservación*. Barcelona: Corporación Metropolitana de Barcelona, 1979. [amb la col·laboració de S. Filella, F. Ferrer Lerín, J. Escarré, A. Farràs i E. Velasco]
- CAMARASA, Josep M; SENENT-JOSA, Joan. *Salvem Catalunya. El clam popular i la lluita contra la destrucció del medi ambient a Catalunya*. Barcelona: Avance, 1977.
- CAU [Barcelona]. núm. 25. (maig/abril 1974): *La contaminació en la "Gran Barcelona"*.
- IGLÉSIES, Josep. Enciclopèdia de l'excursionisme (2 vols.). Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1964.
- IGLÉSIES, Josep. "Camp de Tarragona". A SOLER SABARÍS, L. *Geografía de Catalunya*. 3. Barcelona: Aedos, 1974.
- MALUQUER, Joaquim. *Memòria amb figures*. Barcelona: Thassàlia, 1997.
- MARGALEF, Ramón (ed.). «Seminario de ecología matemática». *Investigación Pesquera* núm. 34. Barcelona, 1970.
- MARGALEF, Ramon. *Ecología*. Barcelona: Omega, 1974.
- MARGALEF, Ramon. «La teoría de la información en ecología». A *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Vol. 32. pàg. 373-449. Barcelona, 1957.
- MARTÍ HENNEBERG, Jordi. *L'excursionisme científic*. Barcelona: Alta Fulla, 1994.
- Servicio de Estudios en Barcelona del Banco Urquijo. El Área Metropolitana de Barcelona: Génesis y problemática*. Barcelona: Moneda y Crédito, 1972.

Bibliografia relacionada amb els continguts de l'episodi

- Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural. Per què es destrueix la natura? Barcelona: Edicions 62, (Col·lecció La Rambla, núm. 3), 1977.
- FOLCH I GUILLÈN, Ramon. *Sobre ecologismo y ecología aplicada*. Barcelona: Ketres, 1977.
- MARGALEF, Ramón. *Donde empieza la vida: iniciación a la biología de los pequeños pobladores de las aguas dulces*. Barcelona: Scientia, 1943.
- MARGALEF, Ramon. *La Biosfera: entre la termodinámica y el juego*. Barcelona: Omega, 1980.

Relació d'il·lustracions

1. FOLCH, Ramon (secretari de redacció). *Natura, ús o abús? Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*. Barcelona: Barcino, 1976. Pàgina 304
2. FOLCH, Ramon, *Natura, ús o abús? Llibre blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*. 2a ed. Barcelona: Barcino, 1988. Pàgina 304

1

URBANISME BARCELONA Plans cap al 92

Ajuntament de Barcelona. Planejament Urbanistic
Àrea d'Urbanisme i Obres Públiques.

2

NEW DOWNTOWNS IN BARCELONA

ÀREES DE NOVA CENTRALITAT

El projecte olímpic: la construcció de la ciutat qualitativa

Joan Busquets

Joan Busquets i Grau (El Prat, 1946) és doctor arquitecte per la UPC. Fou fundador del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona. Des de 1979, és professor catedràtic d'Urbanisme a l'ETSAB i, des de 2002, professor Martin Bucksbaum de la *Graduate School of Design* de la Universitat de Harvard. Com a professor convidat, ha exercit la seva activitat docent a Londres, Urbino, Bowcentrum, Lovaine, Laussane o Gènova. Els seus treballs professionals també s'estenen per tot el món: Rotterdam, Buenos Aires, Barcelona, Singapur, la Haia, Grenoble, Sao Paulo o Lisboa. Dins de l'administració local de Barcelona, va ocupar el càrrec d'Arquitecte en cap del Departament d'Urbanisme i va elaborar un treball sobre la preparació de la ciutat per a l'Olimpíada de 1992 i les noves centralitats de la ciutat. Al llarg de la seva carrera ha rebut diversos guardons, com el *Premio Nacional de Urbanismo de España* (1981), el *Premio Nacional* (1985), el *Premio Real Fundación de Toledo* (1996) o el Premi Europeu Gubbio (2000). També ha estat autor de diversos articles sobre planejament i projectes urbans, així com del llibre *Barcelona: Evolución urbanística de una capital compacta* (1992), entre d'altres.

La ciutat vella de
El centro histórico de
The old town of

Barcelona

un pasado con futuro
a past with a future

un passat amb futur

3

4

E L E N S A N C H E

EXPOSICIÓN DEL ESTUDIO DEL ENSANCHE DE BARCELONA

1. Idees i pràctiques urbanístiques. A manera introductòria

L'explicació d'un desplegament urbanístic de gran escala com el que ha tingut lloc a Barcelona durant els darrers vint anys és apassionant, tot i la manca de perspectiva que dona la proximitat dels fets i la pròpia implicació personal en un treball molt més ampli.

La presentació es recolza, en gran mesura, en hipòtesis de treball desplegades des del Laboratori d'Urbanisme de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. La seqüència de fets i idees més importants es pren, per la seva banda, d'una reflexió sobre el llarg pla del desplegament urbanístic de Barcelona, feta el 1992 i actualitzada el 1997 (Busquets 1992 i 2004).¹

En aquest treball es vol combinar l'espai de les actuacions urbanístiques amb el de les idees que inspiren o donen cos teòric a aquestes pràctiques. Cal destacar unes idees generals i unes opinions crítiques sobre Barcelona formulades ja fa dècades, que ara –tot i que semblaven abandonades en el passat– retornen i afloren amb força, inclús amb declinacions diferents. Ho veurem, per exemple, quan parlem de Ciutat Vella o del front de mar. Es tracta d'unes idees, doncs, que alimenten llargues discussions sobre la pròpia ciutat.

Per altra banda, hi ha unes discussions generals sobre la reconstrucció i transformació de la ciutat europea, que –formulades i aplicades en altres ciutats– són preses com la base de la qüestió dins del nostre context. Pensem en les experiències de rehabilitació de la ciutat existent aplicades a Bolònia i Berlín, entre d'altres, el mètode de les quals passa a ser estudiat per aplicar-lo a Barcelona de manera anàloga durant aquests darrers anys.

Al final de l'article es farà esment de fins a quin punt algunes idees específiques de la pràctica urbanística de Barcelona estan trobant un ressò positiu en altres ciutats, que potser les despleguen amb un encert més gran. Recordem com en el segle XIX l'experiència de l'Eixample Cerdà va ésser seminal per a Barcelona i, sobretot, va esdevenir la base de la Llei d'eixamples, que va enquadrar el creixement de la major part de les capitals espanyoles.

2. Context urbanístic a finals dels anys setanta

En el període de recuperació democràtica, Barcelona i les grans ciutats catalanes es trobaven en una situació urbanística difícil. No és aquest l'espai per descriure amb

1. Vegeu també el capítol I del volum VIII de la "Història de Barcelona". Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.

detall aquella situació, però caldria recordar el lector que una de les conseqüències de la situació política autoritària anterior va ser una permissibilitat en alguns desplegaments urbanístics abusius, que moltes vegades es realitzaren amb densitats superiors, fins i tot a les regulars; a més d'una manca d'exigència per part de l'administració en les cessions de sòl i d'urbanització per part dels privats que hi actuaven (Teixidor 1972). Així, es va constituir una perifèria molt deficitària i es van intensificar i malmetre àrees centrals com l'Eixample, construint plantes superiors a les del seu perfil original o densificant les trames urbanes tradicionals.

Per altra banda, quant a les idees generals que guien el desplegament de les grans ciutats i el seu territori, hom constata una gran dissociació entre el que cal fer i el que realment es fa. És precisament en el període 1950-70 quan l'àrea de Barcelona rep el creixement més gran de la seva història urbana. Aquest creixement es produeix sota un planejament dèbil, sobretot perquè el sector públic no desplega les accions d'urbanització i reserva de sòl proposades en les zonificacions i la propietat privada troba en l'especulació del sòl un dels seus mecanismes d'enriquiment més ràpid.

En aquest context cal recordar una línia de reflexió paral·lela sobre la relació entre ciutat central i territori, de la qual en resulten els treballs sobre una possible àrea metropolitana de Barcelona (CAU 1972), que —encara que quedaren relegats a una discussió teòrica— empalmen amb la reflexió urbanística a gran escala, de la qual el país no havia tingut tant bons precedents.

Tot i que no ens hem d'estendre sobre aquest tema sí que volíem destacar-ho, perquè suposà un esforç d'equips professionals de diferents disciplines que va donar com a resultat unes hipòtesis molt interessants d'estructuració del territori central català, que ens permeten encara avui dia disposar d'unes anàlisis molt acurades de la situació urbanística del país en aquell moment. Aquestes discussions estan emmarcades en les reflexions sobre la ciutat-territori, que es despleguen a la regió del Piemonte (Itàlia), contrastant-lo amb altres models europeus com els de París o Copenhaguen, amb els quals es comparava.

És un context, per tant, on es fa palès un desajust entre les idees urbanístiques generals i la realitat del planejament i de l'acció urbanitzadora desplegada per un sector privat que juga amb un component especulatiu sobre el sòl molt fort.

3. Les idees urbanístiques post-funcionalistes

De forma paral·lela, s'estava produint una gran transformació en la urbanística europea. S'havia generalitzat una desconfiança cap al planejament modern, que si

bé va demostrar la seva efectivitat en la reconstrucció de la postguerra, tenia unes grans limitacions perquè entenia la ciutat com una juxtaposició de diferents funcions implantades en el territori, a la vegada que tenia poc en compte la complexitat del procés urbà i els diferents graus de definició de la seva construcció material. En aquest context, havien crescut les crítiques des del *Team X*—des dels arquitectes i urbanistes—, però també des d'altres disciplines.

Aquesta situació va superar-se a poc a poc amb la formalització de línies de pensament que van començar a produir enfocaments alternatius en els anys setanta.

A finals dels seixanta la teoria de sistemes va produir un últim intent de lligar el planejament modern amb una idea de procés continu que permetés la força iterativa dels ordinadors. Aquí, els “models urbans” possibilitaren que la intervenció funcional o el procés temporal fossin tinguts en compte (Chadwich 1973). Més endavant, la teoria de jocs —que seguia la mateixa línia— va permetre incloure també la component “irracional” o “impredecible” de les decisions dels actors en el medi urbà.

Tanmateix, si aquest front semblava donar un respir a les grans oficines de planificació i les orientava cap a nous camps d'actualització continuada —a més d'entrar en la gestió de grans quantitats d'informació—, no és menys cert que es feien palesos els desencants i la desorientació en les grans operacions de planejament.

El treball de P. Hall *Great Planning Disasters* (Hall 1980) venia a descriure set operacions urbanístiques irracionals o insuficients: des del modern sistema de transport BART (*Bay Area Rapid Transit*) de San Francisco fins a les autopistes de Londres.

Just quan el planejament s'havia guanyat el reconeixement social en el món saxó, a partir dels impulsos de P. Abercrombie, ens trobem amb una situació crítica de rebuig d'aquesta pràctica planificadora —jutjada d'ineficaç i equívoca—, que trigarà alguns anys a orientar-se.

Aquesta forta crítica, tanmateix, no deixarà d'exigir rigorosament a les ciutats que, per ser eficients, necessiten d'unes decisions ben racionalitzades des de disciplines com el planejament urbà; així, han de ser aportacions considerades com a espais crítics de reflexió i no tant com un fet burocràtic que busca sobretot reproduir-se d'una forma automàtica. En definitiva, com es veurà, es pot parlar que durant la fase crítica de l'urbanisme d'aquells anys s'obren tres línies crítiques, cadascuna de les quals donarà treballs de recerca i discussions bàsiques, que podríem dir que han canviat la forma de pensar la ciutat i d'administrar l'urbanisme. Es poden resumir en la necessitat de treballar i estudiar la ciutat per fer-la més eficient, més justa però també més bella en sí mateixa i en la seva relació amb el medi natural.

1) Queda clar, doncs, que aquesta crítica no negava la necessitat d'assegurar una eficiència en el funcionament de la ciutat, però tampoc que aquesta eficiència s'havia de basar en altres esquemes menys abstractes i doctrinals que els del rígid plane-

jament de la postguerra. A més a més, defensava que les infraestructures i la ciutat no poden seguir sent enteses com elements dissociats; que el transport públic i la mobilitat privada són elements de servei –no sempre excloents– en els quals cal establir prioritats, i que la descentralització pot ser necessària, però cal definir-la dins de cada context específic, per tal d'evitar que produeixi uns efectes pitjors que el mal que pretén corregir (Thomson 1977).

Així, doncs, malgrat les crítiques ferotges al planejament modern, el cos social, les corporacions i les institucions exigeixen una racionalitat sobre l'eficiència de la ciutat en general, tot i que s'accepta la necessitat de revisar aquells principis dogmàtics que havien inspirat el creixement durant la postguerra.

2) La preocupació per una ciutat més justa fomenta recerques crítiques sobre la ideologia del planejament asèptic i es despleguen posicions en favor dels sectors més desfavorits en els espais urbans (Ambrose 1975). En general, se substancien amb una crítica a l'organització social capitalista i el seu sistema d'acumulació; el mètode de referència es basa en la filosofia d'aproximació marxista. Sens dubte, els treballs del geògraf David Harvey (Harvey 1973) són una referència teòrica de gran interès.

També cal esmentar Henri Lefebvre i Manuel Castells, que des del context francès i espanyol, respectivament, lideren aquestes crítiques reflectint punts de vista diferents. Aquí té especial interès el treball de Lefebvre ja que –malgrat la necessària abstracció de la discussió sobre els processos de construcció i reproducció de la ciutat– posa un gran èmfasi en el rol de l'espai i, en conseqüència, en la importància de la seva assignació d'usos; també es reflecteix aquí la lluita entre les classes socials per aconseguir el mateix (Lefebvre 1972). A partir d'aquestes crítiques apareix el tema de la negociació social, l'*advocacy planning*, i l'urbanista o el professional que treballa en la ciutat esdevé una mena d'agitador social o jutge que tracta d'influir en la consecució d'una ciutat més justa.

Dins d'aquest bloc també hi podem incloure un corrent molt fort que buscarà la justícia social a partir de l'austeritat, tot pensant que és en el creixement desbocat on es produeix la major injustícia i els més grans desequilibris. La figura de G. Campos Venuti (Campos 1978), inspirador dels treballs a Bolònia primer i, més endavant, a tantes altres ciutats italianes, serà capdavantera d'aquesta discussió (Cervellati 1976 i Schumacher 1973).

3) La ciutat que construïm i transformem, a la vegada, també ha de ser formosa i agradable. Com a resultat de l'urbanisme "modern", hom començava a acceptar que la forma de la ciutat contemporània era incontrolable i sense atractius formals. Com si la industrialització massiva signifiqués la pèrdua d'aquests valors.

2. M. Culot i el grup ARAU de Brussel·les també són referències exemplars.

Aquí podem destacar algunes aportacions fonamentals per entendre el desplegament de l'Urbanisme Urbà que es farà a Barcelona.

Per una banda, cal destacar una línia “resistent” de retorn a la ciutat històrica com l'única forma de superar els desajustos formals i tecnològics que el moviment modern haurà introduït. Aquí, Rob i Leo Krier² (R. Krier 1976) aposten per treballar amb l'escala del passat des de posicions diferents, tot renunciant a certes innovacions del moviment i de la construcció moderna que només aporten banalitat. El referent a Camillo Sitte no s'amaga quan va tractar de donar al medievalisme el paper de guia per a l'arquitectura del moment a Viena a finals del segle XIX.

Per l'altra banda, cal ressaltar que un altre vessant de recuperació dels valors de la forma urbana es troba en la investigació urbana italiana (Rossi 1971). Tanmateix, la recerca tipològica i morfològica iniciada per Muratori a Venècia i construïda per Caniggia, Rossi i Aymonino significarà buscar continuïtats estructurals –més que mimetismes– entre la ciutat del passat i la del futur, a més de referències bàsiques entre l'arquitectura històrica i els projectes de la ciutat actual. L'avenç metodològic produït per aquestes recerques és seminal i, potser a partir d'aquí, es reorganitza l'urbanisme contemporani des del rigor, entre el respecte per la ciutat existent i el projecte de ciutat futura. També podem dir que és des d'aquesta seguretat que hem pogut començar a parlar i treballar en el projecte de forma urbana actual, sense haver de mirar només al passat per repetir-lo.

Es retroba així la força de la forma urbana en la seva capacitat de síntesi de processos i continguts molt més complexos, com quan Calvino ens explica a *Les ciutats invisibles* que “en el fons mai podem arribar a saber tot de la ciutat, doncs hi ha tantes capes d'informació i decisions tan barrejades” (Calvino 1972). Finalment, però, quan tractem d'entendre la mà, les ratlles ens expliquen tantes coses; ens hem d'esforçar per entendre les “ratlles” o les estructures de la ciutat per comprendre millor com intervenir-hi i, a partir d'aquí, podrem treballar el projecte de la ciutat i les seves complexitats, també des de la forma urbana.

4. Cap a un Urbanisme Urbà a Barcelona

El contrast entre les línies de planificació reflectia també les dificultats d'una realitat urbanística que patia una transformació especulativa brutal durant els anys seixanta, fruit d'una dinàmica immobiliària sense precedents a la ciutat durant el període anomenat “la Barcelona de Porcioles” (CAU 1973).

En efecte, aquest gran desenvolupament es produeix sota el mandat d'aquest alcalde, que es perllonga des de 1957 fins a 1973. Es tracta d'una etapa en què es

donen noves condicions administratives, sobretot a partir de la Carta Municipal de 1960, que havia estat sol·licitada des de l'època de Cambó i finalment atorga un estatut econòmic especial a la ciutat. La precarietat financera del pressupost municipal feia que el pressupost de 1959 fos menor que el de 1930, sense tenir en compte l'alta immigració que s'havia sofert. La Carta Municipal atorga un major pressupost a la ciutat, però sobretot, una major agilitat financera i administrativa: l'ajuntament pot intervenir activament en moltes actuacions urbanístiques, mentre que abans no podia fer-ho, tant per falta de recursos com de competències. Aquesta característica positiva va afectar singularment els desenvolupaments urbanístics d'aquest període: l'ajuntament potencia actuacions en què intervenen actiuament els capitals català i nacional, el resultat de les quals és moltes vegades altament especulatiu (CAU 1971).

Podem entendre els aspectes positius de l'activació de la ciutat durant aquest període *desarrollista*, però no es demostra cap preocupació per controlar l'impacte diferit de molts projectes —que implícitament reporten l'afectació o expulsió de molts residents de poca capacitat econòmica—; tampoc es preocupa de qui es beneficia de les plusvàlues generades en cada transformació.

Altres operacions de reforma van ser de marcat caràcter viari, com el Primer Cinturó, construït de forma segregada i que obria un gran potencial de construcció en els solars buits que alimentava; des del municipi, però, ningú va controlar la immensa plusvàlua generada. Igualment, els Túnel del Tibidabo —eren tres— volien obrir el pas de la ciutat cap al Vallès, amb l'eslògan “La fe mou muntanyes”, però ningú controlava com s'havia d'intervenir en el seu finançament, en el seu futur o en l'ús del sòl. En el procés de construcció dels Túnel de la Rovira i de Vallvidrera, l'empresa va fer fallida i l'operació es bloquejà fins als anys vuitanta.

Juntament amb aquesta transformació, es produeix un increment d'edificabilitat concedit sense contrapartides públiques: una ordenança d'edificis singulars permet una major edificabilitat si l'edifici es construeix amb torre aïllada que si segueix els patrons del teixit comú; la forma de la remodelació usual foren els Plans de diferents sectors de la ciutat. Aquests seran els elements que rebran un rebuig popular més directe, ja que es tracta de les operacions amb un tràmit més transparent: d'acord amb la Llei del Sòl, s'ha de procedir a un període d'informació pública.

Aquest és un dels fronts on es consoliden els denominats “moviments socials urbans”, que van constituir una plataforma de discussió molt valuosa per entendre la futura situació urbanística de Barcelona, en particular, i de Catalunya, en general; com a crítica directa a la situació urbanística dels anys seixanta i setanta, però també com una oposició política davant del sistema totalitari. Entre els diferents exemples, es pot destacar el de la plaça de Lesseps —destruïda pel pas del Primer

Cinturó—, que va trobar una oposició generalitzada que obligà a modificar varies vegades el projecte.

En el capítol de plans, el de Vallbona-Torre Baró-Trinitat, una zona d'autoconstrucció a l'extrem nord de la ciutat i de clara condició perifèrica, va suposar una gran reacció popular, que arrossegà la solidaritat d'altres sis barris veïns; es va arribar a constituir un front comú denominat “Nou barris”, que posteriorment va ser reconegut com un districte propi de la ciutat.

Un altre projecte paradigmàtic —per la seva influència en la Barcelona futura— fou el denominat Pla de la Ribera, en el front litoral de llevant. La iniciativa nasqué el 1965 i recollia 225 ha, de les quals RENFE en disposava de 40. Amb el publicitari lema de “Barcelona, una ciutat que no pot viure d'esquena al mar”, realitzaren un projecte que pretenia fer fora la població del front marítim, des de la Barceloneta al Besòs. Les grans indústries del sector estaven localitzant les seves factories fora de Barcelona i volien aconseguir el màxim valor pel vell emplaçament. S'ha de tenir en compte que la crisi industrial de l'àrea de Barcelona va ser una crisi general en alguns sectors. Es donava la circumstància, però, que la plusvàlua del sòl comptava molt més en els balanços que el valor del producte industrial. És una distorsió que de vegades explica la crisi per debilitat de reinversió, ja que l'excedent se situa en borses o operacions immobiliàries.

El projecte de La Ribera, SA es tramita com el pla del “sector marítim oriental” i rep l'oposició frontal de més de 9.000 impugnacions. Les associacions de veïns i els col·legis professionals creen un front comú i inclús realitzen un “concurs d'idees” alternatives al projecte oficial (Solà-Morales 1974). El resultat del concurs va aconseguir parar la força remodeladora i el sector va ser orientat vint anys més tard amb els projectes de recuperació de les platges i el desenvolupament olímpic.

4.1 El Pla General Metropolità

Mentrestant, de l'esforç planificador dels anys seixanta en quedava el Pla Barcelona 2000 —mai aprovat com a tal— i es prosseguia la revisió del Pla comarcal 1953, sota la jurisdicció de la Comissió d'Urbanisme de Barcelona, que tot i la seva fragilitat havia estat el marc jurídic d'una conurbació que duplicava la seva població en vint anys. Els estudis sobre aquesta complexa realitat empraran les tècniques més modernes d'anàlisi i avaluació urbanística, perllongant-se durant cinc anys. El territori està dividit en unitats estadístiques de referència i es fan servir sistemes molt avançats de tractament de la informació; així, s'aconsegueix establir noves categories explicatives d'aquest procés metropolità.³ S'aplica, inclús, un model de simulació

matemàtica amb sistemes de mapificació automàtica, que permeten reproduir amb gran fiabilitat el comportament de les diferents variables.⁴ Aquestes innovacions van ser clau per entendre la renovació conceptual i operativa que el futur Pla introduirà a l'urbanisme espanyol.

Durant aquest procés, es produeix la creació de la Corporació Metropolitana de Barcelona com a entitat d'Administració Local,⁵ que engloba Barcelona i vint-i-sis municipis del seu entorn (el mateix precinte del Pla comarcal). Això comportarà un avanç administratiu notable, però es renuncia a l'àmbit de l'àrea metropolitana real que es demanava insistentment des dels anys seixanta.

El 1974, sota aquest marc jurídic, es procedeix a la informació pública de la primera versió del Pla General Metropolità (PGM). Si el suport d'anàlisi del Pla era molt potent, la proposta no deixa de ser una resposta a una situació administrativa veritablement complexa. Per exemple, l'estructura viària del PGM es veu forçada a seguir literalment la "*Red arterial de Barcelona*", dibuixada el 1962 segons uns principis de traçat viari molt feixucs per a una ciutat ja construïda; en conseqüència, molt remodeladors. Les afectacions en barris suburbans com Gràcia, Sants i el Casc Antic aixecaren multitud de reclamacions, que avui dia encara ens poden semblar raonables.

Per una altra banda, el Pla realitza una proposta molt precisa de reserva dels espais intersticials buits o obsolets d'activitat per a equipament i espai lliure, que va permetre una millora de la qualitat urbana de la ciutat. En aquest cas, les reclamacions veïnals i dels moviments socials urbans assenyalaven amb gran precisió la necessitat que els solars buits d'activitat industrial o peces de propietat pública o corporativa en desús fossin utilitzats per a equipament i verd, canviant radicalment el signe del que succeïa als anys seixanta, quan eren reconvertits en solars de desenvolupament residencial intensiu (com va passar amb l'antic estadi del FC Barcelona a les Corts, o el grup Elizalde a prop de Gràcia).

3. La direcció d'aquest ampli equip corre a càrrec de M. de Solà-Morales i J. A. Solans, el 1974.

4. Veure els treballs del LUB "*Modelo de Simulación de la Comarca de Barcelona*" de l'any 1972.

5. Denominada també "*Entidad Municipal Metropolitana*", seguint els termes de la Llei de Reforma local de 1975. Té una extensió de 470 km² i una població de 3.100.000 habitants.

6. Queda per fer encara l'estudi rigorós d'aquestes concessions, fetes en el darrer moment sota una forta previsió política dels grups en el poder, que va resultar l'última onada encara d'un clar contingut especulatiu.

7. Com es recordarà, les primeres eleccions al Parlament català es produeixen el 1980 i donen l'entrada a Jordi Pujol com a nou president.

Amb aquesta estratègia, les impugnacions al Pla també foren moltes, però aquest cop des del sector privat, que veia reduïda la capacitat de plusvàlua especulativa esperada. El PGM fou oportú en la seva actuació, ja que era necessari per trencar aquella escalada constant de la densificació. Sens dubte, el moment de crisi va fer més portadora aquesta situació, que per un altre costat es produïa sota una pressió política molt forta dels diferents grups en el poder.

A la vista de les 32.000 al·legacions es va tornar a estudiar el Pla i es van corregir errors materials de dibuix, sempre esperats en un esforç de planificació d'aquesta envergadura. Finalment, el PGM fou aprovat el 1976 després d'una segona informació pública. Mentrestant, centenars de llicències foren demanades a l'empara del Pla comarcal 1953, el que desgraciadament va suposar la pèrdua d'alguns solars importants per a l'actuació futura.⁶

Per tant, el PGM significà un esforç important en una situació social i política crítica. La seva contribució fonamental havia estat la d'establir un marc de referència més raonable i ajustat a les variables generals del fet urbà de Barcelona.

4.2 Transició del franquisme a la democràcia

Si l'enfrontament amb la situació política totalitària era manifesta a Barcelona des de la postguerra, la seva intensificació en els anys cinquanta –amb les vagues de 1951, 1956 i 1958– s'amplia amb la politització de la Universitat a partir d'aquesta darrera data. Sense pretendre en aquest text sintetitzar un procés tan ampli, sí convé recordar tant la reivindicació urbanística, que es va convertir en una plataforma comú de reclamació davant de les actuacions especulatives, com el marcat accent catalanista del front d'oposició. No s'ha d'oblidar que durant el període franquista el català fou una llengua perseguida: el seu ensenyament i la seva difusió estaven prohibits.

No és d'estranyar, doncs, que la superposició dels dos fronts va resultar important en el moment en el qual les expectatives de canvi eren evidents –perquè el règim es debilitava– i en el període de transició.

Des del punt de vista polític, "l'Assemblea de Catalunya" es constitueix el 1971 com una plataforma comuna de la majoria de forces democràtiques. Va exercir un paper crucial en la normalització del país, primer a l'oposició fins a la mort de Franco el 1975 i, després, en les primeres eleccions al Parlament l'any 1977.

La Generalitat de Catalunya va ser restablerta de forma provisional l'any 1977 amb la tornada del president Tarradellas;⁷ la plaça de Sant Jaume tornarà a exercir aquest rol de seu central del govern del país i de Barcelona.

A la ciutat es produeix una situació de transició en què es dona la doble condició d'un Pla acabat d'aprovar que entra en execució i que comença a produir els primers assaigs per convertir les demandes reivindicatives dels moviments socials urbans en propostes efectives. És un moment viu de gran dinàmica en el qual es discuteixen problemes urbans més punyents amb la voluntat d'afrontar la seva resolució. Així, les primeres orientacions municipals tracten de donar resposta a les demandes dels equipaments més sol·licitats; entre elles, hi destaquen les escoles i instituts a les barriades més populars de la ciutat.⁸ També l'habitatge social entra en els programes, si bé l'actuació pública encara està poc estructurada. La inversió s'ha de negociar als ministeris de Madrid, que reben tant la pressió de les diferents regions com la directa dels barris madrilenys, que guanyen la partida gràcies a la seva proximitat.

A la vegada, en el període 1975-77 el Congrés de Cultura Catalana obre un procés de discussió sense precedents sobre l'espai dels països catalans. Es produeix una àmplia reflexió al voltant de 24 àmbits de la cultura, des de la llengua a l'arquitectura i del teatre a l'ordenació del territori (Congrés de Cultura Catalana 1978). Avui en dia, podem valorar el gran abast de molts d'aquells debats —que recollien la força crítica continguda en tants anys d'oposició—, que s'ha anat convertint, a poc a poc, en llavor de polítiques d'actuació de les noves entitats democràtiques.

En concret, en l'àmbit VIII de l'ordenació del territori, les múltiples sessions van permetre revifar la consciència d'una discussió racional sobre l'ocupació i la transformació del territori. Les bases del *Regional planning* i les comarques dels anys trenta foren de nou considerades; mentrestant, les ciutats, el territori i les infraestructures exigeixen actuacions de reconversió de gran envergadura.

Tots els episodis esmentats en aquest capítol donen fe de com n'era de present la dimensió urbanística dels problemes que patia la major part de la societat en diferents plataformes i escales de discussió pública, tant d'àmbit polític com cultural.

Aquesta diversitat d'escenaris i la magnitud dels problemes fan que durant aquest període de transició un bon nombre de professionals de diferents camps s'impliquin en la recerca de solucions en les diferents escales de la realitat urbanística. Des d'alguns col·legis professionals i la Universitat es pren el compromís de mostrar els problemes, però també d'orientar la situació i, fins i tot, de buscar les solucions.

8. En aquest període, el delegat d'Urbanisme és J. A. Solans. Podeu veure una síntesi dels primers projectes en els n.ºs 28 i 29 de *Arquitecturas Bis*. Barcelona 1979.

9. Vegeu els n.ºs 5 i 6 de la revista *UR*, titulades "El proyecto urbano" 1987-1988.

10. Vegeu K. Garland. *Architecture and Urban Planning*. Section A, Montreal.

Aquest fet multidisciplinari de la preocupació comuna, però també l'enteniment tan acotat dels problemes, faran créixer una aproximació a l'urbanisme des de prop, rebutjant una abstracció que tendeix a allunyar-se de les solucions específiques dels problemes. Podem dir que des d'aquestes premisses es forma l'orientació de l'Urbanisme Urbà, que després veiem aplicat en el cas de Barcelona. En efecte, hom podrà parlar de diferents escales de recuperació urbana.

4.3 Les diferents escales de la recuperació urbana

La recuperació urbanística de la ciutat i el seu relançament econòmic van obrint el camp a noves experiències d'intervenció urbana a escala europea, cosa que ja permet una reflexió més àmplia.

Efectivament, entre la planificació tradicional i el disseny urbà purament decoratiu sorgeixen nous processos de transformació urbana i noves idees de projecció de la ciutat, que demostren un interès conceptual i teòric en la seva aplicació.

Així doncs, pren consistència la idea de projecte urbà⁹ (Solà-Morales 1987) com a superació de la dissociació estèril entre pla urbanístic i projecte d'arquitectura; que el primer havia reduït al camp de l'anàlisi i la zonificació i, el segon, al camp de la proposta aïllada. El concepte de peça urbana¹⁰ s'incorpora a la discussió i remarca la capacitat integradora del projecte, que una aplicació estereotipada de l'arquitectura moderna havia perdut. L'escala intermèdia (Busquets 1985) es reivindica com a pont de comprovació entre les decisions pragmàtiques i les estructurals. Neix, també, la idea dels Projectes en el Pla (Secchi 1989), des del compromís del Pla com a instrument necessari en l'organització social –que cada vegada es vol més justa– i la formulació dels temes centrals del desenvolupament d'una ciutat, que necessita una verificació conjuntural.

La complexitat dels mecanismes jurídics, d'espai i de presa de decisions a la ciutat occidental és prou coneguda. Moltes vegades, els mecanismes urbanístics esdevenen una finalitat per ells mateixos i s'aparten de l'impacte que rebrà la ciutat real que pretenen millorar o projectar.

Probablement, les claus de l'experiència de Barcelona s'haurien de buscar en la feina en diversos àmbits –sectorial i general– i la condició urbana –integració de parts i sectors– que caracteritzen els seus projectes. La ciutat, com s'ha vist, compta en la seva història urbanística amb excel·lents plans i projectes que participen d'aquestes condicions.

A Barcelona, les actuacions urbanístiques pateixen un canvi d'escala: de la petita actuació a la gran intervenció; del projecte simple monogràfic –una plaça, un parc,

una escola— al projecte complex —un conjunt de cases, edifici i zona verda amb gestió integrada—; del projecte públic al *partnership* (cooperació), assegurant el compromís clar de la iniciativa privada en operacions d'abast general o públic, i de la planificació normal a l'excepcional, trobant normes comunes per a la regulació quotidiana de la ciutat i les grans actuacions del 1992.¹¹

Aquests ajustos d'escala, contingut, actor i àmbit també són respostes —en termes de Pla— al canvi de dinàmica del context i a la capacitat dels operadors socials i econòmics. L'esforç del sector públic en aquesta experiència l'haurà fet passar d'agent privilegiat de la iniciativa qualificadora a agent equilibrador, que buscarà intervenir en la localització de les actuacions; a més, intentarà socialitzar la plusvàlua generada per la nova dinàmica urbana.

La requalificació urbana, per tant, s'assoleix repensant la ciutat des d'ella mateixa, amb atributs i dificultats. No endebades, observem com a Europa les ciutats retornen sobre elles mateixes i busquen el canvi i l'actualització, rejuvenint els barris vells i donant respostes modernes als antics problemes. Barcelona no és aliena a aquest procés quan centra els seus esforços en la definició de la seva cara marítima —port i litoral—, com la vella aspiració d'una ciutat que es declara mediterrània però que havia deixat tancat el seu accés al mar. També busca la manera d'unir i vertebrar les àrees residencials populars en la projecció de l'espai vacant i obsolet.

5. Els desplegaments urbanístics dels anys vuitanta

5.1 El relançament urbà amb el nou Ajuntament democràtic

El programa de relançament urbà de Barcelona s'engega amb el nou Ajuntament democràtic, responent a la gran pressió social sobre la recuperació urbanística que s'havia expressat durant els darrers anys del vell règim.

La nova situació democràtica porta forces progressistes al ple municipal, que pren el compromís d'enfrontar-se tant a la reforma de l'administració com a la millora urbanística d'una ciutat poc assistida durant les darreres dècades.

11. Recordem com aquestes estacions excepcionals prenen un ritme normal cada 30 o 40 anys en la majoria de ciutats; a Barcelona, el 1888, el 1929 i el 1953, cosa que representa un ritme d'actualització a salts d'abast mitjà i un procés constant de desenvolupament i transformació urbans que cal equilibrar.

12. Cal tenir en compte el gran valor de l'esforç crític que van dur a terme les revistes especialitzades com *CAU*, *Quaderns* i *Novatècnia* al llarg dels anys setanta per establir un debat crític i rigorós dels problemes urbans de Barcelona, com ja hem assenyalat anteriorment.

Aquesta llarga i àmplia operació de renovació és possible gràcies a una sèrie de factors, que ja s'han observat en altres períodes dinàmics de la ciutat.

D'una banda, el compromís i el lideratge polític de dos alcaldes –Narcís Serra (1979-1982) i Pasqual Maragall (1982-1997)–, que materialitzen i impulsen aquest revifament de manera singular. També hi ha una base tècnica i una capacitat teòrica capaces d'orientar un procés de gran complexitat administrativa i operacional, com l'impuls d'una sèrie de professionals notables; entre ells l'arquitecte Oriol Bohigas, que a l'inici n'és el catalitzador essencial. Posteriorment, s'hi incorporen molts joves professionals que havien estat formats durant els anys crítics de la transició. Des de l'escola d'Arquitectura, grups de treball com els del Laboratori d'Urbanisme –que dirigia Manuel de Solà-Morales– havien ofert un quadre d'anàlisi i un sistema metodològic d'actuació a la ciutat, que ara ja es pot posar en pràctica des de l'orientació de l'Urbanisme Urbà.

D'altra banda, cal incloure una bona actitud dels agents socials i cívics, disposats a col·laborar en una empresa de gran envergadura, amb perfils poc definits al començament, però que pretén transformar la situació de mediocritat urbanística que havia patit la ciutat.¹²

El procés s'engega amb una idea força innovadora de recuperació de la ciutat, que passa de l'acció directa expressada en la millora urbana realitzada per un nombre de petites actuacions de places i parcs a un programa de desenvolupament urbà molt més complex.

Així doncs, d'aquestes accions de millora puntuals *de facto* es passa a actuacions a mig termini en els diferents barris de la ciutat. El que permetrà operacions d'equilibri de més ambició serà, més endavant, un conjunt d'estratègies globals sobre alguns sectors crítics de la ciutat –espais obsolets o abandonats–. Aquestes diferents escales d'actuació es comentaran específicament.

En aquest procés de relançament urbà, la nominació olímpica de Barcelona ha estat, sens dubte, una palanca important. Tanmateix, la coherència del projecte durant la dècada dels vuitanta permet una lectura integral en què el Programa 92 s'ha d'entendre com un esperó singular en una estratègia més àmplia.

5.2 La rehabilitació urbana

Els espais urbans i l'espai verd. L'origen del procés, com assenyala Oriol Bohigas (Bohigas 1985), iniciador de la idea, no respon a una sistematització prèvia, sinó que va ser prioritària la necessitat de donar resposta a les demandes de millora de l'espai públic i els equipaments. Des d'un punt de vista ambiental i funcional, hom

diria que la requalificació de la ciutat esdevé prioritària per invertir aquell procés de degradació de la imatge urbana i dels valors cívics que havia propiciat l'especulació. A mesura que avanci el programa, però, s'anirà superposant una racionalització del procés d'actuació pel que fa a l'espai verd.

En aquest sentit, caldrà afegir l'esforç de gestió del sòl i la compra de l'espai urbà que es pot mobilitzar a partir dels Plans Especials de Reforma Interior (PERI), que són, en definitiva, els que poden actuar en forma de gestió singular, de compensació de drets d'un planejament previ o, finalment, d'expropiació.

Per tant, l'acció es concentra en les velles indústries que estan en desús o en crisi greu i, per tant, interessades en la realització d'actius. També s'actua en els terrenys de vells serveis urbans en transformació –tant municipals com estatals–, com ara l'antic escorxador o els terrenys de l'empresa de ferrocarrils RENFE, que són espais expectants per ser convertits en parcs i places.

S'escullen els espais centrals dins de cada teixit urbà per establir prioritats en l'actuació entre els solars disponibles, amb la intenció que en cada grup de projectes hi sigui representat cada districte o sector.

Si bé hem destacat el pragmatisme en la selecció, per la grandària i la posició urbana es poden remarcar algunes categories de parcs que potser poden aportar una certa complexitat als tipus establerts per Rubió i Tudurí a l'inici de segle vint:¹³

- Parcs urbans. Tenen una posició interior, és a dir, són dins el teixit urbà; d'una dimensió entre 6 ha i 10 ha, i s'originen a partir de la utilització de recintes d'antigues indústries i serveis. En són clars exemples el Parc de l'Escorxador, el de l'Espanya Industrial, el de la Pegaso i el del Clot, entre d'altres. L'originalitat de la seva situació, en alguns casos, ha fet ben difícil el projecte, ja que en primer lloc s'havia de reconvertir una posició d'esqueses a la ciutat –que les parets d'aquests recintes havien creat històricament– en un element urbà capaç d'aportar un nou servei als barris que l'envolten.

D'altra banda, el parc es projecta en un espai gens propens a aquest ús –sovint en sòls amb molta pol·lució– i s'ha de construir en poc temps. Els dissenyadors han hagut d'utilitzar els elements vegetals, de topografia o d'aigua, buscant produir un parc com qui dissenya un edifici, perquè el lent procés en la vegetació no feia possible l'ajust al disseny dels parcs tradicionals del segle XIX.

13. Nicolau M. Rubió i Tudurí fou el fundador del Servei de Parcs i Jardins i, amb l'ajut de J. C. Forestier, va establir una jerarquia dels espais verds segons la seva situació a la ciutat.

14. Hi ha molta bibliografia –nacional i internacional– d'aquests projectes. Per a una versió més completa, es poden recomanar diversos autors: AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Barcelona, espais i escultures*. Barcelona, 1987. AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Plans i projectes 1981-92*. Barcelona, 1983.

15. Sovint les places es dissenyaven a partir dels catàlegs comercials de mobiliari urbà i jocs d'infants.

- Places i jardins. Són operacions de petita grandària integrades totalment en els diferents teixits residencials. Per la quantitat d'elements realitzats –més d'un centenar i mig– i per la qualitat, representa una autèntica rehabilitació de l'espai urbà de Barcelona.¹⁴

Les places responen a clares necessitats funcionals de sistematització del trànsit i d'aparcament en superfície, a més d'organització d'espais de relació de natura molt diversa. Algunes són més interiors i es plantegen com a autèntics jardins col·lectius. Per posar alguns exemples, es poden esmentar les places de Sant Agustí, la Mercè, Robacols, Salvador Allende i Sóller. En la majoria de projectes es constata un gran esforç per recuperar els valors simbòlics de les places –incorporant-hi elements de significació especial, com les escultures– que s'havien perdut a causa de l'excessiva funcionalitat del disseny.¹⁵ D'altra banda, els projectes també han de superar condicions de context que moltes vegades són desfavorables; per això, algunes places es presenten com obres d'arquitectura del buit que busquen establir un ordre propi davant del nul interès que té l'edificació que l'envolta, principalment en les àrees residencials perifèriques que es van construir durant el *boom* especulatiu dels anys seixanta.

- Jardins equipats. És una variació de l'anterior. Inclou una sèrie d'antigues finques privades que passen a ser utilitzades com a espais públics de la ciutat. Es reconverteix l'edificació vella en ús d'equipament col·lectiu, com per exemple can Altimira, la Vil·la Sicília, la Torre Grogà o la Tamarita. La seva posició correspon a la vora o límit urbà i la majoria se situen a la part alta de la ciutat, on hi havia hagut aquestes finques senyoriales. Cal que actuïn com a jardins o portes dels parcs més grans, principalment de la serra de Collserola. Els temes específics del projecte són l'adaptació d'un jardí –la concepció del qual s'havia basat en l'ús privat– a les noves sol·licitacions funcionals i urbanes.

- Eixos urbans. Corresponen a intervencions de sistematització de les vies urbanes, que permeten augmentar el protagonisme de l'espai dels vianants en alguns elements principals de la forma urbana. Són projectes en què domina la dimensió lineal i on les decisions més significatives es fan en el disseny de la secció o del perfil transversal. Entre aquests projectes, podem esmentar l'avinguda de Gaudí, de traçat diagonal a la malla Cerdà, que enllaça dos grans conjunts modernistes –la Sagrada Família i l'Hospital de Sant Pau– i ha significat una connexió de vianants de valoració singular del sector; l'avinguda de Tarradellas, al límit de l'Eixample amb les Corts, que aprofita l'aparcament soterrat per augmentar l'àrea dels vianants; l'eix del carrer de Tarragona, destinat a ser un espai de gran trànsit i animació, i l'enllaç de la 'Rambla' tradicional amb la rambla de Catalunya, que per fi fa possible la integració de l'Eixample amb Ciutat Vella a través d'una via directa per a vianants.

- Parcs a gran escala. Són aquelles actuacions de més entitat que canvien l'estructura global del verd de Barcelona. Hi podem incloure el front marítim, reconvertit en un gran parc lineal amb les platges d'accés públic; el parc ponent de Montjuïc, que s'obre al Delta del Llobregat, on s'instal·len els equipaments esportius olímpics; la Vall d'Hebron, a la zona nord de la ciutat, que ha recuperat sòl residencial per a un gran parc amb equipaments en un dels sectors més densos, i el parc Diagonal, a l'extrem de ponent, que completa l'àrea esportiva de la ciutat. L'impuls d'aquests grans parcs ha estat possible gràcies al programa olímpic de 1992, tot aconseguint incidir d'una manera efectiva en l'espai interior, amb peces de gairebé 100 ha en alguns casos. El component del programa olímpic, per exemple, obliga a dissenyar-ne alguns pensant en el seu doble ús –l'olímpic i el posterior–, a fi d'evitar que una condició temporal esdevingui permanent.

En aquest sentit, aquestes grans operacions de parc combinen moltes vegades diferents projectes executius amb la lògica més general de l'espai lliure que es pretén aconseguir. En alguns casos, cal entendre la idea de parc com la lògica basada en el traçat dels elements principals i de la topografia, el que fa possible que el parc vagi creixent i es desenvolupi segons les pròpies lleis orgàniques. Sembla que és just de reconèixer que, en tot aquest procés, la contribució d'un gran nombre de professionals –des de l'administració, però també des de fora– ha estat fonamental i molt positiva.¹⁶ Les diverses línies de reflexió en arquitectura i espai lliure han trobat camp de verificació. Actualment, la recerca de noves respostes a la pregunta “Què és avui un espai urbà i un parc?” –com a qüestió substancial a l'hora de projectar l'espai verd– ha estat una tasca comuna.

5.3 Els Plans sectorials

La rehabilitació urbana també exigeix una actuació complementària més sistemàtica que n'asseguri el desenvolupament a mig termini. Des d'aquest punt de vista, el procés urbanístic de Barcelona admet la necessitat d'entendre les diferències urba-

16. En aquest procés, un element fonamental va ser la creació d'una àrea específica municipal –Projectes urbans– que, sota la direcció de J. A. Acebillo fins l'any 1988 i de R. Cáceres després, va impulsar el desenvolupament de molts d'aquests projectes, amb arquitectes joves que treballaven per a l'Ajuntament com a funcionaris amb contracte o professionals liberals. Vegeu, especialment, la publicació *Barcelona: espacios y esculturas*. A més, la intervenció d'artistes en aquest procés ha estat molt important; entre la gran quantitat d'escultors que hi han participat, cal destacar: Joan Miró, Antoni Tàpies, Xavier Corberó, Joan Brossa, Sergi Aguilar, Antoni Roselló, Eduardo Chillida, Roy Lichtenstein, Richard Serra, Bryan Hunt o Ellsworth Kelly.

nes per trobar les formes d'actuació més coherents i compatibles amb els teixits existents.

Efectivament, Barcelona admet una lectura per parts que n'identifiqui els barris tradicionals. El procés urbanístic de formació i transformació és diferent, però amb la voluntat comuna de millorar la densitat de població i definir projectes d'intervenció amb gran qualitat urbana, que ofereixin models de rehabilitació correctes. És a partir d'aquestes actuacions caracteritzades pels PERI que es podran canalitzar veritablement estratègies d'equilibri entre sectors de la ciutat. Seran així, en gran mesura, els instruments que possibilitin un gaudi més homogeni dels serveis urbans i dels valors cívics de la ciutat; és a dir, una idea més justa i equilibrada de ciutat.

La recuperació de Ciutat Vella constitueix un punt central de la nova política urbanística de Barcelona. Les formes d'actuació en aquest barri són diferents de les d'altres àrees de la ciutat, perquè comporten problemes d'una complexitat especial. Ningú no pot oblidar la pèssima condició de l'habitatge d'alguns sectors del Raval o Santa Caterina, ni l'excés de població a algunes zones de la Barceloneta. L'arrel d'aquests problemes es troba en la densitat d'aquests sectors històrics durant el segle XIX, que s'ha agreujat amb l'abandonament urbanístic i immobiliari al qual han estat sotmesos durant dècades.

En aquest sentit, Ciutat Vella es divideix en tres àrees —el Raval, Santa Caterina i la Barceloneta— que compten amb hipòtesis d'intervenció diferenciades. Són plans que, si bé no tenen un mètode idèntic, comparteixen una sèrie d'elements, que els donen una certa coherència general. Cal destacar la meticulositat de les variables de treball: l'estructura de la propietat, la classificació tipològica i les característiques sociològiques són bases de partida de cada projecte del Pla, que en fa la pròpia lectura i interpretació.

Cada Pla busca reduir les afectacions viàries centenàries desenvolupades —esventraments—, que en gran part són responsables de la degradació d'alguna de les seves parts. Alhora, la recerca d'alternatives viàries es fa a través de la potenciació de la idea de recinte i amb el suport del trànsit a la corona de les rondes i les vies interiors existents. La racionalització de la situació actual es potencia amb mesures d'aparcament i de resolució de petits punts conflictius. La modernització dels edificis singulars amb usos col·lectius i institucionals és una qüestió recurrent per a les peces d'arquitectura —o contenidors— de gran volum i interès tipològic.

Tot i així, la idea d'esponjament creixent és una tendència comuna per a Ciutat Vella. L'esponjament, que ja va proposar el GATCPAC als anys trenta, representa ara l'enderroc d'una illa sencera —o de diverses— de la Ribera o del Raval. Barcelona compta amb excel·lents exemples que han obtingut un bon resultat, com el de la plaça de la Mercè, en el teixit central.

Un cop definit el Pla per a la reutilització d'aquesta zona, s'engegà una societat pública (Promoció Ciutat Vella) per canalitzar l'actuació operativa. Els problemes d'habitatge d'aquest sector obliguen a una inversió pública important, que ha de tenir el suport *supralocal* per tal d'afrontar l'abandonament secular del cor originari de la ciutat. L'origen públic d'aquest procés pot crear un nou llindar de recuperació i obrir formes de col·laboració amb altres operadors corporatius i privats.¹⁷

Els plans dels barris tradicionals han de verificar l'estructura d'organització de la ciutat que el Pla Metropolità va proposar el 1976. La coherència urbanística d'aquestes parts de la ciutat ho demana: són barris consolidats el segle XIX i durant les primeres dècades de l'anterior; les lleis de la formació suburbana dels carrers, l'estructura tipològica de les cases i la distribució de serveis i equipaments urbans exigeixen un reconeixement precís de cada situació.

En la situació actual, per exemple, la idea de carrer major pren nous continguts respecte als que havia tingut a l'inici; tanmateix, manté una jerarquia de valor pel que fa als usos centrals i comercials i, en conseqüència, sembla oportú de reduir la pressió del trànsit de travessies; els carrers majors de Gràcia, Sarrià, Sant Andreu, la rambla del Poblenou i la rambla del Carmel tenen aquest valor d'espai interior al barri amb capacitat per a la requalificació. D'altra banda, hi ha operacions de transformació urbanística que permeten una millora de l'estructura. És el cas de la substitució de fàbriques velles o espais sense ús que poden esdevenir llocs d'interès. En són exemples els parcs ja fets i d'altres acabats recentment, com el Fabra de Sant Andreu, el de Paperera al Poblenou, el Vapor Vell a Sants o el de FECSA al Poble Sec. Alhora, la valoració d'espais centrals amb zones de vianants en alguns sectors atorga un nou potencial.

17. Hi ha un quadern monogràfic de la revista *Barcelona Metròpoli Mediterrània* (núm. 1, maig 1986) que presenta els projectes de rehabilitació de Ciutat Vella. Més endavant, el núm. 18 de 1991 de la mateixa revista n'actualitza la situació.

18. Es poden veure de manera més detallada els diferents tipus de plans a la publicació: BUSQUETS, Joan [et al.]. *Urbanisme a Barcelona: Plans cap al 92*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987.

19. Vegeu BUSQUETS, Joan [et al.]. *La Ciutat Vella de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003. on s'estableix un balanç actual i es demostren els tipus d'actuacions urbanístiques que es desenvolupen paral·lelament a la seva formació. Aquest estudi de reconeixement manifesta els problemes actuals de l'Eixample (conflictes de composició, enderrocament sistemàtic d'edificis centrals per convertir-los en solars, excessiva pressió del trànsit que origina problemes per a la residència, etc.), però, alhora, emfatitza les propostes clau del projecte d'Ildefons Cerdà, que encara permeten la conducció d'aquesta peça fonamental de Barcelona.

20. L'Ordenança de Rehabilitació i Illes de l'Eixample, aprovada el 1986, obliga a enjardinar els patis interiors de gairebé 500 illes, aprofitant la reedificació o la transformació dels edificis que ja hi ha; es preveu que el 4% seran d'accés públic.

Una menció especial mereix la rehabilitació dels barris residencials que van sorgir als anys seixanta, bé de residència massiva o d'autoconstrucció. Es tracta d'esforços addicionals d'inversió especial a mesura que es va comprovant la ràpida obsolescència –arquitectònica i urbanística– d'aquells teixits urbans. Cal esmentar especialment els barris d'urbanització marginal, a causa de les dificultats especials de la seva formació. Aquesta mena d'urbanització és, en termes generals, més costosa del que és normal i de vegades s'han de corregir parts mal executades. El procés de legalització planteja problemes específics a l'inici del Pla. Sigui com sigui, són plans que intervenen en realitats que ja estan molt consolidades i que, en començar-ne l'execució, requereixen d'importants¹⁸ esforços de gestió pública.

Tal com s'ha dit abans, l'instrument urbanístic a partir del qual es fa la rehabilitació per sectors urbans és el PERI, que en general estableix un acord entre el PGM aprovat el 1976, la realitat urbana i una possible dinàmica d'intervenció pública o privada. Són plans de sectors diferents que estableixen programes d'intervenció pública i vies de concert amb l'actuació privada allà on és possible. Per a dur a terme aquests plans es defineix el concepte d'Unitat d'Actuació o Intervenció Integrada com el camp del nou projecte i la gestió urbana. Davant de les accions monogràfiques (places, escoles, etc.), sorgeixen actuacions que integren elements diferencials (una plaça i un edifici residencial o un passatge i un equipament, per exemple), que es configuren com un repte de gran interès. Per altra banda, la pressió de demanda sobre el sòl i els edificis fan que l'oferta de l'habitatge social o de preu assequible resulti imprescindible. En els plans especials hi ha espais que es reserven clarament per donar resposta a la necessitat d'habitatge econòmic de sectors de població de rendes baixes.

Cal fer una consideració especial a l'Eixample, a causa de la seva importància quantitativa i simbòlica a la ciutat.¹⁹ Gosaríem dir que es tracta d'una part paradigmàtica de Barcelona i que cal una visió integrada i unitària per engegar operacions de conservació i millora d'un dels centres més grans d'Europa, on encara sembla possible neutralitzar la gran especialització funcional a la qual –en general– es veuen abocats aquests espais, fomentant l'ús residencial com un component equilibrador.

La situació dels edificis de l'Eixample es troba molt consolidada: hi ha pocs solars buits i es disposa d'un gran nombre d'edificacions amb un gran interès arquitectònic i ambiental. En aquesta situació, el problema era definir una regulació més precisa, que facilités la rehabilitació dels edificis que no estaven inclosos en el catàleg d'edificis monumentals i assegurés una bona inserció dels edificis nous.

Un altre objectiu bàsic de l'ordenança és l'esponjament dels patis d'illa, proposta que ja contenia el projecte inicial de Cerdà i que mai no s'havia desenvolupat. La geometria i el volum de l'illa obliguen a un espai interior lliure d'edificació que

doni qualitat a la façana i espai a l'interior. L'ordenança aprovada força a deixar el cor de l'illa sense edificar i enjardinar-lo en el cas de substitució o de grans transformacions dels edificis ja existents.²⁰ Obre un camí positiu –lent però progressiu– sobre l'espai verd interior de l'illa. D'altra banda, hi haurà una sèrie de patis amb una utilització pública, precisament aquells en què és possible intervenir amb certa facilitat i que, per la seva posició respecte als eixos i equipaments importants, tenen més interès. Un primer pati pilot va aprofitar la vella torre de les aigües al carrer de Llúria, que va servir com a experiència per a la dotzena de patis públics en execució.

6. La reestructuració urbana

6.1 La reorganització de la xarxa viària i el transport

Un cop canalitzades les necessitats prioritàries d'equipament i d'espai lliure urbà era imprescindible afrontar la urbanització dels elements viaris, tant per la seva capacitat equilibradora com per la força configurativa de la imatge en una ciutat compacta. En aquest sentit, es pot donar una gran identificació entre les zones amb grans dèficits d'organització i els barris amb necessitat d'augment de mobilitat²¹ (Busquets 1989).

Hom troba aquí l'acompliment dels principis de l'eficiència urbana que la nova discussió urbanística demana. Aquesta experiència demostra com s'han d'assolir aquests principis des d'un compromís amb la ciutat i amb d'altres factors, i no només des d'un funcionalisme autònom, com ens havia ensenyat l'experiència de la postguerra en les operacions de transport i de reestructuració viària.

21. Vegeu J. Busquets "*De nuevo, la calle en el proyecto de ciudad: algunas reflexiones sobre el Plan de Via de Barcelona*". A *Casabella*, núm. 553-4, Milà 1989. Arrenca de la necessitat d'una reflexió integrada per projectar la xarxa viària. L'article resumeix el treball que s'ha fet a Barcelona per establir noves bases de disseny en el projecte dels carrers i les vies urbanes. El procés de discussió comença el 1984 a partir del seminari que es va celebrar a Sarrià, organitzat per l'Àrea d'Urbanisme Municipal, on es van debatre les diverses actituds professionals i les bases del projecte viari que calia dur a terme. Se'n va fer una publicació. (Ajuntament de Barcelona 1984).

22. A Barcelona, aquests problemes són tan greus com en d'altres ciutats europees. Tanmateix, cal tenir present que les exigències del trànsit, durant els anys seixanta, van proposar que es projectés per a l'exquisida 'Rambla de Barcelona' una transformació en via ràpida. Sortosament, la proposta no va anar més enllà.

23. La necessitat dels grans distribuïdors o rondes de *by-pass* era conseqüència del fet que les autopistes s'haguessin "connectat" al gran sistema de bulevards de Barcelona.

És evident el fracàs de les realitzacions viàries que consideren la qüestió del trànsit com a exclusiva i es desenten de les implicacions urbanes, que precisament promouen la seva existència. El trànsit s'ha considerat sovint d'una manera massa funcional i unidimensional, com si fos la variable més important en la projecció de la ciutat; aquesta tendència arrelada al *system design* dels anys seixanta –segons el qual hi havia una jerarquia entre variables funcionals ben definides– ha comportat greus problemes a la majoria de ciutats modernes i ha introduït una disciplina del sistema viari i del funcionament del trànsit que ha actuat amb total independència d'altres decisions urbanístiques per a cada ciutat.²²

L'estructura viària es forma a partir de dues hipòtesis generals: 1) cal ajustar el caràcter diferencial de les diverses àrees construïdes a partir de la pròpia capacitat viària, però cercant un esquema més general de connexió interzonal, i 2) l'articulació viària es realitza a partir de quatre nivells:

a) La gran xarxa primària, formada per les Rondes (del Litoral i de Dalt), que actuen com a grans distribuïdors encadenats a la xarxa secundària i afavoreixen la connexió de recorreguts mitjans entre àrees i barris. El seu disseny fa possible un trànsit segregat amb poca incidència a les zones tangents i una xarxa viària urbana que fa de difusora i distribuïdora del trànsit esmentat, evitant la formació de grans nusos d'intercanvi en zones de forta configuració urbana.²³

b) La xarxa secundària de carrers i bulevards, el valor fonamental dels quals és augmentar les capacitats de les vies locals. Són elements importants per al transport públic i l'activitat terciària i publicitària. A causa de la seva posició i forma poden actuar com a eixos estructurals –ordenant un sector– i com a espai equipat –amb passeig i activitats pròpies–.

c) La xarxa interna, que fa referència als carrers que formen el teixit urbà. Correspondria a les vies d'àmbit local, la textura i les característiques de les quals varien segons els diferents sectors. És un nivell pràcticament ja fet a les zones edificades; únicament als barris marginals encara hi resta pendent l'execució completa.

d) Els espais urbans de vianants, lligats a aquells elements interiors de les àrees consolidades que donen prioritat a l'ús dels vianants i de representació cívica, intentant diversificar aquesta activitat de vianants a les diferents zones de la ciutat.

En aquest procés hom pot tenir en compte dues situacions típiques:

a) Projecte per activa. Defineix una regla d'actuació per ell mateix. Des del projecte s'ordena l'edificació futura i el ritme dels espais i les activitats. Barcelona és una ciutat que al llarg de la seva història ha comptat amb excel·lents exemples de projecte viari per activa, com els grans carrers de l'Eixample durant el segle passat: la Gran Via i la Diagonal són exemples fantàstics de carrers que colonitzen i

ordenen el trànsit circumdant. El projecte del Moll de la Fusta²⁴ representa aquesta mateixa actitud, ja que desplega –des d’una actuació que se suposa viària– un ordre global sobre l’espai entre Ciutat Vella i el port, que el converteix en un projecte actiu pel que fa a la renovació del centre històric i el futur desenvolupament del port urbà. El pas entre la Barcelona vella i el port ha permès –a partir de l’acurada secció del projecte– concordar el trànsit de pas amb el trànsit urbà superficial, dedicant la majoria de l’espai als vianants, que finalment poden tornar a arribar vora l’aigua.²⁵

b) Projecte en passiva. Les condicions preexistents configuren l’espai, la disposició i, en general, limiten les bases del projecte. Aquesta és una situació comuna a molts projectes d’urbanització a Barcelona; l’experiència demostra, tanmateix, el gran marge d’actuació dels projectes en passiva, ja que formen un camp de disseny interessant malgrat que s’hagin de respectar dades prèvies.

En aquesta línia cal destacar el projecte de la Via Júlia,²⁶ que configura un eix urbà de qualitat notable a la perifèria nord de Barcelona. L’edificació del sector es va fer abans que la urbanització; el pendent de la muntanya obliga a una secció transversal especial per no desnivellar les cases que ja estaven construïdes. La bona elecció de materials i la seqüència de palmeres grans són una prova evident de les possibilitats del projecte en passiva en l’actualitat.

En qualsevol cas, l’estratègia de Barcelona dins del Programa 92 se centra en la construcció dels grans distribuïdors urbans, les Rondes. Alhora, es fa un gran esforç complementari augmentant la connexió urbana; és a dir, construint fragments de vies o ponts el funcionament dels quals representa la resolució de colls d’ampolla a la xarxa general o una distribució més efectiva de la infraestructura principal.²⁷

24. El projecte es pot veure amb més detall a través dels plànols i les explicacions de l’autor M. de Solà-Morales a la revista *UR* núm. 6, titulada “*El proyecto urbano*”. Barcelona: LUB, 1988.

25. És un projecte molt compromès, si hom considera les dificultats que tenen tantes ciutats actualment perquè han afrontat aquest tema amb lleugeresa o bé amb actuacions viàries massa ortopèdiques. Gènova, Marsella, Toronto, Boston o Nova York són una mostra de ciutats problemàtiques. La *sopraelevata* de Gènova fa molt difícil la relació entre la ciutat històrica i el port. La *J. Fitzgerald Expressway* de Boston dels anys seixanta es va fer quan la gran renovació urbana de la ciutat va trencar la relació natural amb l’aigua. Ara, aquest viaducte s’haurà d’enterrar amb un cost superior als sis bilions de dòlars.

26. Projecte de l’Àrea de Projectes Urbans fet per B. Solà i J. M. Júlia, a l’extrem perifèric de la ciutat.

27. L’exemple del pont de Bac de Roda pot ser emblemàtic: la construcció d’un pont de 200 m de llargària permet que s’engegui el primer eix vertical de llevant que connecta la muntanya i el mar amb una longitud de 3 km. L’esforç del disseny del pont que va fer Santiago Calatrava confirma el valor essencial d’aquest coll d’ampolla, ara ja superat i convertit en brillant punt d’enllaç.

Mereixen una atenció especial aquells grans carrers de la perifèria que urbanitzaran el terreny lliure amb barris d'habitatge massiu, que a més d'augmentar la connexió són un element estructurador capaç de vertebrar diverses peces d'una perifèria residencial deslligada. L'exemple de la 'Rambla' de és especialment representatiu.

6.2 Les àrees de nova centralitat

Durant les darreres dècades, la centralitat s'ha anat distribuint a Barcelona dins d'aquest centre modern projectat per Cerdà, que ha esdevingut l'autèntic *Central Business District* (CBD) de la ciutat, característic de les ciutats del nord d'Europa i Amèrica. Tot i això, l'extensió d'espai i la diversitat de les iniciatives puntuals han determinat un model de centre intens però bastant repartit, amb el predomini d'uns eixos amb una distribució funcional molt heterogènia, que té molt present la residència.

La discussió sobre el futur del centre metropolità o dels centres urbans a Barcelona s'ha confós massa vegades amb propostes maximalistes de centres duals, fora ciutat, seguint la tònica de discussió utilitzada en ciutats franceses i italianes als anys seixanta. És una qüestió que també ha estat present en altres moments de la nostra història urbanística, dels quals en resten esbossos i formulacions incipients.

La plaça de les Glòries, el centre geomètric dels grans eixos que han estructurat Barcelona, encara és un punt indecís de la ciutat, col·lapsat per l'ordenació de l'espai viari. Cerdà i Jaussely coincidiren en apuntar aquest focus potencial, que arribarà a ser un lloc central a mig termini tot i que encara és una qüestió pendent a la ciutat.

A part del centre modern (l'Eixample), l'activitat del petit comerç queda ben distribuïda a la Barcelona vella; sobretot, l'ús institucional fa sentir el pols representatiu, econòmic i cultural del centre antic de Barcelona. Caldria mantenir aquesta caracterització per tal d'aconseguir la reactivació d'aquest important sector de la ciutat. Els eixos comercials de la 'Rambla' i Barnacentre poden significar una actualització de la vella estructura terciària.

A més, els barris tradicionals com Gràcia, Sants, Sant Andreu o Poblenou tenen una estructura de serveis personals i comercials ben diversificada. La situació històrica dels mercats municipals continua essent un element de caràcter central als districtes de la ciutat. La nova centralitat s'hauria de generar als intersticis entre aquests barris; no només per no negar l'estructura tradicional, sinó per reforçar-la repartint les activitats que puguin oferir un servei complementari. A partir de la reestructuració viària i del transport comentada abans, es van definir dotze àrees de nova centralitat —quatre de les quals són les olímpiques—, que l'ajuntament es va

comprometre a desenvolupar tenint el 1992 com a fita. A les altres hi ha d'haver formes de cooperació amb la iniciativa privada, sota la direcció del sector públic que les promou. (Barcelona Metròpoli Mediterrània 1988).

Hi ha espais urbans que poden arribar a ser lloc central si alguna activitat ho reclama. L'ordenació i distribució de la nova centralitat pot oferir millors serveis als barris que ja hi ha al teixit urbà de Barcelona; dotant-los de centralitat, pot disminuir la seva dependència del *downtown* barceloní, l'Eixample. Alhora, la creació d'espai fora de l'Eixample pot reduir-ne la pressió i evitar la substitució contínua de la residència per l'oficina; també pren més sentit l'articulació d'una política de millora urbana de l'Eixample que afavoreixi el seu ús com a espai residencial i penalitzi o obstaculitzi la instal·lació indiscriminada de noves oficines.

Una estratègia integrada d'aquest tipus concretarà i donarà una nova dimensió a la previsió de centres especialitzats o de direcció que ja havia anticipat el PGM de 1976. Precisament en el moment en què la ciutat s'enfrontava a grans projectes de sistematització viària amb les Rondes, calia anticipar-se a les rendes diferencials que es poguessin crear als espais buits o indecisos. Per això, s'havia d'establir un procés amb iniciativa i control públics de manera que es pogués garantir la bona inserció urbana de les actuacions privades o corporatives. No n'hi ha prou amb l'anticipació d'una ordenació física –tot i que és imprescindible per fer un programa d'activitats equilibrat–, sinó que també cal una avaluació precisa de les dimensions i el conjunt de cada lloc central. Massa sovint es pensa que l'única activitat central és el comerç –més concretament el *shopping center*– i s'oblida que el lloc central ha estat sempre l'espai cívic i de trobada.

L'àrea Diagonal-Sarrià, situada sobre l'eix d'expansió del CBD, es brinda com una zona de gran atractiu per als agents econòmics per a desenvolupar-hi les activitats d'hoteleria, comerç i direcció. L'existència d'uns projectes definits fan preveure unes actuacions immediates –amb paper fonamental de la iniciativa privada– amb activitats lúdiques, comercials i hoteleres. Cal destacar el projecte de l'illa de l'antic hospital de Sant Joan de Déu, l'ordenació de la qual combina un desenvolupament central molt important amb l'aportació d'uns espais públics i de serveis de primera categoria, de manera que el control públic assegura la construcció d'una peça urbana de gran qualitat per a la ciutat.²⁸

28. Projecte que van fer els arquitectes Manuel de Solà-Morales i Rafael Moneo, després d'un concurs internacional en el qual van ser convidats entre cinc grups d'arquitectes.

29. El Teatre Nacional és obra de Ricard Bofill; l'Auditori, de Rafael Moneo, i l'estació d'autobusos que hi ha al costat de la vella terminal ferroviària, de Fargas i Tous.

30. Un diagnòstic previ i un pronòstic de l'activitat central del CEP (Centre d'Estudis de Planificació) dirigit per A. Soy i M. M. Isla van permetre necessitats i potencials d'oficina, comerç i hotels.

El fet que hi hagi importants infraestructures i equipaments direccionals –l'estació de Sants, la Fira de Mostres, la relativa proximitat a l'eix de l'aeroport, l'existència d'actuacions públiques com el parc de l'Escorxador i el de l'Espanya Industrial– fan del de carrer Tarragona una àrea susceptible de reordenació urbana immediata i un gran atractiu per a l'emplaçament d'activitats d'hoteleria i oficina.

En el cas de RENFE-Meridiana, la seva situació a la porta nord de Barcelona com a punt distribuïdor del trànsit que prové del Vallès i la important població dels barris d'aquesta zona sembla que la fan especialment atractiva per a les activitats comercials i, en menor escala, de residència i oficines. La creació d'un parc urbà de grans dimensions emmarca la creació d'un centre comercial i recreatiu amb un enorme poder d'atracció. La importància de les obres d'infraestructura exigirà un paper cabdal a l'Ajuntament, que esdevé l'agent iniciador del procés i definidor de les condicions a partir de les quals ha d'intervenir la inversió privada, que finalment haurà de realitzar els espais centrals. D'aquesta manera s'obre la possibilitat de col·laboració entre el sector públic i el privat, amb un control clar del primer pel que fa als continguts i el resultat final.

El port urbà és una àrea que ofereix unes possibilitats excel·lents de desenvolupament d'activitats lúdiques, hoteleres i comercials amb l'acabat del Moll de la Fusta, la ronda del Litoral i la reforma i la revitalització de Ciutat Vella. No hi ha cap dubte que és l'espai urbà amb més potencial per a la ciutat dels noranta. Un projecte de renovació amb usos ciutadans i models europeus que defugui les dificultats dels ports americans estereotipats, aprofitant l'excel·lent atractiu de ser vora l'aigua.

La plaça de les Glòries, malgrat les obres d'infraestructura que exigeix –solució del nus de circulació, creació d'un gran parc públic o soterrament de la via del tren–, té un gran futur atesa la seva extensió, la seva situació immillorable i l'accessibilitat futura. D'altra banda, les actuacions públiques previstes (algunes ja executades en equipaments direccionals) –espais verds, Teatre Nacional de Catalunya, Auditori, estació d'autobusos i hotel d'empreses– actuen com a motor d'una àrea en què les activitats lligades a l'esbarjo, la cultura, el comerç i les oficines poden tenir un paper important.²⁹

L'evolució d'un programa d'aquest tipus també exigeix un canvi important en el procés de planejament i en la manera de fer els projectes. Els espais intersticials han de solucionar problemes de context importants. Alhora, el contingut d'aquests edificis és nou i no té gaires precedents. Ens trobem davant de programes complexos, on la multiplicitat d'usos i la gestió singular poden incidir en el projecte i les seves fases d'implantació.

És una estratègia de ritme diferent per a cada àrea que exigeix un procés de treball complex. Per aquest motiu, el salt del llinard del 92 va obrir unes expectatives de centra-

litat que convenia canalitzar.³⁰ La seva situació correcta pot multiplicar l'efecte requalificador dels quatre sectors olímpics. D'aquí es desprèn l'actitud necessària de promoció del sector públic per coordinar iniciatives particulars i assegurar-ne la bona inserció en la ciutat consolidada. Davant d'aquesta estratègia, hi ha la tendència centrífuga de noves inversions centrals fora ciutat –malgrat el contrasentit–, que defugen la condició urbana que ofereix l'urbs sense exigències funcionals que ho justifiquin. La situació extra-urbana d'hospitals, centres comercials o oficines s'hauria de valorar adequadament, ja que la selecció d'un terreny fàcil i barat pot produir grans costos socials –d'infraestructura i transport– a mig termini. Hi ha activitats que necessiten ampliacions fora ciutat, però en qualsevol cas, convé demostrar la seva incompatibilitat urbana interior.

6.3 El front litoral de Barcelona

La recomposició de la forma urbana de Barcelona es va fer, en gran mesura, amb l'establiment d'una relació franca i ben definida amb el mar. L'orgull d'una ciutat que sempre ha volgut ser capital de la Mediterrània nord-occidental esdevé definitiu.

L'expansió de la ciutat durant el segle XIX fora de les muralles s'obre terra endins, tot i que entre les múltiples qualitats del projecte de l'Eixample Cerdà del 1859 no hi ha la de vorada marítima. La ciutat ja havia iniciat un procés d'instal·lació de serveis urbans (cementiri i gas) i havia continuat amb l'establiment del primer ferrocarril de l'estat, que va esdevenir un tall definitiu quan va seguir el traçat litoral el 1848. L'estació de França, buscant el port i el Pla de Palau –primer centre direccional de la ciutat–, es va situar vora la vella Ciutadella. Consideracions posteriors tampoc no assenyalen la transformació del litoral amb la contundència necessària. En el procés de recuperació urbana de Barcelona cal no oblidar la discussió crítica dels anys setanta contra els projectes urbanístics de clar caire especulatiu, com el Pla de la Ribera, ja esmentat anteriorment.

Per un altre costat, els grans projectes d'intervenció es plantegen com a estratègia d'equilibri. La Barcelona dels anys setanta es movia cap enfora en un procés centrífug, com tantes ciutats europees, on l'eix de ponent era el sector privilegiat. Moure la ciutat cap al mar significa, en part, transformar aquell procés i canviar les prioritats d'inversió pública. Tanmateix, són processos difícils perquè la inèrcia de les ciutats i els seus usuaris és difícil de tòrcer: només la qualitat en l'execució i la persistència en l'actuació poden oferir resultats efectius a mig termini.

Una idea molt interessant per articular aquests projectes fou el programa olímpic per al 1992. La qüestió olímpica té molts components: esportius, de seguretat, publicitaris, etc. Barcelona, en canvi, integra aquelles condicions programàtiques en una estratègia més

àmplia: des del punt de vista funcional, l'olimpíada dura quinze dies, però la ciutat resta.

El programa urbanístic 1992 es treballa des del 1982, abans de conèixer l'èxit econòmic de Los Angeles 1984, que desencadenà l'afany desenfrenat de tantes ciutats pel fenomen olímpic.

La Vila Olímpica esdevé un referent qualificat del procés de transformació urbanística de Barcelona, per la seva posició com a falca d'avançada vers el *waterfront* de la ciutat. Tanmateix, portar Barcelona al mar no és tan fàcil. L'ombra de la terrible Ciutadella ha pesat molt. Però, alhora, aquesta circumstància permet l'oportunitat única d'ús d'un terreny central de valor comercial baix i, per tant, capaç de ser un projecte equilibrador.

Després d'una primera avaluació de la franja costanera de l'Àrea Metropolitana per l'equip de Lluís Cantallops, el projecte de la Vila Olímpica és desenvolupat des del 1985 per l'equip Martorell-Bohigas-Mackay-Puigdomènech.

L'iter del projecte és interessant, perquè la seva articulació urbanística avança simultàniament al pesat procés de negociació de les infraestructures; és a dir, desmantellament del ferrocarril de la costa i soterrament del ramal de les Glòries, però assegurant el funcionament de l'estació de França en el sistema ferroviari; depuració de les aigües residuals, l'abocament de les quals encara es feia —en bona part— directe al mar; generació i fixació de platges noves, i accés viari i de transport públic en l'àmbit metropolità.

Al cap de poques setmanes de treball tècnic ja hi ha una maqueta general que permet començar la negociació dels termes de cada infraestructura i integrar-la, com una dada més, al projecte. No hi ha cap dubte que aquest esforç és un gran mèrit del Pla i el seu progrés és un dels aspectes més importants per tal d'augmentar la qualitat del projecte urbà.

L'estructura urbana del projecte resulta del compromís entre una xarxa de carrers "model Cerdà" lleugerament deformada i un traçat històric implantat abans de l'expansió de Barcelona: l'avinguda Icària, un gran bulevard que portava al cementiri a l'inici del segle XIX, esdevé un eix urbà interior de gran interès, que entra al Parc i segueix el traçat del Moll de la Fusta fins a Montjuïc; l'avinguda del Bogatell, com a sobreixidor d'aigües que talla diagonalment la malla ortogonal. D'altra banda, el traçat del ferrocarril soterrat recorda el que envoltava la Ciutadella primitiva. L'abast de la intervenció respon a les necessitats residencials definides prèviament i té prou pes crític perquè comporti una transformació tangencial ulterior, però no prou gran per canviar la trama urbana general.

Aquesta estructura es recolza en un gran element lineal d'infraestructures, que es prolonguen al llarg de tota la costa i que són *facto* la garantia d'una transformació positiva del llevant de Barcelona; les platges noves, el passeig Marítim, el cinturó litoral deprimat i l'avinguda del Litoral —barrejats en un gran espai obert— formen aquest

projecte, que –sense tenir la gran dimensió dels esquemes de Burle Marx per a *Aterro do Flamengo* a Rio– hauria de tenir senyals d'identitat i d'innovació essencials.

L'edificació pren el carrer com a alineació dominant i manté l'alçada del sòlid construït; d'aquesta manera s'imposen dues regles de coherència amb l'Eixample de Barcelona. Tanmateix, la densitat menor fa que l'edificació alineada al carrer sigui més estreta –com un bloc lineal de 12-14 m de profunditat– i obri la possibilitat al desenvolupament de les tipologies més variades amb una bona ventilació creuada. Aquesta disposició dels edificis permet alliberar el pati d'illa per a jardins col·lectius o edificacions de menys envergadura.³¹

Si bé l'ús dominant és el residencial –uns 2.000 habitatges–, el projecte permet altres usos compatibles amb gran flexibilitat; a la zona anterior, els d'hoteleria, oficines i serveis.³²

6.4 Els Jocs Olímpics de 1992

Tal com acabem de comprovar, el procés de recuperació urbana té diferents nivells d'actuació, que en certa manera se succeeixen i superposen. L'excepcionalitat del programa olímpic ha estat destacada diverses vegades, però sense donar-li el valor d'exclusivitat que en altres descripcions pugui tenir. Ens sembla més just entendre que en aquest procés iniciat al principi dels anys vuitanta, el Programa 92 neix primer com a fita o objectiu general per esdevenir pla o programa urbanístic i es converteix en una sèrie de projectes separats de continguts diferents, però de gran ambició i envergadura. Aquests projectes prenen una importància notable pel desplegament organitzatiu, la dimensió financera i el fet que hagin d'estar enllestits en una data fixa: el juliol de 1992.

La falta de perspectiva pot fer difícil una valoració global, però si s'ha de jutjar pels

31. En el projecte arquitectònic intervenen una vintena d'equips, tal i com correspon als guanyadors dels premis FAD. El Foment de les Arts Decoratives és una institució cultural privada fundada l'any 1903, que des de 1958 atorga diversos premis a les produccions arquitectòniques peninsulars més destacades (N d'E).

32. A l'eix vertical de la Vila Olímpica –continuació del passeig de Carles I– se situen dues torres gegantines d'una alçada que trenquen el sostre de les edificacions; d'aquesta manera, es demostra al skyline de la ciutat la força de l'esdeveniment. Les torres es destinen a oficines i hotel.

33. L'estadi olímpic es va reconstruir respectant els murs i l'estructura formal gràcies a la tasca de l'equip V. Gregotti, F. Correa, A. Milà, J. Margarit i C. Buixadé. El Palau Sant Jordi, d'Arata Isozaki, busca una bona posició a la meitat de la falda de la muntanya. L'edifici de l'INEF és obra del Taller R. Bofill i les piscines Picornell –cobertes i remodelades– són de M. Gallego i F. Fernández.

diferents fronts d'actuació ja esmentats, sembla raonable entendre que la interrelació urbana dels projectes específicament olímpics assegura que el seu ús i la seva posada en marxa els acabarà convertint en autèntiques peces urbanes de la ciutat. Una altra cosa és que l'estratègia política i el finançament hagin convingut que els grans projectes de la ciutat duguin l'etiqueta olímpica des del 1988 (Cuyàs 1982).

Els quatre sectors del programa que es desenvolupen a Barcelona (*Barcelona: la ciutat i el 92* 1990) es concentren a: L'anella Olímpica, la Vila Olímpica –ja esmentada–, la Vall d'Hebron i l'Àrea Diagonal. Altres subsectors es defineixen a la regió metropolitana (Badalona, Sabadell, Granollers, Sant Sadurní, Castelldefels, etc.), mentre que alguns esports es localitzen al llac de Banyoles i als afores de la Seu d'Urgell.

En tot cas, el programa previst és altament compacte, ja que els quatre recintes centrals queden separats entre ells per uns 4 km i els connectarà el nou sistema de Rondes.

L'Àrea Diagonal representa una sistematització dels espais circumdants de la gran àrea esportiva privada de la ciutat –camp de futbol del FC Barcelona, Tennis Turó, Polo, Pistes Universitàries, etc.– i incorpora l'ús d'espai obert.

La Vall d'Hebron, al nord de la ciutat, té un Palau d'esports i una sèrie d'equipaments esportius a l'aire lliure, que després de l'esdeveniment olímpic poden convertir-se fàcilment en el parc més gran del districte d'aquesta zona.

L'anella Olímpica, a la part alta de Montjuïc, completa la urbanització empresa el 1929. La urbanització de l'altiplà superior de la muntanya es realitza amb quatre grans edificis esportius,³³ que se situen al llarg d'un gran eix central d'orientació llevant–ponent. L'Estadi Olímpic recicla el vell edifici on s'hi havien d'haver celebrat les olimpíades populars el 1936, any en què l'esdeveniment olímpic va ser traslladat bruscament a Berlín per la pressió del govern de Hitler. Barcelona va voler ser, una vegada més, fidel a la seva història i proposà que l'estadi fos el mateix en atenció aquella ocasió truncada.

Es comprova, per un altre costat, com el Programa 92 torna a insistir amb els temes que ja havien estat definits en els grans esdeveniments anteriors: el 1888 amb la Ciutadella i el 1929 amb la conquesta de Montjuïc. Ara, les intervencions més importants es concentren novament a l'altra banda de la Ciutadella –la Vila Olímpica–, obrint la ciutat al mar, i a ponent de Montjuïc, obrint la muntanya cap al Delta del Llobregat i iniciant un procés d'urbanització que tendirà a esborrar l'ombra que Montjuïc havia llançat sobre tot aquell sector.

7. Aplicacions exteriors del 'mètode' emprat a Barcelona

Com hem presentat abans, una de les característiques del pensament urbanístic actual pot ser la manca d'una posició tancada –podríem dir 'ortodoxa'– de com s'ha

de treballar a la ciutat; ans al contrari, coexisteixen formes d'aproximació diverses i, sobretot, es disposa d'un instrumental d'anàlisi de les diferents crítiques a l'urbanisme modern de la postguerra.

En aquest panorama és on han situat l'experiència recent de Barcelona, on han vist fins a quin punt cal destacar continguts d'estratègia, de planejament i d'acció en més d'un centenar d'actuacions. Destacaríem en tots ells una gran riquesa metodològica, quant a l'anàlisi de la ciutat i dels seus teixits i, en gran mesura, al contingut *projectual* sobre la forma de la ciutat en les diferents escales.

Aquesta aportació de Barcelona com un gran laboratori d'actuacions d'escales i continguts tan diferents ha comptat amb un recolzament polític i una estructura operativa arranjada ad hoc que no hem de menysprear, i amb una energia cultural i política que potser no es pot repetir en qualsevol circumstància i temps. Fins i tot l'experiència de Barcelona té fases i ritmes diferents. Per això, l'aplicació del 'mètode' emprat a Barcelona potser no es pot repetir directament a gaires altres ciutats, ja que seria enganyós. En qualsevol cas, hi ha qüestions rellevants que són preses –no com a model– sinó com a referència directa en altres grans ciutats. Només com a exemple, hom pot parlar de Lió, Rotterdam o Roma, on Barcelona es posa com a referència de treball.

Si volguéssim destacar alguns punts podríem avançar:

- L'èmfasi en la qualitat i l'espai públic com a estratègia per recuperar la ciutat existent.
- La recuperació del rol de l'administració municipal, capaç de definir estratègies urbanístiques de gran respir.
- Pensar la ciutat des de la seva complexitat econòmica i administrativa, però cercant la síntesi d'aquests elements en la forma urbana.
- Recuperació del rol de l'administració en les fórmules de concert entre públic i privat, on el primer dona garanties i el segon queda compromès amb una estratègia urbana més general. Per tant, no és només el mercat el que dirigeix la ciutat, encara que es trobi dins d'aquesta lògica.
- Integrar les infraestructures en la forma urbana més general.
- Recuperar la idea de projecte en les diferents escales en què la ciutat es pensa i es decideix. Cal pensar que des de la forma geogràfica de la ciutat fins a la de les grans xarxes o les transformacions puntuals, fa falta una reflexió sobre els aspectes del disseny i el dibuix de la ciutat.

Amb tot, no s'esgota aquí el camp de l'urbanisme actual, sinó que cal pensar que amb la modèstia dels seus instruments potser s'obre un espai de treball futur, en el qual l'Urbanisme –com d'altres disciplines– té un espai clar per contribuir en la millora del medi de vida urbà.

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. SERVEIS DE PLANEJAMENT. *Les vies de Barcelona: materials del seminari*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Corporació Metropolitana de Barcelona, 1984.
- Barcelona: la ciutat i el 92*. Barcelona, Holsa i Olímpia Cultural, 1990.
- AMBROSE, Peter; COLENTT, Bob. *The property machine*. Baltimore: Hammondsworth, 1975.
- BARCELONA METRÒPOLI MEDITERRÀNIA. *Àreas de nueva centralidad, varios corazones para una ciudad*. A Barcelona Metròpoli Mediterrània núm. 8, Barcelona, 1988.
- BOHIGAS, Oriol. *Reconstrucció de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, 1985.
- BUSQUETS, Joan. *La escala intermedia*. A UR núm. 2, Barcelona, 1985.
- BUSQUETS, Joan. *Una riflessione complessiva*. A *Casabella* núm. 553-554, Milà, 1989.
- BUSQUETS, Joan. *Barcelona: evolución urbanística de una capital compacta*. Madrid: Mapfre, 1992.
- BUSQUETS, Joan. *Barcelona: la construcción urbanística de una ciudad compacta*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2004
- CALVINO, Italo. *La città invisibili*. Torino: Giulio Einaudi editore spa, 1972.
- CAMPOS VENUTI, Giuseppe. *Urbanistica e austerità*. Milà: Feltrinelli, 1978.
- CERVELLATI, Pier Luigi. *Bolonia: política y metodología de la restauración de centros históricos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1976.
- CHADWICH, George F. *Una visión sistématica del planeamiento*. Barcelona: Gustavo Gili, 1973.
- Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*. Número 10. Barcelona: Ed. COAC, 1971.
- Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*. Número 21. Barcelona: Ed. COAC, 1973.
- Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*. Número 87. Barcelona: Ed. COAC, 1972.
- CUYÀS SOL, Romà. *Projecte Jocs Olímpics de Barcelona 1992. Primeres aproximacions*. Barcelona: Mímeo, 1982.
- HALL, Peter. *Great planning disasters*. Londres: Weidenfeld & Nicolson, 1980.
- HARVEY, David. *Social justice and the city*. Londres: Edward Arnold, 1973.
- KRIEY, Rob. *Stuttgart: teoría y práctica de los espacios urbanos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1976.
- LEFEBVRE, Henri. *La pensée marxiste et la ville*. Tournai: Casterman, 1972.
- Resolucions del Congrés de Cultura Catalana*. Barcelona: Curial [etc.], 1978.
- ROSSI, Aldo. *La arquitectura de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1971.
- SECCHI, Bernardo. *I progetti nel piano*. A *Casabella* núm. 563, Milà, 1989.
- SOLÀ-MORALES, Manuel de [et al.]. *Barcelona: remodelación capitalista o desarrollo urbano en el sector de la Ribera Oriental*. Barcelona: Gustavo Gili, 1974.
- SOLÀ-MORALES, Manuel de. *La segunda historia del proyecto urbano*. A UR núm. 5, Barcelona, 1987.
- SOLÀ-MORALES, Manuel de. *El proyecto urbano*. A UR núm. 5-6, Barcelona, 1987-1988. (2).
- SCHUMACHER, E. F. *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. Londres: Vintage cop., 1973.
- TEIXIDOR, Carles [et al.]. *Barcelona 1953-1971*. Barcelona: Cuadernos Barcelona, 1972.
- THOMSON, Michael J. *Great cities and their traffic*. Baltimore: Hammondsworth & Penguin Books, 1977.

Relació d'il·lustracions

1. BUSQUETS, Joan [et al.]. *Urbanisme a Barcelona: Plans cap al 92*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987. Pàgina 338
2. AJUNTAMENT DE BARCELONA. ÀREA D'URBANISME I OBRES PÚBLIQUES. *Àrees de nova centralitat*. Barcelona, 1987. Pàgina 338
3. BUSQUETS, Joan [et al.]. *La Ciutat Vella de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003. Pàgina 340
4. BUSQUETS, Joan [et al.]. *Estudi de l'Eixample*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1983. Pàgina 340

LA CIUDAD-JARDÍN

por

CIPRIANO MONTOLIU
BIBLIOTECARIO DEL MUSEO SOCIAL DE BARCELONA

IMPRENTA
EMILIO GABAÑACH, S. EN C.
LAURIA, 33. — BARCELONA

1912

Cebrià de Montoliu (1873-1923)

Interpreter of modern urbanism

Christiane Crasemann Collins

Christiane Crasemann Collins va créixer a Viña del Mar (Xile) i va estudiar a la Universitat de Carleton, finalitzant els estudis a la Universitat de Columbia. Entre 1972 i 1983 va ser directora de la biblioteca Gimbel a la *Parsons School of Design*. Ha estat professora d'Història de l'Urbanisme i Història Contemporània a les Universitats de Cornell i Colúmbia i de la *Graduate School of Design* de la Universitat de Harvard. Ha presentat ponències en el *City Seminar* (Universitat de Columbia), la *Graduate School of Design* (Universitat de Harvard), la Universitat de Yale, el *Fritz Schumacher-Kolloquium* (Hamburg) o el Seminari Internacional *Camillo Sitte e i suoi Interpreti* (Venècia), on va pronunciar la conferència inaugural. Ha rebut els premis *Fulbrigh* i *RIBA Research Awards*, així com el premi Catalònia de 1996, per la tasca realitzada en l'estudi i la divulgació de l'arquitectura catalana dels segles XIX i XX, en particular, sobre Antoni Gaudí. És traductora a l'anglès, juntament amb el seu marit George R. Collins (1917-1993), de l'obra de Camillo Sitte *Der Städtebau nach seinen Künstlerische Grundsätzen* (*Camillo Site: the Birth of the Modern Urban Planning*). L'any 2005 va publicar *Werner Hegemann and the Search for Universal Urbanism*, un estudi sobre la posició crítica d'aquest urbanista alemany sobre el Moviment Modern.

Las Modernas Ciudades y sus Problemas

á la luz de la

2

Exposición de Construcción Cívica

de

BERLIN

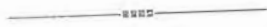
(1910)

con un Apéndice sobre otros Certámenes Análogos etc.

por

Cipriano Montoliu

Secretario de la «Sociedad Cívica, La Ciudad Jardín»
Bibliotecario del Museo Social de Barcelona
Pensionado por la Junta de Ampliación de Estudios
é Investigaciones Científicas.

PUBLICACIÓN
DE LA
SOCIEDAD CÍVICA, LA CIUDAD JARDÍN
Urzel 187.—BARCELONA

Historians of city planning are broadening their interest beyond the morphology of cities and their political and cultural history to related theories and interpretations. This trend directs our attention to individuals like Patrick Geddes, Werner Hegemann, Ebenezer Howard, Lewis Mumford and Camillo Sitte. Their influence on modern architecture and planning was deep, but they left negligible, maybe, built examples. Cebrià de Montoliu might be included among these “invisible planners.”

Although not as prominent as other Catalan and Spanish urbanists, particularly Ildefons Cerdà and Arturo Soria, Montoliu has received recognition in his native city. Catalan scholars have discussed Montoliu with a unique knowledge of the cultural and political context of his time and on the basis of documentation available only in Barcelona.¹ An outsider has difficulties when duplicating their special insight, which would be presumptuous to attempt. However, Montoliu’s wide-ranging ideas and activities leave opportunities for an exploration of their international background.

This essay will not duplicate what already has been aptly presented. Rather it will pursue Montoliu’s exposure to modern urbanism in the light of the City Planning Exhibition of 1910 in Berlin, its sequence in Düsseldorf, and Werner Hegemann, who was the secretary general of these events. It will also trace Montoliu’s connections to America and his brief stay there prior to his early death.

At the beginning of the XXth century, emerging city planning benefited from a lively dissemination of ideas across national and linguistic borders.² In this challenging *torbellino*, the diffusion of concepts did not move just in one direction. Transfer and retro-transfer proceeded more often in a circular fashion, absorbing the characteristics of different locals, and perhaps ending up –transformed– at the place of origin. The prime example of this was the English Garden City, which got to Spain and the Americas (North and South) via France, Germany and Scandinavia, and then back to the UK.

International dialogue was stimulated by a cluster of city planning exhibitions that took place in Europe and the USA between 1909 and the outbreak of World War I. Several of them were accompanied by conferences. Experts gathered on these occasions and returned invigorated to their countries. The spread of information was facilitated by the appearance of new periodicals dedicated to a specialized audience of urbanists. Preceding and concurrent with exhibitions and publications

1. Notably the publications by Manuel Ribas i Piera, Francesc Roca and Manuel de Torres i Capell.

2. The author is particularly grateful to Manuel Ribas i Piera and Arturo Soria for their assistance with documentation not available in the USA.

was a widespread surge of “civic museums,” functioning as open universities on urban and social issues. They sprang up like mushrooms from the late nineteenth century on (Katscher 1904, p. 1-16; Collins 1998). Exhibitions and “civic museums” were instrumental in defining and structuring city planning as a comprehensive new science, and in advancing the perception of the modern city as a subject for intellectual inquiry. This endeavour was advocated by far-sighted individuals, truly pioneers. Emblematic for the emerging multi-disciplinary urbanism, their expertise ranged from architecture, economics, landscape planning, political science, sociology, and others. A deep change in the profession occurred with the realization that city planning and its implementation demanded the teamwork of experts from a variety of backgrounds.

Within this atmosphere, Cebrià de Montoliu (1873-1923) and Werner Hegemann (1881-1936) are comparable in several respects. Some of them are obvious. Both of them died prematurely after intensively travelling all their life, establishing international contacts and partaking of events related to their wide-ranging interests. The connecting link between them was the “*Allgemeine Städtebau-Ausstellung*” in Berlin (May/June 1910) and the “*Internationale Städtebau-Ausstellung*” in Düsseldorf (also in 1910), documented and expounded in two volumes by Werner Hegemann (Hegemann 1913).

Antecedents for the exhibitions date back to the initiatives for a Greater Berlin (Gross-Berlin) and the competition for a master plan for its realization. The competition programme, published in 1906, remains a remarkable document, which augurs a multiplex regional metropolis.

Hegemann, who had earlier studied in Philadelphia, returned to America in 1908. He reviewed the “Congestion Show” in New York (1909) for the periodical *Der Städtebau* (Berlin) and was involved in the “Boston 1915” movement and exhibition in that city.³ In November 1909, he was called to Berlin to take on the position of Secretary General for the exhibition, which had been evolving under the guidance of a committee of architects and planners.

It is intriguing to explore what Hegemann did in fact contribute to the exhibition, when he returned to that city barely five months prior to the opening. For certain, he added material from the other side of the Atlantic to a primarily European show, particularly American parks and park systems, and examples of the

3. Connections between the exhibitions in America and events in Berlin and Hegemann’s role are discussed in C. C. Collins 1998, and C. C. Collins, 1996, p. 1-21.

4. TORRES I CAPELL, Manuel de. *Urbanística, gestión y cultura: Barcelona, 1917. A Gestión Urbanística Europea 1920- 1940*. Madrid: Ayuntamiento de Madrid, 1986, p. 52.

university campus as a civic forum. Most likely it was his decision to organize the displays by topic, rather than by country. While emphasizing city planning as a global concern, demanding the engagement of minds, efforts and resources on a worldwide scale, that arrangement de-emphasized national aspects. His formative years in America had convinced Hegemann that exhibitions were of paramount importance for raising the awareness of the general public regarding urban problems and the urgency of civic participation in finding solutions. He has often been described as a “publicist”; in great part, the success of the Berlin show was due to his skillful handling of publicity. Explanatory texts on panels, guided tours, lectures and other “outreach” elements were available to the visitors.

Other important aspects of the *Allgemeine Städtebau-Ausstellung* cannot be directly attributed to Hegemann. The winning proposals for the Greater-Berlin Master Plan, which responded with a range of concepts to the requisites of the program, formed the core. According to urbanists, they were the most important attraction, because they exemplify the essence of modernity. The prize-winning competition entries and excerpts from others were displayed within a context of topics not previously acknowledged as integral components of city planning. Innovative, and of lasting significance, was the position assigned to housing. It was probably the first time that housing was represented as irrevocably linked to transportation, open space and zoning. Parks, playgrounds and sport facilities received serious concern as elements to be planned in anticipation of town expansion. Even more important than the status of separate elements was the regional scope and synthesis advanced as the ultimate aim of city planning –the metropolis as an organic totality of multiple functions.

Experts came from abroad in great numbers, often in groups, and the multi-lingual Hegemann personally arranged occasions for viewing prior to regular open-hours. For a brief six weeks in the spring of 1910, Berlin became a vortex resonant with ideas, a prelude to the vibrant 1920's. It does not exist any guestbook for attendance at the exhibition, so we have to reconstruct a list of notable visitors from published reviews, diaries and letters. Even this fragmentary list is impressive –a veritable “who-is-who” of Europeans and Americans– and by no means only city planners.

Montoliu came to Berlin for the *Städtebau-Ausstellung*, with the support of the *Instituto de Reformas Sociales* and, indirectly, the *Diputació de Barcelona*, which was intent on opening a window toward modern urbanism (Torres i Capell 1986, p 52).⁴ The impressions on Montoliu were profound, not only by the exhibitions –he went to Düsseldorf as well– but also by sharing mutual interests with others. He knew English and German, which were the dominant languages on this occa-

sion. Meeting Hegemann is probable, although he does not mention Montoliu's name. Neither does it appear in reviews and commentaries.

Next to Hegemann's volumes, Montoliu's book *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica de Berlín (1910)*, published in Barcelona by the Sociedad Cívica La Ciudad-Jardín in 1913, stands out as perceptive and farsighted among the vast literature generated by the City Planning Exhibitions. It is easy to consider it as a translation of excerpts from Hegemann's work, which it is not (Torres i Capell 1992, p. 220). In the prologue, Montoliu stated his aim for writing his book:

“Mi propósito (fue) hacer [...] una especie de compendio de la nueva disciplina cívica cuyos fecundos ensayos é investigaciones son, desde algún tiempo, objeto de un intenso cultivo por parte de los espíritus más selectos de la sociedad mundial contemporánea.

En tales circunstancias, la Exposición de Construcción Cívica de Berlín de 1910 fue una verdadera revelación, no sólo por la gran masa del público que aun no se había dado cuenta de la profunda revolución en tales materias operada a nuestra vista, si no también para gran número de activas mentes que hasta entonces sólo vagamente habían comprendido la extensión y transcendencia del movimiento en cuestión.”

He explained that his intention was to amplify beyond what was shown in Berlin, especially on the problem of housing.

In many ways, Montoliu and Hegemann's volumes are comparable. The illustrations were made available for the Catalan edition by the Wasmuth Verlag (Berlin), which had published *Der Städtebau* in 1911 and 1913. Hegemann had seized on the proposal to document the exhibitions to produce a treatise on city planning and urban history, interconnecting two innovative disciplines. The resulting work stands apart from the prescriptive textbooks by Reinhard Baumeister and Josef Stübben. Hegemann approached the City as a pivotal element of cultural development and object of intellectual inquiry. An intended third volume did not materialize, partly because he left for a lecture tour in the USA in March 1913 and remained abroad until 1921.

When Montoliu went to Berlin, he was well acquainted with Ebenezer Howard's and Patrick Geddes' ideas. He was active as a Secretary of the *Sociedad Cívica, La Ciudad-Jardín* (founded in 1912) and of the Hispano-American Garden Cities and Town Planning Association. Inspired by Geddes' "Outlook Tower" and the *Musée Sociale* in Paris, he established the *Museo Social* in Barcelona in 1909 and functioned as its Librarian and guiding spirit until 1919. With its publications, especially the periodical *Civitas*, lectures and exhibitions, it became a center for the dissemination of innovative urbanism, comparable to the *Musée Sociale* in Paris. Montoliu was committed to the importance of "social" or "civic" museums for similar reasons

to the purpose Hegemann attributed to exhibitions. Montoliu suggested that the city planning exhibitions in Berlin and Düsseldorf should be preserved as permanent social museums. This did not come about. Arguably, the two volumes *Der Städtebau* could be considered approximations with an even wider geographic reach. This reasoning may also have led Montoliu to publish *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica de Berlín (1910)*, which he did in Castilian, rather than in his native Catalan (Montoliu 1913).

Montoliu's book, as it has been mentioned, is not a literal or condensed version of Hegemann's volumes. It is valuable to examine how Montoliu transformed the German compendium and utilized the impressions he had gathered from the exhibitions. The result was a treatise divested of Hegemann's discourse on urban history as well as relevant to contemporary developments in the Iberian region and South America. He counselled: "*Será bueno tomar nota de las experiencias ajenas que puedan servirnos de guía*" (Montoliu 1913, p. 103) and proceeded to emphasize that the city—the *Ciudad millonaria*—must not be abandoned, but adapted to progress.

The experience in Berlin seemed to have clarified and broadened a range of his previously held convictions. It reinforced his zeal to convert urbanism into a *ciencia cívica*—a civic science, not "civic art". According to Montoliu, *Cívica* was the equivalent of the English "Civics". This innovative *ciencia cívica* was a comprehensive *Wissenschaft*, based on surveys, investigation, and analysis. We detect traces of Geddes, Hegemann, Charles Gide and others connected with the *Musée Sociale* in Paris. Montoliu stressed convincingly one of the leading tenets of emerging urbanism. He regarded the city as an agent (*instrumento*) that promotes a range of issues, such as economics, traffic, housing (*habitación común*), and also serves a cultural function as the monumental symbol of a collective/communal spirit (*espíritu colectivo*). Hegemann expressed himself in a similar way in his publications. For both of them, the term "civic" connotes active citizen participation in urban decision-making. Echoing Hegemann's convictions, which were shaped by his stays in America, Montoliu writes: "*El desarrollo contemporáneo de las exposiciones representa un nuevo paso en el camino de la democratización de la ciencia cívica*" (Montoliu 1913, p. 30; Collins 1996).

In his quest for an adequate terminology describing aspects of the new *ciencia cívica*, Montoliu uses the term "organic" (*orgánico*). The expression turns up frequently in his publications, primarily, but not exclusively, in conjunction with planning—"organic planning". As such others did not use it, while "organic architecture" was and is well-known. To Montoliu, "organic" as a modifying adjective connoted a cohesive synthesis comparable to that of a living, evolving organism. Understanding Montoliu's ideal "organic planning" is not easy. Perhaps, a lead can

be found in Françoise Choay's explanation about the cultural model of urbanism represented by Camillo Sitte and Patrick Geddes, that incorporates the complex values of the real world as opposed to an abstract theoretical approach. The exhibitions in Berlin/Düsseldorf and Hegemann's *Der Städtebau* made a valiant attempt to integrate these contrasting strategies of town planning –the cultural/evolutionary and the scientific/rational. Both Hegemann and Montoliu respected Sitte and Geddes' ideas, while reckoning with the economic and political forces of the modern metropolis. Montoliu's "organic planning" strives for a theoretical and practical synthesis of inter-related processes. He approaches an explanation in the conclusion of his book:

"La concepción orgánica de la ciudad, como un todo complejo y completo [...] al impulso de las nuevas corrientes (de ese nuevo pensamiento orgánico) observamos como los campos de la teoría y la práctica van reduciendo poco a poco sus distancias" (Montoliu 1913, p. 102-103 *passim*).

Commenting on rectilinear versus curved street layouts, Montoliu favors Sitte's *articulación orgánica* (Montoliu 1913, p. 40-44 *passim*).⁵ He also refers to the "organic system" of Chicago's public parks.

Most frequently, the term "organic" occurs in the extensive chapters on housing, which constitute half of his book. Montoliu begins his chapter "*El problema de la habitación*", stating: "*Tan íntimamente relacionado está éste con el de sus grandes ciudades, que casi puede decirse que forman ambos un sólo problema.*" This could have been said by a chorus of individuals, among them Hegemann, who was deeply pre-occupied about the so-called housing famine and the plight of urban slums like the *Mietskasernen* (rental barracks) of Berlin. At the City Planning exhibition the problem was graphically displayed in maps and photographs, accompanied by ample statistics. The section on Garden Cities attracted the greatest number of visitors and comments in the reviews. The Garden City was considered the ideal solution to the congestion of the inner city. It was also greatly admired because of its attractiveness and the blending open space with residential development. It is not a surprise that this English invention spread rapidly throughout Europe and the Americas, varying according to the localities. In Spain, and especially in Barcelona, Montoliu gained prominence as propagator of the Garden City. In 1912 he founded the *Societat Cívica Ciutat Jardí* and became the Secretary of the Hispano-American Garden Cities and Town Planning Association. His activities included

5. Emilio Canosa's Spanish translation of Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Vienna, 1889), was published in Barcelona, 1926.

6. The book has gone through many editions, a fourth published just a year later.

lectures, exhibitions and publications. For instance, *La Ciudad-Jardín* (1912), which is based on a series of illustrated lectures that he gave to the *Ateneo Enciclopédico Popular in Barcelona*. To convince the audience of the real possibility of implementing this type of development, he called it an *utopía práctica*. He distinguished between the garden suburb and the typology of Garden City as a new town of limited (controlled) growth, a difference seldom noted by others in their enthusiasm for Howard's ideal: "*La Ciudad-Jardín debe ser un centro urbano establecido según un plan metódico formando un conjunto orgánico completo y autónomo o independiente de otros centros existentes*" (Montoliu 1912, p. 29). This is the most notable variance between the limited growth model and the open-ended *Ciudad lineal*—a difference much debated at that time and still today.

Montoliu was keenly aware that designing typologies and layouts could not solve the housing problem, because it was a land question above all. Since the late nineteenth century, land reform had been heatedly discussed. In his treatise, *Las modernas ciudades y sus problemas*, Montoliu devoted many pages to various strategies for confronting land speculation (*el agio en la propiedad urbana*), which he considered the primary obstacle to providing housing for the low or no income population. He was well acquainted with the work of others who were preoccupied with the housing question: Rudolf Eberstadt, Henry George, Charles Gide, Werner Hegemann, and Georges Benoit-Levy, the French proponent of the Garden City with whom he had frequent contacts. These aspects of Montoliu's life and work have been studied thoroughly by other scholars. It would be redundant to dwell on them here. Important for an investigation of his American sojourn is his interest in Henry George's single tax theory and its advocates.

Henry George (1830-1897) was an American economist, activist of social causes and the founder of the single tax movement. He gained international renown with his book, *Progress and poverty* (1879),⁶ which focused on the disturbing phenomena that an increase in national wealth was accompanied by an increase of poverty. He diagnosed this discrepancy as resulting from the unearned increase in land value that benefited only a small segment of the population, at the expense of those who made the land valuable. George saw in this the major cause for poverty and the escalation of housing costs for those who could least bear the burden. In order to combat speculation, he advocated the doctrine of a single tax or rent on land for the benefit of all citizens. He considered land to be a natural resource and public property, rather than private. The theory did not originate with Henry George alone, but has been associated with his name ever since. It was extensively cited by land-reformers. Adolf Damaschke, whose own book appeared in 1902 and in a revised seventh edition in 1912, devoted an entire chapter to Henry George

(Damaschke 1912, p. 313-362). He described the spread of the single tax idea throughout Europe, mentioning a conference in Glasgow, in September 1911, which drew 670 representatives of interested organizations. Damaschke also commented on the Spanish *Liga Española para el Impuesto Único*, as having been recently founded.

It is not certain when Montoliu acquired his respect for Henry George's theories. The events of 1910 and Damaschke's publication, which was widely discussed, may have reinforced his interest in the single tax theory. In the remarkable Bibliography appended to *Las modernas ciudades y sus problemas*, Montoliu included the books by Damaschke and Rudolf Eberstadt in the category "*El Problema de la Habitación: Ciudades-Jardines*", but not Henry George's *Progress and poverty*. In the last section of the chapter "Ensayos para la solución del problema de la habitación," under the heading *Acción pública, (del Municipio y del Estado)*, Montoliu noted that land-reformers were convinced that: "*No hay para las corporaciones públicas política social posible si no se basa en su más absoluto control del comercio de terrenos, mediante una serie de reformas fiscales que, siguiendo los principios de Henry George, van por gradación insensible de los diversos impuestos sobre el valor o el plus-valor hasta la completa socialización de la propiedad inmueble*" (Montoliu 1913, p. 73 *passim*). How Montoliu's *política territorial* affected or fared within the debate in Barcelona has been analyzed by Francesc Roca (Roca 1976) and Manuel de Torres i Capell (Torres i Capell 1992, p. 211-233).

Disappointment regarding the socialization of land in Barcelona probably influenced Montoliu's leaving to America in 1919 (?). His departure from

7. I am grateful to the staff of the Frances Loeb Library for their assistance. The Fairhope Public Library, Mr. George Gilmore of the Fairhope Single Tax Corporation, and Mary Lois Adshead, Director of the Marietta Johnson Museum, all in Fairhope, Alabama, have been enthusiastically helpful, for which I am most grateful.

8. *Who was Who in America*. Vol.1, 1897-1942. Chicago: The A. N. Marquis Co., 1943-

9. *The Fairhope Courier: A Progressive Paper for Progressive People*, Jan.13,1922. A copy of this paper in the Loeb Library, Harvard GSD, bears the note "Gift of C. Montoliu to the School of Landscape Architecture, Jan.26,1922" The School of Landscape Architecture at Harvard was the precursor of the Department of City Planning. The name (banner) of the newspaper is framed by two mottoes, that describe succinctly the *raison-d'être* of Fairhope Courier: "(It) advocates deriving public revenue by taxation of land values created by the public, exempting values created by individual effort; public ownership of public utilities, a real democracy through the initiative, referendum and recall;" and "A weekly record of the effort at Fairhope to apply correct principles of human association now for the benefit of its people and an example to all other. Believes in Fairhope, and in Baldwin County, as the 'land of opportunity.'"

Barcelona has been described as a self-imposed exile and a decision tinged with despair. It could be seen in a more positive light, as it provided him with the possibility of designing a town according to single tax principles and representing his ideas of organic planning. How he came to know about single tax utopian enclaves in the democracy across the Atlantic remains to be completely clarified.

Documentation in the Loeb Library at Harvard University's Graduate School of Design (GSD) and assistance from institutions in Fairhope (Alabama) have provided some information on what brought him to this small town near Mobile (Alabama), on the Gulf coast of the USA.⁷ The town of Fairhope was started by a small group of people from the Midwest. It was incorporated under the laws of Alabama in 1904 under the name of "Fairhope Single Tax Corporation". The enclave owned the land, water works, light and power plant, telephone, railway line, wharf and public library. Members built upon the land, paying rent for its use to the Corporation, but no tax to the government.

Two individuals had main roles in bringing Montoliu to Fairhope. One was Fiske Warren (1862-1938), a wealthy paper manufacturer from Waltham (Massachusetts) and a world-traveller. He was an enthusiastic supporter of the single tax movement and helped launch communities based on this system, several of them in Massachusetts. In 1920 he established the Georgian Trust for the promotion of the single tax. He is said to have founded, in 1918, a single tax enclave in the Republic of Andorra, near Santa Coloma, called Sant Jordi after Henry George.⁸

Perhaps, Montoliu met Fiske Warren on that occasion and was encouraged to visit single tax communities in America. The Catalan urbanist may have stimulated Warren's interest in the connections between economic theory and town planning. Montoliu maybe joined him in Boston and sought out Harvard University, where Warren had been a student. Traces of contacts with Harvard are copies of the periodical *Civitas* and other publications by Montoliu in the collection of the Loeb Library, noted as "gift of C. Montoliu".

The front page of *The Fairhope Courier: A Progressive Paper for Progressive People*, January 13, 1922, features an article on a "Round Table with Mr. Fiske Warren".⁹ Several visits by Warren to Fairhope apparently took place. On this occasion: "He explained his plans for extension of the enclaves in number and area" and suggested several ways for financing the purchase of land with long-term, low-interest loans to be paid from the rent charge on the land. It was implied, that Warren might provide this loan. It is not known if he financed Montoliu's proposal for the "Organic City;" although he is not mentioned among those taking part in the round-table, he was probably present. On another page of the same newspaper it is noted that "Prof. Montoliu's Plan for an Organic City" will be published as a supplement, giving his

suggestions for a “Garden City” or “Organic City” of Fairhope; and further on, “The subject of Town Planning is one to which Prof. Montoliu has given much study and investigation on two continents. During his several months stay here, he made an intimate study of local conditions at Fairhope.”

The two-page illustrated supplement has dropped “Garden City” from the title. It reads: “Fairhope, ALA, –on Mobile Bay; a Town Planning Scheme for its Development into an ‘Organic City’. Submitted to the Fairhope Single Tax Corporation by C. Montoliu.” The “Foreword” to the detailed description of his project called attention to the great importance of the School of Organic Education to the progressive environment of Fairhope. Marietta L. Johnson (1885-1938) founded the School in 1907. This educator and her experimental approach to education may have attracted Montoliu to Fairhope. Marietta Johnson was well known in her own country and abroad, after having gained international recognition. Her educational philosophy, akin to that of Jean-Jacques Rousseau, Maria Montessori and Friedrich Froebel, emphasized the natural development of the child as the basis for successful teaching. Education equalled growth to her. At the School of Organic Education, her ideas were put into practice in an idyllic environment, where children were given freedom to explore the world around them. The experimental school was frequently visited by educators and others interested in progressive thinking. Marietta Johnson published books, and lectured widely.

Montoliu maybe heard Marietta Johnson speak on one of her European travels. He could have learned about her from a publication by John Dewey, the American philosopher of education. His book *Schools of tomorrow* includes a long chapter, “Education as natural development,” on Johnson and her School of Organic Education (Dewey & Dewey 1962, p. 14-31). Dewey’s book first appeared in 1915 and was published in many languages within a few years. A Spanish edition came out in Madrid in 1918.

When asked why she chose the term “organic” for her school, Johnson is reported to have replied that she could not think of another word. In Dewey we read: “She

10. MONTOLIU, Cebrià de. *L'obra d'en Montoliu a Amèrica: urbanització de Fairhope per al seu desenrotll com a Ciutat Orgànica, Civitas: Butlletí de la Societat Cívica la Ciutat Jardí*, Època II, no. 6, octubre 1921. p. 5-8.

11. MONTOLIU, Cebrià de. *Fairhope – A Town-Planning Scheme for its Development into an Organic City*, *The American City*, New York, vol. 24, no. 4, April 1921, p. 355-359.

12. MONTOLIU, Cebrià de. *Fairhope – A Town-Planning Scheme for its Development into an Organic City*, *The American City*, New York, vol. 24, no. 4, April 1921, p. 355. A similar comment appears in the *Civitas* article.

calls her methods of education as ‘organic’, because they follow the natural growth of the pupil. The school aims to provide for the child the occupations and activities necessary at each stage of development for his unfolding at that stage” (Dewey & Dewey 1962, p. 18). Initially, Montoliu’s attention was perhaps drawn to her institution by its name. Visiting the campus of the school and observing the symbiotic interaction of the educational curriculum with the natural environment would have empathized with his ideas. Johnson used an outdoor field for the children’s “gym,” and taught mathematics and nature studies in the scenic gully (*barranco*). There are photographs of children constructing additional buildings for the school, dancing and performing theatre plays.

Montoliu’s plan for Fairhope’s development into an “Organic City” and his report were published in the Fairhope Chronicle (Jan.1922). An abbreviated version was included in *Civitas*, October 1921, under the title “*L’obra d’en Montoliu a Amèrica*.”¹⁰ A slightly different abbreviated version appeared in the periodical *The American City* (April 1921).¹¹ At the beginning of that article, Montoliu mentioned the School of Organic Education, founded by Marietta L. Johnson, and remarked: “Its remarkable achievements in the pedagogical field [...] have, in part, inspired this scheme for the building there of a model city founded on the same organic principles [...] The continuous growth and prosperity of Fairhope have emphasized the need of planning thoroughly for the future, while the nature of the community has made it an especially promising field for the development of the most modern ideas in the construction of better cities.”¹²

Montoliu’s Report and the two articles, all three featuring the plan, show that his proposal was for a sizable extension to the existing town of Fairhope, on adjacent empty land. It included some modifications to the older checkerboard plan. The original settlement had been laid out without regard for philosophical or aesthetic considerations; nevertheless, he respected what existed and related his new city to it. Montoliu’s proposal represents ideas worthy of study not only by historians. It remains of value to the contemporary –post-modern– and problematic “new urbanism”.

Adhering to the garden-city principle of limited growth, his project allowed for a population of 24.000, leaving a wide reservation of land for a permanent rural belt and future expansion. An existing transportation line, the “People’s Railway,” linking the center of town to the boat pier was extended. Zoning established commercial, industrial, residential districts and a “sylvan zone”. A park system surrounded and penetrated the urban nucleus of the town with a green girdle, incorporating the cemetery and a golf course. A park drive along the beach side of Mobile Bay provided scenic views and access to the passenger pier for the ferry service to the city of Mobile. Montoliu incorporated the two romantically rustic gullies, which

bisected the land into the open space zone and proposed an agricultural school in the park next to one of the gullies. He considered the existing streets wasteful, which were all of equal width, and the checkerboard layout dull. Thoroughfares or main traffic arteries, and “simply streets” in residential areas for greater quietness, were suggested. The streets in his proposal did not follow a Sittesque curvilinear pattern; so, they are straight and related to that of the older town in their layout. Apparently, Montoliu had acquired respect for the prevalent American grid plan. However, the parks improved upon the lack of public squares in the existing Fairhope did not amend the absence of a communal civic space. Indicative of his convictions, he stated emphatically: “By far, the most important feature of the present division and, in the deeper sense, the very marrow of our organic system, is the large open space provided in the center of the town as the site for an adequate organ of the civic spirit or the public life of the whole community.”¹³

He located a Civic Center, adjacent to Market Square, at the intersection of Fairhope Avenue the main commercial street and the academic forum, represented by the Organic School. A group of monumental public buildings (City Hall, Public Library, Post Office, Chamber of Commerce, etc.) and a Community Club would be provided with galleries or porticoes. The Community Club was to serve as the architectural and symbolic link joining the Civic Center and the campus of the School of Organic Education.

Since Montoliu submitted his plan for an Organic City to the Fairhope Single Tax Corporation in 1922, some of his recommendations have been implemented. Had he not died the following year, he might have ushered his scheme to completion. He might also have been asked to design other utopian single tax enclaves based on his unique organic planning concepts.

Fate destined Fairhope (Alabama) to stand alone in the North American continent as the unique Catalan contribution to emerging modern urbanism.

13. Montoliu, *Fairhope – A Town-Planning Scheme for its Development into an Organic City*, *The American City*, New York, vol. 24, no. 4, April 1921. p. 359.

Bibliografia

- COLLINS, Christiane Crasemann. *City Planning exhibitions and Civic Museums: Werner Hegemann and others*, paper delivered at The City after Patrick Geddes, International Symposium, 8-10 May 1998, University of Edinburgh. Publication forthcoming.
- COLLINS, Christiane Crasemann. *Werner Hegemann (1881-1936): formative years in America*, *Planning Perspective*, 11, 1996.
- DAMASCHKE, Adolf. Die Bodenreform. *Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen*. Not. rev. 7th ed., Jena, 1912.
- DEWEY, John; DEWEY, Evelyn. *Schools of tomorrow*. New York: Dutton, 1962 (1915).
- GEORGE, Henry: *Progress and poverty*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1879.
- HEGEMANN, Werner. *Der Städtebau nach den Ergebnissen der Allgemeinen Städtebau-Ausstellung in Berlin nebst einem Anhang: Die Internationale Städtebau-Ausstellung in Düsseldorf*. Berlin, Vol.1, 1911, Vol.2, 1913.
- JOHNSON, Marietta L. *Youth in a world of men: the child, the parent and the teacher*. New York, 1930.
- KATSCHER, Leopold. *Die sogenannten Sozial-Museen; Museen für Arbeiterwohlfahrt und Sozialpolitik und das Pariser Musée social als Vorbild, Sozialer Fortschritt; Hefte und Flugschriften für Volkswirtschaft und Sozialpolitik*. no.14, Leipzig, 1904.
- MONTOLIU, Cebrià de. *La Ciudad-Jardín*. Barcelona: Emilio Gabañach, 1912.
- MONTOLIU, Cebrià de. *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica de Berlín (1910)*. Barcelona: Sociedad Cívica La Ciudad Jardín, 1913.
- ROCA, Francesc. *La Gross-Barcelona: dues introduccions*. Barcelona: Ariel, 1976.
- TORRES I CAPELL, Manuel de. *Urbanística, gestion y cultura: Barcelona, 1917. A Gestión Urbanística Europea 1920- 1940*. Madrid: Ayuntamiento de Madrid, 1986, p. 52.
- TORRES I CAPELL, Manuel de. *Barcelona: planning problems and practices in the Jaussely era, 1900-30, Planning Perspectives* 7, 1992.

Relació d'il·lustracions

1. MONTOLIU, Cebrià de. *La Ciudad-Jardín*. Barcelona: Emilio Gabañach, 1912. Pàgina 372
2. MONTOLIU, Cebrià de. *Las modernas ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica de Berlín (1910)*. Barcelona: Sociedad Cívica La Ciudad Jardín, 1913. Pàgina 374

M. de Solà-Morales
J. Busquets
M. Domingo
A. Font
J. L. Gómez Ordóñez

1

CELONA

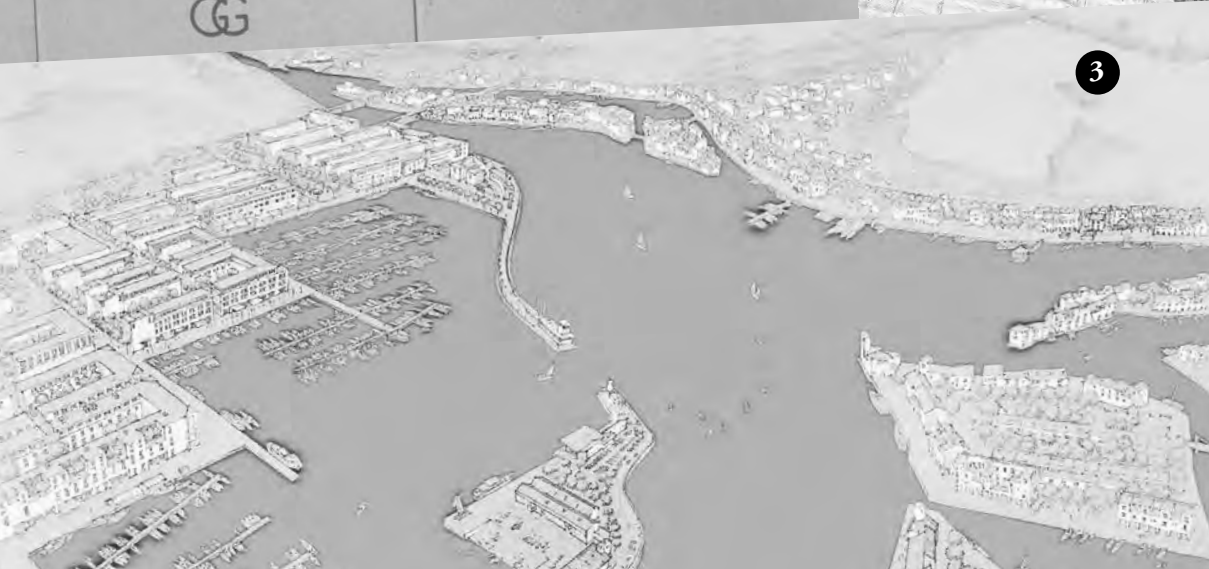
DESARROLLO URBANO EN EL SECTOR DE LA RIBERA ORIENTAL

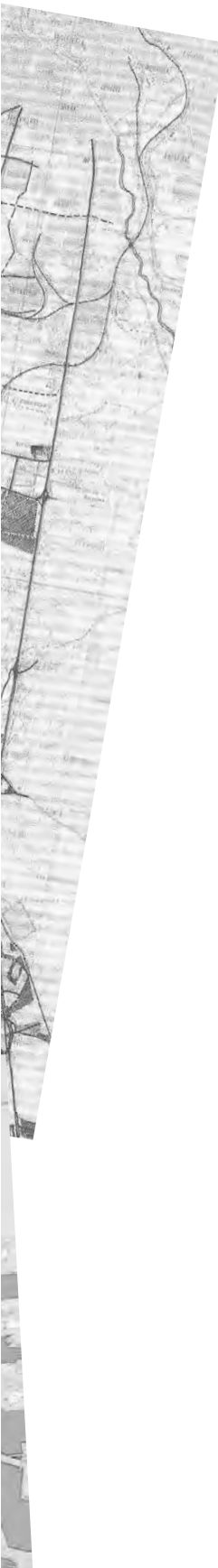

GG

3

Influencia catalana en el urbanismo en España. ¿Una ‘escuela’? Algunas reflexiones intencionalmente personales de un madrileño de origen catalán, en términos disciplinares

Eduardo Leira

Eduardo Leira Sánchez (Madrid, 1944) és arquitecte per l'ETSAB i *Master in City and Regional Planning* per la Universitat de Califòrnia, Berkeley. Com a director tècnic de l'Oficina Municipal del Pla de l'Ajuntament de Madrid va dirigir el Pla General de Madrid (1981-84). També ha dirigit el *Proyecto Estratégico de la Ría de Bilbao*, així com projectes a Lisboa, Àlaba, Vitòria, Almeria, Madrid, Avilès o el Prat de Llobregat. En el camp de l'empresa privada, ha dirigit les consultores privades *CETA* (fins al 1980), *Leira y Asociados* (després *FOUR-4*) i, des de 1990, *i3 Consultores*. Al llarg de la seva carrera ha estat guardonat amb el *Premio Nacional de Urbanismo* (1979, 1980, 1983 i 1984) i Menció d'Honor / Premi *Sir Patrick Abercrombie de la Unión Internacional de Arquitectos* (1987). Ha escrit diversos llibres sobre urbanisme, així com nombrosos articles en revistes com *Ciudad y territorio*, *Geometría*, *COAM* o *Casabella*. També ha participat en congressos i conferències internacionals sobre aquestes qüestions.

1. Introducción

El encargo de participar en este Seminario tenía interés y por eso lo acepté. Se trataba de evaluar, o contemplar al menos, en retrospectiva, la aportación catalana a la práctica del planeamiento urbanístico (¿y quizás territorial?) en España.

De entre los participantes no catalanes invitados a las Jornadas, yo soy el español encargado de valorar las aportaciones catalanas que han trascendido en Catalunya, así como las que han influido en las decisiones y realizaciones de planeamiento aplicadas en otras ciudades en España.

Más tarde, constato que se me ha incluido en la sección final de las Jornadas –pomposamente llamadas “científicas”– dedicada a la “construcción y reconstrucción de la ciudad contemporánea”. Me gusta este encuadre; por ello, adoptaré un enfoque para esta conferencia, posiblemente no muy científico, pero ciertamente muy real, a partir de experiencias personales. Resulta difícil reconstruir hechos vividos en el pasado. Sin embargo, en el recuerdo –tal vez anecdótico– estos hechos han marcado la factura de muchos Planes, en cuyos contenidos y alcances se ha podido plasmar la “aportación catalana” en los últimos veinte años, difícil de definir y concretar, pero que estoy seguro podré demostrar.

1. En términos de organización político-estudiantil del tardo franquismo, Barcelona contaba con “todo”. Esas condiciones, sin duda favorables, permitieron que me dedicara a estudiar mucho más de que lo había hecho en los tres primeros años de carrera en Madrid, marcados por la agitación política, como subdelegado de la Escuela y después delegado –en la denominación del viejo sindicalismo estudiantil– y en tanto secretario general de la Unión Internacional de Estudiantes de Arquitectura. En el Congreso de Estocolmo de la UIEA, en 1965, y en improvisado golpe de mano cuyos efectos ni siquiera nosotros mismos éramos capaces de creernos, un grupo de estudiantes de la Escuela de Madrid habíamos conseguido arrebatar el secretariado a los franceses, que se suponían permanentes valedores de esa que fue efímera organización estudiantil, auspiciada, desde París, por la más acuñada y permanente UIA. Ésta había visto con reticencia no contenida ese cambio de dirigentes estudiantiles, no obstante aceptando que, en nombre de los estudiantes de arquitectura del mundo –no sin sobredimensionar nuestra representatividad– yo interviniera, en un tono que seguro fue reivindicativo y consustancialmente impertinente, en su gran Congreso de París en el mismo 1965.

2. En 4º curso (1966-67), tuve la suerte de recibir clases de Subías y Solans –encargado entonces de las prácticas– y de Ribas Piera en 5º curso. Conocí ese año (1968), retornado de Estados Unidos e Italia, a Manuel de Solà-Morales, justo antes de ser catedrático. Trabajé con Solans, en su estudio, en uno de los trabajos preparatorios (tenía un nombre complejo e historiado) de lo que después llegó a ser, casi diez años después, el Plan General Metropolitano de Barcelona, de 1976.

3. Terminada la carrera en Barcelona, en 1968, el destino –concretado en este caso en los militares– me devolvió a Madrid. Antes de concretarse ese destino estuve considerando la posibilidad de haber formado un estudio en Barcelona, con Albert Puigdomènech. ¿Cuál habría sido la trayectoria de ese estudio? No merece la pena hacer historia-ficción.

Con la aceptación del encargo, ciertamente sugerente, asumía dos hechos: en primer lugar, el chovinismo catalán –base de unas Jornadas que difícilmente pudieran haberse planteado en otro lugar y cuya razón de ser constituye parte obligada del intento–; en segundo lugar, mi condición de ‘casi catalán’. Podría haberlo sido, por mi origen disciplinar y mi vinculación después, durante años, a lo que podríamos llamar la génesis del movimiento urbanístico catalán actual. En todo caso, he sido un ‘difusor’ o aplicador de esa potencial influencia catalana en el planeamiento en España. Esta será otra de las tesis de la ponencia.

El reto, pues de un reto se trata, supone recorrer el túnel del tiempo a partir, básicamente, de recuerdos personales, en ausencia de un análisis más sistemático, de una documentación no recopilada e incluso de una dedicación a algo que pudiera ser objeto de una tesis doctoral, siempre pospuesta ante la inmediatez de trabajos profesionales especialmente apasionantes.

Soy de Madrid, madrileño de tercera generación –algo poco frecuente en una ciudad crisol– y he ejercido en y desde Madrid mi actividad profesional. Mi origen ‘catalán’ –en términos disciplinares– se remonta a mis dos últimos años de carrera (1966-68), obligada y felizmente cursados en la ETSAB, a la que llegué desde Madrid con la aureola de los líderes estudiantiles expedientados.¹

En esos dos años de experiencia catalana² pasé a formar parte del clan de los urbanistas que iban a realizar, más adelante, lo que ahora podemos calificar como la “aportación catalana”. ¿Generación de una ‘escuela’? Resulta difícil de definir, ya que forma parte de un acervo colectivo construido por componentes personalizados dispares muchas veces enfrentados.

Presumiblemente, yo hubiera podido formar parte de los miembros “históricos” que se aglutinaron en torno a Manuel de Solà-Morales en el Laboratorio de Urbanismo (LUB), institución catalana esencial –dentro y fuera de Catalunya– que constituye un referente obligado de esta evaluación.³ Hubiera sido profesor de Urbanismo en la Escuela, algo que se me negó en la de Madrid durante aquellos años difíciles, a pesar de que más adelante he ejercido en distintas escuelas, de forma esporádica, participando en múltiples debates urbanísticos y, sobre todo, explicando mis trabajos. En todo caso, me gusta considerarme miembro del Laboratorio. Es decir, el “hombre en Madrid” del LUB; un papel que desempeñé, de forma tan imprecisa como real, durante los años setenta.

Afincado en Madrid y habiendo formado un estudio colectivo en 1969 –cuya incidencia en el urbanismo español, en sus diversas y sucesivas composiciones, queda también por analizar–, establecí una continua relación con el LUB durante el corto pero intenso período de apenas 3 años (1969-1971).

En aquella época, andábamos muy interesados en los modelos matemáticos de descripción e interpretación del fenómeno urbano. Desde la ‘extensión madrileña’ del LUB, tomamos contacto con Stuart Chapin, un histórico del análisis del desarrollo urbano en Estados Unidos (*University of North Carolina*) cuyos modelos pudieran haber sido aplicados, no sin grandes ajustes, a las ciudades españolas.

Algo conseguimos hacer a partir de las precarias becas de la Universidad de Madrid y del Ministerio de Educación –solicitadas desde Madrid– que eran respaldadas por el profesor Solà-Morales.

Había una relación intensa. De un lado, el profesor Solà-Morales nos pedía consejo político. Era el momento de formar parte, o no, de la dirección compartida de un Plan Metropolitano de Barcelona en ciernes. Recuerdo vagamente nuestra conversación –Antonio Font y yo– considerando con Manuel de Solà-Morales si debía o no mantener su implicación en el Plan. Por otro lado, y con hechos tan premonitorios como ingenuos, recuerdo la maravillosa tarde en los prados del Monte Igueldo –seguramente en el verano de 1970– cuando acudimos a Solà, desde Madrid, para pedirle asesoramiento respecto a un “encargo” de Emilio Larrodera que íbamos a recibir de inmediato ¡la redacción del Plan de Madrid! Sin duda, en ese momento, era todavía una ensoñación. Diez años después, la premonición se haría efectiva e iba a estar marcada, entre otros factores, por la influencia ‘catalana’.

La relación se distiende con mi marcha a Estados Unidos y mi estancia en Berkeley hasta 1973. Después, durante los turbulentos últimos años de la década de los setenta, en la transición política, la relación se mantiene de forma distinta. El LUB se ha consolidado y ha realizado trabajos entre los que sin duda cabe señalar, debido a su incidencia, el “Contraplán de la Ribera”, publicado más tarde, y no por

4. En esos años se desarrollan en Madrid, y contratados por la extinta COPLACO (Comisión de Planeamiento y Coordinación) del Área Metropolitana de Madrid, dependiente del entonces Ministerio de la Vivienda, un sinnúmero de estudios que van a constituir gran parte del bagaje informativo pero también de ensayo propositivo de los Planes de los años ochenta. Con gran dificultad –por la resistencia a comprender su valor mismo– y en tanto base analítica de interpretación de la formación de la ciudad, todavía implícitamente propositiva, desarrollamos el “Estudio de tipologías urbanas” en Madrid, apoyado en la aproximación teórico-procesal sintetizada en el Plan de la Ribera y que respondía, con mayor generalidad, a las “Formas de crecimiento” categorizadas desde el LUB. Asimismo, desarrollamos, un macro-estudio de “Necesidades de Vivienda” en 1975. Más allá del conocimiento empírico de las condiciones de vivienda en la metrópolis madrileña –que, pese a mi insistencia, no conseguí repetir diez años después, cuando más hubiera sido necesario hacerlo–, el Estudio se utiliza además para analizar y caracterizar el proceso de crecimiento de Madrid.

5. Plan elaborado por el gran trío malagueño formado por S. Moreno Peralta, D. Quero y J. Seguí. Yo mismo fui también asesor del Plan, junto con M. de Solà-Morales.

casualidad, como “Barcelona”. Era una propuesta primeriza, una meta-proyectual, comprometida no obstante con la ciudad, que sólo se explicaba en su condición de respuesta propiamente urbana y estructural, algo que se echa en falta en tantos “Proyectos urbanos” actuales.

Aunque también en esos años se culmina y aprueba el Plan Metropolitano de Barcelona (1976), este tiene mucha menor incidencia en España, aunque sirva de soporte útil –e innecesario objeto de revisión– en Barcelona en los primeros años de ayuntamientos democráticos. Todo este proceso desemboca en el “fenómeno 92”, verdadera consumación –con toda suerte de efectos– del proceso de transformación urbana más importante que quizás se ha desarrollado en una ciudad en tan corto período.

Entre tanto, en Madrid, por vías bien distintas a las de Barcelona (aunque con algunas semejanzas obligadas por el momento político) se están fraguando las bases del Plan General de Madrid.⁴ El Plan se redacta de forma intensa a principios de los años ochenta (1981/ 1984) y se aprueba en 1985. En este Plan, paradójicamente, se va a concretar en mayor medida la influencia de la aportación ‘catalana’, así como en otros planes que se redactan en esos primeros años de eclosión de planeamiento en los estrenados ayuntamientos democráticos en España. Solà-Morales es asesor del Plan de Madrid y, antes, lo había sido del de Málaga.⁵

Se dan al tiempo muchas otras influencias. De carácter más genérico, la crítica política. Esta se refuerza, en términos más directamente disciplinares, por el intenso debate que se produce en Italia desde las distintas corrientes enfrentadas de la polifacética izquierda italiana, con la que desde Madrid también tenemos una intensa relación a lo largo de los años setenta. Campos Venutti –con su urbanismo de la austeridad– pero también Bernardo Secchi, son a su vez Asesores del Plan de Madrid. En todo caso, el análisis de la influencia ‘catalana’ en los Planes de los años ochenta constituye parte esencial de esta evaluación. Consideremos antes, por su ya aludida relevancia, el “Plan de la Ribera” o “Barcelona”.

2. El “Contraplán de la Ribera”: pieza medular, por su opción teórica, de la influencia ‘catalana’ en el urbanismo en España y de la aproximación a la formación de una ‘escuela’

Como el propio Solà-Morales cita en su posterior estudio “Urbanismo urbano”, de 1984 –al que luego obligadamente nos referiremos–, yo ya hace años que sigo considerando que lo que en su origen fue un “Contraplán”, propio del momento, se convirtió en un inestimable referente teórico disciplinar.

Esa afirmación resulta, cuando menos, chocante o, si se quiere, paradójica. Cuando Solà lo menciona expresamente en 1984, lo hace con esa cierta ironía distanciada que le caracteriza, ante lo que pudiera parecer que alguien –en este caso yo mismo– tratase de implicarle como referente magistral, aludiendo a su papel y al del LUB, con unos resultados o consecuencias –supuestamente derivados del referente– que ni comparte del todo ni de los que, en menor medida, quiere que se le pueda responsabilizar.

No obstante, y pese a esa reticencia halagada que siempre manifestó Solà, la ‘opción teórica’ adoptada en el Contraplán de la Ribera lo convierte, en ese momento de críticas genéricas tan influenciadas por el momento político, en la única aproximación que conecta la crítica –sin eludirla– a la especulación capitalista, tanto con el análisis específico de la ciudad concreta –analizada de modo diferente desde el punto de vista disciplinar–, como sobre todo con la intervención urbanística –mediante instrumentos específicos y que superan la tópica y reductiva tarea de contrarrestar, aquí y allá, carencias urbanas–. Estas carencias manifiestas constituyen el objeto apenas magnificado –no era preciso hacerlo– de la reductiva reivindicación del movimiento vecinal, en ese momento pre-democrático, cuyo alcance y expresión misma tanto tuvo que ver con la ausencia, aún, de un marco de libertades políticas.

Es esa vinculación, presente en la propuesta de la Ribera –entre crítica política general, análisis específico de la ciudad y sus modos de producción, implantación y transformación, junto con la conceptualización instrumental de la intervención urbanística–, lo que le confiere ese papel de referente teórico-metodológico. Aún hoy seguiría insistiendo en su vigencia.

Es cierto que ese papel –además de los efectos y aplicaciones que de él se derivaron– podría haberse circunscrito a un grupo de profesionales fuera de Catalunya, entre los que me encuentro. No obstante, es desde esa óptica personal –vinculada al núcleo de profesionales que sin duda lidera los Planes en España a principios de los años ochenta–, que el planteamiento teórico de la Ribera cobra su especial condición de referente y podría constituir el origen, sino la base, de lo que ahora entendemos como ‘influencia catalana’.

Dicho sea de paso –aunque con el alcance que encierra–, los profesionales catalanes, con Solà mismo a la cabeza, que habían construido esa “teoría” –base de una ‘escuela’ nunca formalizada– no han trabajado ni protagonizado apenas, fuera de Catalunya, la formación de Planes y propuestas urbanísticas. Fuimos nosotros, el

6. En aquella aproximación de la que tanto hablábamos en el momento de dar “gato por liebre”.

núcleo ‘influenciado’, quienes la aplicamos en los Planes de los años ochenta –sin duda con otras influencias y con elaboraciones propias–; expresión multifacética pero con rasgos comunes de lo que llegó a considerarse el “nuevo urbanismo”, caracterizado después, con razón, por el propio Solà como “Urbanismo urbano”. Por estas razones –en primer lugar, en términos personales– nos podemos arrojar la función de “difusores” y aplicadores de esa construcción teórica, que tan sólo apuntada en el “Contraplán de la Ribera”, constituía el “asidero” o referente –¿o remedo?– de una elaboración propiamente teórica, incluso doctrinal, que no existía. De no haberse realizado desde una pobre academia –que enseñaba la Ley del Suelo–, le hubiera correspondido hacerlo al único reducto de elaboración teórica que había en ese momento en España: la Escuela de Barcelona; más en concreto, el propio LUB.

Los estudios y análisis que realizamos en Madrid en los años setenta, al hilo de encargos oficiales –que en modo alguno reclamaban ni estaban previstos para ello–⁶ estuvieron marcados por un enfoque que seguía la línea de la construcción teórica del Plan de la Ribera. Las interpretaciones gráficas del crecimiento de Madrid, recogidas en el seminal artículo “Madrid: 40 años de crecimiento”, reproducían –quizás con mimetismo simplista– las interpretaciones gráficas del estudio de la Ribera, cuyas propuestas –dado su alcance teórico– requerían enmarcarse en una comprometida interpretación del crecimiento de Barcelona. De aquella lectura teórica del proceso de crecimiento de Madrid surgió nuestra interpretación del crecimiento “a saltos”, un paso más allá de concreción, con su clarividente aproximación metropolitana, que quedó recortada en la elaboración posterior del Plan de Madrid, confinado al ámbito de la ciudad central, en el exacerbado municipalismo reinante a principios de los años ochenta. Este reduccionismo se encontrará más tarde en el “no Plan”, el de la Barcelona olímpica, de una influencia potencial aún no teorizada ni formalizada.

También en los “textos ancestrales” de la Ribera –como ya los denomina Solà en 1984– se pueden encontrar orígenes y referentes del “no Plan” de la Barcelona olímpica, con esa crítica pero a la vez reconsideración propositiva –en aquel momento sólo incipiente– del todavía denostado *Urban renewal*. Años después, y serenado el panorama tras la ordenación para recomponer las ciudades que se concretó en sus primeros Planes, pasa a constituir lo que Oriol Bohigas llamó “reconstrucción urbana” y fue, como en la Barcelona olímpica, el foco nodal de la intervención transformadora en metrópolis maduras. Volvamos antes, y como expresión más genuina de esa ‘influencia’, a considerar la oleada de Planes Generales de los primeros años de la década de los años ochenta, analizados a su vez, en el citado estudio de Solà de 1984.

3. El “Urbanismo urbano”

Solà acuña ese término, que a su vez es la interpretación conceptual de un fenómeno de redacción ilusionada de un tipo distinto de Planes, frente a los Planes anteriores ya denostados y en reflujo obligado, pero también *reduccionista* –como todo fenómeno pendular– de los males y desfueros de actuaciones urbanas anteriores, que no mantenían compromiso alguno con la forma de la ciudad.

Pese a englobarlos en ese concepto común y ensalzar sus componentes de semejanza –que permiten englobarlos en una familia de Planes– también apunta las (notables) diferencias. De hecho, destaca que las expresiones más genuinas del “Urbanismo urbano” son los Planes catalanes de ciudades pequeñas, entre los que además incluye, como Plan “seminal”, el de Tolosa (1974), quizás el único en el que Solà –aún joven– participa directa y activamente; es decir, no sólo como asesor y crítico, papel que jugaría después en los Planes de Málaga, Madrid y finalmente Sevilla, del que paradójicamente parecería haberse visto obligado (?) a desmarcarse.⁷

Sin embargo, la experiencia del planeamiento catalán propiamente dicho, en su sistema de ciudades medias dentro de su entramado comarcal, en escasa medida se transmite al contexto español del planeamiento de los años ochenta, pese a que los Planes iniciados en los años setenta podían haber constituido un supuesto precedente, aun antes del cambio democrático municipal de las primeras elecciones de 1979.

Por consiguiente, el propio quehacer en Catalunya no es el mecanismo de ‘influencia’ exterior. Básicamente, ésta se consigue –aunque quizás se cuestione– gracias a los difusores externos de una concepción teórica, que –no obstante– sus propios generadores no aplican de forma tan ‘pura’ *in situ*.

En la primera hornada de Planes de los años ochenta, en el ilusionado furor municipalista, de entre los Planes analizados por Solà-Morales en 1984 –fuera del de Gijón, en el que no parecen conocerse expresas influencias ‘catalanas’– son los de Tarragona, única ciudad intermedia en el repertorio contemplado, Málaga y Madrid, en los que esa ‘influencia’ pudo darse directamente a través del asesoramiento personalizado de Solà-Morales. Nada se dice –salvo la remisión ya citada a mi “insistencia” en considerar la Ribera como el origen de una ‘escuela’– respecto a esa posible ‘influencia’. En escritos posteriores, en relación sobre todo al Plan de Madrid y desde una visión más crítica, Solà se distancia de lo que hubiera podido ser su “incidencia” asesora.

7. El de Sevilla es un Plan de una generación posterior (de los últimos años ochenta), que recomienda consideración posterior.

8. En *Urbanismo COAM*, 1995, en una retrospectiva del Plan General de Madrid, diez años después.

Como se recoge en el citado documento “Urbanismo urbano”, es evidente que el Plan General de Madrid es una ambiciosa apuesta de conjugar, integrándolas, distintas influencias y aproximaciones, con una reconocida intención de innovación. Es la respuesta al planeamiento del área central de una metrópolis en transformación, en clara diferencia a lo que puede ser un Plan de escala grande.

Apenas se ha analizado –y quizás ya sea tarde para hacerlo– la evolución que sufre el Plan de Madrid, de 1985, durante el corto pero intenso período de su redacción. En algún momento posterior ya he hecho mención a esa evolución.⁸ Junto al intento de establecer nuevas reglas del juego –en un ímprobo y desmesurado esfuerzo de ordenar cada rincón de la gran ciudad–, se da una progresiva selección estratégico-estructural; es decir, se plantean operaciones urbanas. Esta es una línea que será aun más desarrollada y mejor aplicada en planes posteriores, de otra generación, pero ya presente en la versión final del Plan General de Madrid de 1985.

Pese a presentar elementos comunes con el Plan Metropolitano de Barcelona de Solans (1976), es el Plan General de Madrid de 1985 el que tiene mayor influencia en el planeamiento posterior en España. Elaborado en época predemocrática y confinado en su esfera interna, catalana, –donde además es criticado en contraposición al “Urbanismo urbano” aplicado en las ciudades menores– no es aquel Plan Metropolitano el que ejerce influencia externa. No resulta precedente.

Se reconozca o no su influencia catalana –con ‘origen’ en la Ribera– es el Plan de Madrid de 1985 el transmisor fundamental de esa cultura. Esta que aquí se plantea es una tesis sin duda polémica, con las insuficiencias de toda formulación esquemática. Sin embargo, ese ha sido el gran “transmisor y difusor” de la influencia ‘catalana’. Es más, extremando el esquematismo de la formulación –no obstante realista–, ha sido el maniqueo del Plan de Madrid –con habilidad fabricado por sus detractores– el más potente transmisor del “Urbanismo urbano” –fácilmente cuestionado pero no superado–, con el que ese Plan se ha identificado después.

El urbanismo reductivo –aquel del *small is beautiful*, de la consideración indiscriminada y a escala de todo rincón urbano o de la contención *per se* de la clasificación y calificación de suelo; en definitiva, de lo que también Solà recogiera en sus conclusiones de 1984 como la tendencia *autoreductora*, contenida o timorata– ha venido siendo práctica común en muchos planeamientos urbanos posteriores aun reclamándose heredero y en línea con el Plan General de Madrid de 1985. ¡Cuánto desatino, pero sobre todo cuánta insuficiencia, se ha esgrimido en nombre de ese Plan con su reconocida incidencia!

No obstante, la evolución de la ancestral influencia –si bien cada vez más diluida, aún puede remitir al origen de la Ribera– ha tomado otros rumbos, plasmada en otras propuestas y en otro tipo de Planes que, en mayor medida y por procesos dis-

tintos pero en parte convergentes, han confluído con la gran aportación del planeamiento catalán: el “no Plan”, de contundente aplicación en la Barcelona olímpica.

4. La evolución posterior de los “difusores” externos, en España, de la influencia ‘catalana’

Tras la primera oleada de nuevos Planes, a principios de los años ochenta –recogidos y analizados por Solà-Morales en 1984, quizás en el último intento de reflexión comparada globalizadora–, se inician otras aventuras de renovado planeamiento. Hoy en día, sin embargo, no se cuenta con un esfuerzo analítico-comparativo de conjunto similar.

¿Dónde están los hitos en este ya largo período de quince años?

Con chovinismo semejante al catalán, e incorporando después la obligada referencia a Barcelona, los hitos se encuentran en otros Planes que se han seguido haciendo –algunos municipales, pero sobre todo, de otra índole– y más allá de la posterior oleada, nuevamente burocratizada, de revisiones de los planes del “Urbanismo urbano”.

Se da un salto conceptual importante en el Plan de Sevilla, dirigido por Damián Quero. A finales de los años ochenta, la ciudad también afronta –como Barcelona– un fenómeno esporádico que pudiera haberse aprovechado como palanca de transformación.

El Plan es la consecuencia de una reflexión que –coincidente con las conclusiones del documento del “Urbanismo urbano” de 1984– pretende trascender la constatada tendencia homogeneizadora de los Planes Generales, en su reconocida condición estructural, selectiva y con distintos niveles de intervención y ordenación.

En el Plan de Sevilla, otra vez se intenta contar con la asesoría de Solà, siguiendo la querencia de los “difusores” de la cultura catalana. Se logra inicialmente, aunque después se rompe esta relación. En Sevilla, los arquitectos de la ciudad, ávidos y a la espera de encargos de proyectos del 92, no osan (ni saben) pronunciarse respecto a

9. En tanto, comprometido asesor del Plan de Sevilla, redacté para el Ayuntamiento sucesivos Informes sobre la Expo. Ya he dado cuenta de ello en *Geometría* primero y, después de celebrada la Expo, en *Casabella*. Tuve ocasión hace unos años de contar mi experiencia crítica respecto a la Expo en este mismo foro.

10. El documento estratégico se hizo por encargo de E. Mangada, en aquel momento Consejero de Política Territorial de la Comunidad de Madrid. El Equipo que lo redactó estaba formado por D. Quero, J. Gago, José María García Pablos y yo mismo. El documento sirvió de base, aunque después fuera “olvidado”, a los sucesivos intentos de Directrices de Ordenación del Territorio de Madrid.

la estulticia de una burocracia que elude plantear alternativas a la forma de implantación de la Expo, coherentes con la estructura y capacidad de la ciudad.⁹ Tampoco cupo discutir otras grandes intervenciones en la ciudad, tales como la ocasión perdida de la nueva estación del AVE, que en Santa Justa y como “premio”, fue encargada a algunos de aquellos arquitectos.

Estos años, a finales de la década de los ochenta, son también los de la reconsideración del reductivo ámbito municipal, lo cual lleva a la necesidad –en la reunión de la “Casa de la Pradera”, en Madrid– de mirar la región metropolitana con “otros ojos” –como diría Busquets–, desde una nueva perspectiva. Las conclusiones de esa reunión las plasmamos, en 1987, en un documento seminal poco conocido, no publicado e incluso después ocultado, que se denominó “Madrid: Región Metropolitana. Una Estrategia Territorial”.¹⁰

¿Ha desaparecido la influencia ‘catalana’? Seguramente, en sentido estricto, sí. Hay una elaboración propia y genuina, pero que también recurre a otra aportación anterior de esa vaporosa “escuela”, apenas reconocida. Hay que interpretar y dibujar un territorio más amplio, un obligado contexto y un ámbito de nuevas propuestas no sólo metropolitanas, sino de un más difuso espacio suburbano en el que se desarrollan, cada vez en mayor medida, los fenómenos más complejos y diversos de la actual urbanización. Se usa, como precedente, la interpretación del territorio catalán, desarrollada de forma pionera en el marco de la Institución que hoy organiza estas Jornadas.

En el Plan de Calvià de 1990, en Mallorca, se podría encontrar otro hito. Se mantiene y enfatiza el enfoque estratégico más selectivamente estructural, ya aplicado en Sevilla. Se aborda, además, en su especificidad, la ordenación y la regulación de la implantación de las instalaciones y “productos” turísticos –concepto diferencialmente incorporado– en contraposición a la mimesis de modelos intensivos periféricos, que había caracterizado la indiscriminada ocupación de nuestras costas.

En el Plan de Calvià se plasma abiertamente el protagonismo estructural de (grandes) “Proyectos urbanos” comprometidos con el vasto territorio conjunto que se estructura y se ordena en cada lugar específica y diferencialmente; todo ello, junto a una regulación, esencialmente turística, con algunos rasgos comunes, aunque sobre todo, distintos a los parámetros urbanos. En el Plan participan miembros del LUB de la escuela ‘catalana’, como Ricard Pié y Rosa Barba, que incorporan una lectura específica de los productos turísticos. A partir del Plan, diseñan la Marina tras la playa de Magalluf junto con Damián Quero y yo mismo, directores del Plan, inundando una antigua marisma –urbanizada y nunca edificada por su condición de trasera– minusvalorada respecto a la primera línea costera.

Con esa propuesta, se inicia una nueva andadura. Es propia en su planteamiento y enfoque. Con otras aproximaciones tiene en común el objeto: lo que genérica y equívocamente pueda englobarse en un demasiado ambivalente concepto de “Proyecto urbano”.

¿Cuáles son las exigencias de esos “Proyectos”? Se abordan Proyectos comprometidos con el territorio o ciudad donde se enclavan para su transformación conjunta. Precisamente se han seleccionado estratégicamente por su condición de palanca o motor.

Se conciben a partir de oportunidades latentes, encubiertas por usos y modalidades de implantación anteriores, obsoletas tanto en sí mismas –usos– como por el lugar donde se implantan, cuyo potencial hay que reforzar mediante acciones estructurales más allá del ámbito concreto donde se actúa y que, en definitiva, permitan desenclavarlo.

Requieren, por último, un mecanismo específico de promoción, inversión y gestión, en la línea de innovación que ya reconociera Solà que caracterizaba el Plan de Madrid de 1985, que ha seguido constituyendo característica de mis sucesivos trabajos, en un intento quizás discutible de superar unos acotados pero borrosos límites disciplinares.

Estos han sido componentes presentes en la propuesta de transformación del espacio de la Ría de Bilbao, sobre la base de la construcción de un Eje estructurador de los nuevos espacios redescubiertos de oportunidad. Aún hoy, tras casi diez años de trabajos, están en desarrollo las estrategias territoriales de Planes Insulares de Canarias –en la línea iniciada en el ya citado Informe de Madrid, más conceptual y metodológica–, en la propuesta al concurso de la prolongación del eje histórico de París más allá de la *Defense* o en trabajos más recientes, como el Ensanche de Lisboa (Alta de Lisboa), apoyado así mismo en el Eje histórico de la capital portuguesa (en primer lugar identificado), o la propuesta de remodelación de Balmaceda, en Santiago de Chile, con la iconoclasta propuesta de una diagonal –peatonal y con metro ligero– en el damero colonial del Centro santiaguense. Estos componentes y conceptos, característicos de Proyectos de transformación, están presentes igualmente en el Arco de la Innovación en Álava Central o en la remodelación de la Bahía del Txingudi, en la Eurociudad Bayonne-San Sebastián.

11. Máxime en Barcelona, dónde la vinculación del ciudadano a su ciudad había sido siempre más fuerte, existente al menos, frente al escéptico crisol madrileño, no obstante movilizado a principios de los años ochenta, con la “movida madrileña”, efímero episodio de ilusión de la que no estuvo exento el Plan General.

¿Podrían vincularse esos Proyectos con la ‘génesis’ de la Ribera? Ciertamente, sería un endeble bagaje, enriquecido sin duda con años de experiencia analítico-propositiva en tantas ciudades y territorios. No obstante, haciendo una revisión veinticinco años después de su elaboración, aquel seminal trabajo vuelve a recordar claves proyectuales de compromiso con la ciudad que, mantenidas en los proyectos antes mencionados, no siempre parecen estar presentes en tantos otros; presentados sin crítica y de forma enfática en tantos “Proyectos urbanos”.

5. Proyectos contra Planes... ¿qué Planes? La Barcelona olímpica y sus enseñanzas

Barcelona, con la intensa transformación urbana conseguida bajo el pretexto de las Olimpiadas, constituye hoy un reconocido modelo (y porqué no, la envidia) de tantas otras ciudades y metrópolis que pretenden emular el paradigma, aunque pueda resultar inalcanzable.

No obstante, el esfuerzo olímpico se da desde una teórica presunción de “no Plan”, exacerbada por el provocativo talante de Oriol Bohigas, que pregona y alardea de Proyectos frente a Planes –mientras prepara el Plan de la “Barcelona Olímpica”–, en un momento en el que, tras la intensa pero breve discusión del “Urbanismo urbano”, esta ya ha languidecido. Ocurre lo que Solà también aventurase, en sus conclusiones de 1984, como un “bloqueo de la decisión” tras el exceso de ilusión de los primeros ayuntamientos democráticos, con su “juguete” comprensivo de los planes generales.

Oriol Bohigas juega con ventaja y lo aprovecha. Cuenta con el Plan Metropolitano (1976) –premonitorio, aunque con sus limitaciones, que todos las tienen–, dentro de la hornada de Planes Generales de principios de los años ochenta. Sin embargo, no cae en la tentación de revisarlo formalmente. Con habilidad, escoge otra estrategia: primero, las plazas; este es el espacio público visible, aprehensible por los ciudadanos con los que estos se encariñan y se movilizan por su ciudad.¹¹ ¿No se parecería esto, al menos conceptualmente, a la estrategia de “recuperar la ciudad” del Plan de Madrid? “Recuperar no se conjuga en futuro”, alertaba Solà respecto al Plan de Madrid, pero genera una plataforma de lanzamiento para un posible futuro.

En Barcelona, en todo caso, quiera o no denominarse “Plan”, lo que se hace responde a un concepto de “Plan”; un encomiable Plan. En su radical crítica a los Planes –por lo que encierran de burocrática y homogeneizadora tendencia legalista– no cabe sino aliarse con Oriol Bohigas, ayudándole a llevar la pancarta de la compartible reivindicación iconoclasta. Ahora bien, y sin menoscabo de ese rechazo,

tuve ocasión de discutir con él su concepción o “Plan” –como a mí me gusta llamarlo– del proceso barcelonés de transformación urbana, cuando todavía estaba en construcción la Barcelona olímpica, hace diez años. La discusión tuvo lugar en Bolonia, en el Instituto Gramsci. El organizador y moderador –también provocador del debate– era el profesor Campos Venutti. La discusión expresa era la del momento: Planes contra Proyectos (*La città fra Urbanistica e Architettura*). Oriol Bohigas tenía que defender los Proyectos; yo, teóricamente, los Planes, a partir del recientemente aprobado Plan de Madrid.

El debate quedó en tablas. El Plan de Madrid y otros Planes podrían ser Planes de Proyectos y los Proyectos de Barcelona constituían un magnífico (no) Plan. Así lo resumió nuestro entrañable amigo Campos, en su ortodoxia y escatológica conclusión, remitiendo a dios y al diablo.

Oriol Bohigas contó y esquematizó gráficamente el proyecto de la Barcelona olímpica. Describió, con la lucidez que le caracteriza, lo que más tarde he venido citando como el “Plan de las 4 esquinas”, vendido al mundo por Jordi Borja como “Puertas de la ciudad abiertas a la metrópolis”, en su habilidoso y enjaretado marketing del “fenómeno Barcelona”.

El hecho de no haberlo formalizado como Plan no eludía, conceptualmente, que la aproximación conjunta a la transformación barcelonesa –tan genialmente aplicada con el pretexto olímpico– no constituyera un Plan. Dos de los mayores éxitos fueron, por una parte, el no caer en la tentación de la revisión del Plan Metropolitano y, por otra, seguramente, el hecho de no llamarlo Plan.

En todo caso, y quizás porque no ha sido un Plan formalizado, adquiere mayor entidad conceptual. Es el tipo de Plan estratégico-estructural que en tantas otras ciudades o metrópolis sería idóneo plantear hoy, incluso si no se cuenta con una palanca tan potente, como ha demostrado poder ser la presión de la “fecha fija”.

Con todo, el “Plan de las 4 esquinas” propició y revistió de “condición olímpica” la acción estructural más importante para Barcelona: las Rondas. He polemizado sobre su importancia relativa. Tiende quizás a desdesharse en la pléyade de alardes arquitectónicos y de espacios libres. Comparativamente hablando, si hubiese que

12. Cabe resaltar también, entre la serie de *Long Plays* de la época de Busquets, el dedicado a las Nuevas Centralidades. Empleado el concepto con ese término en el Plan Territorial Parcial de Bilbao Metropolitano, he sido “acusado” recientemente, de utilizar un término ‘catalán’ (!).

13. A fuerza de hacerse pesado con los antecedentes, también estaba apuntado (si bien diluido en su continuidad) en el ancestral “Contraplán de la Ribera”.

14. Procesos de transformación en lugares de oportunidad latente que caracterizan las posibilidades y consiguientes potenciales propuestos en metrópolis actuales.

elegir, las Rondas constituirían el Proyecto más difícil de emular por otras ciudades. En ello se constata aun más la diferencia. Debe haber muchos méritos acumulados y mucho compromiso contraído y concretado con la ciudad, imponiendo un diseño de nudos y vías cuya singularidad y urbanidad se revalorizan aun más si las comparamos con las opciones proyectuales adoptadas por el Ministerio de Obras Públicas fuera del término municipal de Barcelona, en la más repetitiva práctica de ingeniería. La ciudad supo plantear y pudo lograr el control de los proyectos, tarea reivindicada –habría que añadir que con gran acierto– en tanto ámbito proyectual específico y diferencial municipal. En definitiva, una pica en Flandes.

La importancia prestada a las vías, en su urbanidad –sólo incipiente en los Planes del “Urbanismo urbano” con propuestas vacilantes y aun escasamente proyectuales– tendría mucho que ver, en Barcelona, con aquel segundo *long play* de Busquets tras el Ensanche (“*Les vies de Barcelona*”) en cuya génesis tuve ocasión de participar de pasada, en mi condición de director del Plan de Madrid,¹² en 1984. Esa caracterización proyectual de las vías –propriadamente urbana– ha tenido gran incidencia en las propuestas que he aplicado, como “difusor”, fuera de Barcelona. A su vez, el Moll de la Fusta constituye sin duda, al margen de las críticas, un proyecto genético de tantos otros proyectos posteriores.¹³

Consideremos por fin, la Villa Olímpica. En esta rápida enumeración de algunos componentes de influencia potencial –real en cuanto los hemos aplicado fuera de Barcelona–, forma un curioso Plan, literal en este caso, que aplica y tramita bien Oriol Bohigas, si bien mediante algo que supongo que él calificaría, con razón, de Plan-Proyecto.

En primer lugar, y sin entrar en la consideración interna del Plan, cabe ensalzar, como he hecho ya en otros casos tomándolo como ejemplo, la lucidez y el coraje de plantear la Villa Olímpica (una de las “4 esquinas”) junto al mar (¡en la Ribera!) en un espacio degradado, con fábricas obsoletas o con la necesidad de trastocar vías de tren y colectores. En definitiva, en una localización reconocidamente más difícil que el trasdós del Tibidabo.¹⁴

Cuando lo citamos –cosa que hemos hecho en profusión– siempre resaltamos la lucidez de aprovechar la palanca olímpica para desarrollar oportunidades latentes (respondiendo a un objetivo de ciudad: abrir Barcelona al mar) mediante actuaciones imprescindibles de desenclavamiento estructural; en este caso, mediante el cinturón litoral, habilidosamente tratado en sus distintos niveles, además del anclaje formal y de accesibilidad con el Ensanche al que, con su extensión, la Villa Olímpica pasaba a integrarse.

Puede parecer obvio, pero comparativamente hablando, con tantas otras ciudades, la apuesta se convierte en paradigma.

Barcelona se ha hecho bien y es una enseñanza. Quizás ahora ya no se haya hecho con ese afán pedagógico y de referencia conceptual (y metodológica) que imprimió carácter –y tuvo su reconocida influencia– en los primeros trabajos del LUB.

6. ¿Algunas conclusiones?

Son difíciles de extraer. Cualesquiera que fueran resultarían no sólo discutibles, sino polémicas. La tesis de esta ponencia, adelantada de antemano, es que en el urbanismo en España, desde los años setenta, ha habido una gran influencia ‘catalana’, a partir de la escasa –y esa sería la crítica– pero incisiva y lúcida aportación del LUB, que sin embargo hemos difundido y aplicado otros, no catalanes, en España –a pesar que yo mismo me defina, desde un punto de vista disciplinar, como ‘catalán’ de origen–.

Cuando después comprobamos el peso de esa influencia en los hechos, el caso de la transformación urbana de Barcelona con el pretexto olímpico es, sin duda, de otro tipo; sin compromiso (y competitivo, ¿alguien iguala la apuesta?) y distanciado de la tarea pedagógica y de presunta formación de ‘escuela’ que he planteado hace años.

Tras años de ausencia de debate –o más bien de debate que ha ido por otros derroteros– vuelve a presentarse esta ocasión de plantear mi tesis –quizás ya vieja ahora– de la existencia de una ‘escuela’, reconocida por Solà hace años y que hoy seguramente resulta aún más insólita.

Tras la mención del maestro en su análisis de 1984 del “Urbanismo urbano”, he contado con dos manifestaciones suyas –pues es evidentemente el foco de esta película– contradictorias entre sí.

En algún año al final de la década de los ochenta, cuando estábamos implicados ya en el territorio, en los Proyectos y en la re-conceptualización de los Planes Generales –en tanto instrumento totalizador y único, obligado en el inicio pero superado después– se celebró un tardío encuentro en la Escuela de Arquitectura de Madrid. No recuerdo la fecha exacta. Sí el motivo: el centenario de Marx. Ya no se hablaba (¿o todavía sí?) de aportaciones marxistas, en ese caso, al campo de urbanismo. De cualquier forma, hablamos de aportaciones *marxianas*. Salió entonces, en mi presentación retrospectiva, la alusión –cómo no– al Contraplán de la Ribera y sus enseñanzas. Me declaré discípulo del maestro Solà y del LUB. Manuel, sentado en un taburete, en la primera fila del decrepito salón de Actos de la Escuela de Madrid, salió inmediatamente al paso: eso, lo que yo decía, era como tener “una tía en Valencia” (fuera de Catalunya se dice “en Alcalá”). ¿Renuncia de maestría?

¿Distanciamiento de sus resultados? ¿Valoración de éstos, que en nada tienen que ver con el origen? A saber.

El contraste creo que vino poco después (¿o antes?) en Valladolid. Se discutía –en aquellos años ochenta debatíamos mucho– el Plan de Valladolid, de Ynzenga. En una densa sesión vespertina, Solà-Morales criticó aquel Plan, seguramente con acierto, pero con una acritud poco usual en aquellos debates de entonces. En la cena posterior –parte del rito de aquellos intensos saraos ya pasados– me sentaron entre los dos protagonistas, en esa sempiterna intención conciliadora de todo comité organizador, para ver si se intentaban recomponer los platos, más rotos de lo habitual.

Ynzenga, en una de sus pocas manifestaciones de ingenuidad –seguramente producto del abatimiento– preguntó a Solà que eso que reclamaba y cuya ausencia criticaba en el Plan de Valladolid, ¿quién lo hacía fuera de Catalunya? Mi otro contertuliano de mesa contestó con rotundidad: Eduardo, en Madrid.

El doble recuerdo, personal en todo caso, concreta y plasma la ambigüedad reconocida de la existencia de una ‘escuela’, que sin duda es difícil de justificar y seguir. Ahora bien, y pese al chovinismo catalán al que siempre contribuyo, esta será seguramente la última ocasión en la que pretendo afirmar, con su consiguiente controversia, la existencia de esa ‘escuela’, cuya justificación he intentado apuntar –cuando menos– a través de esta historieta retrospectiva.

Relació d'il·lustracions

1. SOLÀ-MORALES, Manuel de [et al.]. *Barcelona: remodelación capitalista o desarrollo urbano en el sector de la Ribera oriental*. Barcelona: Gustavo Gili, 1974. Pàgina 388
2. Mosaic de plans de la zona sud metropolitana de Madrid. “*Madrid: región metropolitana. Una estrategia territorial*”, de Leira y Asociados (1987). Pàgina 388
3. Perspectiva de l'interior de la Marina de Calvià. Ordenació del front costaner per a la Revisió del Pla General de Calvià, de Rosa Barba i Ricard Pié (1988). Pàgina 388

Des de Cerdà als nostres dies, hi ha hagut diverses aportacions catalanes notables en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, que en part han estat reconegudes per un gran nombre d'estudiosos. Tanmateix, aquest reconeixement no ha estat objecte –fins ara– de cap estudi global i aprofundit que fes evident la qualitat de les aportacions realitzades i llur possible transcendència exterior.

Aquest llibre recull les ponències que es van presentar en un Seminari de Recerca que tenia per objecte aquest estudi, prenent com a referència deu episodis (més dues reflexions finals) les propostes dels quals van suposar una renovació i un avenç disciplinari.

El Pla Cerdà: el naixement d'una disciplina

Manuel de Solà-Morales

Pere Garcia i Fària: sanejament i construcció de la ciutat

Albert Vilalta

Societat Cívica Ciutat Jardí: el territori com a problema

Oriol Bohigas

La divisió territorial de Catalunya de 1936: l'organització del territori

Pilar Riera

La Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC.

Una aportació catalana al model urbanístic de la Ciutat Funcional

Emili Donato

**El Pla d'Obres Públiques de la Generalitat republicana:
infraestructures i ordenació territorial**

Josep M. Carreras, Jordi Bernat

Crisi i ordenació de l'àrea metropolitana de Barcelona, 1953-1976

Juli Esteban

L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat

Antonio Font

**El *Llibre blanc de natura*: el reconeixement de la natura
com a forma d'ordenació del territori**

Josep M. Camarasa

El projecte olímpic: la construcció de la ciutat qualitativa

Joan Busquets

Cebrià de Montoliu (1873-1923): interpreter of modern urbanism

Christiane Crasemann Collins

Influencia catalana en el urbanismo en España. ¿Una 'escuela'?
**Algunas reflexiones intencionalmente personales de un madrileño
de origen catalán, en términos disciplinares**

Eduardo Leira